

N.SHERMUXAMEDOVA

FALSAFA

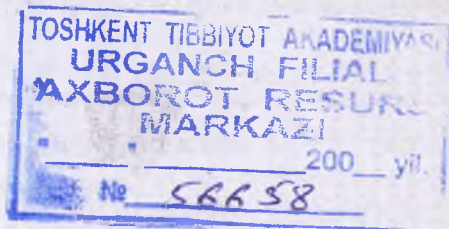

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

N. SHERMUXAMEDOVA

FALSAFA

2-nashr

Toshkent – 2020

УДК 378.091.21:7

ББК 74.58

К 76

Mas'ul muharrir:

B.O. To'raev falsafa fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

U.Abilov falsafa fanlari doktori, professor

J.Yaxshilikov falsafa fanlari doktori, professor

I.Saifnazarov falsafa fanlari doktori, professor

R.Xudoyberganov falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Darslik oliy ta'lim tizimi bakalavr ta'lim yo'nalishlari o'quv rejasining 1-ijtimoiy-gumanitar fanlar bloki o'quv adabiyotlari turkumiga kiradi, davlat standartlari va namunaviy o'quv dasturi mazmuniga mos. Kitobda falsafiy tafakkur evolyusiyasining tahlili barobarida ontologiya, gnoseologiya, rivojlanish, falsafiy antropologiya, suniy intellekt, virtual borliq, energetizm va globallashuv masalalarining nazariy asoslari yangilangan tafakkur nuqtai nazaridan keng qamrovli yoritib berilgan. Zero, bugungi dunyoda olam va odam, bilim va faoliyat, madaniyat va ma'naviyat masalalarida nazariya va amaliyotning birligiga alohida e'tibor berilishi lozim.

Darslik barcha oliy o'quv yurtlarida falsafa bilan shug'ullanuvchi bakalavr, magistr, doktorantlar, tadqiqotchilar, o'qituvchilar va umuman falsafa muammolari bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Muvofiqlashtiruvchi Kengashining 2019-yil 4-oktabr 892-sonli buyrug'i asosida barcha ta'lim yo'nalishlari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-5478-6-5

KIRISH

Hozirgi kunda fan va ta'lim rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Fanning barcha sohalaridagi kabi falsafada tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Zero, eng qadimiy rivojlanish tarixiga ega bo'lgan falsafa o'zida turli davrlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini mujassamlashtirib, voqea va hodisalarning mohiyatini anglashni, nafaqat anglash, balki ularga munosabat bildirishni shakllantiradi. Falsafani yanada rivojlantirish, yosh avlodni dunyoqarash, zamonaviy fan yutuqlariga asoslangan falsafiy bilimlar bilan qurollantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Falsafiy tafakkurning ijtimoiy-siyosiy asoslari har qanday jamiyat xalqining ijtimoiy ongini o'zgartirishga, uning pirovard maqsadlariga xizmat qilishga qaratilgan.

Bugungi kunda falsafiy tafakkurning yangilanishi nafaqat umumiy ma'naviy muhitning, balki har bir jamiyat a'zosining ijtimoiy qiyofasi, ruhiy dunyosi, maqsad va ehtiyojlarining o'zgarishi hamdir. Shundagina inson buyuk allomalar orzu qilgan fozil odamlarning komil fazilatlarini shakllantirish va takomillashtirishga munosib hissa qo'sha oladi.

Darhaqiqat, falsafani o'rganishga ilk bor kirishayotgan deyarli har bir odam u haqda nimanidir u yoki bu darajada biladi yoki hech bo'lmasa u haqda nimadir eshitgan bo'ladi, chunki odamlar hatto kundalik hayotda ham bu keng tarqalgan tushuncha bilan ko'p to'qnash keladi. O'zining qiziquvchanligi tufayli falsafaga doir darsliklar va boshqa adabiyotlar, balki ta'siri deyarli har bir xalqning madaniy merosida chuqur iz qoldirgan buyuk faylasuflarning asarlari bilan tanishishga ulguranganlar ham anchagina.

Shunga qaramay, falsafa nimaligi, u nima bilan shug'ullanishi va qanday vazifalarni hal qilishi haqida mustaqil tarzda, maxsus bilimlarsiz aniq tasavvur hosil qilish oson ish emas. Hatto falsafa sohasida professional ish olib boruvchilar orasida ham qo'yilgan savollarga javoblarda yakdillik mavjud emas. Kimdir falsafani fan deb, kimdir aql o'yini deb hisoblaydi, ayrimlar esa bu fikrlarga qo'shilmay, odamlar dunyoqarashi, ruhiy holati, aqli, shaxsiy tajribasi va shu kabilarning turli shakllariga e'tiborni qaratib, boshqacha ta'riflar beradi. Kimdir falsafada maqsadni, kimdir vositani, inson o'z-o'zini va o'zini qurshagan dunyoni oqilona, irratsional yoki intuitiv anglab yetish usulini ko'radi.

Bunda har kim u har bir inson uchun olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan savollarga qanday javob berishiga qarab o'z mulohazalar mantig'ini tuzadi.

Turli odamlar ushbu masalalar yuzasidan bir fikrga kela olmagan va kelishi mumkin ham emasligi nima uchun falsafa o'z mavjudligining ikki yarim ming yili mobaynida ko'pgina olamshumul muammolarning uzil-kesil va shak-

shubhasiz yicchimlarini topmagan, boqiy falsafiy muammolar xususida bir to'xtamga kelmagan degan fikr savolga qisman javob bo'ladi.

- inson nima va uning mohiyati nimada?
- Xudo bormi?
- Materiya, ong nima va ularning o'zaro nisbati qanday?
- haqiqatni qanday tushunish mumkin va uning mezonlari qanday?
- jon nima?
- erkinlik, tenglik, adolat, nafrat, muhabbat nimani anglatadi?

Bu kabi savollar insoniyat taraqqiyotining barcha davrlarida takrorlanib kelingan. Biroq falsafa tushunchasining umumiy e'tirof etilgan ta'rifi mavjud emasligiga, shuningdek, uning predmeti, mohiyati, maqsad, vazifalarini tushunishga nisbatan yondashuvlar, nuqtai nazarlarning rang-barangligiga qaramay, u barcha zamonlarda va mamlakatlarda hamma universitetlar va boshqa oliy o'quv yurtlarida o'rganish uchun majburiy sanalgan fundamental fanlardan biri bo'lgan va shunday bo'lib qolmoqda. Nima uchun? Qani bu yerda mantiq? Yuqorida aytilganlarga yana shuni ham qo'shimcha qilish lozimki, falsafa umumiy qabul qilingan yagona tilga, shak-shubhasiz belgilangan qonunlarga va har qanday falsafiy ta'limotlar uchun umumiy bo'lgan kategoriyalarning muayyan majmuiga ega emas. Shuningdek, u bilimlar yagona tizimini tuzishga harakat qilmaydi va pirovard natijada, masalan, fan kabi aniq natijalar olishga umuman qaratilmagan.

Modomiki shunday ekan, nima uchun falsafa mavjudligining ko'p asrlik tarixi mobaynida unga bunday kuchli qiziqish saqlanib qolmoqda? Bir qarashda, bu tushuntirib bo'lmaydigan jumboqdek bo'lib tuyulishi mumkin. Ammo mazkur fan mohiyatini anglashimiz, uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashimiz va falsafa inson o'z-o'zini va o'zini qurshagan dunyoni anglab yetishida qanday rol o'ynashini tushuna boshlashimiz bilan yuqorida zikr etilgan ziddiyat yo'qolib boradi.

1-MAVZU. FALSAFA FANINING PREDMETI, MAZMUNI VA JAMIYATDAGI ROLI

«Falsafa» atamasining kelib chiqishi. «Falsafa» tushunchasi yunoncha *phileo* – sevaman va *sophia* – donolik soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, donolikka muhabbat maʼnosini anglatadi. Falsafa soʻzini qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor miloddan avvalgi VI asrda tayyor holda (afsonalar, rivoyatlar, anʼanalar orqali) avloddan-avlodga oʻtuvchi bilimni inson oʻz aqliga tayanib, mushohada yuritish va tanqidiy fikrlash yoʻli orqali olishi mumkin boʻlgan bilimdan farqlash maqsadida ishlatgan.

Pifagor va qadimgi davrning boshqa faylasuflari donolikka daʼvo ham qilmaganlar, zero, oʻsha davrda keng tarqalgan tasavvurga koʻra, haqiqiy donishmandlik ajdodlardan meros qolgan, asrdan-asrga oʻtib kelayotgan afsonalar, din va rivoyatlarda mujassamlashgan. Donishmandlar deb, eng soʻnggi haqiqat manbai sifatidagi bilimlarga ega boʻlgan bashoratgoʻylar, kohinlar va oqsoqollar eʼtirof etilgan. Ularning soʻzlari birdan-bir toʻgʻri deb qabul qilingan. Faylasuf esa ularning fikriga koʻra donishmandlik muxlisi boʻlishi, eʼtiqod sifatida qabul qilingan tayyor haqiqatlarga emas, balki oʻz aqliga tayanib, ijodiy yoʻl bilan, shuningdek, boshqa faylasuflar tomonidan olingan bilimlar va tajribadan foydalangan holda maqsadga intilishi lozim boʻlgan.

Biroq insonning dunyo va oʻziga bunday munosabati darhol yuzaga kelgani yoʻq. Insonning tabiatga qarshilik koʻrsatish, ishlab chiqarish vositalarini yaratish va koʻpaytirish qobiliyatlari rivojlangunga va oʻsgunga, buning natijasida etarli tajriba va bilimlar toʻplangunga, odamlar aqli koʻp sonli savollarga javob izlash uchun yetarli darajada yuksalgunga qadar insoniyat uzoq va mashaqqatli yoʻlni bosib oʻtgan. Shu bois, falsafaning mohiyatini, shuningdek, uning paydo boʻlish sabablari va sharoitlarini tushunish uchun gapni inson dunyoqarashidan boshlash lozim. Nima uchun? Chunki falsafa dunyoqarashning asosiy tarixiy shakllaridan biri hisoblanadi. Falsafa haqida gapirish – inson dunyoqarashi, uning oqilona fikrlash qobiliyati haqida, binobarin, uning mohiyati va Yerda hayot paydo boʻlish tarixi haqida gapirish demakdir. Bu yerda biz hali kam oʻrganilgan murakkab muammolarga duch kelamiz, zero, insonning kelib chiqishi odamlar doim javobini topishga harakat qilgan buyuk jumboqlardan biri hisoblanadi. Mutaxassislar fikricha, insonda ong paydo boʻlib, ijtimoiy mavjudot sifatida uzil-kesil shakllanganidan beri uning asosiy xususiyatlarida jiddiy oʻzgarishlar yuz bergani yoʻq, yaʼni u

hozirgi odamlardan deyarli farq qilmaydi. Ong paydo bo'lishi esa ilmiy tasavvurlarga muvofiq, inson tarixiy rivojlanishining odam miyasi o'sib borayotgan mehnat faolligi va verbal (nutq orqali) muloqot ta'sirida o'ta rivojlanib, murakkab mavhumliklarni tushunadigan darajaga yetgan davri bilan bog'lanadi.

Falsafaning mazmuni va bosh vazifasi haqidagi qarashlar. Falsafani odatda davrning fikrlardagi in'ikosi, o'z davrining ma'naviy kvintessensiyasi deb ataydilar. Falsafaning mazkur tavsifidan uning olamshumul vazifasi – o'z davrining jarchisi sifatida amal qilish, ma'naviy-tarixiy o'zgarishlar bilan hamqadam va hamnafas bo'lish kelib chiqadi. Bu yerda falsafaning hayot bilan chambarchas aloqasi ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Voqelikni tushunish va tushuntirish falsafaga qo'yiladigan asosiy talabga aylanadi. Davrning haqqoniy manzarasini yaratish kelajakning spekulativ sxemalarini yaratishga barham beradi, borliqning mazmun va mohiyatini anglab yetishga keng yo'l ochadi.

Falsafa o'z davri ma'naviy madaniyatining markazi vazifasini bajarish orqali koordinatalar abadiy tizimini yaratishga yordam beradi, davr saboqlarini aniqlash va tushuntirish yo'li bilan inson tafakkuriga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Platon shunday degan edi: «Toki davlatlarda faylasuflar podsholik qilmas ekanlar yoki hozirgi shohlar va podsholar oqilona falsafiy mulohaza yuritishni o'rgannas va davlat hokimiyati bilan falsafaning mushtarakligi qaror topmas ekan. davlat yovuzliklardan xalos bo'la olmaydi».

Boesiy poetik intuitsiyasida falsafa o'ng qo'lida kitob, chap qo'lida esa saltanat hassasi – skipetr tutgan Iloha obrazida gavdalanadi. Bu timsollarning mavjudligi tasodifiy bir hol emas. Falsafa bilim berish bilan bir qatorda, dunyoni oqilona boshqaradi va skipetr bu fikrni tasdiqlaydi.

Qadimgi yunon falsafasida bilim va xulq-atvor oliy ideali donishmandlik tushunchasi bilan bog'lanadi. U inson aqliga abadiyat va cheksizlik sari yo'l ochadi, o'tkinchi narsalarga sabr-toqatlilikni o'rgatadi. Aynan donishmandlik yordamida inson munosib va to'laqonli hayotga erishishi mumkin. Donishmandlikka intilayotgan odam har doim narsalar va hodisalar tabiatiga mos ravishda ish ko'rishi lozim.

Platon inson tanasi haqida gap borganda tabiblarni, o'simliklar to'g'risida so'z yuritilganda esa – ziroatchilarni donishmandlar deb ataydi. U o'zining «ideal davlat» haqidagi nazariyasida jamiyatni uch tabaqaga: davlat arboblari – faylasuflar; soqchilar (harbiylar); dehqonlar va hunarmandlarga ajratadi, bunday davlatda donolik, jasorat, sabr-bardoshlilik va adolat kabi to'rt tamoyil ustuvor bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi.

Aristotel insonning qadr-qinmati uning aqliy faoliyatida ko'zga tashlanadi, deb hisoblaydi. O'z davrining eng dono kishilaridan biri bo'lgan Sitseron falsafaning mohiyatini quyidagicha tushuntiradi: «Falsafa (donishmandlik), qadimgi faylasuflar ta'biri bilan aytganda, ilohiy va insoniy qilmishlarni ularning sabablari va mohiyatlari nuqtai nazaridan bilishdir».

Sofistlar falsafani dunyoviy donishmandlik, mulohaza yuritish san'ati sifatida tushungan bo'lsalar, stoiklar donishmandlikning «amaliy maqsadlari»ga, ya'ni o'z hayotini oqilona tashkil etishga qaratganlar. Faylasufning so'zlari insonni azob-uqubatlardan forig' etishiga Epikurning ishonchi komil bo'lgan.

Qadimgi xitoy falsafasida donishmand-faylasuf «szi», ya'ni o'g'il, bola deb atalgan. «Tyan sze» – «Osmon o'g'li» degan ism ostida yangi podsho paydo bo'lishi bilan donishmand-faylasufning unga mos keladigan, «szyun szi» – «podsho o'g'li» g'oyalarini targ'ib qiluvchi tipi ham paydo bo'lgan. Qadimgi xitoy falsafasining muhim mezonlari – «idcal munosabatlar qonuni»ga odamlar o'rtasida, oilada, jamiyatda, davlatda rioya qilish inson hayotining mazmuni hisoblangan; bunga jamiyatda qabul qilingan me'yorlar, qoidalar, rasm-rusumlar va shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish imkoniyati yaratilgan. Boshqacha aytganda, inson o'z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o'lchashi lozim, xususan, u keyinchalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o'zini kamol toptirishi dardor.

Qadimgi xitoy falsafasining buyuk namoyandasi Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479-yillar) shunday deb saboq beradi: «Qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o'rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so'nggi darajasiga yetadi. Niyatlar sof va xolis bo'lsa, qalb rostgo'y va samimiy bo'ladi. Qalb rostgo'y va samimiy bo'lsa, inson to'g'ri yo'lga kiradi, kamol topadi. Inson to'g'ri yo'lga kirs va kamol topsa, oilada tartib o'rnatiladi. Oilada tartib hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinch-totuv yashaydi». Qadimgi xitoy faylasuflaridan yana biri – Lao szi (miloddan avvalgi VI asr boshlarida yashagan): «Boshqalarni biluvchi – oqil, o'zini biluvchi – donishmanddir», deb o'rgatadi.

Donishmandlikning tarixan shakllangan gnoseologik, axloqiy va ekzistensial xususiyatlari hozirgi vaqtda ham saqlanib qolmoqda va e'tibordan soqit etilishi mumkin emas. Donishmandlik fenomeni haqida umumiy tasavvur hosil qilish yo'lidagi izlanishlar quyidagi natijalarga olib keladi. Donishmandlik kundalik hayotdagi mulohazakorlikka qarama-qarshi qo'yiladi. U mutlaqo go'zal va mutlaqo adolatli dunyoning mohiyatini intellektual anglab yetishga intilish

sifatida, haqiqatni qaror toptirish yo'lidagi beg'araz xizmat qilish sifatida tushuniladi. Bu nainki to'liq bilim, balki ma'naviy barkamollik, ruhning ichki yaxlitligi hamdir. Bu shunday bir e'tiqodki, unga erishishda insonning butun mohiyati ishtirok etadi. Donishmandlik belgisi sifatida me'yoriy hissiy amal qiladi. Uni intuitiv aniqlash «hayot haqiqati»ni anglab yetish sifatida namoyon bo'ladi. Yyetuklik donishmandlikning zaruriy sharti hisoblanadi. Qisqa va lo'nda hikmatlarda o'z ifodasini topuvchi donishmandlik har bir xalq hayotida mavjud bo'ladi, maslahatlar va pand-nasihatlarning keng to'plami vositasida uni g'amxo'rlik bilan qo'llab-quvvatlaydi. Qadimgi afsonalar, rivoyatlar va hikmatlar ko'rinishida u avlodlardan avlodga o'tadi va ulardan har birining hayot yo'lini yengillashtiradi.

Fransuz olimi Rene Dekart (1596–1650) har qanday mamlakat aholisining grajdanlik va o'qimishlilik darajasi bu yerdagi falsafiy tafakkur darajasi bilan belgilanadi, degan fikrni ilgari surgan. Ingliz faylasufi David Yum (1711–1776) falsafaga bo'lgan munosabat asosida millatga «tashxis» qo'yish mumkinligini isbotlashga harakat qilgan. Mutafakkirning fikricha, falsafiy bilimga qiziqishning yo'qligi millat tafakkurining cheklanganligi alomatidir.

Inson hayot mazmuni bilan bog'liq masalalar (Immanuel Kant tilida ular quyidagicha yangraydi: «Men nimani bilishim mumkin?», «Men nima qilishim kerak?», «Men nimaga umid qilishim mumkin?», «Inson nima?») ustida bosh qotira boshlagani zahoti u darhol falsafaga «asir» tushadi, borliqni falsafiy anglab yetish sohasiga kirib qoladi. Ingliz faylasufi Tomas Gobbs (1588–1679): «Falsafa sening tafakkuring farzandi... va sening o'zingda yashaydi», deganida, bizningcha, to'la haq bo'lgan. Darhaqiqat, falsafiy mulohaza yuritish har bir insonga xos xususiyat. Zero, hayotning mazmuni, erkinlik, adolat va umrboqiylik haqida mulohaza yuritishni biron-bir insonga taqiqlash mumkin emas.

Falsafa borliqni bilish, asoslar va birinchi tamoyillarni tadqiq etish bilan shug'ullanadigan alohida soha sifatida, his etish, mushohada yuritish va tasavvur qilish tarzida amal qiladigan oddiy ongdan farqli ravishda, tushunchalar vositasida bilishni nazarda tutadi. Tushunchalar bilan ish ko'rish san'ati zaruriy aloqalar va sababiy bog'lanishlarni aniqlashni, hayot taassurotlarining xaotik tasodifiy oqimini tartibga solishni talab qiladi. Mulohaza kuchini tarbiyalash, e'tiborni jamlash, uni predmetga qaratishni nazarda tutadi. Tafakkur intensional, ya'ni u muayyan predmetga qarab mo'ljal oladi. Tafakkur predmetning tabiati haqidagi tasavvurga mos ravishda mulohaza yuritadi. Predmetni o'zida «idrok etgan» kishigina mazkur predmet o'zi haqida so'zlovchining tili bilan gapirishiga umid qilishi mumkin.

Falsafa predmeti. Falsafaning predmeti uning rivojlanish davri mobaynida uzluksiz o'zgarib turgan, asosiy masala esa o'zgarishsiz qolgan, degan fikr real asoslardan xoli emas. Falsafa muammolari uning predmeti bilan belgilanadi. Ma'lumki, falsafa predmeti tarixiy rivojlanish jarayoni mobaynida sezilarli darajada o'zgargan. Falsafiy fanlarning har biri: ontologiya, gnoscologiya, etika, estetika, mantiq, siyosatshunoslik, falsafa tarixi ham o'zining alohida predmetiga ega. Shu ma'noda «dunyo -- inson» munosabatlari tizimidagi umumiylik falsafaning predmeti hisoblanadi.

Endi «Falsafa nimani o'rganadi?», degan savolni berishimiz mumkin. Insonda bilishga qiziqish uyg'otadigan, mifologiya, din yoki fan javoblaridan qoniqmagan insonning o'ziga ma'lum bilimlar va tajribaga, muayyan e'tiqod, ishonch va intuitsiyaga tayangan holda oqilona asoslangan javoblar berishga harakat qiladigan, savollar tug'diradigan har qanday obyektiv va subyektiv borliq falsafaning predmeti hisoblanadi. Boshqacha aytganda, inson o'z qiziqishi obykti haqida muayyan tasavvur hosil qilish maqsadida savol berishga asos bo'lishi mumkin bo'lgan hamuna narsa falsafaning predmetidir. Shu munosabat bilan u yoki bu odamning falsafiy qarashlari haqida va hatto uning falsafasi to'g'risida so'z yuritish mutlaqo o'rinli bo'ladi va bunga biz kundalik hayotda tez-tez duch kelamiz.

Masalan, qadimgi Yunonistonda kosmotsentrizm ilk falsafiy ta'limotlarning o'ziga xos xususiyati bo'lib, bunda asosiy e'tibor «kosmos», «tabiat»ni anglab yetishga qaratilgan. Keyinchalik, qadimgi yunon shahar-polislari ravnaq topgan davrda faylasuflar diqqat-markazidan ijtimoiy muammolar, axloq, davlat qurilishi masalalari o'rin oldi. Yevropada xristianlikning, Sharqda islom dinining vujudga kelishi va mustahkamlanishi natijasida o'rta asrlar falsafasi teotsentrik (yunon. theos – markazdan o'rin olgan xudo) xususiyat kasb etdi, ya'ni Xudo va u yaratgan olam falsafiy qiziqishlarning asosiy predmetiga aylandi. Uyg'onish davrida falsafa san'at (estetika)ga va ko'p jihatdan insonga murojaat qilindi. XVII-XVIII asrlarda falsafa tobora kuchayib borayotgan fan bilan uzviy bog'landi, natijada falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazidan bilish va ilmiy metodlar masalalari o'rin oldi.

XIX asrning ikkinchi yarmida yuz bergan «klassik falsafa» va ratsionallik inqirozi irratsionallik, intuitivlik, ongsizlik muammolarini namoyon etdi, XX asrning birinchi yarmida ular «noklassik falsafa» tahlilining asosiy predmetiga aylandi, bu esa, o'z navbatida, matnlar mantig'i, tili, ularni talqin qilish va sharhlashga alohida qiziqish uyg'onishiga olib keldi. XX asrning so'nggi o'n yilliklarida hozirgi madaniyatdagi inqiroz hodisalarini va yangi axborot texnologiyalarining, shuningdek, ommaviy kommunikatsiya vositalarining jadal

sur'atlarda rivojlanishi bilan belgilangan muammolarni kun tartibiga qo'ygan postnoklassik falsafa shakllandi. Bu falsafa vakillari «tarixiy rivojlanishning tugallanganligi», barcha ma'nolar va g'oyalar «aytib bo'linganligi» haqida mushohada yuritib, inson o'ziga yog'ilayotgan axborotga ishlov berishga qodir emasligiga e'tiborni qaratar ekan, notizimlilik, Yevropa an'anaviy falsafiy bilimining negizlari, qadriyatlar va chegaralarini o'zgartirish g'oyasini ilgari surdilar.

Nihoyat, XX-XXI asr chegarasida eng yangi falsafada birinchi o'ringa chiqqan va eng muhim mavzular qatoridan o'rin olgan yana bir mavzu – globallashuv jarayonlarining mohiyatini va ularning rivojlanish yo'nalishini aniqlashga alohida e'tibor qaratildi. Bu jarayonlar hozirgi vaqtda jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oldi va davrimizning olamshumul muammolarini yuzaga keltirdiki, ularning nazariy va amaliy yechimini topish bu muammolarni, shu jumladan, falsafiy darajada anglab yetishni ham nazarda tutadi.

Ko'rib turganimizdek, falsafaning predmetini qandaydir bitta, qat'iy cheklangan, muayyan masalalar doirasi bilan bog'lash mumkin emas. U vaqt omiliga va obyektiv sabablar to'plamiga qarab, doim u yoki bu muammo yoki ularning muayyan majmui tarzida birinchi o'ringa chiqadi. Ammo bu boshqa mavzular, masalalar va muammolar o'z ahamiyatini yo'qotadi va falsafa chegarasidan chetga chiqadi, uning tahlil predmeti bo'lmay qoladi, degan ma'noni anglatmaydi. Bosh mavzularni ikkinchi, uchinchi yoki undan ham keyingi o'ringa surib qo'yadi, ular muayyan davrda va tegishli sharoitda falsafiy diqqat markazidan o'rin olish yoki falsafiy muammolarning ustuvorliklar yo'nalishi bo'ylab yuqoriga ko'tarilish uchun o'z vaqtini «kutib», go'yoki panada turadi desak to'g'riroq bo'ladi. Ayni shu sababli biz falsafa tarixida qiziqishlardagi ustuvorliklarning muttasil o'zgarishini, u yoki bu masala bosh masalaga aylanishi, falsafiy hamjamiyatning asosiy e'tibori ma'lum vaqt mobaynida unga qaratilishini ko'ramiz.

Falsafaning asosiy masalalari. Falsafaning uzoq tarixiga umumiy nazar tashlasak, olam va insonning kelib chiqishi, rivojlanishi va mohiyatiga, shuningdek, hayotning ma'nosi, inson bilishining tabiatiga tegishli «boqiy» falsafiy muammolar deyarli barcha falsafiy ta'limotlarda u yoki bu tarzda mavjudligini, turli falsafiy asarlarda, ular aynan kimga qarashlilik va qaysi davrga mansubligidan qat'i nazar, qisman yoki, aksincha, atroflicha muhokama qilinishining guvohi bo'lishimiz mumkin. Darhaqiqat, ong, tafakkur, ruh, ideallik va ularning materiya, tabiat, borliq bilan o'zaro nisbati masalalariga o'z munosabatini bildirmagan yoki, o'z mulohazalari va xulosalarida shubha

qilmagan faylasufni topish mushkul. Bu hol o'z vaqtida olimlar tomonidan «falsafaning asosiy masalasi»ni ta'riflashiga turtki bergan bo'lib, unda ikki jihat alohida ajralib turadi.

Birinchi jihat moddiylik va ideallikning o'zaro nisbatiga tegishli bo'lib, unda: «Materiya birlamchimi yoki ruh (ong)mi?» yoki, «Tafakkur va borliqning nisbati masalasi butun, ayniqsa, eng yangi falsafaning buyuk asosiy masalasidir».

Ikkinchi jihat «Dunyoni bilish mumkinmi?» yoki «Biz haqiqiy dunyo haqidagi o'z tasavvurlarimiz va tushunchalarimizda borliqni to'g'ri aks ettirishga qodirmizmi?» degan savolga javob izlashda namoyon bo'ladi. Bu masalada materialistlar va idealistlarning qarashlari ziddiyatli xarakterga ega.

U yoki bu faylasuflar savolning birinchi qismiga qanday javob berishiga qarab, dunyo azaldan moddiy, ong esa bu materiyaning mahsulidir, deb hisoblovchilar materialistlar va dunyo zamirida materiyadan oldin paydo bo'lgan va uni yaratuvchi ideal narsalar va hodisalar yotadi, degan fikrni himoya qiluvchi idealistlarga ajratiladi.

Bunda idealizmning ikki turi – obyektiv va subyektiv idealizm farqlanadi. Obyektiv idealistlar – qandaydir nomoddiy va inson ongiga bog'liq bo'lmagan (ya'ni obyektiv mavjud bo'lgan) narsalar va hodisalarni (Xudo, dunyoviy aql, g'oya, ruh va shu kabilar) butun borliqning asosi deb e'tirof etadilar. Falsafa tarixida Platon, Avliyo Avgustin, Foma Akvinskiy; G.Gegel; N.Berdyayev kabi mutafakkirlar obyektiv idealizm namoyandalaridir. Subyektiv idealistlar – dunyo faqat individual (subyektiv) ong mahsulidir deb hisoblaydilar. J.Berkli, D.Yum, I.G.Fixte subyektiv idealizmning yorqin namoyandalari hisoblanadi.

Falsafa tarixida materialistik yo'nalishlar va oqimlar ham anchaginadir. Sodda materializm materiyani yaratish va yo'q qilish mumkin emasligi haqidagi ta'limotdir. Sodda materializm vakillari:

Qadimgi xitoy faylasuflari – Lao szi, Yan Chju;

Qadimgi hind faylasuflari – lokayata yo'nalishi namoyandalari;

Qadimgi davrning mashhur faylasuflari – Geraklit, Empedokl, Demokrit, Epikur va boshqalar.

Qadimgi Markaziy Osiyo faylasuflari – Zardo'sht, Scpitoma kabilardir.

Klassik mexanika vujudga kelgan va faol rivojlangan yangi davrda mexanistik materializm (P.Golbax, P.Gassendi, J.Lametri) ayniqsa keng tarqaldi. XVIII-XIX asrlarda falsafiy materializmning yo'nalishlari:

– antropologik materializm (L.Feyerbax);

– vulgar materializm (Fogt, Byuxner, Moleshott);

– dialektik materializm (K.Marks, F.Engels) shakllandi.

Biroq mazkur tasnifga muvofiq materialistlar yoki idealistlar deb nomlanuvchi u yoki bu faylasuflar bunday farqlashga asossiz sxemalashtirish va soddalashtirish deb qarab, o'zini bu yo'nalishlarning birortasiga ham mansub deb hisoblamasligi mumkin. Bunday qarashlar shu bilan izohlanadiki, to'g'ridan-to'g'ri va uzil-kesil tarzda, bu muammoni tushunishga nisbatan boshqacha yondashuvlarni e'tiborga olmasdan ta'riflangan «falsafaning asosiy masalasi» muqarrar tarzda barcha faylasuflarni ikki katta qarama-qarshi lagerga – materialistlar va idealistlarga ajratadi va bu hodisaning ayrim ko'rinishi sifatida faqat moddiy va ma'naviy substansiyalarni teng huquqli asoslar deb hisoblovchi dualistlarinigina (masalan, R.Dekart) farqlaydi.

Ammo falsafiy tafakkur tarixida u yoki bu faylasuflar fikriga ko'ra, eng muhim deb qaraladigan boshqa muammolar ham mavjud. Ayni shu sababli aksariyat faylasuflar substansiya (dunyoning birinchi asosi) haqida mulohaza yuritar ekan, mazkur masalaning qo'yilishini «falsafaning asosiy masalasi» bilan bog'lashga moyil emas. Masalan; ilk antik faylasuflar uchun falsafaning asosiy muammosi: «Dunyo nimadan yaratilgan?», degan savol bilan bog'langan. O'sha davrda bu savol eng muhim, asosiy, birinchi darajali hisoblangan.

O'rta asrlar sxolastikasi nuqtai nazaridan «falsafaning asosiy masalasi»: «Xudoning borligini qanday qilib oqilona asoslash mumkin?» degan savolda o'z ifodasini topadi. Hozirgi diniy falsafiy konsepsiyalar, xususan, neotomizm uchun u hozir ham bosh masala bo'lib qolmoqda.

Ibn Sino fikricha, falsafaning asosiy masalasi – mavjudotni barcha mavjud narsalarni kelib chiqishi, targ'iboti o'zaro munosabati, biridan-ikkinchisiga o'tishni har tomonlama tekshirish uchun zaruriy imkoniyat, voqelik sabab tamoyillarini asos qilib olishdan iborat.

Yangi davrda I.Kant «Inson nima?» degan savolni falsafaning asosiy masalasi deb hisoblaydi. Uning fikricha, inson ikki dunyo – tabiiy zarurat va ma'naviy erkinlikka mansub bo'lib, ularga muvofiq odamzot, bir tomondan, tabiat mahsuli hisoblanadi, boshqa tomondan esa, u «erkin harakat qiluvchi mavjudotning o'z-o'zidan yaratish» natijasidir.

Ekzistensializm falsafasida esa har bir individ o'zi uchun o'zi hal qilishi lozim bo'lgan «Hayot yashashga arziydimi?», degan muammo asosiy masala sifatida e'tirof etiladi, zero, mazkur yo'nalish namoyandalarning fikriga ko'ra, bu savolga javobsiz qolgan hamma narsa o'z ma'nosini yo'qotadi. Fransuz ekzistensialist faylasufi A.Kamyu ta'biri bilan aytganda: «Hayot yashashga arzishi yoki arzimastligi masalasini hal qilish, falsafaning asosiy masalasiga javob topish demakdir». Masalan, pragmatizm asosiy e'tiborni haqiqat

tushunchasiga va uni aniqlash muammosiga qaratadi. Bu yo'nalish vakillarining fikriga ko'ra, falsafa, avvalo, ayni shu muammo bilan shug'ullanishi va insonga amalda foyda keltirishi lozim.

Falsafaning strukturasi. Dunyoni bilish imkoniyati to'g'risidagi masala – «inson tafakkuri dunyoni haqqoniy bilishga qodirmi, u o'zining haqiqiy dunyo haqidagi tasavvurlarida voqelikni to'g'ri aks ettirishga qodirmi», degan savol falsafa asosiy masalasining gnoseologik tomonini o'zida ifodalaydi.

«Dunyo – inson» tizimidagi munosabatlarning rang-barangligi predmetli-amaliy, gnoseologik, akseologik, estetik, axloqiy va boshqa xil munosabatlar bilan belgilanadi. Quyidagilar falsafiy bilimning strukturasi hisoblanadi:

ontologiya – mavjudlik, borliq haqidagi bilim;

gnoseologiya (boshqa bir terminologiyaga ko'ra – epistemologiya) – bilish nazariyasi;

ijtimoiy falsafa – jamiyat haqidagi ta'limot;

etika – axloq haqidagi ta'limot;

estetika;

mantiq;

aksiologiya – qadriyatlar haqidagi ta'limot;

falsafiy antropologiya – inson haqidagi ta'limot va boshqalar.

Falsafa ularning muhim xususiyatlari, birinchi sabablari va asoslarini aniqlashdan manfaatdor. U yoki bu munosabatni dunyoga yondashuv mezoni sifatida tanlash (masalan, dunyoga uyg'unlik, go'zallik, mutanosiblik nuqtai nazaridan yondashish) u yoki bu falsafiy fanni (ayni holda estetikani) belgilaydi. Dunyoga uni bilish imkoniyatlari va qonuniyatlari nuqtai nazaridan yondashish bilish nazariyasi – gnoseologiyani vujudga keltiradi.

«Inson – dunyo» tizimiga hokimiyat munosabatlari nuqtai nazaridan yondashish siyosatshunoslikning predmetini tashkil etadi. Munosabatlar o'zagini axloqiy me'yorlar tashkil qilishi etika sohasida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, falsafaning asosiy masalasi falsafaning strukturasi namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, falsafaning asosiy masalasi xususida mulohaza yuritish jarayonida biz borliq nima, tafakkur nima degan savollarga turli xil javoblar olamiz. Vaqt o'tishi bilan bu javoblar o'z dalillar tizimi, metodologik tamoyillarini shakllantiradi va falsafiy yo'nalishlarga aylanadi. Masalan, borliqda eng avvalo faqat fan doirasida aniqlanishi va til tizimida belgilar yordamida ifodalanishi mumkin bo'lgan aloqalar va qonuniyatlarni ko'rish maxsus yo'nalish – pozitivizm, aniqroq aytganda, uning oxirgi bosqichi – analitik falsafa nuqtai nazari bilan muvofiq keladi. Bu yerda borliq nima degan masala u yoki bu bilimlarni to'g'ri ifodalash muammosiga,

til tahliliga borib taqaladi. Analitik falsafa doirasida «lingvistik burilish» amalga oshirilgan va til falsafasi butun falsafaning asosi sifatida qabul qilingan.

Pozitivizm falsafani konkret fanlarga qarama-qarshi qo'yadi va ilmiy bilimni dunyoni o'zlashtirishning birdan-bir ijobiy shakli deb e'tirof etadi. Metafizika falsafaning sinonimi sifatida, eng avvalo, til mantiqiy me'yorlari nuqtai nazaridan mazmundan xoli deb e'lon qilinadi. Neopozitivistlar fikriga ko'ra, falsafaning hayot mazmuni, cheklilik va cheksizlik, borliqning birinchi asoslari, universumning atributivligi kabi azaliy muammolari soxta tushunchalar sanalgan atamalar yordamida shakllantiriladi, zero, ularga berilgan ta'riflarni tekshirish mumkin emas.

Ayni shu darajada fan falsafasi ham amal qiladi va ilmiy bilish faoliyati muammolarini tadqiq etadi. Avvaliga unda ilmiy faoliyatni muayyan metodologik tamoyillar va normativ-mantiqiy ideallar bilan muvofiq holatga keltirish, aniqroq aytganda fanni fizika tili negizida unifikatsiya qilish vazifasi qo'yilgan edi. U fizikalizmga qarab mo'ljal olardi. Keyinchalik bilishning ijtimoiy-madaniy omillariga qiziqish sezilarli darajada kuchaydi. Bilish jarayoniga normativ yondashuvning imkoniyatlari tor ekanligi namoyon bo'lganidan so'ng ilmiy bilish faoliyati me'yorlarining relyativligi g'oyasi tug'ildi. Fan falsafasiga ijtimoiy-madaniy bilim (sotsiologiya, psixologiya, lingvistika, antropologiya va kulturologiya) natijalari va metodlari kirib kela boshladi.

Borliq nima, degan savolga javob izlar ekan, falsafa borliqni eng avvalo inson mavjudligi dunyosi sifatida qayd etuvchi nuqtai nazarda to'xtaydi. Bu o'ziga xos tushunchalar apparatiga ega bo'lgan ekzistensial falsafa vujudga kelganini anglatadi. Ikkinchi jahon urushidan, insoniyat sivilizatsiyasida yuz bergan tub o'zgarishlardan so'ng borliq insoniyat ko'z o'ngida metafizik dahshat, qo'rquv, tashvish, zerikish va hatto behuzurlik tarzida namoyon bo'ladi. Ekzistensial falsafa ikki yo'nalishda – ham diniy, ham ateistik falsafa sifatida rivojlanadi. Diniy ekzistensial falsafa borliqni e'tiqod sifatida tushunadi, e'tiqodni va ayni paytda uning inson borlig'i ufqida paydo bo'lishini «haqiqiy mavjudlik»ka erishish usuli deb e'lon qiladi.

Borliq hayot fenomeni sifatida, materiya va ruhning ajralishidan oldin yuz bergan yaxlit organik jarayon sifatida talqin qilinganda hayot falsafasi paydo bo'ladi. Bu yerda birlamchi hayot voqeligi o'zini turli xil ko'rinishlarda namoyon etadi. Nitsshening volyuntarizmida u «hokimiyatga intilish» sifatida namoyon bo'ladi. Bergson tasavvurida hayot kosmik yuksalish bo'lib, uning mohiyati ong va o'ta yuksak ong bilan belgilanadi. Diltey va Zimmel hayotni madaniy-tarixiy xususiyatga ega bo'lgan kechinmalar oqimi sifatida tavsiflaydi.

Biroq taklif qilingan talqinlarning barchasida hayot ijodiy shakllanish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

Harakat eng avvalo – oqilona unumli harakat sifatida tushunilgan borliq AQSHda keng tarqalgan pragmatizm sohasiga olib kiradi. Ushbu falsafiy konsepsiyaga ko'ra, har qanday harakat kelajakka qaratilgandir. Amerikalik faylasuf Ch.Pirs (1839–1914)ning: «Narsa g'oyasi uning hissiy oqibatlari g'oyasidir», degan tezisi pragmatizmning manifesti sifatida qaralishi mumkin. Haqiqat u yoki bu g'oyaning samaraliligi va ish qobiliyati, uning maqsadga erishish uchun foydaliligi demakdir.

Borliqqa intuitiv tarzda anglab etiladigan sir sifatida yondashuv intuitivizm deb nomlanadi. Intuitsiya intellektga qarama-qarshi turadi va predmetning mohiyatiga biron-bir manfaatni ko'zlamasdan, xolisona nazar tashlashni, subyekt va obyekt o'rtasidagi masofani qisqartirishni nazarda tutadi. Intuitivizm da bilim kechinma tarzida amal qiladi.

Borliq vaziyatlardan tarkib topsa va ularni talqin qilish usuli birinchi darajali ahamiyat kasb etsa, bu borliqning germenevtik talqinidir. Uning doirasida tushunish borliqni gavalantirishning asosiy modusi hisoblanadi. Biror narsani tushunish uchun uni tushuntirish kerak, tushuntirish uchun esa – tushunish zarur.

Falsafiy muammolar mohiyatini tushunib etish, ularning eng muhimlarini aniqlash va nihoyat, falsafiy bilimlar bilan oshno bo'lish – ko'rsatilgan bo'limlarni sinchiklab o'rganish, bunda ularga yaxlit bir butunning tarkibiy qismlari sifatida yondashish demakdir. Pirovardida biz falsafaning o'ziga xos tili, o'z yondashuvlari va metodlari, nihoyat, tabiat, jamiyat va tafakkurga oid eng muhim aloqalar, xossalar va qonunlarni o'zida aks ettiruvchi umumiy tushunchalar – kategoriyalar tizimi vujudga kelganining guvohi bo'lamiz. Bunda falsafadagi har bir bo'lim yoki yo'nalish ham o'z tushunchalar apparatiga, ya'ni bilimning faqat shu sohasiga xos bo'lgan va uning asosiy mohiyatini yoritib beradigan kategoriyalar tizimiga egadir.

Falsafada ko'rib chiqilgan mavzular bilan bir qatorda shunday bilim sohalari ham mavjudki, ular qolgan barcha bilim sohalariga kirib boradi, ular bilan uyg'unlashadi va ularni to'ldiradi. Masalan, tabiat, jamiyat, inson va uning tafakkurida yuz beruvchi harakat, rivojlanish va o'zgarishlar haqidagi falsafiy ta'limot – dialektika ana shunday bilim sohalaridan biri hisoblanadi.

Obyektiv sabablarga ko'ra falsafiy bilimning ayrim sohalari sezilarli darajada rivojlandi va vaqt o'tishi bilan mustaqil falsafiy fanlarga aylandi. Bunday bilim sohalari qatoriga, masalan, insonning bilishni amalga oshirish shakllari, qonunlari va usullarini o'rganadigan fan – mantiqni; ma'naviyat va

axloq haqidagi ta'limot – etikani; go'zallik qonunlariga muvofiq ijodning mohiyati va shakllari haqidagi fan – estetikani kiritish mumkin.

Shu ma'noda falsafa tarixi fani alohida diqqatga sazovordir, zero, u, mohiyat e'tibori bilan nafaqat falsafiy, balki tarixiy fan hisoblanadi. Ayni vaqtda u falsafiy bilim tarkibiga ham kiradi, chunki falsafiy tafakkurning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishini, falsafiy g'oyalar evolyusiyasi va xususiyatini turli faylasuflar, yo'nalishlar, oqimlarning ta'limotlarida qanday tavsiflangani nuqtai nazaridan o'rganadi. Falsafa tarixi fanida falsafiy ta'limotlarni tizimga solish va tasniflashga, manlar, tarixiy sanalarni tahlil qilishga, daliliy material, biografik ma'lumotlar yig'ishga alohida e'tibor beriladi. Shu munosabat bilan dunyoqarashni kengaytirish va teranlashtirishga, o'z falsafiy yondashuvlarini yaratishga qaratilgan falsafani o'rganish, uning tarixi, asosiy namoyandalari va eng muhim falsafiy asarlari bilan albatta tanishishni nazarda tutadi.

Falsafaning yangi sohalari. Falsafiy bilimning tuzilishi o'zgarmas, uzil-kesil shakllangan emas. Falsafaning rivojlanishi va u hal qilayotgan muammolar doirasi kengayishiga qarab falsafiy bilim tuzilishida ham o'zgarishlar yuz beradi. Darhaqiqat, o'zini oqlamagan g'oyalar, yo'nalishlar va konsepsiyalar bisyor, ularning aksariyati hozir juda og'ir ahvolda, ayrimlari esa kuchli inqiroz holatini boshdan kechirmoqda. Ammo falsafa o'zining birinchi ma'nosida – «donolikni sevish» sifatida, haqiqatning tagiga yetish usuli sifatida, jon holati sifatida va nihoyat, dunyoqarashning alohida shakli sifatida insoniyat turguncha mavjud bo'ladi.

Buni falsafiy bilimning ayrim nisbatan yangi sohalari – tabiat falsafasi, huquq, fan, tarix, siyosat, san'at, din, texnika falsafasi, tanatologiya, gerontologiya va boshqalar ham tasdiqlaydi (ba'zan ular mustaqil falsafiy fanlar maqomiga da'vogarlik qiladi). O'tgan asrning so'nggi o'n yilliklarida tadqiqotning yana bir yangi va o'ta muhim sohasi – globallashuv va u yuzaga keltirayotgan global muammolar falsafasi paydo bo'ldiki, uni o'rganish ham foydadan xoli bo'lmaydi.

Ilmiy nazariyalar yoki falsafiy g'oyalar inqirozga uchragan yoki o'zining asossizligini namoyish etgan taqdirda, ularning bilim tizimidagi o'rnini va rolini qayta baholash amalga oshiriladi, bu esa ba'zan ularning nazariy va amaliy ahamiyati yo'qolishiga olib keladi. Masalan, flogiston nazariyasi, «falsafa toshi»ni izlash, empiriokrititsizm falsafasi va o'z ahamiyatini yo'qotib, tarix mulkiga aylangan boshqa ko'pgina g'oyalar bilan shunday bo'lgan. Bugungi kunda falsafa bilan ham shunga o'xshash hodisa yuz beryapti, degan fikr mavjud. Hatto falsafa o'lyapti deb hisoblaydiganlar ham yo'q emas.

Falsafaning asosiy funksiyalari. Falsafa u yoki bu muammolarni hal qilar, qonunlar, muayyan tamoyillarni ta'riflar yoki gipotezalar, g'oyalar va nazariyalarni ilgari surar ekan, ayni vaqtda (ba'zan shu tariqa) har xil funksiyalarni bajaradi. Falsafaning muhim funksiyalaridan dunyoqarashni shakllantirish, bilish, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalarni qayd etish mumkin. Ularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Bu funksiyalarning roli va ahamiyati falsafaning amal qilish sohasi, u hal qilayotgan vazifalar darajasi va xususiyati bilan belgilanadi.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi insonning o'z-o'zini va o'zini qurshagan borliqni tushunishi, shuningdek, turli voqealar, hodisalarni va o'z burchini qanday talqin qilishida namoyon bo'ladi. Inson dunyoqarashida e'tiqodlar va bilimlar, tuyg'ular va emotsiyalar, oqilonalik va irratsionallik, tajriba, intuitsiya va hokazolar chambarchas bog'lanadi. Ayni shu sababli falsafasiz dunyoning yaxlit manzarasini yaratish mumkin emas, chunki, «hamma narsaga aralashadigan» falsafagina dunyoqarashning o'zaro bog'lanmagan turli «parchalari»ni birlashtirib, shu tariqa odamlarning butun borliqqa nisbatan umumiy, izchil va mantiqan to'g'ri munosabatini yaratish imkonini beradi. Bunda falsafa ayrim ikir-chikirlar, ahamiyatsiz tafsilotlarni mavhumlashtiradi va umumiy aloqalarga, turli narsalar va hodisalar xossalari birligiga e'tiborni qaratadi va shu tariqa o'zining bosh funksiyasi – dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini bajaradi.

Falsafaning gnoseologik funksiyasi tajribada sinash, tavsiflash yoki shaklshubhasiz inkor etish mumkin bo'lmagan, ya'ni fan ochib berish, tadqiq etish va tahlil qilishga qodir bo'lmagan narsalar va hodisalarni oqilona yo'l bilan tushuntirishga harakat qilishdir. Falsafa u yoki bu mohiyati aniqlanmagan yoki kam o'rganilgan hodisalarni tushuntirishga nisbatan o'z yondashuvlari, nazariyalari va gipotezalarini taklif qilar ekan, ularni bilishga bo'lgan qondirilmagan qiziqish o'rni muayyan darajada to'ldiradi, shu tariqa mifologik va diniy fantaziyalarga kamroq o'rin qoldiradi. Falsafa gnoseologiyada hal qiladigan boshqa bir muhim vazifa «Haqiqat nima?», «Uning mezonlari qanday?», degan masalalar bilan bog'liq, zero, har qanday bilish jarayoni oxir-oqibatda, u yoki bu tarzda haqiqatning tagiga yetishga qarab mo'ljal oladi, bu esa eng muhim masaladir.

Metodologik funksiyasi u yoki bu maqsadga erishishning muayyan usulini, shuningdek, borliqni nazariy va amaliy o'zlashtirishga qaratilgan usullar yoki amallar majmuini anglatadi (bu tushuncha yunoncha methodos – yo'l, tadqiqot, tekshirish so'zidan kelib chiqqan). Boshqacha qilib aytganda, bu faylasuf yoki olim o'zi o'rganayotgan predmetining tadqiqot yo'lidir.

Odatda, metodologiya muammolari falsafa doirasida o'rganilgan. biroq ayrim fanlar vujudga kelishi bilan falsafiy (umumiy) metodlar bilan bir qatorda muayyan, ayrim ilmiy metodlar ham rivojlana boshladi. Falsafaning boshqa bir muhim metodologik funksiyasi falsafada ham, ayrim fanlarda ham muhim rol o'ynaydigan har xil kategoriyalarni ishlab chiqishdan iborat. Kezi kelganda yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, falsafa o'ta keng tushunchalar, ya'ni kategoriyalar bilan ish ko'rar. ularni ta'riflar ekan, metodologik funktsiya bilan bir vaqtda dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini ham bajaradi.

Falsafaning integrativ funksiyasi real borliqning yangi obyektlari va hodisalari insonning nazariy tadqiqotlari sohasidan o'rin olishi, shuningdek, ilgari ma'lum darajada anglab etilgan narsalar va hodisalarni yanada chuqurroq o'rganish uchun birlashishga ehtiyojdir. Ilmiy bilimlarning integratsiyalashuvi va u yoki bu muammolarni yechish uchun kuch-g'ayratni birlashtirish jarayoni yakkalanish xavfining oldini olish imkonini beradi. Zero, ayrim fanlar paydo bo'lib, ular nafaqat o'z tadqiqot obyekti va predmetini ajratdi, balki o'zining faqat mazkur fanga xos bo'lgan tili, kategoriyalar apparati va hokazolarni yaratdi. Ammo bu yo'lda jiddiy xavf ham mavjud bo'lib, u shundan iboratki, fanlarning ajralishi natijasida ular o'rtasidagi aloqalar susayadi, ular murakkab kompleks vazifalarni yechishda faol o'zaro aloqa qilish qobiliyatini yo'qotadi. Bu esa ilmiy bilimning o'sishiga salbiy ta'sir qiladi.

Murakkab kompleks muammolarni tadqiq etuvchi hozirgi zamon fanida ba'zan ayrim fanlarning vakillari boshqa fanlarning vakillarini faqat ular turli tillarda, ya'ni har biri o'z fanining tilida gapirgani bois tushunmaydi. Bu jihatdan falsafa ular uchun amalda bog'lovchi bo'g'inga, birlashtiruvchi asosga aylanadi, chunki u o'z tahlilida fanlararo muloqotga va mazmuni ayni bir kontekstda turli fanlar tomonidan qabul qilinadigan va qo'llaniladigan fundamental tushunchalarni yaratishga qarab mo'ljal oladi.

Murakkab obyektlarni kompleks tadqiq qilishda har bir muayyan fan o'z predmetidan kelib chiqadi. Bu predmet doirasi unga o'rganilayotgan obyektini yaxlit ko'rish, uning aloqalarini aniqlash imkonini bermaydi. Bu vazifani hal qilishga ham faqat falsafa qodir bo'lib, u butun vaziyatni yaxlit ko'rish imkonini beradi va bu jihatdan nafaqat fanlar o'rtasida, balki inson faoliyatining ayrim jabhalari, masalan, o'tkazilayotgan tadqiqotlar bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan huquqiy, siyosiy, axloqiy faoliyat o'rtasida ham bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi.

Falsafaning madaniy funksiyasi odamlar dunyoqarashini kengaytirish, ularda bilishga qiziqish uyg'otish, nazariy fikrlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish orqali namoyon bo'ladi. U dunyoni o'zlashtirish va bilishning

universal shakli sifatida, insoniyatning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassamlashtiradi va ularni butun insoniyat mulkiga aylantiradi. Turli mamlakatlar va xalqlarning falsafa tarixini o'rganish ularning o'tmishdagi va hozirgi madaniyatini yaxshiroq tushunish imkonini beradi, g'oyalar almashinuvi va madaniy an'analarning o'zaro ta'siriga ko'maklashadi, bu esa madaniy meros bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'pgina muammolarni yechishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Falsafaning aksiologik funksiyasi (yunon. axia – qadriyat) hayotning ma'nosi, o'lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo'yish, u yoki bu harakat, voqqa, hodisaga "yaxshi", "yomon", "muhim", "foydali", "foydasiz" kategoriyalari bilan baho berish orqali namoyon bo'ladi. U uzoq muddatli tendensiyalarni qisqa muddatli tendensiyalardan farqlash, yuzaki jarayonlarni fundamental jarayonlardan, muhim narsalar va hodisalarni ikkinchi darajali narsalar va hodisalardan ajratish orqali insonning qadriyatlarga munosabati bilan uzviy bog'liq bo'lgan tegishli ehtiyojlarini shakllantiradi. Shu tariqa insonning muayyan qadriyatlari, mo'ljallari va ustuvorliklari belgilanadi, ya'ni tegishli qadriyatlar tizimi tarkib topadi. Bu tizim odamlarning muhim xususiyati hisoblanadi, ularning hayotga munosabatini aks ettiradi va jamiyatdagi xulq-atvorini ko'p jihatdan belgilaydi.

Falsafaning axloqiy funksiyasi odamlarning u yoki bu jamiyatda qaror topgan munosabatlar ta'sirida shakllanuvchi xulq-atvori. Bunda, masalan, axloqiy qadriyatlar, ularning tabiati, asoslari va jamiyatdagi amaliy roli falsafaning tadqiqot predmeti hisoblanadiki, bu jamiyatda yuzaga keladigan va tabiiy yo'l bilan, ya'ni real hayot amaliyotida o'rnatiladigan me'yorlar va qoidalarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Bunday me'yorlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim dastak hisoblanadi va odamlarning o'zaro aloqalari, ularning munosabatlari, o'zaro til topish darajasida namoyon bo'ladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, falsafa doimo axloqda, jamiyatning barcha a'zolari xulq-atvorida namoyon bo'ladi va shu tariqa yana bir muhim funksiya – axloqiy funksiyani bajaradi.

Falsafaning tarbiyaviy funksiyasi insonning o'z-o'zini tarbiyalash va o'zi mansub bo'lgan jamiyatning axloqiy normalariga rioya qilishda namoyon bo'ladi. Bu masalaning xalqaro darajadagi keng va har tomonlama muhokamasi natijalarini hisobga olgan holda so'z yuritish o'rinli bo'ladi. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati o'z-o'zini anglab yetishga yo'naltirilgan falsafaga muhtojdir. Buni 2002-yildan YUNESKO qaroriga binoan, butun dunyoda har yili noyabr oyining uchinchi payshanbasida o'tkaziladigan "Jahon falsafa kunlari" ham, hozirgi kunda dunyo uchun eng

muhim masalalarga e'tiborini qaratadigan Jahon falsafa Kongresslari ham tasdiqlaydi.

Darhaqiqat, bunday kongress birinchi marta 1900-yilda Fransiyada o'tkazilgan, 1948-yildan boshlab uni har besh yilda bir marta o'tkazish an'anaga aylangan. Xususan, 1998-yilda Boston shahrida (AQSH) bo'lib o'tgan XX jahon falsafa kongressi "Paydeyya: insoniyatni tarbiyalashda falsafa" mavzusiga bag'ishlangan bo'lsa, Turkiyaning Anqara shahrida o'tkazilgan XXI Jahon falsafa kongressida "Falsafa jahon muammolari bilan yuzma-yuz" mavzusi atroflicha muhokama qilindi. XXII jahon falsafa kongressi birinchi marta Osiyo mamlakati bo'lmish Koreya respublikasining Seul shahrida "Hozirgi davrda falsafani qayta anglash" degan umumiy mavzu ostida bo'lib o'tdi. 2018-yil 13-24-avgust kunlari Xitoyning Pekin shahrida 24-Jahon falsafa kongressi "Inson bo'lishni o'rganaylik" mavzusida o'tkazildi. Kongresslarning mavzularidan ko'rinib turganidek, falsafa real hayot bilan uzviy bog'liq va eng muhim muammolarni anglab yetishga xizmat qilib keldi. Shunday muammolardan biri – insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyati masalasidir. Buning uchun esa, albatta, qadimgi davr mutafakkirlarining asarlariga yana bir bor murojaat etish taqozo etiladi.

Qadimgi mutafakkirlar har tomonlama ta'lim va tarbiyani, ya'ni o'z qobiliyatlari va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga qodir bo'lgan jismoniy va ma'naviy jihatdan komil insonni voyaga etkazishni «paydeyya» (yunon. pais – bola) atamasi bilan ifodalaganlar. O'sha vaqtlarda paydeyya aristokratiyaning o'ziga xos belgisi hisoblangan, endilikda faylasuflar ta'lim va tarbiya muammolarini yana birinchi o'ringa qo'yib, ularni hal qilishda falsafaning rolini aniqlashga harakat qilar ekanlar, bu tushunchani yana esga oldilar. Xususan, Boston kongressidagi asosiy ma'ruzalarning mualliflaridan biri fransuz faylasufi Per Oben: «Insonning vahshiyona tabiatidan ma'rifatli tabiatga o'tish imkoniyati qay darajada mavjud?», degan savolni o'rtaga tashlaydi. Uning fikricha, insonning yagona tabiati ikki ma'noli bo'lib, faqat ma'rifat (paydeyya) odamzotni to'la ma'noda insonga aylantiradi yoki, Platon ta'biri bilan aytganda, paydeyya uning ko'zini ochadi.

Biroq ma'rifatning vazifasi ko'zga ko'rish qobiliyatini berishdan emas, balki unga to'g'ri qarashni o'rgatishdan iboratdir. Demak, Platon, Demokrit, Zardo'sht va boshqa mashhur faylasuflar fikriga tayanib, ma'rifat yordamida, ta'lim va tarbiya jarayonini zo'rlikka qarshi yo'naltirish va odamzot aqli-drokini kamol toptirish orqali insonning ma'naviy yetuk tabiatini yaratish mumkin. «Paydeyya» tushunchasi bolani tarbiyalab komil insonga aylantiruvchi ta'lim jarayoniga e'tiborni qaratadi. Qadimgi yunonlar «texne» va

«quydeyya» kabi tushunchalarni farqlaganlar; birinchi atama bilimni, ya'ni o'rganish mumkin bo'lgan narsani anglatasa, ikkinchi atama bilim berish manbaini emas, balki to'g'ri fikr manbaini anglatadi. Bunda paydeyya, Aristotel ta'biri bilan aytganda, insonni o'zini o'zi kamol toptirishga rag'batlantirishi lozim. Shu bois Protagor, Suqrot va Platon aytganidek, falsafadan saboq berishda ishontirish mahoratini emas, balki to'g'ri fikrlash mahoratini o'rgatishga e'tibor qaratish muhim.

Falsafani siyosiyashtirish va sxemalashtirishning oqibatlari. Falsafani o'ta siyosiyashtirish ma'lum ma'noda zararlidir. Chunki sobiq sovet tuzumi davrida ayni falsafiy bilimni mutlaqlashtirish, uni siyosiy bilim doirasi bilan chegaralash oqibatida falsafa siyqalashdi, uning asl mazmuniga putur etkazildi. Shuningdek, falsafaning barcha vaqtlarda va har qanday sharoitda o'z ahamiyatini saqlab qolishi mumkin bo'lgan, qolgan barcha masalalarni istisno etadigan birdan-bir to'g'ri asosiy masalasi bormi? Bizningcha, mazkur uzil-kesil ta'rif kontekstida bunday masala mavjud emas. Birinchidan, ayni holda tarixiy davrni ham, falsafiy bilimning plyuralistik tabiatini ham hisobga olish talab etiladi. Ikkinchidan, qandaydir bitta muammoni faqat u yoki bu muayyan vazifani yechish maqsadida murakkab masalalarni sxemalashtirish, ataylab soddalashtirish to'g'risida so'z yuritilayotganini tushungan holda, ma'lum darajada shartlilik bilan mutlaqlashtirish mumkin. Masalan, falsafaning «borliq» va «substansiya» kabi ayniqsa keng tarqalgan asosiy kategoriyalari haqida so'z yuritar va muayyan faylasuflarning ularga bo'lgan munosabatini aniqlashga harakat qilar ekanmiz, «falsafaning asosiy masalasi»ni uzil-kesil yechish tarafdorlari ilgari surgan mantiqqa muvofiq, barcha faylasuflarni ma'lum darajada shartlilik bilan materialistlar, idealistlar va dualistlarga ajratishimiz mumkin. Unuman olganda, falsafada ayniqsa ko'p muhokama qilinadigan muammolar doirasini aniqlashga harakat qilinayotgan yoki falsafa tarixini, u yoki bu falsafiy g'oyalar, yo'nalishlar, oqimlarning vorisiyligini yaxshiroq tushunish vazifasi qo'yilayotgan bo'lsa, bunday ajratish mutlaqo o'rinlidir.

Shuningdek, muammoga nisbatan yangicha yondashuvni yoki masalaning yangicha talqinini taklif qilishi mumkin bo'lgan boshqacha yondashuvlar paydo bo'lishi va mavjudligiga yo'lni berkitmaslik uchun har qanday sxemalashtirish cheklangan xususiyatga ega bo'lishini unutmash kerak.

Ayni bir masalaga boshqacha nuqtai nazardan, g'ayritabiyy yoki mutlaqo kutilmagan tomondan yondashish taklif qilingan, pirovardda esa avvalgi qarashlar nuqtai nazaridan erishish mumkin bo'lmagan kashfiyotlar olingan hollarga tarixda misollar bisyor. Masalan, geotsentrik qarashlar o'rni

geliotsentrik qarashlar egallashi, nisbiylik nazariyasining paydo bo'lishi, Rim klubiga taqdim etilgan «O'sish chegaralari» ma'ruzasi va hokazolar ko'pchilik uchun tabiiy, o'z-o'zidan ravshan bo'lib tuyulgan narsalarga nisbatan noan'anaviy, g'ayritabiiy yondashuv mahsulidir. Mazkur misollar falsafada «qat'iy», uzil-kesil ta'riflarga nisbatan ancha ehtiyotkorlik bilan yondashish lozim, zero, bu ba'zan yanglishishlarning mustahkamlanishiga, oxir-oqibatda esa – turg'unlik va dogmatizmga olib keladi, degan fikrni faqat tasdiqlaydi.

Dunyoni bilish mumkinmi, degan savolga faylasuflar tomonidan berilgan javoblar orasida ham ikki qarama-qarshi yondashuv ajralib turadi. Bu yondashuvlardan biri gnoseologik optimizm deb ataladi. Unga muvofiq insonning bilish imkoniyatlari umuman olganda cheklanmagan va u o'zini qiziqtirayotgan tabiat va jamiyat qonunlarini kashf etish, narsalar mohiyatini aniqlash va dunyoning haqiqiy manzarasini yaratishga ertami, kechmi albatta muvaffaq bo'ladi, deb hisoblanadi. Bunda G.Gegelni, va u yaratgan ta'limotning ko'p sonli tarafdorlarini tilga olib o'tish o'rinli bo'ladi. Ikkinchi yondashuv agnostitsizm (yunon. a – inkor va gnosis – bilim) deb ataladi. Bu yondashuv namoyondalari dunyoni, narsalar va hodisalar mohiyatini to'la (yoki hatto qisman) bilish amalda mumkin emas, deb hisoblaydi. Bunday qarashlar ayniqsa D.Yumga xosdir. Odatda, agnostitsizm namoyandalari qatoriga I.Kant ham kiritiladi, ammo bu yondashuv ancha bahsli bo'lib, faylasuflar orasida munozaralarga sabab bo'lib keladi.

Falsafada shubhaning roli. Yuqorida keltirilgan ikkala gnoseologik yondashuvni taqqoslash va ularga baho berishda shubha muhim rol o'ynaydi. U nafaqat o'rinli, balki ijodiy yo'naltirilgan har qanday bilishning zaruriy elementi hisoblanadi. Shuningdek, falsafiy mulohazalar har qanday shak-shubhadan xoli bo'lsa, notanqidiy idrok etiladigan o'tmish va qadimda o'zlashtirilgan qonun-qoidalarga so'zsiz bo'ysunish me'yorga aylanib qolsa, bu, dogmatizm, turg'unlik va tanazzulga eltadi.

Bunga qadimdayoq antik faylasuflar: elladalik Pirron, Arkesilay va shubhani fikrlashning asosiy tamoyili, inson bilimini esa – nisbiy deb e'lon qilgan falsafiy yo'nalish – skeptitsizmning boshqa asoschilari e'tiborni qaratgan. Skeptitsizm haqiqatga shak-shubhasiz egalik va narsalarni to'g'ri tushunishga da'vogar bo'lgan falsafiy ta'limotlar hukmronligiga munosabat sifatida vujudga keldi va shu ma'noda, ijobiy rol o'ynadi.

Falsafaning jamiyatdagi ahamiyati va roli yoki amaliy falsafa. Odatda falsafa kundalik hayot va amaliyotdan ancha uzoq bo'lgan haddan tashqari umumiy masalalarni o'rganadi, degan fikr mavjud. Ammo bu fikrga qo'shilish mushkul, zero, umumiy nazariyalar, agar ularga kengroq ma'noda va uzoqroq

Istiqbol nuqtai nazaridan yondashilsa, ba'zan bilimning tor sohalariga taalluqli bo'lgan ko'pgina muayyan g'oyalardan yaxshiroq samara beradi.

Albatta, falsafa doim kundalik hayotdan ma'lum darajada uzoq bo'lgan va shunday bo'lib qolmoqda. Uning o'ziga xos xususiyati, betakrorligi ayni shu omilda namoyon bo'ladi. Biroq boshqa tomondan, falsafa oddiy ijtimoiy borliq, kundalik ijtimoiy, siyosiy yoki iqtisodiy hayot amaliyoti deb nomlash mumkin bo'lgan narsalardan ham o'zini olib qochmaydi. Falsafiy refleksiya va u bilan mushtarak bo'lgan harakatlarning mazkur yo'nalishi XX asrda hatto butun bir yo'nalish – amaliy falsafa vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Bunda falsafa siyosiy, ijtimoiy va boshqa qarorlar qabul qilishga muqarrar tarzda va bevosita ta'sir ko'rsatadi, deb aytish mumkin emas, ammo bu holni butunlay istisno etish ham o'rinli bo'lmaydi. Biroq shu narsa aniqki, falsafa odamlar dunyoqarashini shakllantirish orqali ularning xulq-atvorini, yuqorida zikr etilgan qarorlarni ishlab chiqish jarayonida ularning yondashuvlarini ham ko'p jihatdan belgilaydi, faylasuflarning o'zlari esa ba'zan odamlar hayotini butunlay o'zgartiruvchi muhim g'oyalar tashabbusi bilan chiqadilar.

Faylasuflar jamiyatdagi ma'naviyat va axloqning holati uchun ham sezilarli darajada javobgardirlar, zero, ular nafaqat ijtimoiy me'yorlar va tamoyillarni rivojlantiradilar, ulardan dars beradilar yoki kitoblar, maqolalar orqali ijtimoiy ongni ular bilan oshno etadilar, balki aksariyat hollarda keng jamoatchilik fikrini uyg'otadigan, ijtimoiy ahamiyatga molik bo'lgan, ijtimoiy-siyosiy muammolar, madaniyat va ma'naviyat masalalariga doir muhokama va munozaralar tashkil etadilar.

Falsafaning ijodiy xarakteri insonning o'z qobiliyatini dunyoni bilishga va uni o'zlashtirishga yo'naltirishida namoyon bo'ladi. Falsafa jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalariga kuchli ta'sir ko'rsatgan holda, ayni vaqtda fan bilan doim yaqin aloqada ish ko'radi. U yoki bu fan qanday muayyan muammolarni hal qilishidan qat'i nazar, ular bilan bog'liq jarayonlar va hodisalarga, ya'ni butun vaziyatga, shu jumladan, oxir-oqibatda olingan natijalarga nisbatan falsafiy yondashuv doimo zaruriy shart hisoblanadi. Muayyan fan predmetiga va uning oldida turgan muammolarga nisbatan bunday keng bilimning boshqa sohalarida erishilgan eng so'nggi yutuqlarni ham aks ettiradigan yaxlit yondashuvsiz fundamental kashfiyotlar qilish ham, umuman fanning rivojlanishiga erishish ham mumkin emas.

O'z vaqtida dunyoga nisbatan (odatdagi, «klassik» fizika doirasida uzoq yillar hukm surgan yondashuvlarga qaraganda) kengroq yondashuv, masalan, A.Eynshteyn (1879-1955)ga dunyoning manzarasini tushunishga nisbatan butunlay yangicha yondashuvni taklif qilish va avvalgi fizikaning aksariyat

qoidalari muayyan darajadagina haqiqiy bo'lib qolgan sharoitda klassik (Nyuton) mexanikasini ham o'z ichiga olgan «Nisbiylik umumiy nazariyasi»ni ta'riflash imkonini berdi. Ammo tabiiy bir savol tug'iladi: bu yerda falsafa chindan ham ijodiy rol o'ynadimi? Agar ijodiy rol o'ynagan bo'lsa, bu nimada va qay tarzda namoyon bo'ldi?

Umumiy dalillarga to'xtalmay, shuni qayd etishni o'rinli deb hisoblaymizki, Eynshteyn ongida o'zidan oldingi va o'zi yashayotgan davrdagi falsafa g'oyalari to'qnashdi. Ular mutafakkirning butun ijodiy faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi, zero, u ratsionalistik falsafaning vakillari, ularning o'tmishdoshlari va izdoshlari bilan talabalik yillaridayoq tanishgan edi. "Biz Eynshteyn ijodiga XX asr o'rtalarining fizika konsepsiyalari va kelajakka prognozlar nuqtai nazaridan, retrospektiv nazar tashlar ekanmiz, uni insoniyat ma'naviy hayoti katta bir bosqichining yakuni deb hisoblash mumkin. Bu bosqich faqat Nyuton mexanikasi bilan boshlangani yo'q. Butun ratsionalistik fan va XVII asr falsafasi uning negizi hisoblanadi. Eynshteyn asarlari bilan, tanishar ekansiz, Galiley, Dekart, Spinoza, Gobbs, Nyuton satrlarini beixtiyor eslaysiz – ba'zan g'oyalarning ajabtovur o'xshashligiga duch kelasiz. XVII asr ratsionalistik tafakkurining nomuayyan farazlari va izlanishlari qanday qilib ijodiy, izchil shakl-shamoyil kasb etayotganining guvohi bo'lasiz. Bu yerda tadrijiy aloqa mavjudligi shak-shubhasizdir.

Falsafiy tasavvurlar va tabiiy-ilmiy qarashlarni farqlash oson ish emas. Biroq falsafiy tasavvurlar tabiiy-ilmiy qarashlarga ta'sir ko'rsatgani, xuddi shuningdek, al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, Ibn-Sino, Mirzo Ulug'bek, I. Nyuton, A.Eynshteyn kabi buyuk olimlarning ilmiy g'oyalari zamirida ularning keng va teran falsafiy bilimlari yotishi shak-shubhasizdir. Ayni shu sababli ushbu mutafakkirlarning yaxlit falsafiy ta'limoti haqida bo'lmasa ham, ularning jiddiy falsafiy qarashlari haqida to'la asos bilan so'z yuritish mumkin.

Dunyoqarashning mohiyati, tuzilishi va funksiyalari. Hayot tajribasi va empirik bilimlar asosida shakllanadigan dunyoqarash oddiy dunyoqarash deb ataladi va insonning dunyo haqidagi tasavvurlarining tizimsiz majmui sifatida amal qiladi. U har qanday dunyoqarashning negizi hisoblanadi va odamlarga kundalik hayoti, faoliyatida yo'l ko'rsatib, ularning xulq-atvori, aksariyat qilmishlarini belgilab, muhim regulativ funksiyani bajaradi.

Keng ma'noda, dunyoqarash – insonning o'zini qurshagan borliqqa va o'z-o'ziga nisbatan yondashuvlar tizimi, shuningdek, uning mazkur yondashuvlar bilan belgilangan hayotiy ideallari, e'tiqodlari, bilish va faoliyat tamoyillari, qadriyat va mo'ljallaridir.

Shu tariqa ta'riflanadigan dunyoqarash faqat insonga xos bo'lib, bu unda shakllangan ong va oqilona faoliyat mavjudligi bilan bog'liqdir. Bunda inson nafaqat tushunchalar yaratish va mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish va qoidalarni ta'riflash qobiliyatini kasb etadi, balki tayyor bilimdan yangi bilim olish uchun foydalana boshlaydi.

Dunyoqarashning shakllanishiga ijtimoiy muhit ta'sir etadi. Aql paydo bo'lishi bilan inson o'zini fikrlovchi mavjudot sifatida anglay boshlaydi, unda o'z «meni» va o'zgaralar haqida tasavvuri shakllanadi va rivojlanadi. Shu tariqa u o'zini va o'zini qurshagan borliqni anglaydi, o'zi va boshqa odamlarni, o'zi va tashqi muhitni farqlaydi, ilgari o'ziga ma'lum bo'lmagan dunyoning yangi va yangi jihallarini idrok etadi. Bunday qarashlar insonning o'zi va o'zini qurshagan borliq haqidagi tasavvurlari majmui sifatida shakllanadigan dunyoqarash negizini tashkil etadi. Bunda inson o'ziga ma'qul va noma'qul narsalarni farqlaydi, baholar beradi, ustuvorliklar tizimini yaratadi va muayyan maqsadlarga erishishda tegishli tarzda ish ko'radi.

Dunyoqarashning tuzilishi – dunyoni sezish, dunyoni idrok etish va dunyoni tushunish kabi eng muhim elementlardan iborat.

Dunyoni sezish – bu o'zini qurshagan dunyoni sezgilar yordamida hissiy idrok etish bo'lib, bunda tuyg'ular, kayfiyat dunyoni go'yoki ranglarga bo'yaydi, uning obrazini subyektiv, sof individual sezgilar orqali aks ettiradi. Masalan, bemor odamga haddan tashqari yorug' bo'lib tuyulishi mumkin bo'lgan nur, sog'lom odam uchun normal bo'ladi; daltonik ranglar gammasini, ko'rish qobiliyati normal bo'lgan odamga qaraganda butunlay boshqacha idrok etadi. Bundan dunyoni sezishning har xil, xususan optimistik, pessimistik, fojicaviy tiplari kelib chiqadi.

Dunyoni idrok etish – bu atrof borliqni ideal obrazlarda tasavvur qilishida namoyon bo'ladi. Dunyoni idrok etish to'g'ri yoki noto'g'ri bo'lishi, ya'ni borliqqa mos kelmasligi mumkin. Bu holda borliq noto'g'ri tasavvur qilinadi yoki illyuziyalar, suv parilari, alvastilar, kentavrlar haqidagi tasavvurlarga o'xshash fantaziyalar paydo bo'ladi.

Dunyoni tushunish – insonning va uni qurshagan dunyoning mohiyatini aniqlash, shuningdek, tabiatda yuz beruvchi voqea va jarayonlarning o'zaro aloqalarini tushunishga qaratilgan aqliy-bilish faoliyatidir.

Dunyoni sezish va qisman (elementar shakllarda) dunyoni idrok etish barcha tirik mavjudodlarga xos bo'lsa xos bo'lsa, dunyoni tushunish esa faqat insongaga xos xususiyatdir.

Dunyoqarashning funksiyalari – bilish, qadriyatlarga munosabat va xulq-atvorni belgilash dunyoqarashning asosiy funksiyalari sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashning bilish funksiyasi insonda qiziqish uyg'otuvchi barcha savollarni, shuningdek, muayyan javoblarni o'z ichiga oladi. Bilish odamlar dunyoqarashini boyitadi va kengaytiradi. u jamiyatning rivojlanishiga qarab yanada teranroq va mazmunan boyroq bo'lib boradi.

Dunyoqarashning qadriyatlarga munosabat funksiyasi – insonning hayotni va o'zini oliy qadriyat deb hisoblagan holga shakllanadi. Zero, o'z qadrini bilmagan inson o'zgal qadrini bilmaydi va hayotda o'z o'rini topa olmaydi.

Dunyoqarashning xulq-atvorni belgilash funksiyasi – insonda o'z-o'zini tarbiyalash, ma'naviy madaniyatini takomillashtirish va faqat o'zining ma'naviy dunyosiga munosib muhit tanlash malakalarini shakllantiradi..

Shu bois, muammolarga nisbatan muayyan tarzda yondashadigan har bir odamning dunyoqarashi, savollari va javoblari doim shaxsiy o'ziga xoslik bilan ajralib turadi va hech bo'lmasa shu sababga ko'ra boshqa odamlar dunyoqarashiga hech qachon o'xshamaydi.

Dunyoqarashning intellektual, emotsional va ruhiy asoslari uzviy bog'liq bo'lib, ular har bir inson uchun mutlaqo muayyan, individual xususiyatlar sifatida amal qiladi.

Intellektual, emotsional va ruhiy asoslar iroda bilan uyg'unlikda e'tiqodlar – odamlar faol qabul qiladigan, ularning ong darajasi va hayotdagi mo'ljalgariga mos keladigan qarashlarni yuzaga keltiradi.

Dunyoqarashga subyektning yoshi, jismoniy va ruhiy holati, fo'l-atvori xususiyatlari, odatlari va e'tiqodlari, shuningdek, milliy madaniyat tipi, etnos xususiyatlari va ijtimoiy-madaniy omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Dunyo haqidagi tasavvurda obyektiv va subyektiv tomonlarni ajratish ham o'rinli bo'ladi.

Dunyoqarashning shakllanishi jarayonida subyektning e'tiqodlari, qilmishlari va harakatlari majmui vujudga keladi. Dunyoqarashda inson va insoniyat o'zligini namoyon etadi. Dunyoqarash inson xulq-atvori, uning barcha harakatlari va qilmishlari uchun fikrlash maydoni sifatida amal qiladi. Dunyoqarashning mental mezon sifatida ongda ishonch va e'tiqod maydonga chiqadi. Dunyoqarash umumiy va shaxsiy ahamiyatga molik mo'ljal tarzida namoyon bo'lishi mumkin.

Dunyoqarashda hayotga oid, mifologik, diniy, badiiy, siyosiy, ilmiy qarashlar o'rin oladi. Dunyoqarash amaliy va nazariy darajalarda amal qiladi. Dunyoqarashning amaliy darajasi stixiyali tarzda shakllanadi va unda dunyoning manzarasi hayot haqidagi tipik tasavvurlar to'plami namoyon bo'ladi. Bu to'plam kundalik hayotda ayniqsa ko'p uchraydigan vaziyatlardan.

mazkur muhitga xos bo'lgan ko'nikmalar, munosabatlar va odatlardan tarkib topadi. Bunday dunyoqarashga uning egasiga xos bo'lgan kasbiy mo'ljallar ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsatadi. Xulq-atvor reaksiyalari tipining shakllanishida subyektning kasb-kori (amaldor, savdo xodimi, ofitser, uy bekasi, shifokor va h.k.) hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Oddiy dunyoqarash egasi dunyoga munosabatning o'z muhitiga ayniqsa xos bo'lgan andozalarini umumlashtirib, ularni harakatlar va qarashlarning o'zgartirish oson bo'lmagan muayyan mezoniga aylantiradi. "Oddiy dunyoqarash" kategoriyasining sinonimlari sifatida "kundalik dunyoqarash", "amaliy dunyoqarash", "noilmiy dunyoqarash" tushunchalari amal qiladi.

Dunyoqarashning nazariy darajasi dunyo haqidagi idcallar va konseptual modellar haqidagi bilimlar majmuidir. Aynan idcallar dunyoqarashni – kelajakni shakllantiruvchi ya belgilovchi ideal kuch sifatida tavsiflaydi. Nazariy dunyoqarash asrlar davomida individning ijtimoiylashuvi jarayonining mahsuli hisoblanadi. Bunda individ o'zining voqelikka bo'lgan munosabatida jamiyatdan olinadigan ne'matlarni bevosita o'zlashtirishdan tarixiy bunyodkorlik va insoniy qadriyatlar mazmunini tushunishga qadar bo'lgan yo'lni bosib o'tadi.

Shunday qilib, dunyoqarashning har bir darajasi inson hayot faoliyatida o'z vazifalarini hal qiladi. Ularning ahamiyati va o'ziga xosligi ham shundadir. Tanqid faqat u yoki bu (diniy, oddiy, pragmatik yoki ssientistik) dunyoqarash universallikni asossiz ravishda da'vo qilgan holda o'rinni bo'ladi.

Shubha dunyoqarashning muhim elementi bo'lib, u insonni dogmatizm, ya'ni biryoqlama, notanqidiy fikrlash, u yoki bu qoidani shak-shubhasiz haqiqat deb qabul qilishdan asraydi. Dogmatizmning qarama-karshisi skeptitsizm bo'lib, bunda shubha mutlaqlashadi, fikrlashning asosiy omiliga aylanadi, bilish va borliqni idrok etishning bosh tamoyili sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Tarixan dunyoqarashning dastlabki shakllari mif va din, falsafa va fan bo'lib, bu hol insoniyat tadrijiy rivojlanishining umumiy mantiqi bilan mushtarakdir.

Mifologik dunyoqarash – turli xalqlarning dunyoning kelib chiqishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlarning ishlari haqidagi tasavvurini ifodalovchi muayyan tarzda tizimga solingan dunyoqarashdir. («Mif» tushunchasi yunoncha mythos so'zidan kelib chiqqan bo'lib, afsona, rivoyat degan ma'noni anglatadi). Mifda bilimlar, diniy e'tiqodlar, ma'naviy madaniyatning turli elementlari, san'at, ijtimoiy hayot kurtaklari birlashgan bo'lib, shu tariqa ibtidoiy odamlar dunyoqarashi muayyan darajada tartibga kelgan, ularning dunyo haqidagi qarashlari esa qisman tizimga

solingan. Mazkur tizimga solishning muhim shakllari epos, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar bo'lib, mislar avvalo ular orqali ifodalanadi. Shu tariqa to'plangan bilimlar va tajriba keyingi avlodlarga o'tishi ham ta'minlanadi.

Mifologik dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu oddiy rivoyat emas, balki og'zaki «muqaddas» matnning arxaiik ong'dagi voqea-hodisalarga, insonga va u yashayotgan dunyoga ta'sir ko'rsatuvchi muayyan borliq sifatidagi in'ikosidir. Mifologik dunyoqarashda hamma narsa bir, yaxlit, ajralmasdir; tabiat narsalari va hodisalari inson bilan ayni bir qonunlarga muvofiq yashaydi, inson bilan bir xil sezgilar, istaklar, mayllarga ega bo'ladi.

Mifologik dunyoqarashda olam makon va vaqtda bir vaqtning o'zida chekli va cheksizdir. Masalan, makon bu yerda umumiy cheksiz makondan va ayni vaqtda katta makonga o'xshash ko'p sonli chekli kichik makonlardan iborat. Umumiy cheksiz vaqt davriy bo'lib, o'zini katta vaqtga o'xshash kichik vaqtlar sifatidagi o'z sikillarida takrorlaydi. Umuman olganda, mifologik dunyoqarashda katta olam doirasida dunyolarning cheksiz rang-barangligi yuzaga keladi va har bir dunyo o'z makoni va vaqtiga ega bo'ladi.

Mifologik dunyoqarashga ko'ra, odamlar yashaydigan dunyo «barcha tomondan» boshqa dunyolar bilan qurshalgan. Bu dunyolarning o'z aholisi, o'z qonun-qoidalari, o'z maqsadlari bor. Bu dunyolarning hammasi odamlar dunyosi bilan u yoki bu darajada bog'langan. Boshqa dunyolarning ko'pgina kuchlari va mohiyatlari odamlar yashaydigan dunyoga kiradi va insonga faol ta'sir ko'rsatishi, xususan, unga yordam yoki xalaqit berishi mumkin (bugungi kunda ushbu qarashlarni isbotlash uchun koinotni o'rganmoqda). Shu sababli inson o'zi yashaydigan dunyoda o'z maqsadlariga erishish uchun boshqa dunyolar haqida mumkin qadar ko'proq bilishi va shu dunyolardan kelgan kuchlarga ta'sir ko'rsatish, ular bilan til topishni bilishi kerak. Bir vaqtning o'zida ham odamlar dunyosida, ham undan tashqarida – bir dunyodan boshqa dunyoga o'tish va har bir dunyoga chetdan nazar tashlash imkonini beruvchi umumiy dunyoda yashashi lozim. Shu sababli inson, dunyoning mifologik manzarasidagi har qanday obyekt kabi, ikki tomonga ega bo'lgan asosdir. O'zining bir tomoni («tanasi») bilan inson o'zining kichik dunyosida, boshqa tomoni («joni») bilan u barcha dunyolar o'rtasida yashaydi. Mifologik dunyoqarashda barcha obyektlar jonli bo'ladi, shu bois bu yerda hatto toshlar bilan ham chtiyot bo'lib muomala qilish talab etiladi, aks holda ularning g'azabiga duchor bo'lish mumkin. Barcha dunyolar va ularda mavjud mohiyatlar turli dunyolarda amalda bo'lgan har xil qonun-qoidalarga bo'ysunadi. Masalan, daryodan o'tish uchun avval undan ruxsat so'rash kerak, ovchi otgan tosh nishonga tegishi uchun avval tosh bilan kelishish yoki uni o'z

xohish-irodasiga bo'ysundirish lozim. aks holda tosh hech qachon nishonga tegmaydi. Daryo, tosh, tog', bulut – bularning hammasi jonli mavjudotlar yoki ularning ko'rinishlari va ularning barchasiga jonli mavjudotlar sifatida yondashish: so'rash, tahdid qilish, jalb etish, xizmat qilish kerak. Insonga ta'sir o'tkazish uchun bu odam nimadan qo'rqishi va nimani yaxshi ko'rishini, u nimaga sajda qilishi va nimani yomon ko'rishini bilish lozim, shunda unga yaxshi ko'rgan narsasini taklif qilish yoki qo'rqadigan narsasi bilan qo'rqitish, bu odamga ta'sir o'tkazishga harakat qilish mumkin. Ayni shu harakatlar har qanday dunyoda yashaydigan barcha tirik jonzotlarga nisbatan ham o'rinlidir. Hatto odamlar va boshqa mohiyatlarni boshqaruvchi qonunlar ham tirik mavjudotlarning alohida turi bo'lib, ular bilan ham yo til topish, yo ular ustidan g'alaba qozonishga harakat qilish mumkin. Butun dunyo – rang-barang mavjudotlar o'z maqsadlariga erishishga harakat qiladigan katta jang va kurash maydonidir. Ularning barchasi dunyoning buyuk Qonuni (Qismat)ga bo'ysunadi, biroq bu Qonunning o'zi ko'p sonli kichik qonun-taqdirlarga bo'linadi, ya'ni har bir mavjudotning o'z qonuni – taqdiri bo'ladi. Qonun-taqdir har kimni muayyan yo'lga boshlaydi va har kim o'z Qismatiga bo'ysunadi. Bu hol toki mavjudot o'z taqdiridan yuksalguniga yoki uni enggunga qadar davom etadi.

Mifologiyada dunyoning mazmuni o'z Qismatini yengishdan iborat bo'lib, bu yerda ikki yo'l bor. Bir yo'l juda uzoq va ko'pchilik uchun mo'ljallangan bo'lib bu o'z taqdiriga to'la bo'ysunish va uning barcha talablarini bajarish orqali uni yengish yo'lidir. Boshqa yo'l qisqa bo'lib, undan kamdan-kam odam borishi mumkin – bu o'z taqdirini engib, yangi, oliyroq taqdirda sazovor bo'ladigan va shu zahoti u bilan ham jangga kirishadigan qahramon yo'lidir.

Mifologiyada aql-idrok va tasavvur ayniydir. Tushunchalardan xoli aql-zakovat emotsiyalar hukmi ostiga tushib qoladi. Shu sababli dunyoning mifologik manzarasida biron-bir fikrni empirik darajada tekshirish mumkin emas, tabiat hodisalari esa tirik mavjudotning xatti-harakatlariga qiyosan idrok etiladi.

Mifida ota, oqsoqol hukmi va qaror topgan an'analar muhim rol o'ynaydi. Rivoyat va uning mazmuniga nisbatan bunday munosabat zamirida e'tiqod, borliqni bevosita, emotsional idrok etish yotadi. Mifologik dunyoqarash dunyoni yaxlit tushunish bo'lib, unda shubhaga o'rin yo'qdir. Masalan, Zero, astrizm mifologiyasida dunyo yaxshilik xudosi Axuramazda va yomonlik xudosi Axrimanning doimiy ziddiyatida rivojlanadi, Maya qabilalari miflarida Ketsalkoatl Xudosi dunyoning yaratuvchisi. Vikinglar mifologiyasida

dunyoning paydo bo'lishi asosida olov va muzlikning to'qnashishi g'oyasi yotadi. To'qnashuv oqibatida Ivir xudosi paydo bo'lib, uning sochlaridan o'simlik dunyosi, tomiridagi qondan daryo va dengiz suvlari, qovirg'asidan ayol, mushaklaridan erkak paydo bo'lgan (Bu hozirgi davrdagi olamning yaralishiga oid katta portlash g'oyasi bilan ayniy). Vikinglar mifologiyasi ham ko'p xudolilikka asoslangan.

Qadimgi Misr mifologiyasi monistik yoki plyuralistik xususiyatga ega. Chunki misrliklar oliy Mavjudot va Yaratuvchi sifatidagi Xudo bilan bir qatorda xudolar yoki ilohalarning tilga olinishida biron-bir ziddiyat ko'rmaganlar. Oliy Mavjudot va Yaratuvchi sifatida Quyosh xudosi Ra amal qilgan, unga misrliklar ilk tarixiy davridayoq sig'inganlar. Bunda botayotgan Quyosh Atmu, chiqayotgan Quyosh – Xepera. choshgohdagi Quyosh esa – Ra deb atalgan. Bular Quyosh xudosining uch siymosi hisoblangan.

Mifologik dunyoqarashda – odamlar o'z dunyolarida yashaydigan va boshqa dunyolarni boshqaradigan ayrim oliy mavjudotlar sifatida qaraladi. Bu xudolar orasida biron-bir eng katta va eng qudratli xudo, masalan, antik mifologiyada Zevs mavjud bo'lishi mumkin, biroq hatto shu xudo ham faqat o'ziga teng xudolar orasida birinchidir. Uni istalgan paytda taxtdan «ag'darish»ga harakat qilish va oliy hokimiyatni boshqa xudo egallashi mumkin. Masalan, Zevs bir paytlar o'z otasi – xudo Kronosni taxtdan ag'dargan, Kronas esa o'z otasi Uranni taxtdan ag'dargan, shuning uchun Zevsning o'zi ham kimdir uning hokimiyatini egallashga harakat qilmasligi uchun sergak bo'lishiga to'g'ri kelgan. Shu sababli, hatto eng katta xudo mavjud bo'lsa ham, dunyoning mifologik manzarasida yuqorida doim dunyoni boshqarishga ko'p sonli nomzodlar mavjud bo'ladi. Hatto eng katta xudolar ham Qismat hukmi ostida bo'lsalar-da, Qismatning o'zi ham nimalardadir shu xudolarga bo'ysunadi. Dunyoning vujudga kelishini ta'riflar ckanlar qadimgi yunon mifologiyasi ham cheksiz xaos g'oyasiga tayanadi.

Mifologiya (miflar majmui sifatida) qadimgi odamlar dunyoqarashi bilangina uzviy bog'liq emas. Kundalik ongda yashaydigan din, falsafa, siyosat, san'atda aniq-ravshan yoki pardalangan ko'rinishda mavjud bo'lgan miflar bugungi kunda ham (kim uchundir ko'proq, kim uchundir kamroq darajada) odamlar hayoti va ijodida faol rol o'ynab, har qanday inson dunyoqarashining tarkibiy qismi bo'lib qolmoqda. Jamiyatning axborotlashuvi jadal sur'atlarda o'sib borayotgan sharoitda mif televideniye, radio, vaqtli matbuot, hozirgi saylov texnologiyalari vositasida ba'zan ijtimoiy ong bilan manipulyasiya qilish, oldindan belgilangan jamoatchilik fikrini shakllantirish vositasi sifatida qo'llanilmoqda.

Haq dinning asosi to'g'ri (analitik) falsafadir, haq bo'lmagan dinning asosi esa yolg'on falsafadir, yoki yolg'on muhokamalar ustiga qurilgan qarashlardir.

Falsafiy dunyoqarash. Taxminan 3000 ming yil muqaddam dunyoqarashning uchinchi shakli –falsafa paydo bo'lishi uchun zarur shart-sharoit Yevropa va Osiyoda deyarli bir vaqtda yuzaga keldi. Dunyoqarashning avvalgi shakllari – mif va dindan farqli o'laroq, falsafa dunyoni e'tiqod va tuyg'ularga tayanib emas, balki aql va bilimlarga tayangan holda tushuntiradi.

Falsafa Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo va qadimgi Yunonistonda taxminan bir vaqtda avvalo dunyoni oqilona anglash usuli sifatida vujudga keldi. Bu vaqtga kelib mif va din o'zlarining tayyor va uzil-kesil javoblari bilan insonning bilimga nisbatan tinimsiz kuchayib borayotgan qiziqishini qondira olmadi. Shuningdek, ular sezilarli darajada o'sgan va murakkablashgan tajriba va bilimlarni umumlashtirish, tizimga solish va avlodlarga qoldirish vazifasining ham uddasidan chiqolmay qoldi.

Taniqli nemis faylasufi Karl Yaspers fikricha, bu davrda (uni faylasuf «dunyoviy vaqt» deb ataydi) insoniyat o'z rivojlanishida katta burilish yasagan. Osoyishtalik va barqarorlik ruhi bilan yo'g'rilgan mifologiya davri nihoyasiga yetdi, oqilonalik va oqilona tekshirilgan tajribaning mifga qarshi kurashi natijasida u asta-sekin chekina boshladi. «Jahon tarixi o'qini taxminan miloddan avvalgi 500, 800 va 200-yillar oralig'ida yuz bergan ma'naviy jarayon bilan bog'lash o'rinli bo'lsa kerak, – deb yozadi K.Yaspers. – SHu davrda tarixda eng katta burilish yasaldi. Hozirgi tipdagi inson va ilk faylasuflar paydo bo'ldi. Inson ayrim individuum sifatida o'z-o'zida tayanch izlashga jur'at etdi. Xitoy zohidlari, Sharq mutafakkirlari, Hindiston tarki dunyochilari, Yunoniston faylasuflari va Isroil avliyolari e'tiqodi o'z ta'limotining mazmuni va ichki tuzilishiga ko'ra bir-biridan qay darajada farq qilmasin, o'z mohiyatiga ko'ra yaqindir. Endi inson botiniy darajada o'zini dunyoga qarshi qo'yishi mumkin bo'ldi. Inson o'zida unga dunyodan va o'z-o'zidan yuksakroq ko'tarilish imkonini beruvchi ichki salohiyatni kashf etdi».

Yuz bergan o'zgarishlarning yana bir sababi shundaki, mifologiya olish, rivojlantirish va tushuntirish uchun navbatdagi miflar emas, balki tabiiy qonuniyatlar va tabiiy-sababiy bog'lanishlarga murojaat qilish talab etilgan ilmiy bilim kurtaklari bilan to'qnashdi. Pirovardida odamlar dunyoqarashida nisbatan qisqa vaqt ichida tub o'zgarishlar yuz berdi; unda bilim, tafakkur, tahliliy fikrlash tobora muhimroq rol o'ynay boshladi, ular sirdan olingan axborotni sezgilar va emotsiyalar darajasida idrok etishga asoslangan har xil e'tiqodlarni chetga chiqarib qo'ydi. Faqat so'zlariga ishonish kerak bo'lgan ota,

kohin, ruhoniy o'rnini, savollar beruvchi va anglashga chorlovchi muallim faylasuf egalladi. U shubha urug'ini sochib, qiziqish uyg'otdi va: «Ishonma, balki o'zing fikr qil!», deya da'vat etdi.

Faylasuf tafakkurni xurofot va bid'atlardan tozalab, uni erkinlashtirdi va mifologik yoki diniy dunyoqarashga mutlaqo xos bo'lmagan tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirdi. Ajdodlardan meros qolgan «donishmandlik» manbai sanaluvchilar, tayyor bilimlar va shak-shubhasiz haqiqatlarni e'tiqod sifatida qabul qilishga chorlovchilardan farqli o'laroq, faylasuf savollarni ta'riflashni va avvalo sog'lom fikr va o'z aql-zakovatining kuchiga tayanib, ularga javob qidirishni o'rgatardi.

Demak, falsafa dunyoqarash shakli sifatida olamni inson va dunyoning o'zaro munosabatlari nuqtai nazaridan o'rganadi. Dunyoqarash obyekt – butun dunyo, biroq uning predmeti – tabiat dunyosi va inson dunyosining yoki, antik falsafa ta'biri bilan aytganda, makrokosmos va mikrokosmosning o'zaro munosabatidir. Bundan uning muammolari doirasi kelib chiqadi. Insonning dunyodagi o'rni qanday? Umuman, dunyoning o'zi nima? Inson hayotining mazmuni nimadan iborat? Vaqt, makon va harakat nima?

Ammo bu muammolar dunyoqarashning falsafiy shaklini ham qiziqtiradi. Bu holda falsafaning dindan farqi nimada?

Bu yerda biz avvalo shuni qayd etishimiz mumkinki, falsafa dunyoni o'zlashtirishning nazariy usullari qatoriga kiradi. Nazariy usul obyektidan ongli ravishda «uzoqlashadi». Dunyoga nazariy munosabat subyekti – dunyoni tushunchalar yordamida anglashga harakat qilayotgan inson. Falsafa dunyoni fikrda, so'zda gavdalantiradi. Falsafaning har qanday shakli bunday imkoniyatga ega. Binobarin, dunyo haqidagi falsafiy tasavvur zamirida bilim yotadi. Ayni vaqtda, falsafa bu bilim inson dunyosiga tashlangan bir nazar ekanligini tushunadi. Shu sababli u dunyo haqidagi bilim bilan bir qatorda insonning dunyoga munosabatini ham shakllantiradi.

Borliq tushunchasi dunyo falsafiy manzarasining bosh tamoyili sifatida amal qiladi. Ayni shu tushuncha yordamida inson o'zining dunyodagi o'rmini anglab yetishga harakat qiladi.

Borliqni falsafiy tushunishdan ko'p sonli narsalar, jarayonlar, holatlar, strukturalar, tizimlarning barcha shakllarini o'z ichiga olgan yaxlit bir butun dunyo haqidagi tasavvur kelib chiqadi. Borliq shakllarining rang-barangligi bu shakllarni birlashtiruvchi narsa bormi, butun cheksiz rang-barang dunyoning birligi to'g'risida so'z yuritish mumkinmi, degan savolni o'rtaga tashlashni nazarda tutadi.

Bunday birlik haqidagi g'oya barcha mavjud narsalarning umumiy negizi to'g'risidagi tasavvurning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bu tasavvurni belgilash uchun falsafada substansiya kategoriyasi qabul qilingan. Bu kategoriya o'zini namoyon etuvchi narsalar, hodisalar, voqealar va jarayonlarning ichki birligini qayd etadi. Shunday qilib, substansiya nafaqat umumiy izchil tamoyil, balki faollik funksiyasi sifatida ham tushuniladi.

Dunyoning birligini bitta substansiyadan kelib chiqib tushuntiruvchi falsafiy ta'limotlar monizmga kiradi. Biroq substansiya har xil tushunilishi: yo unda inson ongidan qat'i nazar mavjud bo'lgan haqiqiy dunyo negizini ko'rish, yo uni ongni yaratgan dunyo bilan tenglashtirish, ya'ni substansiyada materiya yoki ruhni ko'rish mumkin. Bunga mos ravishda materialistik va idealistik monizmni farqlash lozim.

Monizmga ikki substansiyaning mushtarakligi g'oyasidan kelib chiqadigan dunyoning dualistik talqini qarshi turadi. Birinchi substansiya moddiy borliq sohasini, ikkinchi substansiya – ruhiy sohani birlashtiradi.

Substansiyaning faolligi va o'ziga xosligi haqidagi falsafiy g'oyadan dunyoning atributlilikligi muammosi kelib chiqadi. Atribut tushunchasi obyektning zarur, ajralmas, muhim xossasini qayd etadi. Ayrim falsafiy tizimlarda harakat materiyaning muhim atributi hisoblansa, ayrim tizimlarda – makon va vaqtning ko'lamliligi yoki tafakkur va hokazolar shu vazifani bajaradi. Barcha hollarda harakat muammosini yechishga to'g'ri keladi. Bunda harakat deganda har qanday o'zgarish tushuniladi. Elementar zarralarning bir-biriga o'tishi, moddiy dunyoning kengayishi, organizm hujayralarida moddalar almashinuvi, tafakkur jarayoni – bularning barchasi harakatdir. Dunyo harakatsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Boshqacha aytganda, harakat dunyo kabi mutlaq va abadiydir.

Harakat turlarining rang-barangligi makon va vaqt kabi umumiy shakllar orqali yaxlitlik kasb etadi. Makonda sistemalar, makrosistemalar va megasistemani tashkil etuvchi struktura elementlari va strukturalarning sinxron o'zaro aloqasi qayd etiladi. Vaqtda sistemaning diaxron o'zgarishi, rivojlanishi va buzilishi qayd etiladi.

Makon va vaqt – borliqning umumiy shakllari, uning muhim atributlari. Dunyoda makon va vaqt xossalariga ega bo'lmagan moddiy tizimlar mavjud emas. Makon barcha moddiy tizimlardagi elementlarning ko'lamliligi, strukturaliligi, mavjudligi va o'zaro aloqasini tavsiflaydi. Vaqt – materiya borlig'ining materiya mavjudligining davomiyliligi, moddiy tizimlar o'zgarishi va rivojlanishida holatlar almashuvining ketma-ketligini ifodalovchi shakldir.

Makon va vaqtning umumiy xossalariga quyidagilar kiradi: obyektivlik, harakatlanuvchi tizimlarga bog'liqlik, uzluksizlik va uzluksizlik, cheksizlik (vaqtning cheksizligi) va cheklilik (makonning cheklanganligi). Makon va vaqt umumiy xossalar bilan bir qatorda, ayrim o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Masalan, makonga ko'lamlilik, uch o'lchovlilik xos. Bundan tashqari, moddiy tizimlar makoni simmetriya va asimmetriya, tashqi shakl va o'lchamlar, joylashgan o'rni, modda va maydonning taqsimlanishi, ularni boshqa tizimlardan ajratuvchi chegara bilan tavsiflanadi. Bu xossalarning barchasi obyektlar strukturasi va tashqi aloqalari, ularning harakat tezligi, tashqi maydonlar bilan o'zaro aloqasi xususiyatiga bog'liq bo'ladi. Har bir moddiy tizimning maydoni mutlaqo berk emas, u uzluksiz boshqa tizim maydoniga o'tadi. Bundan amalda makonning ko'p aloqaliligi, miqdor va sifat jihatlaridan tuganmasligi kelib chiqadi.

Vaqtning xossalariga davomlilik, sistemalar harakati, shuningdek, makon bilan uzluksiz bog'langanlik kiradi. Davomlilik birin-ketin yuzaga keluvchi vaqt lahzasi yoki oralig'idan tashkil topadi. Ular jamuljam holda obyektning mavjudlik davrini tashkil etadi. Vaqtning o'ziga xos ko'lamliligi sifatida amal qiluvchi davomlilik materiya va harakatning umumiy saqlanishi bilan belgilanadi. Har bir obyektning mavjudlik vaqti chekli va uzluksizdir, chunki u mavjudlikning boshi va intihosiga ega. Biroq obyektning tashkil etuvchi moddiy substansiya yo'qdan bor bo'lmaydi va yo'q bo'lib ketmaydi, balki faqat o'z borlig'ining shaklini o'zgartiradi. Materiya va harakatning umumiy saqlanuvchanligi ularning mavjudlik vaqti uzluksiz bo'lishini ta'minlaydi va bu uzluksizlik mutlaq xususiyat kasb etadi, uzluksizlik esa nisbiy bo'ladi.

Makon va vaqt xususiyatlari namoyon bo'lish shakllarining rang-barangligi dunyoning mutlaq rang-barangligi, uning sifat jihatidan cheksizligi faqat nisbiy holatlarning cheklanmagan miqdorida ro'yobga chiqishi mumkin va o'z navbatida, nisbiy holatlar va dunyo tizimlarining cheklanmagan miqdorigina dunyoning mutlaq cheksizligi va rang-barangligini ifodalashga qodir, degan xulosaga olib keladi.

Dunyoni falsafiy idrok etishning o'ziga xos xususiyati, dunyoni bilish, sezish, ko'rish va tushunishning butunlay yangi sohasi – falsafa vujudga kelishida namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, falsafa – bu nafaqat u yoki bu odam dunyoqarashining shakli, balki ijtimoiy ong shakli, odamlar borlig'i va bilishining umumiy tamoyillari, ularning dunyoga munosabati aks etuvchi, tabiat, jamiyat, tafakkurning eng umumiy qonunlari kashf etiluvchi va ta'riflanuvchi ma'naviy faoliyatdir. Ya'ni bu dunyoga va insonning undagi o'rniga nisbatan qarashlarning umumiy tizimidir. Bunday qarashlar zamirini

savollar va insonning ularga javob topish istagi yotuvchi oqilona yo'l bilan olingan bilimlar majmuini tashkil etadi. Ammo bilish shunday bir tabiatga egaki, bir savolga javob ko'pincha boshqa bir talay savollarni yuzaga keltiradi va ba'zan muammoga nafaqat oydinlik kiritmaydi, balki uni yanada chigallashtirib, insonning qiziquvchanligini oshiradi va yangi tadqiqotlarga da'vat etadi. Xullas, bunda ijod, tinimsiz izlanish, yangilikka intilish muhim o'rin egallaydi.

Agar mifologiya va dinda javobga urg'u berilsa, bilishning butun mazmuni unda mujassamlashtirilsa, falsafada savol, masala birinchi o'rinda turadi. U to'g'ri va yaxshi ta'riflangan bo'lsa, muammoning mohiyati aniq aks etadi. Savol, masala insonni ijodga rag'batlantiradi, toki unga qoniqarli javob olinib, haqiqatning tagiga yetilganiga ishonch paydo bo'lmagunicha insonni izlanishga da'vat etadi. Bunda savolning o'zi, muammoning qo'yilishi javobdan kam ahamiyat kasb etmaydi, ba'zan undan ham muhimroq deb qaraladi.

Falsafa garchi muayyan natijalarga, mukammal ta'riflarga, uzil-kesil xulosalarga intilsa-da, lekin shuning o'zi bilan kifoyalanmaydi. Falsafani avvalo inson madaniyati sohasida yuz berayotgan, turli qarama-qarshiliklar va o'zaro ta'sirlar bilan uzviy bog'liq va ayni vaqtda o'zga sohalarga o'tish va ularda gavdalanish qobiliyatiga ega bo'lgan ma'naviy jarayon sifatida tushunish lozim.

Bundan xulosa shuki, falsafiy mushohada yuritish savol berish, shubha qilish, javoblar izlash va kuni kecha yechilgan deb hisoblangan, shak-shubhasiz bo'lib tuyulgan masalalarga qaytish demakdir. Falsafa uchun «boqiy», uzil-kesil aniqlangan haqiqatlar, «noqulay», «ilmoqli» savollar yoki man etilgan mavzular mavjud emas. Falsafa savollar berish, narsalar va hodisalar mohiyatini anglashga urinish orqali bilish doirasini kengaytirishga harakat qiladi.

Xullas, falsafa haqiqat qanday bo'lsa, uni shunday ifodalab ko'rsatishdir, din esa uning ramziy, timsoliy aks etishi. Falsafa asos va mohiyat bo'lsa, din timsol va shakl. Dialektik munozara usuli jamiyatning kam sonli ayonlari uchun kerak. Vahiy yo'lidagi ifoda – xalq ommasining idroki, tarbiya va ta'limi uchun kerak.

Fan ilmiy dunyoqarash shakli. Ilmiy dunyoqarash ijtimoiy taraqqiyotning muayyan bosqichida inson ehtiyojlariga javob sifatida shakllangan dunyoqarash shakli bo'lib, u bilimga tayanadi. Fan bilimning mustaqil sohasi, ilmiy dunyoqarash shakli sifatida faqat XVII-XVIII asrlarda to'la shakllandi. Muayyan darajada shartlilik bilan shuni aytish mumkinki, bu I. Nyuton klassik mexanikaning asosiy qonunlarini ta'riflab, shu tariqa

Haqiqiy fan davri fan taraqqiyotining birinchi bosqichi bilan boshlanadi. XVI-XVII asrlar – I-ilmii inqilob davri bo'lib, u klassik fan bosqichi deb nomlanadi va XIX asrgacha davom etadi. U Kopernik va Galiley tadqiqotlaridan boshlanib, Nyuton va Leybnitsning fizika va matematika sohasidagi fundamental asarlari bilan o'z cho'qqisiga ko'tarilgan. Fanning buyuk ijodkorlari Galiley va Nyuton yashagan davr – kashfiyotlar, shuningdek, sxolastika va diniy dunyoqarash dogmatizmiga qarshi kurash olib borilgan romantik davrdir.

Bu davrda hozirgi vaqt tabiatshunosligining asoslari yaratilgan. Hunarmandlar, tabiblar, alximiklar tomonidan qo'lga kiritilgan ayrim dalillar tizimli tahlil qilinib, umumlashtirila boshlagan. Ilmii bilim tuzishning tabiat qonunlarini matematik ta'riflash, nazariyalarni tajribada sinash, tajribada asoslanmagan diniy va naturfalsafii dogmalarga tanqidiy qarash bilan bog'liq bo'lgan yangi me'yorlari va ideallari vujudga kelgan. Fan o'z metodologiyasini yaratgan va amaliy faoliyat ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan masalalarni yechishga tobora faolroq yo'naltirilgan.

Biroq fan o'zining yangi metodologiyasini yaratib, amaliyot ruhi bilan sug'orilgani sari – falsafadan uzoqlasha boshlaydi. Bu davrda fan falsafii, diniy, teologik aqidalardan qat'i nazar rivojlanishi mumkin bo'lgan ilmii bilimlar tizimi sifatida tushunila boshlaydi. Natijada fan faoliyatning alohida, mustaqil sohasiga aylanadi. Professional olimlar paydo bo'ladi, ularni tayyorlash amalga oshiriluvchi universitet ta'limi tizimi rivojlanadi. O'z faoliyati, muloqot va axborot ayirboshlashning alohida shakllari va qoidalariga ega bo'lgan ilmii hamjamiyat vujud keladi.

XVII asrda dastlabki ilmii akademiyalar: London qirollik jamiyati (1660), Parij Fanlar akademiyasi (1666) tashkil topadi. Keyinroq Berlinda (1700), Sankt-Peterburgda (1724), Stokgolmda (1739) va Yevropaning boshqa poytaxt shaharlarida ilmii akademiyalar ta'sis etiladi. Bu akademiyalarning eng yirigi – London qirollik jamiyati bo'lib, u tashkil etilgan paytda 55 a'zodan iborat bo'lgan. Parij Fanlar akademiyasi 21 kishidan iborat tarkibda ish boshlagan. Sankt-Peterburg akademiyasining a'zolar shtatida dastlab 11 kishi belgilangan. Yevropa mamlakatlarida XVIII asr boshiga kelib olimlar soni bir necha ming kishiga etgan bo'lsa kerak, chunki ilmii jurnallarning (bu davrda bir necha o'nlab ilmii jurnallar nashr etilgan) tirajlari ming nusxagacha borgan. 1825-yilda nemis kimyogari Yu. Libix ilmii laboratoriya tashkil qiladi va u olimga ko'p miqdorda daromad keltira boshlaydi.

XIX asr oxiri – XX asrning 70-yillar fani noklassik fan bosqichi deb ataladi. Bu davrda fanlar vujudga keladi, ularda ulkan dalilik material

to'planadi va tizimga solinadi. Matematika, fizika, kimyo, geologiya, biologiya, psixologiya va boshqa fanlarda fundamental nazariyalar yaratiladi. Texnika fanlari vujudga keladi va moddiy ishlab chiqarishda yanada sezilarliroq rol o'ynay boshlaydi. Fanning ijtimoiy roli ortadi, uning rivojlanishi o'sha davr mutafakkirlari tomonidan ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida e'tirof etiladi.

XVIII asrning o'rtalarida jahonda fan bilan shug'ullanuvchi kishilar 10 ming kishidan oshmagan bo'lsa, XIX asr oxiriga kelib olimlar soni 100 ming kishiga etadi. XVI asrda «olim odamlar»ning yarmidan ko'prog'i diniy ma'lumot olgan kliriklar edi. XIX asrda fan ijtimoiy mehnatning mustaqil tarmog'iga aylanadi va u bilan universitetlar va institutlarning maxsus fakultetlarini tamomlagan «dunyoviy» professional olimlar shug'ullanadi. 1850-yilda jahonda mingga yaqin ilmiy jurnallar nashr etiladi, 1950-yilga kelib esa ularning soni 10 mingdan oshadi. XIX asr oxiriga kelib ilmiy laboratoriyalar soni ko'payadi. Fan tijoratchilar, tadbirkorlar e'tiborini o'ziga tobora ko'proq torta boshlaydi. Ular olimlarning ishlab chiqarish, sanoat ahamiyatiga molik bo'lgan ishlarini mablag' bilan ta'minlay boshlaydilar.

XX asrning 70-yillarida fan rivojlanishida yangi postnklassik bosqich boshlanadi, chunki mazkur asr bo'sag'asida fanda inqilob yuz beradi va buning natijasida u oldingi davrning klassik fanidan sezilarli darajada farq qila boshlaydi. XIX-XX asrlar chegarasida amalga oshirilgan inqilobiy kashfiyotlar bir qancha fanlarning asoslarini larzaga soladi. Matematikada to'plamlar nazariyasi va matematik tafakkurning mantiqiy asoslari tanqidiy tahlil qilinadi, bir qancha yangi fanlar vujudga keladi. Fizikada klassik fizikaning falsafiy asoslarini qayta ko'rishga majbur qilgan fundamental nazariyalar – nisbiylik nazariyasi va kvant mexanikasi yaratiladi. Biologiyada genetika rivojlanadi. Tibbiyot, psixologiya hamda inson haqidagi boshqa fanlarda yangi fundamental nazariyalar paydo bo'ladi. Ilmiy bilimning shakl-shamoyilida, fan metodologiyasida, ilmiy faoliyatning shakl va mazmunida, uning me'yorlari va idealarida olamshumul o'zgarishlar yuz beradi.

XX asrning ikkinchi yarmi fanni yangi inqilobiy o'zgarishlarga olib keladi. Bu o'zgarishlar adabiyotlarda ko'pincha fan-texnika inqilobi sifatida tavsiflanadi. Bu o'zgarishlar shu bilan bog'liqlik, Ikkinchi jahon urushidan keyin iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda fan yutuqlari ilgari misli ko'rilmagan miqyosda amaliyotga – sanoat, qishloq xo'jaligi, sog'liqni saqlash, kundalik hayotga joriy etiladi. Fan energetikada (atom elektrostansiyalari), transportda (avtomobilsozlik, aviatsiya), elektronikada (televideniye, telefoniya, kompyuterlar) ayniqsa ulkan o'zgarishlar yasaydi. Fanning rivojlanishi eng

yangi harbiy texnikani yaratishning asosiy omiliga aylanadi va «ikki lager»ning urushdan keyingi qarama-qarshiligi sharoitida avj olgan qurollanish poygasi yirik davlatlarni ilmiy-texnikaviy tadqiqotlarga ulkan mablag'larni sarflashga majbur qiladi.

XX asming so'nggi o'n yilliklarida fan texnika taraqqiyoti axborot (kompyuter) inqilobi bosqichiga qadam qo'ydi. Bu bosqichning o'ziga xos xususiyati shundaki, axborot jamiyat rivojlanishining muhim resurslaridan biriga aylandi. Shu tariqa fan bilan bog'liq yuksak texnologiyalar, ular bilan mushtarak ta'lim endilikda har qanday jamiyatning sivilizatsion rivojlanish darajasini belgilamoqda. Ilmiy kashfiyotlar va ularning amalga tatbiq etilishi o'rtasidagi masofa mumkin qadar qisqaradi. Ilgari fan yutuqlaridan amalda foydalanish usullarini topish uchun 50-100 yil vaqt sarflangan bo'lsa, endilikda bunga 2-3 yilda yoki hatto bundan ham qisqaroq vaqt ichida muvaffaq bo'linmoqda.

Davlat ham, xususiy firmalar ham fan rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlarini qo'llab-quvvatlashga katta xarajatlar qilishi tabiiy bir hol bo'lib qoldi. Natijada XX asming oxirida fan jadal sur'atlarda o'sib, ijtimoiy mehnatning muhim tarmoqlaridan biriga aylandi. «Katta fan» davri boshlandi. Ko'p sonli ilmiy muassasalar ishiga son-sanoqsiz odamlar ommasi jalb qilindi. Olim kasbi kam uchraydigan kasb bo'lmay qoldi. Hozirgi vaqtda ilmiy faoliyat o'zlarini qiziqtirgan muammolarni yechishga buning butun xavf-xatarini o'z bo'yniga olib qo'lgan ayrim mutafakkirlarning mashg'uloti emas, balki buyurtmaga, rejali topshiriqqa binoan ishlaydigan, uni belgilangan muddatda bajarish va o'z ishi haqida hisobot berishga majbur bo'lgan yirik jamoalarning ishi. Hozirda ilmiy mehnat – industrial mehnatning bir turi. Fan bilan shug'ullanuvchi kishilar hozir «ilmiy xodimlar» deb atalishi bejiz emas.

Hozirgi zamon fani Katta fan deb ataladi. XX asr oxirida yer yuzidagi olimlar soni 5 mln. kishidan oshgan bo'lsa, XXI asrning birinchi o'n yilligida 6 milliondan oshib ketdi. Fanda 15 ming yo'nalish va bir necha yuz ming ilmiy jurnallar mavjud. Yangi energiya manbalari va axborot texnologiyalari – hozirgi zamon fanining istiqbolli yo'nalishlari. Fanning internatsionalizatsiyalashuvi tendensiyalari kuchayib bormoqda, fanning o'zi fanlararo kompleks tahlil predmetiga aylanmoqda. Uni o'rganishga nafaqat fanshunoslik, fan falsafasi, balki sotsiologiya, psixologiya va tarix ham kirishmoqda.

Bu davrda fanning o'rni va ahamiyati tinimsiz o'sib bordi. Natijada uni ichki differentsiyalashning yangi shkalasiga ehtiyoj tug'ildi. Katta fanda ayrim olimlar evristik izlanish faoliyatiga – yangi g'oyalarni ilgari surishga,

ayrim olimlar analitik va eksplikatsion faoliyatga – mavjud g'oyalarni asoslashga, ba'zim olimlar – ularni tekshirishga, yana bir toifa olimlar esa – olingan ilmiy bilimni amalga tatbiq etishga ko'proq moyil ekanligi ayon bo'lib qoldi.

Sotsiologlarning hisob-kitoblariga ko'ra, fan bilan aholining faqat 6-8 % shug'ullanishga qodir. Ba'zan tadqiqotchilik faoliyati va oliy ta'limni qo'shib olib borish fanning asosiy va empirik jihatdan aniq belgisi hisoblanadi. Bu fan kasbiy faoliyatga aylanib borayotgan sharoitda juda o'rinlidir. Ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati zarur va barqaror ijtimoiy-madaniy an'ana sifatida e'tirof etiladi. Bu faoliyatsiz jamiyat normal mavjud bo'lishi va rivojlanishi mumkin emas. Fan har qanday ma'rifatli davlat faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan birini tashkil etadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonda fanning barcha sohalari rivojlanishiga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, O'zbekiston respublikasi Fanlar akademiyasi (O'zFA) mamlakatimizning bosh ilmiy tashkiloti bo'lib, uning tarkibida 36 ta ilmiy tadqiqot muassasalari, 4 ta davlat muzeyi, 3 ta hududiy bo'lim: Xorazm Ma'mun akademiyasi, Qoraqolpog'iston va Samarqand bo'limi, 4 ta Andijon-Namangan, Buxoro, Farg'ona, Qashqadaryo va Surxondaryo ilmiy bo'limlari kiradi, bugungi kunda ularning moddiy texnika bazasi yangi texnologiyalar bilan ta'minlandi.

2007-yilning 2-oktabrida O'zFA "Astronomiya" institutining olimlari B.Xafizov hamda A.Sergeyevlar tomonidan Maydanak baland tog' observatoriyasida (Qashqadaryo vil.) kashf qilingan kichik sayyora 2010-yilda Prezidentimiz Islom Karimovning taklifiga ko'ra fan, jumladan, astronomiya ilmida olimu fuzalolarga doimo boy bo'lib kelgan qadimiy shahar "Samarqand" nomi bilan ataldi va u AQSHning "Garvard kichik sayyoralar" forumida "210271" raqami bilan ro'yxatga olindi hamda O'zbekistoniya, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Beruniy, al-Xorazmiy kabi kichik sayyoralar qatoridan o'rin oldi. 2013-yilda Yaponiya olimlari tomonidan kashf qilingan navbatdagi kichik sayyora: "Maydanak" deb nomlanishi o'zbek ilmining jahonda e'tirof etilishining ifodasidir. Shuningdek, O'zbekistonda Quyosh energiyasidan foydalanish bo'yicha katta ilmiy tadqiqot ishlarining olib borilishi bir tomondan kelgusidagi energiya tanqisligini oldini olishga yo'naltirilgan sa'y-harakat bo'lsa, ikkinchi tomondan o'zbek olimlarining yuksak ilmiy salohiyatidan darak beradi.

Bu jarayonlar fan rivojlanishida va uning jamiyat bilan o'zaro ta'sirida yangi bosqichni megatsivilizatsiyada texnofan rivojini boshlab berdi. Hozirgi

kunda bozor talablariga javob beradigan texnofan (fan va texnologiyalarning simbiozi) paydo bo'ldi. Texnofanning rivoji, ya'ni olimlarning foyda keltiradigan kashfiyot va ixtirolari uchun tadbirkorlarning sarmoyalarini jalb etishga alohida e'tibor qaratiladi.

Fan rivojlanishida dunyoning xolonom manzarasi shakllandi, olamni bilishda ezoterik va ilmiy bilimlar uyg'unlashdi. 1991-yilda dunyoda Internet tarmog'ining, 2001-yilda Aypetning paydo bo'lishi bilim egallash, uni tarqatish va undan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi. Texnofan va an'anaviy tadqiqotlar olib borishda milliy ilmiy dasturlar va ularning millat manfaatlarini nuqtai nazardan qo'llash masalasi dolzarb ahamiyatga ega bo'ldi.

Shu nuqtai nazardan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlash, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish, bu faoliyatni amalga oshiradigan yangi avlod intellektual yoshlar elitesini tarbiyalash vazifalari belgilanligi O'zbekiston taraqqiyotida davr ruhining ifodasini namoyon etadi. Oliy ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, xorij ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, talaba va professor-o'qituvchilarning akademik mobilligini tashkil etish bu sohadagi faoliyatning boshlanishidir. Agar XX asrda O'zbekistonda jami 20 ta oliy ta'lim muassasasi faoliyat olib borgan bo'lsa, mustaqillik yillarida ularning soni 82 taga etdi. 2017-yilda oliy ta'lim tizimida boshlangan chuqur islohotlar natijasida hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalarining soni 104 taga etdi, shulardan 93 ta respublika miqyosidagi va 11 ta xorij ta'lim muassasalarining filiallaridir. Agar shu davrgacha oliy ta'lim tizimida O'zbekiston yoshlarning faqat 10 foizi ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda 35 % etdi va bu ko'rsatkich yildan-yilga oshishi ko'zda tutilmoqda.

Fan va falsafaning mutanosibliigi. Fan rivojlanishning yuksak darajasiga erishgan bo'lsa-da, lekin amalda falsafa bilan uzviy bog'liq bo'lib qolmoqda. Ular faol o'zaro ta'sirga kirishib, bir-birining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatmoqda. Bu hol shu bilan izohlanadiki, falsafa daliliy materialga, sinovdan o'tgan ilmiy ma'lumotlarga tayanib, o'zining mavhum g'oyalarini borliq bilan taqqoslash imkoniyatiga ega, fan esa, dalillarni qayd etish va tavsiflash bilan cheklanmay, yanada asosliroq xulosalar chiqarish imkoniyatini qo'lga kiritadi. XXI asr boshiga kelib jahonda umumiy etti yarim milliard aholining qariyb olti millioni olimlardir. Taxminan shuncha odam fanga xizmat ko'rsatuvchi mehnat bilan band (laborantlar, texniklar, nashriyotlarning

xodimlari va h.k.). Yerdan qadim zamonlardan boshlab to XXI asrning boshiga qadar yashagan olimlarning umumiy sonini olsak, ularning o'ndan to'qqiz qismi bizning zamondoshlarimiz ekanligi ayon bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda ilmiy xodimlar soni mehnatga qobiliyatli aholining qariyb 10 % ni tashkil qiladi, fanni ta'minlashga milliy daromadning 5 % dan ko'prog'i sarflanadi.

Hozirgi zamon fani jamiyat, texnika, iqtisodiyot, madaniyat, turmush va kundalik hayotni yo'liga soluvchi qudratli kuchga aylandi. Ayni vaqtda odamlar bugun fanning qudratinigina emas, balki u bilan bog'liq bo'lgan xavflarni ham yaxshi anglaydilar. Hozirgi dunyo o'z yutuqlari va o'zining jo'shqinligi uchun fan oldida mas'uliyatli. Shuni tan olish lozimki, hozirgi zamonda jamiyat ko'p jihatdan fanning ulkan yutuqlari tufayli o'zini o'zi yo'q qilish yoqasiga kelib qoldi. Olim M.Sheller "Tarixda inson hali hech qachon o'zi uchun hozirgidek ulkan muammo bo'lgan emas" deb ta'kidlaganida aynan fan taraqqiyotining bazi oqibatlarini nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Biroq bu ilmiy taraqqiyotni to'xtatish kerak, degani emas. Ammo ilmiy izlanishni insoniy, axloqiy munosabatga bo'ysundirish va balki uning qaysidir yo'nalishlarini cheklash zarurligi to'g'risidagi masala kun tartibiga qo'yilmoqda. Ilmiy izlanishning insonparvarlashuvi, uning yo'llari va oqibatlariga axloqiy munosabat – bu davrimizning muhim muammolaridir. Shu bois, O'zbekiston prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Zahmatkash insonlarning ilmiy va ijodiy izlanishlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ular uchun zarur shart sharoitlar yaratishni biz o'zimizning birlamchi vazifamiz sifatida ko'rishimiz darkor", zero, "Inson manfaatlari hamma narsadan ustun degan g'oya" megatsivilizatsiya davridagi fan taraqqiyotining asosiy omili bo'lishi lozim.

Ayni shu hol falsafa bilan ham, undan muayyan fanlar ilgari falsafiy tusga ega bo'lgan tadqiqot predmetlari bilan ajralib chiqqanida yuz berishini taxmin qilish o'rinli bo'ladi. Biroq bunday hol yuz berayotgani yo'q. Tarix fan falsafadan qancha ko'proq ajralsa, unda shuncha ko'proq masala va muammolar paydo bo'lishini, ya'ni falsafa nafaqat kamaymasligi, balki, aksincha, ko'payishini ko'rsatadi. Buning sababi nimada? Bu savolga javobni fan va falsafaning o'ziga xos xususiyatlaridan, ularni alohida-alohida tavsiflovchi masalalar va ularning yechimlari o'rtasidagi tafovutdan qidirish o'rinli bo'ladi.

Fan faqat o'zi olgan haqqoniy bilimlarga va muayyan natijalarga tayanishi unda o'z muammolari va «ochiq» masalalari mavjud emasligini anglatmaydi. Biroq aniq, shak-shubhasiz javoblarga ega bo'lmagan falsafiy masalalardan farqli o'laroq, ilmiy masalalar bilimdonlik qilishni emas, balki

puxta o'ylashni talab qiladi, zero, ular pirovardida dastlabki taxminlarni rad etuvchi yoki ishonchli bilimlar doirasini kengaytirib tasdiqlovchi muayyan yechimlar olish real yoki potensial imkoniyatiga egadir. Shu tariqa vujudga keladigan fanlar qaynayotgan suvdagi ko'pliklar kabi kattalashib, falsafiy mushohada yuritish jabhasini, anglab yetilgan narsalar anglanmagan narsalar bilan yuzma-yuz keluvchi sohani ham kengaytiradi, chunki tabiatshunoslik doirasida javob berishning iloji bo'lmagan yangi masalalarni yuzaga keltiradi.

Bugungi kunda eski falsafiy muammolardan yangi falsafiy jumboqlar sari o'tilmoqda. "Xudo bormi?", "Haqiqat nima?", "Ruhning tabiati qanday?" qabilidagi falsafiy masalalarni aniq va uzil-kesil yechish mumkin emas, balki ularni yechishning umuman iloji yo'qdir, shu bois bu savollar ham javobsiz qolmoqda. "Nima uchun", "balki" kabi savollar shuning uchunki, qadimda donishmandlarni bugungi kun nuqtai nazaridan mutlaqo falsafiy bo'lmagan va tom ma'noda falsafiy sanalgan masalalar qiziqirgan. Misol uchun: "Yulduzlar kunduzi, quyosh esa — tunda qayerga yo'qoladi?", "Nima uchun ayrim jismlar suvda cho'kadi, ba'zi jismlar esa suvda suzadi?", "Chopqir Axilles sudralib borayotgan toshbaqaga qanday yetishi mumkin, basharti har safar ularning o'rtasidagi masofani bosib o'tish uchun u mazkur masofaning teng yarmidan o'tishi lozim bo'lsa?" va h.k. Biroq bu va shunga o'xshash masalalar falsafadan tabiatshunoslik sohasiga o'tgach, ko'pincha yangi va yangi falsafiy muammolarni yuzaga keltiradi. Masalan: Yer va boshqa sayyoralarni, ayni bir yo'nalishda aylantirgan kuch qayerda? Agar bizning quyoshimiz o'rtacha kattalikdagi yulduz bo'lsa, unga o'xshagan milliardlab yulduzlarning hech bo'lmasa ayrimlari bizning Yerimizdagiga o'xshash hayot mavjud bo'lgan yo'ldoshlarga ega bo'lishi mumkinmi? Inson hatto eng yaqin yulduzlarga etishi uchun nafaqat inson hayoti, balki uning sivilizatsiyasi tarixidan ham ko'proq vaqt talab etilar ekan, buni qanday qilib isbotlash yoki rad etish mumkin? Nihoyat, biz kuzata oladigan olam kengayib borayotgan bo'lsa, bu harakat zamirida qanday sabablar va kuchlar yotadi? Bu va boshqa ko'pgina shunga o'xshash muammolar odamlarni falsafaga qayta va qayta murojaat etishga majbur qiladi, chunki fan hozircha bunday savollarga aniq javob berishga qodir emas. Aksildunyolar va aksilgravitatsiya, qora materiya va qora energiya, boshqa makon va vaqt o'lchovlaridagi dunyolar haqidagi har xil falsafiy g'oyalarning mavjudligi ayni shu hol bilan izohlanadi.

Shunga qaramay, fan va falsafaning roliga baho berishda ayrim qarama-qarshiliklar mavjud. Xususan, ba'zi bir ilmiy va falsafiy davralarda fanning roli va ahamiyatini mutlaqlashtiruvchi yondashuv mavjud bo'lib, u "ijobiy", "foydali" bilim sifatida fanni "mavhum" va "tajribaga asoslanmagan" falsafaga

qarshi qo'yadi. Bunday qarashlar ssientistik deb, nazariy tafakkur yo'nalishi esa – ssientizm (lot. scientia va ingl. science – fan, bilim) deb ataladi.

Ssientizm fan texnika taraqqiyotining ijobiy jihatlarini mutlaqlashtiradi. **Antissientizm** falsafiy bilishni ilmiy bilishdan ajratadi, uni ilmiy bilish bilan muvofiq emas, deb e'lon qiladi, u oqilonalikni kamsitadi va mistika, intuitsiya, iroda va shu kabilarni mutlaqlashtiradi.

Falsafa va fanning umumiy jihatlari shundaki, ular avvalo aqlga tayanadi va oqilona bilimni yaratishga harakat qiladi; o'rganilayotgan obyektlar va hodisalarning qonunlari va qonuniyatlarini aniqlashga qarab mo'ljal oladi; kategoriyalar apparatini (o'z tilini) yaratadi, o'zlari ilgari surgan qoidalarni asoslaydi, ularga dalil-isbot keltiradi va yaxlit tizimlarni yaratishga harakat qiladi.

Falsafa va fan o'rtasidagi farq:

– falsafa doim u yoki bu faylasuf nomi bilan bog'lanadi, bunda uning g'oyalari, asarlari bo'lishi va ularga boshqa faylasuflar qo'shilishi yoki qo'shilmassligiga bog'liq bo'lmasligi mumkin. Fan esa mohiyat e'tibori bilan, jamoa mehnati mahsulidir:

– falsafada (muayyan fanlardan farqli o'laroq) yagona til va yagona tizim mavjud emas. Bu yerda fikrlar rang-barangligi me'yor sanaladi. Fanda esa monizm hukm suradi, chunki hech bo'lmasa fanning u yoki bu muayyan sohasidagi asosiy tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi (til)ga nisbatan yondashuvlar birligi albatta mavjud bo'ladi;

– falsafa ilmiy bilimlar va dalillardan keng foydalanadi, biroq uning uzil-kesil xulosalari ishonchli deb hisoblanishi mumkin emas, zero, ular asosan faylasuflarning subyektiv fikrlari va mulohazalariga asoslanadi. Fan esa mohiyat e'tibori bilan isbotlangan va sinashta bilimlar olishga harakat qiladi, bunda olingan bilimlarni tekshirish yoki rad etish imkoniyatining mavjudligi bu bilimlar haqiqiyliги va ilmiy jihatdan asosligining muqarrar sharti hisoblanadi;

– falsafiy bilimlarni tajribada sinash mumkin emas (aks holda ular ilmiy bilimlarga aylanadi);

– falsafa aniq prognoz bera olmaydi, ya'ni u ishonchli bilimlarni kelajakka tatbiq etishga qodir emas, zero, unda bunday bilimlar yo'q. Ayrim faylasuf falsafiy qarashlarning muayyan tizimi yordamida faqat bashorat qilishi mumkin, lekin u olim kabi prognoz qilish yoki modellashtirishga qodir emas.

Falsafaga milliylik xos, fan esa jamoa mehnati mahsuli sifatida dunyoviy ahamiyatga ega.

Hozirgi dunyoda falsafaning ahamiyati. Bugungi kunda tezliklar va yuksak texnologiyalar asrida falsafa kerakmi, u eskirgani yo'qmi? Uzluksiz

axborot oqimi va surunkali vaqt tanqisligi sharoitida muayyan bilim falsafani siqib chiqarmaydimi? Bunday savollar mutlaqo o'rinlidir, lekin ularga javobni hayotning o'zi beradi, u hozirgi zamon odami oldiga ko'p sonli, shu jumladan, ilgari hech qachon mavjud bo'lmagan, butunlay yangi falsafiy muammolarni qo'yadi.

Jahon hamjamiyati III ming yillikning boshlanishini, biosfera holati va Yerdagi hayotning davom etishi uchun o'z javobgarligini tobora teranroq anglagan holda qarshi oldi. Ayni shu sababli insonning barkamol rivojlanishi, odamlar, xalqlar o'rtasida, shuningdek, jamiyat va tabiat o'rtasida insoniy, yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini o'rnatish masalalari azaliy falsafiy mavzular bilan bir qatorda falsafiy tadqiqotlarda birinchi o'ringa chiqmoqda. Shu munosabat bilan faylasuflar avvalo Yer yuzida ta'limning holati va rivojlanish darajasidan qattiq tashvishda ekanliklarini bildirmoqdalar. Ko'pgina faylasuflar fikriga ko'ra, hozirgi muammolarning aksariyati zamirida aynan qoniqarsiz ta'lim va lozim darajadagi tarbiyaning yo'qligi yotadi. Bu muammolarni yechishda falsafa ham o'z rolini o'ynashi lozim.

Falsafa dunyoni anglash usuli sifatida. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati falsafaga, o'zining hayotdagi o'mi va vazifasini falsafiy anglab yetishga ayniqsa muhtojdir.

Falsafa real hayot bilan uzviy bog'liq va doim inson borlig'ining eng muhim muammolarini anglab yetishga qarab mo'ljal oladi. Ayni shu sababli hozirgi davrning muhim muammosi – globallashuv va uni falsafadagi butunlay yangi mavzu sifatida falsafiy anglab yetish muhim ahamiyatga ega. Falsafa predmeti va muammolarini muhokama qilishda alohida diqqatga loyiq bo'lgan boshqa bir mavzu insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyatidir.

Hozirgi zamon faylasuflari bunday muammolarni yechish ustida ishini davom ettirar ekanlar, "Falsafa nima? U kimga va nima uchun kerak?", "Falsafaning vazifasi nimadan iborat?", "Falsafadan qanday, qaysi yoshdan va nima maqsadda tahsil berish lozim?" qabilidagi bir qarashda allaqachon o'z yechimini topgan masalalarni yana kun tartibiga qo'ymoqdalar. Bu haqda ko'p va atroflicha so'z yuritilgan jahon kongresslari dunyoda falsafa predmetiga, shuningdek, u ijtimoiy rivojlanishga izchil ta'sir ko'rsatishga qodir yoki qodir emasligiga, agar qodir bo'lsa, buni u qay tarzda amalga oshirishi mumkinligiga nisbatan yagona yondashuv avvalgidek mavjud emasligini tasdiqlaydi. Fikrlarning bunday rang-barangligi, yuqorida qayd etib o'tilganidek, falsafaning o'ziga xos xususiyati, ya'ni u fikrlar plyuralizmi, har xil fikrlash imkoniyati bor joydagina mavjud bo'lishi mumkinligi bilan belgilanadi.

Falsafaning unga yaxlit ta'limotga aylanish va tilning birligiga, umumiy qonunlar va metodologiyaga tayanish imkonini bermaydigan bu kamchiligi ayni vaqtda, u fanlararo kompleks muammolarni yechish talab etiladigan murakkab tizimlar bilan ish ko'rgan holda uning afzalligiga aylanadi.

Quyidagilar hozirgi vaqtda insoniyat uchun eng muhim fanlararo kompleks muammolar hisoblanadi: barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash; ekologiya muammolari: jamiyat hayoti barcha jabhalarining globallashuvi. Bu muammolarni falsafiy nuqtai nazardan anglab yetish alohida ahamiyat kasb etadi. Ilmiy yondashuvlardan farqli o'laroq, muammoga nisbatan falsafiy yondashish dalillarni talqin qilishda ko'proq erkinlik berilishi, ilgari surilayotgan qoidalarni isbotlashga nisbatan yengilroq talablar qo'yilishi, mushohadaga asoslangan ta'riflar berish, subyektiv baholash huquqi va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Bunday tadqiqotlar bir qarashda uncha katta ahamiyatga ega emasdek bo'lib tuyulishi ham mumkin. Lekin amalda bunday emas.

Birinchidan, falsafiy tadqiqot oqilona bilishning fanda olingan natijalarni tekshirish (verifikatsiya qilish) yoki rad etish (falsifikatsiya qilish) imkoniyati yo'qligi tufayli lozim darajada samara bermagan yoki umuman ojiz bo'lib chiqqan sohasida amalga oshiriladi. Insoniyat oqilona bilishning bundan boshqa usullariga ega emas.

Ikkinchidan, falsafiy refleksiya muammoni ko'rish ufqini kengaytiradi, uni tadqiq etishga nisbatan yangicha, o'ziga xos yondashuvlarni taklif qiladi, shu jumladan, fanga bunday yondashuvlarni ilgari surishga ko'maklashadi. Zero, aniq ta'riflar va ishonchli dalillarga tayanadigan fan o'z fikrlari va xulosalarida bunday erkinliklarga yo'l qo'ya olmaydi. Vaholanki, falsafiy tafakkur mulohaza yuritish va baholashlarga nisbatan erkin yondashuvsiz o'zining betakrorligini yo'qotadi.

Hamonki plyuralizm falsafada me'yor hisoblanar, har bir alohida miyada esa monizmga, ya'ni qarashlarning tartibga solingan, yaxlit va nisbatan ziddiyatlardan xoli tizimiga kelish lozim ekan, falsafani qanday o'zlashtirish, undan qanday saboq berish mumkin?

Butun dunyoda aksariyat faylasuflarni birinchi navbatda ayni shu masala qiziqtiradi. Xususan Suqrot, Seneka va o'tmishning boshqa mutafakkirlari tajribasiga tayangan holda, falsafa faktlarni eslab qolishni o'rgatmasligi, balki mulohaza yuritish va savollarga javob berish qobiliyatini rivojlantirishi lozim. Falsafadan saboqlar inson har bir masala yuzasidan mutafakkirlar fikriga murojaat etmasdan, o'zi mustaqil o'ylashni va o'z aqliga quloq solishni o'rganishini nazarda tutmog'i darkor. Ayni shu sababli falsafaning vazifasi

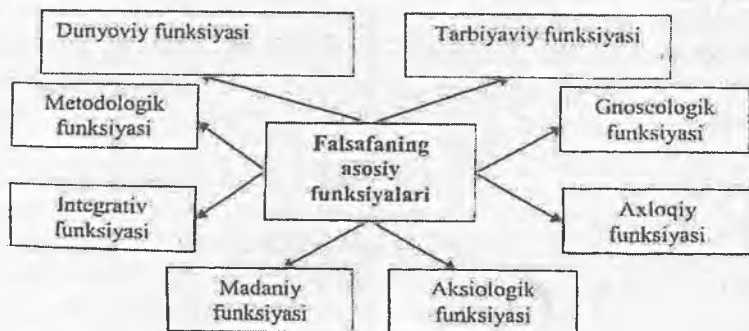
insonga muloqot qilishni o'rgatish, u o'z shaxsiyatining ahamiyatini ko'rsatishga emas, balki haqiqatning tagiga yetishga harakat qilishga erishishdan iborat. Bu, o'z navbatida, barcha odamlar o'ziga atrofdegilar quloq solishiga loyiq ekanligini nazarda tutadi.

Bu juda topib aytilgan so'zlar falsafani fan sifatida o'rganish, uni bilimlar, tayyor qoidalar va ta'riflarning muayyan yig'indisi sifatida o'zlashtirish mumkin emas, degan fikrni yana bir katta tasdiqlaydi. Insonga ta'lim berishda paydeyya yo'lini tanlash – unga «nimani ko'rish lozimligi»ni emas, balki «qayerga va qanday qarash kerakligi»ni o'rgatish lozim. O'z-o'zidan ravshanki, mazkur vazifani ijodiy yondashuvsiz, o'quvchi va o'qituvchining qiziquvchanligi va intiluvchanligisiz hal qilib bo'lmaydi, falsafa esa o'zining sof ko'rinishida yo'qoladi, «havoga sovuriladi», pirovardda kimdir bayon etadigan, kimdir "o'tishi", o'rganishi va qolaversa, imtihon topshirishi lozim bo'lgan "fan"gina qoladi. Boshqacha aytganda, falsafadan ta'lim berish va uni o'zlashtirish zahirida ham albatta ijod yotishi lozim.

Xulosalar. Dunyoqarash bu insonning dunyoga, undagi voqealarga munosabatlari, undagi o'rni va hayot mazmuni haqidagi eng umumiy qarashlari tizimi.

Insoniyat tarixida dastlab mifologik dunyoqarash shakllangan bo'lib, unda inson atrof muhit bilan birlashadi hamda na tabiat va na o'z urug'idan ajralmagan holda namoyon bo'ladi. Diniy dunyoqarashga olamni bu dunyo, u dunyo va g'ayri tabiiy dunyoga bo'lish xos. Dinning asosi g'ayritabiiy kuchlarga ishonch bilan yo'g'rilgan.

Falsafa mifologik va diniy dunyoqarashdan o'zining atrof muhitga tanqidiy munosabati asosidagi dunyoqarashli funksiyasini bajaradi, gnoscologik va ontologik kategoriyalarga murojaat qilib mantiqiy xulosalar chiqaradi.

Falsafa nazariy asoslangan dunyoqarash, umumiy kategoriyalar, insonning olamga fanning tabiat va janiyat haqidagi yutuqlariga tayanilgan nazariy munosabati.

Falsafaning ahamiyati uning insonni o'z-o'zini, olamni anglashga, ijodiy barkamollikka yo'naltira olishidir.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Mifologik dunyoqarashning o'ziga xos jihatlarini ayting.
2. Dinning asosiy funksiyalari qaysilar?
3. Falsafiy dunyoqarashning mifologik va diniy dunyoqarashdan asosiy farqi nimada?
4. Falsafa va fanning o'zaro nisbati qanday?
5. Dunyoqarashning asosiy tarixiy shakllarini ta'riflang.
6. Falsafa tarixini o'rganish qanday maqsadni ko'zlaydi?
7. Nima uchun falsafa tarixida fikrlar rang-barangligi me'yor hisoblanadi?
8. Ayrim insonning yaxlit falsafiy dunyoqarashi falsafiy plyuralizm asosida qanday shakllanadi?

9. Falsafa tarixida «falsafaning asosiy masalasi»ga ta'rif berish qanday amalga oshirilgan?

10. Hozirgi dunyoda falsafa qanday vazifalarni hal qilmoqda?

Esse mavzulari

1. Dunyoqarash va uning tarixiy shakllari.
2. Diniy e'tiqodlarning kurtaklari va tarixiy shakllari.
3. Falsafaning predmeti va uning jamiyatdagi roli.
4. Falsafa tarkibiy qismlarining o'zaro aloqadorligi.
5. Falsafaning asosiy funksiyalari.
6. Falsafa dunyoni bilish usuli sifatida.
7. Madaniyat tizimida falsafa.
8. Insoniyatning muhim muammolarini hal qilishda falsafaning roli.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. «Falsafa» so'zining lug'aviy ma'nosi to'g'ri ko'rsatilgan javobni belgilang?

- A. Yunoncha, phileo – sevaman va sophia – donolik
- B. Yunoncha, phileo – sevaman va sophia – bilish
- V. Lotincha, philo – sevaman va sophi – donishmandlik
- G. Lotincha, philco – sevaman va sophia – donolik

2. Obyektiv dunyoga va insonning undagi o'rniga, odamzotning o'zini qurshagan borliqqa va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatiga nisbatan yondashuvlar tizimi, bu - ...

- A. Dunyoqarash
- B. Tafakkur
- V. Idrok
- G. Tasavvur

3. Tarixan dunyoqarashning dastlabki shakllari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Mif va din
- B. Din va san'at
- V. San'at va mifologiya
- G. Poetika va lirika

4. Dinning asosiy funksiyalari qaysi javobda to'g'ri va to'liq ko'rsatilgan?

A. Dunyoqarashni shakllantirish, kommunikativ, tartibga solish, kompensatorlik funksiyalari

B. Dunyoqarashni shakllantirish, komillikka ko'tarish, sabrga o'rgatuvchi funksiyalari

V. Kamolotga etkazish, kompensatorlik, kommunikativ funksiyalar

G. Boshqaruvchi, tartibga soluvchi, dunyoqarashni kengaytiruvchi, kompensatorlik funksiyalari

5. Falsafiy bilimning muhim tarkibiy qismlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni belgilang?

A. Ontologiya, gnoscologiya, fan metodologiyasi, ijtimoiy falsafa, etika, aksiologiya, falsafiy antropologiya

B. Fenomenologiya, gnoseologiya, fan metodologiyasi, ijtimoiy falsafa, etika, aksiologiya, falsafiy antropologiya

V. Pragmatizm, pozitivizm, strukturalizm, etika, estetika, aksiologiya, fenomenologiya

G. Ontologiya, ma'naviyat asoslari, g'oyalar falsafasi, falsafa tarixi, antropologiya

Adabiyotlar:

1. Falsafa. M.Axmedova tahriri ostida. – Toshkent, O'FMJ, 2006.
2. Shermuxamedova N.A. Falsafa. – Toshkent, Noshir, 2012.
3. Shermuxamedova N.A. Scientizm va antiscentizm// Falsafa va fan metodologiyasi. – Toshkent., Axborot texnologiyalari. 2008.
4. Qambarov A.A. Jamiyatning ma'naviy yangilanishi jarayonida ilmiy qadriyatlarining roli: Falsafa fan. nomzodi... Avtoreff/ A. A. Qambarov; Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy un-ti. – Toshkent, 2006. 27-b.
5. Введение в философию: Учебное пособие для вузов / И.Т.Фролов и др. 3-э изд., перераб. и доп. – Москва., 2003.
6. Великие философские учения / Ред. и пер. И.С.Вдовиной. – Москва., АСТ, 2005.
7. Воропина Т.П. Философские проблемы образования в информатсионном обществе: диссертатсия ... доктора философских наук : Москва, 1995.
8. Брысина Т.Н. Сознание в мире: Методолог. онтолог. сотс.-филос. аспекты анализа: диссертатсия ... доктора философских наук: – Москва, 1996.

2-MAVZU.

FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOTI BOSQICHLARI: SHARQ FALSAFASI

Insoniyat tarixida odatda falsafiy bilim rivojini o'rganishga sharq va g'arb mutafakkirlari ijodini farqlash nuqtai nazaridan yondashuvlar shakllangan. Aslida sharqda ham g'arbda ham olam, jamiyat, inson va qadriyatlar haqidagi fikrlarda davrning ruhi o'z ifodasini topgan. Modoniki shunday ekan, biz sharq va g'arb mutafakkirlari ijodidagi umumiylik va faqrlarni o'rganishga harakat qilamiz. Zero, sharq falsafasi ham g'arb falsafasi ham olam va odamni o'rganish va yaxshi amallar bilan dunyoda tinchlikni qaror toptirishga harakat qilgan.

Qadimgi Sharq va G'arb falsafasi vujudga kelishi va rivojlanishining umumiy qonuniyatlari. Qadimgi Sharq va G'arbda shakllangan falsafa insoniyatning ilm, fan, ma'naviy taraqqiyotining debochasi hisoblanadi. Ularning rivojlanishidagi o'ziga xoslik va betakrorlik farqlardan qat'i nazar, ayrim umumiy qonuniyatlari ham mavjud, ular quyidagilar:

Birinchidan, Sharqda ham, G'arbda ham falsafiy tafakkur ijtimoiy ongning dastlabki shakli sifatidagi mifologiya negizida vujudga kelgan. Mifologiya inson o'zini atrof muhitdan ajratishga va hodisalarni tabiiy sabablarga muvofiq tushuntirishga qodir emasligi bilan tavsiflanadi. Inson dunyoni va undagi barcha hodisalarni xudolar va qahramonlar harakati bilan tushuntiradi. Ammo mifologiyada insoniyat tarixida ilk bor bir qancha falsafiy masalalar ham qo'yiladi: dunyo qanday vujudga kelgan va u qanday rivojlanadi; hayot va o'lim nima va h.k.

Ikkinchidan, Sharq va G'arb falsafasi sinfiy jamiyat va davlat paydo bo'lishi bilan ijtimoiy ong shakli sifatida vujudga kelgan. Masalan, qadimgi Hindistonda falsafaning vujudga kelishi taxminan uning hududida quldorlik davlatlari shakllana boshlagan miloddan avvalgi I ming yillikda yuz bergan. Xitoyda falsafa jamiyatning sinfiy tabaqalanish jarayoni boshlangan, chunonchi: jamoalar kasodga uchrab, yangi er mulkdorlari va shahar boylarining iqtisodiy va siyosiy qudrati osha boshlagan miloddan avvalgi VI-V asrlarda vujudga kelgan.

Yunonistonda antik falsafa miloddan avvalgi VII-VI asrlar chegarasida shahar-davlatlar («polislar»)da avval Kichik Osiyoning G'arbiy qirg'og'ida (Ioniyada), so'ngra Sitsiliya orolining yunonlar yashaydigan shaharlarida va nihoyat, Yunonistonda – Afinada (miloddan avvalgi V asr) paydo bo'lgan va qadimgi dunyo madaniyati ravnaq topishi uchun shart-sharoitlar yaratgan

sinfy, quldorlik jamiyatining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan. Qadimgi Markaziy Osiyoda falsafaning vujudga kelishi va rivojlanishi ham sinfiy (feodal) jamiyat va davlatning shakllanishi bilan bog'liq. Amudaryo bo'ylaridagi xalqlar, xususan, Xorazmda eng yirik davlat tuzilmalari bo'lgan. Shuni qayd etish lozimki, keyinroq vujudga kelgan davlatlarda falsafaning shakllanishiga qadimgi davlatlarning ilk falsafiy tizimlari ta'sir ko'rsatgan.

Uchinchidan, Sharq va G'arb falsafasi umuminsoniy qadriyatlarga qarab mo'ljallanadi. U insonni hamisha qiziqtiruvchi hodisalarni o'rganadi, Qadimgi manba "Avesto"da ko'rsatilgani kabi "qanday qilib yaxshi fikrlash, yaxshi so'zlash va yaxshi ish ko'rish mumkin", degan savolga javob topishga harakat qiladi. Bu noyob mevalardan bahramand bo'lish uchun inson falsafiy donishmandlikni o'zlashtirishi lozim: u dunyoni anglab yetish, inson va tabiat, inson hayotining mazmuni va boshqa shunga o'xshash muammolarda mo'ljallanish kerak.

To'rtinchidan, qadimda Sharq va G'arb falsafasida yaxshilik va yomonlik, go'zallik va xunuklik, adolat va adolatsizlik, do'stlik, birodarlik, muhabbat va nafrat, baxt, lazzatlanish va azob chekish, ilmu ma'rifat kabi muammolarning yechimi izlangan. Bu jarayon o'sha davr buyuk faylasuflarining fikrlarida ayniqsa, bo'rtib namoyon bo'ladi, masalan:

Konfutsiy: "Odamlar seni bilmasliklaridan g'am chekma, o'zing odamlarni bilmasligingdan g'am chek";

Lao-szi: "Yuksak fazilatli inson odamlar bilan munosabatlarda xushmuomala bo'lishi, mamlakatni boshqarishda izchil bo'lishi lozim; ishda imkoniyatlardan kelib chiqishi, harakatda vaqtni hisobga olishi lozim";

Zardo'sht: "Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal";

Geraklit: "Men uchun bir kishi, agar u hammadan yaxshi bo'lsa, o'n ming kishiga teng";

Demokrit: "Axmoqni maqtagan aslida unga yomonlik qiladi;

Epikur: "O'lim qo'rqinchli emas: men ungacha mavjudman, u mendan keyin mavjud";

Platon: "Oliyhimmatlilik – vaziyatdan mohirona foydalanish: aql-idrok bilan bog'langan sahovatlilik";

Aristotel: "Do'stlik birga yashashning zaruriy shartidir" deb hisoblaydi.

Sharq va G'arb falsafasi rivojlanishining asosiy qonuniyati falsafiy bilimning dunyoqarash bilan bog'liqligida namoyon bo'ladi. Biz istaymizmi, yo'qmi, lekin falsafiy g'oyalar, qarashlar, nazariyalar va tizimlar yo idealistik, yo materialistik, ba'zan eklektik (bu ikki dunyoqarashning birikmasi) bo'ladi. Jumladan, qadimgi Yunonistonda Milet falsafiy maktabi namoyandalarning

asarlarida falsafiy muammolarning ilmiy ciementlari talqiniga duch kelish mumkin. Bu maktab asoschisi Falcs suvni, Anaksimcn – havoni, Anaksimandr – apeyron (mavhumlik)ni hamma narsaning birinchi asosi deb hisoblaydi. Dunyoning moddiy asoslarini Anaksagor taklif qiladi. Uning fikricha, barcha narsalar muayyan «urug'lar»dan iborat. Ularni Anaksagor gomeometriyalar deb nomlagan. Empedokl o'zining "Tabiat haqida" asarida olov, havo (uni Empedokl efir deb nomlagan), suv va yer turli narsalarning birinchi asoslaridir, deb qayd etgan.

Shunga o'xshash fikrlarga Sharq falsafasida ham duch kelishimiz mumkin. Masalan, Zardushtiylik ta'limotida olov, hindlarning qadimgi falsafiy kitobi "Upanishada"da, shuningdek, "Chorvaka" qadimgi hind falsafiy maktabiga doir manbalarda suv, olov, yer, havo, butun borliqning substansional asosidir, deb qayd etiladi. Bu fikr esa Empidokl ta'limoti bilan hamohangdir.

Sharq va G'arb falsafasi rivojlanishining yana bir umumiy qonuniyati uning metodologik ahamiyat kasb etuvchi haqiqiy ilmiy bilimga erishish yo'lida ilmiy izlanishlar olib borishidir. Bu yerda gap fanga va falsafaning metodologik funksiyasiga bo'lgan munosabat haqida ketmoqda. Falsafiy ta'limotlar, konsepsiyalar, g'oyalar yordamida turli hodisalarning tahlili amalga oshiriladi, amaliy tavsiyalar beriladi. Bu jihatdan miloddan avvalgi V asrda vujudga kelib, Xitoydagina emas, balki boshqa Sharq mamlakatlarida ham keng tarqalgan konfutsiychilik diqqatga sazovordir. Uning ayrim konsepsiyalari hanuzgacha tirik. Masalan, «syao» yoki ota-onani hurmat qilish, kattalarga izzat-ikrom ko'rsatish konsepsiyasi yosh jihatidan ham, ijtimoiy ierarxiya bo'yicha ham kattalarga nisbatan o'z xulq-atvorini barcha fazilatlar mohiyatini anglab yetish asosida yo'lga qo'yishni taklif qiladi.

Sharqda ham, G'arbda ham faylasuflar narsalar va hodisalarni o'rganish, tahlil qilish, tushuntirishning o'z metodlarini yaratganlar. Yangi davr tadqiqotchilari Gegeldan boshlab, ikki asosiy falsafiy metod – dialektika va metafizika metodlarini ilgari surganlar. Qadimgi dunyo falsafasi rivojlangan sharoitda bu metodlar faylasuflar tomonidan ongli ravishda idrok etilnagan. Ular stixiyali, aniqroq aytganda, falsafiy ta'limotlar, tizimlar va qarashlarga ichdan xos bo'lgan metodlar sifatida amal qilgan. Faylasuflar, odatda, hodisalarning umumiy o'zaro aloqasini, ularning ziddiyatlilikini, harakati va rivojlanishini, dunyoning yagonaligi va rang-barangligini, «umumiy yo'l» yoki Logosni muayyan tabiiy qonun sifatida anglab yetadilar. Jumladan, Geraklit fikriga ko'ra, tabiat (olov) uzluksiz o'zgarish jarayonini boshdan kechiradi. U rivojlanish va o'zgarishlar manbaini ko'radi: «Hamma narsa kurash orqali va zaruriyat tufayli yuz beradi. Har qanday hodisa o'zining qarama-qarshiligiga

o'tadi: sovuq narsa issiq narsaga aylanadi, issiq narsa sovuq narsaga aylanadi, ho'l narsa quruq narsaga aylanadi. quruq narsa ho'l narsaga aylanadi».

«Dialektika» so'zini ilk bor Suqrot ishlatgan. Bu so'z bilan u samarali bahslashish, fikrlar qarama-qarshiligi orqali haqiqatning tagiga yetishga qaratilgan muloqot olib borish mahoratini ifodalagan. Dialektikaning aynan shu talqiniga sofistlar ham amal qilganlar. Aristotel fikricha, bahslashish yoki qarama-qarshi fikrlarni talqin qilish orqali haqiqatning tagiga yetish san'ati sifatidagi dialektika Zenonning «Bahslar» deb nomlangan asarida tahlil qilingan.

Dialektika muammolarini Platon ham o'rgangan. U dialektika deganda nisbiy «borliq» va «haqiqiy borliq»ni bilishni tushungan. U ko'p sonli asarlarini antik dialektika namunalarini o'zida mujassamlashtirgan dialoglar shaklida yozgan hamda, harakat va harakatsizlik, tafovut va ayniyatni tahlil qilgan. Platon har bir narsani o'z-o'ziga va boshqa barcha narsalarga ayniy deb hisoblagan.

Dialektika qadimgi Sharq falsafasiga ham xos. Qadimgi Sharq faylasuflari o'zlikni anglash va insonning o'z-o'zini kamol toptirilishiga bag'ishlangan konsepsiyalarida, avvalo buddizm, yoga, konfutsiychilik, Zardo'shtiylik falsafasida juda ko'p noyob dialektik fikrlar ilgari surilgan. Masalan, Zardo'sht ta'limotida «Axriman» va «Axuramazda» yaxshilik va yomonlikning abadiy kurashi va bunda yaxshilikning g'alabasini ifodalaydi. Zardo'shtiylik falsafasiga ko'ra, yaxshilik va yomonlik kishilarning botinida-tekki dunyosida yashaydi. Inson Axriman yoki Axuramazda tarafida bo'lishi mumkin, chunki Ezgulik farishtasi uni hamisha yaxshilik qilishga, lekin yovuz Axriman uni yomonlik qilishga undaydi va bu tortishuv inson hayotining oxirigacha davom etadi.

Qadimgi Sharq va G'arb falsafasida dialektik metod bilan bir qatorda hodisalarni o'rganishning metafizik metodiga ham tayanadi. Aristotel Eley maktabi vakillari Parmenid va Melis hamda ularning izdoshlarini «tabiatni to'xtatuvchilar» deb nomlagan, chunki ular tabiat harakatini rad etgan. Ular uchun borliq «yagona va harakatsiz»dir. Eleylik Ksenofan, masalan, shunday deb yozgan: «Bir joyda abadiy turadi, umuman qimirlamaydi, u yoqdan buyoqqa o'tish unga xos emas». Parmenid bu qoidaga aniqlik kiritadi: «...hamma narsa bir, abadiy, vujudga kelmagan, sharsimon va bir xil, o'z ichida makonga ega emas, harakatsiz va chekli».

Umuman, qadimgi Sharq va G'arb falsafasining ijtimoiy muammolari orasida axloq mavzusi yetakchilik qiladi. O'sha davrda yaratilgan hikmatli so'z, iboralar bugungi kunda ham insonni mulohaza yuritishga majbur qiladi.

Masalan, Platonning «Dialoglar» asarida taqdir, qarilik, fazilatlar, oqillik, adolat, sabr-toqatlilik, sovuqqonlik, vijdonlilik, erkinlik, kamtarlik, olijanoblik, tinchlikparvarlik, yengiltaklik, do'stlik, mehr-muruvvatlilik, e'tiqod, teran fikrlash kabi tushunchalarga ta'rif berilgan. Aristotel e'tiqodlilik, andishalilik, oilaga muhabbat, halollik, ezgulik, birovning haqiga xiyonat qilmaslik, otanalarga mehr oqibatli bo'lish, hushyorlik, ziyraklik, adolatlilik kabi ma'naviy axloqiy fazilatlariga ega bo'lish har qanday jamiyat, davlat va xalqning eng katta boyligi, kuch-qudrati manbalaridan biri deb hisoblaydi. Uning fikricha, biron bir narsaga ega bo'lishdan maqsad undan foydalanishdir. Ko'zga ega bo'lgan odam ko'zini yumib yashamaydi, balki undan olamni ko'rish uchun foydalanadi, quloq va shu kabilar haqida ham shu fikrni aytish mumkin. U inson uchun biror narsaga ega bo'lish muhimmi yoki undan foydalanishmi, degan savolni o'rta tashlab, albatta muhimi foydalanishdir. chunki foydalanish va faoliyat ko'rsatish maqsadida u biror bir narsaga ega bo'lishni istaydi, deb hisoblaydi.

Zardo'shtning "Avesto" kitobida ham odamlarni imonli-e'tiqodli bo'lishga, doimo pokiza yurishga, tanani ozoda tutishga, har qanday yomon niyat va so'zlardan tiyilishga, yomon amallarda voz kechishga, nojo'ya ishlarlardan yuz o'girishga da'vat etadigan axloqiy qoidalar, o'gitlar ko'p. Kitobda "tanalaringiz haqida emas, balki qalbingiz haqida ko'proq qayg'uring", "Har bir inson kuniga besh marta yuvinib, poklanib, quyoshni olqishlab sig'inishi shart" degan qoida belgilangan.

Demak, sharq va g'arbda falsafiy fikr ijtimoiy munosabatlar ta'sirida davrning ruhini, olam haqidagibilimlar ifodasidabir biri bilan mutanosibdir. Ammo bu qarashlarda muayyan farqlar ham mavjud.

Qadimgi dunyo Sharq va G'arb falsafasining muammolaridagi farqlar:

Birinchidan, inson muammosini o'rganishga nisbatan yondashuvlarda G'arb va Sharq falsafasida tafovutlar mavjud.

Sharq falsafasi asosiy e'tiborni inson muammosiga qaratadi. Jumladan, "Avesto"da farzand ko'rish, bolalarni bilimli, odobli, jamiyat uchun foydali insonlar qilib tarbiyalash, kelajakni o'ylab ish tutish umuminsoniy ma'naviyat ekanligi ta'kidlanadi. Zardo'sht Axuramazdadan, "scrfarzand xonadonga nima berasan", deb so'raganda u "Bunday odamlarni o'z himoyamga olaman, hayotini farovon, risqini mo'l qilaman" deb javob bergan. Sharq falsafasi insonni amaliyot, odamlar hayot faoliyati, ularning turmush tarzi nuqtai nazaridan o'rganadi. Shu sababli unda insonning o'zligi, uning shakllari va holatlari, odob-axloq, hukmdorlarga, turli yoshdagi odamlarga, shuningdek,

jamiyatdagi ijtimoiy holati turlicha bo'lgan kishilarga amaliy nasihatlar bilan bog'liq bo'lgan ayrim muammolar ko'p. Masalan, "Avesto"da keltirilgan "Zabardast va qudratli bo'lish uchun hamisha haqiqat va rostglikka muvofiq amal qilsang, zabardast va qudratli bo'lasan", "Haq so'zdan o'zga hech narsa bilan shug'ullanma", "Dunyoni taraqqiyot va kamolot sari harakatga soladigan kishilar bo'lmog'i lozim", "Yolg'on gapirib tirik qolgandan ko'ra, rost gapirib o'lgan yaxshi", "O'z nafsini yengib, jilovlab olmagan kishi, hech narsa ustidan g'olib chiqqa olmaydi" kabi fikrlar hozirgi kunda ham ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

G'arb falsafasi esa, insonga uning ruhiy borlig'i yoki odob-axloq orqali murojaat etmaydi, balki unga borliq va bilishning umumiy tamoyillarini taklif qiladi. Shu bois, u naturfalsafiy, ontologik, gnoscologik, metodologik, estetik, mantiqiy, axloqiy, siyosiy va huquqiy muammolarni o'rganadi.

Ikkinchidan, Sharq va G'arb falsafasida dinga munosabatda keskin farqlar mavjud. Sharq falsafasi din bilan uzviy o'zaro aloqada rivojlanadi: aksariyat hollarda ayni bir falsafiy oqim falsafa sifatida ham, din sifatida ham namoyon bo'ladi. Bunga braxmanizm, induizm, buddizm, konfutsiychilik, zardo'shdiylik misol bo'lishi mumkin.

G'arb falsafasi esa ko'proq ilmiy metodologiyaga tayanadi va dindan ajralishga harakat qiladi. Qadimda G'arbning falsafiy ta'limotlaridan birortasi ham jahon diniga yoki hech bo'lmasa qadimgi Yunoniston va Rimda keng tarqalgan dinlardan biriga aylanmagan. Boz ustiga, G'arb antik falsafasida, avvalo Demokrit, Epikur, Lukretsiy Kar va boshqa faylasuflarning asarlarida ateistik ohanglar ancha kuchli.

Uchinchidan, Sharq va G'arb falsafasining kategoriyalar apparati ham o'ziga xos farqlarga ega. Sharq falsafasida mifologiya va «Rigvedalar» taklif qilgan aksariyat kategoriyalar: in – ayollik asosi va yan – erkaklik asosi, ularning efir bilan birikmasi – si; yoki narsalarga besh moddiy birinchi asos – yer, suv, havo, olov va daraxtning birikmasi sifatida yondashish tabiiy bir hol sifatida qaraladi. Albatta, Sharq falsafasi harakat, qarama-qarshilik, birlik, materiya, ong, makon, vaqt, dunyo, substansiya kabi odatdagi falsafiy kategoriyalardan ham foydalanadi.

G'arbda esa falsafiy tizimlar mohiyati va ularning kurashini aks ettiruvchi falsafiy kategoriyalar apparatining yaratilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Tizim sifatidagi kategoriyalar haqida ilk bor Aristotelning «Kategoriyalar» risolasida so'z yuritilgan. U o'zidan oldingi falsafiy tafakkurni o'rganish asosida kategoriyalar jadvalini tuzgan. Bu jadval quyidagi kategoriyalarni o'z ichiga olgan: mohiyat (substansiya), miqdor, sifat, munosabat, joy, vaqt, o'rin, holat,

harakat, azob-uqubat. Aristotelning kategoriyalar jadvali falsafa va muayyan fanlar erishgan yutuqlar munosabati bilan uning tarkibini o'zgartirishni taklif qilgan Yangi davrga qadar kategoriyalar haqidagi ta'limotning rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatib keldi.

Qadimgi Sharq va G'arbda materiyaning tuzilishi haqidagi ta'limotda ham farqlar mavjud. Sharq falsafasida, materiyaning diskretligi, uning tuzilishi muammosi qo'yilmaydi. Unda materiyaga asosan jonga «xalaqit» beruvchi muayyan omil yoki shakl bilan birlikda yoki muayyan substansional asos sifatida yondashiladi.

G'arb antik falsafasida esa materiyaning diskret tuzilishi haqidagi ta'limot – atomistika vujudga keldi. Uning asoschilari qadimgi yunon faylasuflari Levkipp va Demokrit bo'lgan, atomistika g'oyalari Epikur va qadimgi rim faylasufi Lukretsiy Kar rivojlantirgan. Demokrit dunyo atomlar va bo'shliqdan iborat deb hisoblagan. Uning fikricha, atomlar – sifatga ega bo'lmagan mayda zarralar. Sifatlar atomlarning shakl, o'rin va tartib jihatidan uyg'unligidan paydo bo'ladi.

Sharq va G'arb falsafasida bilish muammolarini yechishda farqlar mavjud. Sharq falsafasida, mantiq muammolari bilan amalda hind nyaya (sansar, qoida, mulohaza, predmetga kirish, mantiq) maktabigina shug'ullangan. Nyaya falsafiy muammolarni yechishda mushohadaning ahamiyatini alohida qayd etgan. U haqiqatning tagiga yetishning to'rt manbai: idrok etish, xulosa chiqarish, taqqoslash va isbotlashni o'rganadi. Bu manbalar haqiqiy bilimga erishish imkonini beradi. Umuman olganda qadimgi Sharq falsafasiga ko'proq o'zini o'zi bilish xos.

G'arb falsafasida esa bilish empirik, hissiy va oqilona jarayon sifatidagi emas, balki mantiqiy jarayon sifatida ham qaraladi, ya'ni mantiq muammolari atroflicha o'rganiladi. Bu muammolarni o'rganishga Suqrot, Platon, ayniqsa, Aristotel ulkan hissa qo'shgan.

Sharq G'arb va falsafasidagi o'ziga xoslik va farqlar ijtimoiy muammolarni o'rganish jarayonida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Sharq falsafasida bu o'tmish, hozirgi davr va kelajak manbai bo'lgan «dunyoviy inson» muammolari, shuningdek, umuminsoniy qadriyatlar, o'zini o'zi kamol toptirish, boshqa odamlarni boshqarish uchun zarur bo'lgan insoniy fazilatlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, Konfutsiy Osmonga, uning ulug'vorligiga murojaat etib, ijtimoiy tuzilmalar ierarxiyasi, kishilar qat'iy subordinatsiyasining zarurligini ko'rsatishga harakat qiladi: «Osmon har bir insonga uning jamiyatdagi o'rnini belgilaydi, uni taqdirlaydi, unga jazo

beradi...». "Avesto"da esa insonning haq-huquqlari, burch va mas'uliyati haqida fikr bildirilgan.

G'arbda esa, xususan, qadimgi yunon va qadimgi rim falsafasida ijtimoiy muammolar doirasi kengroq. Ularni o'rganish usullari ham Sharq falsafasidagi usullardan ancha farq qiladi. Birinchidan, Demokritdan boshlab, qadimgi dunyoning deyarli barcha faylasuflari davlat, qonun, mehnat, boshqaruv, urush va tinchlik, mayllar, manfaatlar, hokimiyat, jamiyatning mulkiy tabaqalanishi muammolariga murojaat etganlar. Ikkinchidan, bu ijtimoiy-falsafiy muammolarni tadqiq etish jarayonida insonni jamiyatga bog'lab o'rganish, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi. Platon ham ijtimoiy muammolarni tahlil qilgan. U davlatning mohiyati va shakllarini shaxs, ayniqsa podshoni shaxsi nuqtai nazaridan o'rgangan. Uning fikricha, podsho haqiqatparvarlik, oqillik, mardlik, adolatparvarlik kabi fazilatlarga ega bo'lishi lozim; umuman olganda, podshoda insonning barcha qobiliyatlari mavjud bo'lishi darkor. Aristotel ham o'zining «Siyosat» asarida o'z davlat nazariyasini bayon etgan. U: «Davlat nima uchun vujudga kelgan va insonni uning jamiyatdagi hayotida boshqaruvchi hokimiyatning nechta turi bor?», degan savolni o'rtaga tashlaydi va o'zining bu savoliga shunday javob beradi: «Davlat yashash uchun yaratilmaydi, balki asosan baxtli yashash uchun yaratiladi. Davlat oilalar va jamoalar o'rtasida yaxshi hayot kechirish uchun aloqalar o'rnatilganda, farovon va o'ziga to'q mavjudlik maqsadida vujudga keladi

Qadimgi dunyo falsafasi haqidagi so'zimizga yakun yasas ekanmiz, shuni qayd etishni istar edikki, u mazkur dunyo madaniyatining o'zagi hisoblanadi, G'arb va Sharq ma'naviy sivilizatsiyasining qiyofasini belgilaydi. Gap shundaki, falsafa qadimgi dunyoning barcha ma'naviy qadriyatlari: san'at va din, axloq va estetik tafakkur, huquq va siyosat, pedagogika va fanni qamrab olgan.

Xullas, Sharq ma'naviy sivilizatsiyasi shaxsning borlig'iga, uning o'zlikni anglash tuyg'usiga va moddiy dunyodan uzoqlashish orqali o'zini o'zi kamol toptirishiga murojaat etish ruhi bilan sug'orilgan bo'lib, bu Sharq xalqlarining turmush tarzida va madaniy qadriyatlarni o'zlashtirish usullarida o'z aksini topgan. G'arb ma'naviy sivilizatsiyasi o'zgarishlarga, haqiqatning tagiga yetish yo'lidagi izlanishlarga ochiq bo'lgan. Bu izlanishlar turli, shu jumladan ateistik, intellektual va amaliy yo'nalishlarda kechgan.

Umuman olganda qadimgi dunyo falsafasi keyingi davrlardagi falsafiy tafakkur va madaniyatga, kishilik jamiyatining rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatgan.

O'rta asrlarda Sharq va G'arbda falsafa rivojlanishining umumiy belgilari.

Birinchidan, o'rta asrlar Sharq va G'arb falsafasi ilohiyot va dinning hukmronligi bilan tavsiflanadigan feodal jamiyat falsafasidir. Feodal tuzum sharoitida feodal mulkdorlik bilan bir qatorda hunarmandlar va dehqonlarning shaxsiy mehnatiga asoslangan xususiy xo'jalik ham rivojlangan. Quldorlik jamiyatidan farqli o'laroq, feodal ishchini sotishi va sotib olishi mumkin bo'lgan, lekin uni o'ldirish huquqi berilmagan. Ishlab chiqarish munosabatlarining bunday rivojlanishi ularni ijtimoiy-psixologik va maskuraviy jihatdan mustahkamlashni talab qilgan. Feodal madaniyatni maskuraviy jihatdan birlashtiruvchi asos din bo'lgan.

Ikkinchidan, o'rta asrlarda din Sharqda ham, G'arbda ham feodal jamiyatning hukmron maskurasi hisoblangan. Bu davrda G'arbda cherkov, Sharqda masjid siyosiy jihatdan ham o'ta markazlashgan tashkilot, eng yirik kuch bo'lgan. Dindorlar amalda birdan-bir o'qimishli odamlar bo'lgan. Huquqshunoslik, tabiatshunoslik va falsafaning mazmuni cherkov ta'limoti bilan muvofiq holatga keltirilgan.

„ Muqaddas kitob aqidalari falsafiy mulohazalarning tayanch nuqtasiga aylangan. Bu davrda bilim emas, balki e'tiqod, fan emas, balki din afzal ko'rilgan. Teotsentrizm, ya'ni Xudoga, uning mohiyatiga dunyoning birinchi sababi va birinchi asosi sifatida yondashish o'rta asrlar falsafasiga xos xususiyatdir. Masalan, o'rta asrlarda Xitoyda dao haqidagi ta'limot din ehtiyojlariga to'la moslashtirilgan: dao tabiiy qonun sifatida emas, balki ilohiy qonun sifatida namoyon bo'lgan.

Buddizm falsafasi asosiy e'tiborni borliqning o'tkinchiligi va yo'qlikning haqiqiyliigi, jonning boqiyliigi va abadiy ma'naviy dunyoni anglab yetish yo'lida o'zlikni kamolotga etkazish orqali uning o'z shakli-shamoyilini o'zgartirishi bilan bog'liq muammolarni o'rganishga qaratgan.

Konfutsiychilik feodal tuzumni oqlash uchun buddizm va daosizmning idealistik va daosizm g'oyalari o'zlashtirgan: odamlar o'zlarining «yomon» niyatlarini jilovlab, taqdirga bo'ysunishlari lozim. Hokimiyatga bo'ysunish, uni ardoqlash va hurmat qilishni talab etuvchi «Osmon qonuni» haqidagi ta'limot konfutsiychilikda eng muhim ta'limotga aylangan.

G'arb Yevropa feodalizmi sharoitida ham xristian dini hukmronlik qilgan. U o'zining odamlar aqli va qalbini nazorat qilish markazlashtirilgan tizimini ko'p sonli tarqoq feodal davlatlarga qarshi qo'ygan. Bu nazoratni avvalo Rim Papasi boshchiligidagi katolik cherkovi amalga oshirgan. Ayni vaqtda cherkov qadimgi dunyoning «majusiycha» falsafasiga, ayniqsa materialistik

ta'limotlarga yot ko'z bilan qaragan. Shu sababli antik davrning falsafiy merosini o'zlashtirishga nisbatan xolisona yondashilmagan, bu meros qismlarga bo'lib o'zlashtirilgan, asosan, diniy aqidalarni mustahkamlovchi idealistik g'oyalarni tarqatishga yo'l qo'yilgan.

O'rta asrlar Sharq falsafiy tafakkurining rivojlanish xususiyatlari. Markaziy Osiyo – sivilizatsiyaning qadimgi o'choqlaridan biri. VIII-IX asrlarda Markaziy Osiyo arab xalifaligi tarkibiga kirgan. Bu davrda xalifalik markazlari – Bag'dod va Damashqda madaniyat va fan ravnaq topdi.

Xalifalar al-Mansur (754-776), Horun ar-Rashid (786-809), Ma'mun (813-833) hukmronligi davrida hind va yunon adabiyotlarining tarjimalariga qiziqish ayniqsa kuchaydi, Aristotel, Galen, Gippokrat, Arximed, Evklid kabi yunon faylasuflarining ilmiy merosi o'rganildi. IX asr boshida Bag'dodda «Dor ul hikmat» – «Bilim uyi» tashkil etildi. Bu dargohda xalifalikning turli shaharlaridan taklif qilingan olimlar astronomiya, tibbiyot, tarix, geografiya, kimyo, falsafa va boshqa fanlarni sinchiklab o'rgandilar.

IX asr boshlarida dastlab Somoniylar davlati vujudga kelgan bo'lsa, XIII asrning 20-yillarida Xorazmiylar davlati mo'g'ullarning uzluksiz hujumi ostida qoldi. Biroq ko'p asrlik urushlarga qaramay, Markaziy Osiyoda madaniyat, fan, san'at va adabiyot rivojlanishda davom etdi.

Bu davrda Al-Xorazmiy, Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, va boshqa buyuk allomalar yashab ijod qildilar. Ular yaratgan asarlar ahamiyatiga ko'ra o'sha davrni Markaziy Osiyoda uyg'onish davri deb nomlash mumkin. Uyg'onish davri fani va madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. barcha odamlarni ma'rifatli qilishga intilish, bu yo'lda o'tmish merosidan va qo'shni mamlakatlarning fan, madaniyat yutuqlaridan foydalanish, tabiiy-falsafiy va ijtimoiy fanlarni rivojlantirish;

2. tabiatni o'rganish, tabiiy-ilmiy bilimlarni oqilonalikka tayanib rivojlantirish, aqlning kuchiga ishonish, asosiy e'tiborni haqiqatni bilishga qaratish, haqiqatni inson bilimining negizi deb bilish;

3. insonga xos tabiiy, badiiy, ma'naviy, fazilatlarini yuksaltirish, insonparvarlikni ulug'lash, barkamol avlodni tarbiyalashda oliy ma'naviy qonunlarga rioya qilish;

4. universalizm – borliq va ijtimoiy hayotning barcha muammolariga qiziqish, bu davr madaniyatining muhim jihatlari.

Bu davr madaniyati unuminsoniy qadriyatlarining rivojlanishiga xizmat qilgan. O'rta asrlarda Sharq falsafasi mifologiya va din qo'ynidagina emas, balki fan qo'ynida ham rivojlanadi. Sharq olimlari matematika, astronomiya,

geografiya, tibbiyot, tarix, alximiya sohasida qo'lg'a kiritgan yutuqlar ma'lum. Odatda, tabib, munajjim, sayyoh bo'lgan Sharq faylasullari asbura mulohazalardan ko'ra ko'proq tabiatshunoslik va tajribaga tayanganlar.

Sharq falsafiy tafakkurining yirik namoyandalari orasida Markaziy Osiyolik mashhur faylasuf, qomuschi-olim, Yaqin va O'rta Sharqda aristotelizm asoschilaridan biri Forobiy, buyuk faylasuf va tabib Ibn Sino (Avitsenna), atoqli astronom, matematik, shoir va mutafakkir Umar Xayyom, tabib va faylasuf Ibn Rushd (Averroes) bor.

Abu Nasr Muhammad ibn Tarxon al Forobiy ((870-950). asarlari: "Kitob-ul xuruf", "Fozil odamlar shahri", "Ehsoul ulum", "Siyosat falsafasi", "Fuqarolik siyosati") falsafa va tabiiy fanlar tarixiga oid yuzga yaqin asar muallifidir. U fanlar bilish vositalari ekanligidan kelib chiqqan. Bunda mutafakkir nazariy (mantiq, falsafa, tabiiy fanlar) va amaliy (axloq, siyosat) fanlarni farqlagan. Fanlar tizimida u insonga haqiqiy bilimni soxta bilimdan farqlash imkonini beruvchi mantiqni birinchi o'ringa qo'ygan. Ayni shu sababli faylasuf inson tafakkuriga alohida e'tibor bergan. Aynan falsafa insonga borliqning mohiyatini tushunish imkonini beradi. Borliq «yagona» va ayni vaqtda «ko'p»dir. Borliqning mazkur holati emanatsiya, ya'ni «yagona» muhitdan borliqning turli muhitlari kelib chiqishi mahsulidir. Forobiy borliqning birinchi sababi va harakat manbai sifatida Xudo mavjud deb hisoblagan bo'lsa-da, uning falsafasi bilish va borliqning murakkab masalalarini yechishga intilish bilan tavsiflanadi. Ayni shu sababli faylasuf borliqning holatlarini, uning shakllarini: oddiy elementlar – havo, olov, er, suvni; shuningdek, minerallar, o'simliklar, hayvonlar, inson va osmon jismlarini sinchiklab o'rganadi. Shu tariqa u tashqi dunyoning obyektiv mavjudligiga urg'u beradi. Forobiyning falsafiy qarashlari Sharq falsafasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Forobiy fikricha, inson paydo bo'lganidan so'ng avvalo «oziquantiruvchi kuch» paydo bo'ladi, uning yordamida oziqlanish jarayoni yuz beradi. So'ngra sezgi organlari paydo bo'ladi, ular insonga sezish, tasavvur qilish qobiliyati va xotirani beradi. Shundan keyingina inson «orzu kuchi» yordamida bilim va hunarlarni o'zlashtiradi, foydali narsalarni foydasiz narsalardan farqlaydi, o'z xulq-atvorini tartibga soladi. Forobiy insonning barcha kuchlari ma'lum sezgi organlari bilan moddiy sabab orqali bog'lanadi, bu kuchlarning birortasi ham moddiy sababsiz mavjud bo'la olmaydi, deb hisoblaydi.

Ilmiy bilim va falsafiy tafakkurning rivojlanishi bilish yo'llariga boshqacha nazar tashlash imkonini beradi, biroq Forobiy ilgari surgan g'oya Gegel falsafasida o'zining yanada barkamolroq ifodasini topadi. «Vazifa

bilishdan iborat bo'lgani tufayli, kuzatish bilan taqqoslash haqidagi masala undan voz kechish ma'nosida yechilgandir.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048), asarlari: "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Minerologiya") tabiat va uning obyektiv qonunlari mavjudligiga shubha qilmagan. U tabiat muttasil o'zgarish va rivojlanishda bo'ladi, materiya narsalar shaklini o'zi yaratadi va o'zgartiradi, jon (tafakkur, ma'naviy hodisalar) tananing muhim xossasidir, deb ta'kidlagan.

Beruniyning ijodida kuzatish muhim o'rin egallaydi. Tabiatni ilmiy o'rganishda kuzatish bilishning boshqa shakllari bilan o'zaro bog'langan. Beruniy fikricha, kuzatuvchi kuzatilayotgan hodisani u yuz berayotgan joyda idrok etadi.

Beruniy astronomik kuzatishlar vositasida Oy va Quyoshning tutilishi, ularning Yerdagi hayotga ta'siri, iqlim, tabiiy va sun'iy tanlanish, saqlanish, rivojlanish anomaliyasi kabi murakkab muammolarni yangi ilg'or metod va nazariy tamoyillar yordamida yechishga harakat qildi. Beruniy Sharqda astronomiya kuzatish asboblari yaratish texnikasining vujudga kelishi va rivojlanishi tarixida ham yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. U o'sha davrda ilmiy izlanishlar olib borishda foydalanilgan eski asboblarni takomillashtirish va yangilarini yaratishga alohida e'tibor bergan. Olimni o'ta aniqligi va mukammalligi bilan ajralib turuvchi kuzatish asboblari yaratish imkoniyati masalasi qiziqtirgan.

Shunday qilib, samo jismlarining holatlarini nafaqat asboblari vositasida, balki o'rganilayotgan obyekt xususiyatiga muvofiq amalga oshirishni allomaning ulkan xizmatlaridan biri deb hisoblash mumkin. Bunday metodologik mo'ljal, ilmiy tadqiqotlar jabhasi cheklanganligiga qaramay, ilmiy bilishning yangi yo'llari va vositalarini topish borasidagi izlanishlarda muhim rol o'ynadi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037). Buxorolik Ibn Sino (Avitsenna) 300 dan ortiq asar muallifi, mashhur qomusiy alloma va faylasuf. Ularning orasida «Tib qonunlari» va «Bilim kitobi», "Donishnoma", "Xay ibn Yakzon o'g'li" ayniqsa keng dovruq qozongan.

Ibn Sino neoplatoniklarning jon hissiy narsalarni tananing biron-bir a'zosisiz idrok etadi, degan ta'limotini asossiz deb hisoblaydi. «Qadimda ayrim olimlar (neoplatoniklar) jon hissiy idrok etiluvchi narsalarni hech qanday organlarsiz bevosita sezadi, deb faraz qilganlar. Muhitga kelsak, bu, masalan, ko'rish uchun muhit bo'lib xizmat qiluvchi havo, organlarga kelsak, bu, ko'rish organi bo'lib xizmat qiluvchi ko'zdir. Biroq ular haqiqatdan uzoqdir, chunki hissiy idrok etish jonning o'zida bu organlarsiz yuz berganida, mazkur organlar

behuda yaratilgan bo'lib chiqar, ulardan hech qanday naf bo'lmas edi», deb yozadi va so'zining davomida neoplatoniklarning qarashlari asossiz ekanligini ta'kidlab, haqiqat sezgilar tana a'zolariga muhtojligidadir, degan xulosaga keladi.

Sezgilarni tashqi ta'sirning organizmdagi harakati sifatida tushuntirar ekan, Ibn Sino uni mexanik talqin qiladi.

Ibn Sino ko'rish haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi. Ko'rish jarayonini tushuntirar ekan, u ayni vaqtda Platonning bu boradagi ta'limoti asossiz ekanligini ko'rsatadi. Ibn Sino yorug'likni ko'rishning asosiy vositasi sifatida alohida qayd etadi. Alloma sezgilarni va tuyg'ularning barcha shakllarini o'rganib, ularning fiziologik asoslarini, ya'ni miya tuzilishida sezgi markazlarining joylashuvini tushuntirishga harakat qildi. Miyani aks ettirish faoliyatining bosh apparati deb talqin qilib, Ibn Sino hissiy bilish shaklini miya bilan bog'ladi va uni idrok etish va sezish asosi deb e'tirof etdi.

Ko'rib turganimizdek, Ibn Sino hissiy bilishning fizik va fiziologik asoslarini ilmiy yo'l bilan tushuntirishga harakat qiladi.

Ibn Sino Markaziy Osiyoning boshqa mutafakkirlari kabi tasavvurni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Ibn Sinoning falsafiy merosini qiyosiy o'rganish tabiatni hamda tasavvurning gnoseologik funksiyasini tushunishda u asosan yagona yondashuvga tayanganini ko'rsatadi. Ibn Sino tasavvurning kuchi shundaki, umumiy sezgiga kiruvchi hamma narsa bizning sezgilarimizgacha etib boradi, deb qayd etadi.

Shunday qilib, Ibn Sino fikriga ko'ra, tasavvurning gnoseologik funksiyasi shundan iboratki, u tashqi narsalarning obrazlarini gavdalantiradi, hissiy idrok etiluvchi narsalar yo'qolganidan keyin ham ularni xotirada saqlab qoladi.

Ibn Sino «umumiy sezgi»ni ichki sezgilar qatoriga kiritadi. Uning fikricha, umumiy tuyg'u – bu miyaning old qismida joylashgan kuch bo'lib, u besh sezgida aks etuvchi barcha shakllarni va ular uzatuvchi kuchni mustaqil qabul qiladi. Binobarin, Ibn Sino fikriga ko'ra, sezgi organlari yordamida olingan tuyg'ular umumiy sezgi vositasida birlashtiriladi va narsaning hissiy obrazi yaratiladi.

“O'rta asr Markaziy Osiyo mutafakkirlari asosan bilish bilinayotgan obyektning in'ikosidir, degan nuqtai nazardan kelib chiqdilar. Bunda insonning sezgi organlari bevosita bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi, ya'ni sezgilar yordamida bilinuvchi obyektiv dunyo bilish manbai sifatida amal qiladi”.

So'fizm falsafasi. Bilish muammosi so'fizmning eng muhim tomonini tashkil etadi. Mo'tadil so'fizm ta'limotiga ko'ra gnostik (orif)ning asosiy

vazifasi oliy maqsadga erishish – haqiqatni bilishdan iborat. Bu maqsadga o'zini o'zi takomillashtirish va o'zini o'zi bilish yo'li bilan erishiladi. O'z mohiyatini bilish jarayonida inson o'zida ilohiy unsurlar mavjudligini, Allohni bilishning birdan-bir to'g'ri usuli o'zini o'zi bilish, ya'ni o'zlikni anglash ekanini tushuna boshlaydi.

Biroq bilishning bu darajasiga etish uchun odam o'zini butunlay o'z o'zligini anglashga baxshida etishi lozim. U so'fiycha turmush tarzini tanlashi, shuningdek, haqiqat sari yo'l tutgan kishilarga qo'yiladigan ayrim boshqa talablarni bajarishi darkor. Mo'tadil so'fizm vakillari qatoriga Xorisi Muhosibiy, Abulqosim Kushayriy, Abu Homid G'azzoliy va boshqalar kiradi. Ular so'fiy shariat chizig'idan chetga chiqmasligi, uning barcha so'zlari va ishlari Qur'oni karim aqidalari va Muhammad payg'ambar hadislariga muvofiq bo'lishi lozim, deb hisoblaydilar.

«Vahdati vujud» (borliqning birligi) nuqtai nazarida turuvchi so'fiylar so'fizmning ashaddiy tarafdorlari hisoblanadi. Ular Haqiqat (Alloh) va tabiatni bir deb qaraydilar. Tabiat ilohiy emansipatsiya oqibatidir. Inson bu emansipatsiya zanjirida oxirgi bo'g'inni egallaydi. U nafaqat Haqiqat (Alloh)ni bilish darajasiga etadi, balki o'zi ham Haqiqat – «Alloh»ga aylanadi. So'fiylikning bu tariqat vakillari yashirin, sirlı narsalarnı bilishni afzal ko'rib, shariat aqidalari va me'yorlarini tan olmaganlar.

So'fizm Allohni tabiat bilan uzviy deb qaraydi. Uni insonni qurshagan tashqi dunyoda mavjud har bir narsa bilan tenglashtiradi va ularda Allohning siymosi, mohiyatini ko'rib, tabiat, atrof muhit sari, uning sirlarini ochish tomon, bu yashirin hodisalarning har birida ilohiy haqiqat belgisi, mohiyatini topish va bilish maqsadida muayyan qadam tashlaydi.

So'fizmdagi Allohni bilishda bilish usullari va vositalari sifatida vahiy va ilhom amal qiladi. Bu yerda sezgilar va aql bilish vositalari sifatida ishlamaydi. Borliqning birligi tarafdorlari sanalgan so'fiylarda panteistik an'analar ustunlik qiluvchi ta'limotlarda Allohni bilish nazariyasi bilan bir qatorda dunyoni bilish nazariyasi ham mavjud bo'lib, unda bilish obyektı sifatida moddiy dunyoning o'zi, bilish vositalari va usullari sifatida esa – sezgilar, aql, kuzatish, taqqoslash, so'zning tor ma'nosidagi tajriba amal qiladi. Garchi ular bilishning turli shakllarini tan olsalar-da, mohiyatlar mohiyati (Alloh)ni bilish darajasi to'g'risida so'z yuritilgan hollarda bilish shakllarining ahamiyatini cheklaydilar. Allohni bilishga faqat Uning karami va nuri yordamida muvaffaq bo'linadi.

Mutlaq haqiqatning tagiga yetish yo'lidan boruvchi odam (orif) o'z oldiga haqiqatni bilish vazifasini qo'ygan faol individga aylanadi va uzoq izlanishlar,

turli mistik bosqichlar, maqomlardan o'tish va o'zlikni anglash natijasida o'zida mutlaq haqiqat (Alloh)ni topadi va yetuk insonga aylanadi.

So'fizm ta'limotiga ko'ra, haqiqatning tagiga yetish uchun odam o'z ichki dunyosi, qalbini har xil dunyoviy qusurlardan forig' etishi lozim. Bunga erishish uchun u bir qancha ma'naviy bosqichlar yoki so'fiylar ta'biri bilan aytganda maqomlardan o'tishi darkor.

Bilish va ma'naviy sayohat yo'lida odamga uning tafakkuri yo'l ko'rsatadi. Ko'rsatilgan bosqichlarning har biridan o'tish natijasida odam axloqiy va ma'naviy jihatdan takomillashadi va haqiqatni bilishga yaqinlashadi.

Abu Homid G'azzoliy so'fizmni panteizmdan tozalashga harakat qildi va u bunga muvaffaq bo'ldi. G'azzoliy fikriga ko'ra, «har qanday ma'naviy poklanishlardan qat'i nazar, inson hech qachon Xudoga aylana olmaydi». Bu bilan u so'fizm va panteizm o'rtasida o'ziga xos «xitoy devori»ni o'rnatdi.

Bahouddin Naqshband (1388-yilda Buxoroda vafot etgan) asos solgan so'fiylik ta'limotining nazariy asoslaridan birini Xudo, dunyo va insonning o'zaro nisbati muammosi tashkil etadi. Bu bosh muammo talqinida so'fiylarni ikki yo'nalish – teistik va panteistik yo'nalishlarga ajratish mumkin. Alloh hamma narsaning yaratuvchisi deb e'tirof etilgan, insondan tashqarida turgan, dunyo uzra yuksalgan va bilish mumkin emas deb e'lon qilingan bo'lsa, so'fiylar ta'limoti monoteizm shakl-shamoyilini kasb etgan, dunyo va Xudo tushunchalari tenglashtirilgan taqdirda bunday ta'limot panteistik deb hisoblangan. Naqshbandizmda Sadiy Sheroziyning asarlari va Yusuf Hamadoniynig g'oyalari tayanilgan.

Bahouddin Naqshband hayotning mazmunini Haqiqat (Alloh)ga erishishga intilishda ko'rgan va Haqiqat (Alloh)ga erishish tashqi narsalar haqidagi bilim – shariatga asoslanadi va ichki narsalar haqidagi bilim – tariqat jarayonida yuz beradi, deb hisoblagan. U shariat Qur'oni karim va hadislarni bilishdan kelib chiquvchi diniy qonun-qoidalar to'plami ekanligidan kelib chiqqan. Tariqat odam Haqiqatga erishish uchun qaysi bosqichlardan o'tishi, Allohni anglash va u bilan birikish uchun qanday to'siqlarni engishi lozimligini belgilaydi. Bunda bilish jarayonida shariatdan tariqatga o'tish darhol yuz bermaydi. Faqat shariatni o'zlashtirish va uning talablarini bajarish orqali Haqiqat yo'lidan jadalroq va samaraliroq borish mumkin.

Odam bilishning har bir bosqichi (mistik yo'l manzillari)dan oldinmaketin o'tib o'z maqsadiga yaqinlashadi. So'fizm nazariyasi va amaliyoti ongning tashqidan ichkiga, ochiqdan yashiringa sayohatini nazarda tutadi. Bahouddin Naqshband tariqat ezoterik (yashirin, mistik) fan, u hammaga ochiq

emas, uni faqat o'zini Haqiqatga baxshida etgan odamlar anglab yetishi mumkin, deb hisoblagan.

Mirzo Ulug'bek. XIV asr oxiri va XV asrning boshlarida Markaziy Osiyoda, xususan, Hirot va Samarqandda iqtisodiy va madaniy rivojlanish yangi bosqichga ko'tarilgan. Bu davrda tasviriy san'at, musiqa, adabiyot, kalligrafiya rivojlandi. XV asrning 20-30 yillarida shaharsozlik rivoj topdi. Ayni shu davrda Amir Temurning nabirasi Mirzo Ulug'bek (1394-1449) davlatni boshqardi. Mirzo Ulug'bek tashabbusi bilan qurilgan Ulug'bek madrasasi, osmon jismlarini o'rganishga mo'ljallangan Observatoriya bugungi kunda ham dunyo tamaddunining noyob merosi sifatida qadrlanadi.

U Al-Farg'oniy, Al-Xorazmiy, Al-Beruniy va boshqalarning ijodiy merosini o'rganib, ularning astronomiya va matematika sohasidagi g'oyalari davom ettirib, osmon jismlari harakatini kuzatgan. O'zining 20 yillik kuzatuvlari natijasi "Zidji jadidi Ko'ragoniy" (yangi astronomik jadval) asarini yaratdi. Uning astronomik jadvali hozirgi kunda o'zining aniqligi bilan dunyo olimlarini hayratga solmoqda. Ulug'bekning falsafiy va tabiiy ilmiy qarashlari ham diqqatga sazovor. U kuzatish va eksperiment natijalarini umulashtirib, dunyoning obyektiv mavjudligini tan oladi va tabiiy jarayonlarning diniy talqinini inkor etadi.

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshida Yevropa va Sharq mamlakatlaridagi ijtimoiy siyosiy vaziyat Markaziy Osiyoga ham ta'sir etdi. Bir tomondan chor Rossiyasi Turkistonda bosib olib, Qo'qon xonligi tugatildi, ikkinchi tomonda madaniyatlar dialogi shakllandi, natijada qator olimlar, shoirlarning ilg'or g'oyalari ta'sirida Turkistonda ma'rifatparvarlik faoliyati boshlandi. Ahmad Donish, Behbudiy, Berdaq, Feruz, Muqumiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar va boshqalar o'z davridagi zulmga qarshi g'oyalarni ilgari surdilar va jaholatga ma'rifat orqali kurash boshladilar. Quyida biz A. Donishning ijtimoiy siyosiy qarashlariga nazar tashlaymiz.

Ahmad Donish (1827-1897) Buxoro amirligida yashab ijod etgan o'z davrining ilg'or ma'rifatparvaridir. Uning falsafa, tarix, astronomiya, adabiyot hattotlikka oid asarlari nafaqat O'zbekiston, balki dunyo olimlari tomonidan o'rganilmoqda. Xususan, uning "Munozir al-Kavokib" (Yulduzlarni kuzatish), "Risolat dar ilmi kurra" (Globus haqida risola), "Iztig'roji bul va arzi balat" (Joylarning uzunligi va enini o'lchash) asarlari tabiiy ilmiy fanlar sohasidagi fikrlarining majmuidir.

"Navodir ul-vaqoc", "Risolai muxtasare az tarixi saltanati xonadoni mantig'ia" kabi asarlarda uning ijtimoiy siyosiy g'oyalari mujassamlashgan.

XX–XXI asr o‘zbek falsafasi. XX asr o‘zbek falsafasi kam o‘rganilgan ziddiyatli davrni qamrab oladi. Chunki hozirgi davr tanqidchilarida sovet davrida falsafa bo‘lmagan, u davrda intellektual hayot o‘lgan va uzoq muddatga qotib qolgan, faqat ayrim hollarda ba‘zi mardlargina o‘zlarining g‘oya va qarashlarini ayta olganlar degan fikr shakllangan. Biroq bu noto‘g‘ri. Chunki aynan XX asr boshlarida shakllangan jadidlar harakati “Jamiyatni ma‘rifat orqali yangilash” g‘oyasini ilgari surganlar. A.Avloniy, Behbudiy, A.Fitrat kabilar bir guruh yoshlarni chet elga o‘qishga yuborib, yangi avlod ziyolilarini tarbiyalashga o‘zlarining munosib hissasini qo‘shganlar. Nodonlik va jaholatga qarshi kurash, uni inkor etish, uni jami baxtsizliklar sababchisi sifatida talqin etish jadidchilar ijodining asosiy mohiyatini tashkil etadi.

Quyida ularning ba‘zilari ijodi haqida qisqa fikr mulohazalarni bayon etamiz.

Abdulla Avloniy (1878-1934) Toshkentda Mergancha (hozirgi navoiy ko‘chasi) mahallasida tug‘ilgan.

Abdulla Avloniy hamma narsa tarbiyaga bog‘liqligini ta‘kidlagan. “Tarbiya yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo sadoqat, yo falokat masalasidir” deb, tarbiyaning muhimligini qayd etgan/

Avloniy tarbiyani nafaqat axloq, balki sog‘liq omili bilan ham bog‘liq deb hisoblaydi. Avloniy jism bilan ruh shakl bilan mazmun kabi uyg‘undir deb hisoblaydi. “Nimaiki mazmunda bo‘lsa, shaklda o‘z ifodasini topadi. Mana bu odamning mudroq, tund ko‘zlariga, bo‘kib to‘yib olganidan harsillab qolgan baq- baqaloq, davang turqiga nazar tashlang. Naqadar hayvoniy qiyofa. Endi mana bunisiga razm soling. Bu rangpar ozg‘in kishining ko‘zlaridan qanday o‘t chaqnaydi. U naqadar harakatchan, uning ovozida qanchalar chitiros bor! Birinchisi o‘lik, ikkinchisida hayot yashnaydi – to‘g‘ri emasmi?!”.

Avloniy bolalarning fikrlash qobiliyatini shakllantirish o‘qituvchilarning mas‘uliyati bilan bog‘liq deb hisoblaydi. “Fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimga ko‘p jihatdan bog‘liq”. Zero, tarbiyachining dunyoqarashi, saviyasi, intilishlari va hatto turmush tarzi bolalarning fikrlashiga ta‘sir etadi.

Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida “Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidir. Ruh ishlovchi, aql boshlovchidir” deb ta‘rif berilsa, “Ilm insonlarning madori hayoti, rahbari najoti, boringki, dunyoning izzati”. U inson uchun g‘oyat oliy va muqaddas bir fazilat ekanligi ta‘kidlanadi.

Avloniy vatan va uning oldidagi burch haqida fikr yuritarkan “Vatan tuyg‘usi eng insoniy, eng mo‘tabar tuyg‘ulardan biri. Vatanni shunchaki sevish mumkin emas. Uning dardi bilan yashamoq, uning baxtiga quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak. Vatan onadck muqaddas. Uni qadrlash, c‘ozlash, uning

shodlik va quvonchiga sherik bo'lish, g'am hasratini baham ko'rish farzandning burchi" deb alohida e'tirof etadi.

A.Avloniy "Madaniyat to'lqunlari" maqolasida millat madaniyatiga oid fikrlarini davom ettiradi: "Har bir millat maishat tarafidan taraqqiyga yuz qo'ymasa, ma'naviy tarafdin, ya'ni ma'rifat tarafidan ham taraqqiy qilolmas, bir kishining o'z maishatiga yetarlik molu ashyosi bo'lmasa va bularning sababiga harakat qilmasa, moddiy va ma'naviy ishlarni qilmoqdan ojiz qolur. Och-yalang'och. kulfat, mehnat va zahmat balolari orasida o'ralib qolgan bir qavmga: "Madaniyatga kiringiz, maktab solingiz, o'qungiz, taraqqiy qilingiz" kabi so'zlarning foydasi bo'lmas.

Aynan shu nuqtai nazardan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning tashabbusi bilan A.Avloniyning xalq hayotiga oid kuyunib bildirgan muammolari 100 yildan keyin yechimini topmoqda. Yurtimizning yuksalish bosqichida xalqning mehnat bozorida o'z o'rnini topishi, moddiy va ma'naviy hayot uyg'unligini ta'minlash jarayoni davlat siyosati darajasida ko'tarildi. Aholining ta'lim olishi, tadbirkorlar va ishbilarmonlarning xususiy sektorni rivojlantirishi uchun yaratilayotgan sharoitlar bu jarayonning kichik qismidir.

A. Avloniy o'z fikrini davom ettirar ekan, shunday deydi: "Bu faqirlikning eng qo'rqunchli tulqinlari orasida ezilgan xalqimizni to'y marazidan qutqarurga tirishmak va iloj istamak loziindir. Bu isrof tulqunlari bizlarni na yerga olub boradir?... kundan kunga bidat ortmakda". A.Avloniy fikricha, madaniyatning beshigi Osiyo qit'asining Arabiston yarim orolida joylashgan. Islom bilan madaniyat dengizlari harakatga kelgan. Arablar o'zlari borgan mamlakatlarga madaniyat suvlarini olib kirganlar va asta-sekin Yevropani egallagan. Ular madaniyat to'lqunlari ichra yashadilar, undan qo'rqmadilar, qochmadilar, asbob va mashinalar hozirladilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) millat o'zini anglagandagina ijtimoiy siyosiy masalalarga boshqalar bilan teng aralasha oladi, degan fikrda bo'lgani bois, tarixni alohida o'rganishga harakat qildi.

O'zining "Muhtaram yoshlarga murojaat" maqolasida shunday fikrlarni ilgari suradi: "Barchamizga oftob kabi ravshan a ayondurki, maktab - taraqqiyotning boshlang'ichi, madaniyat va saodatning darvozasi dur. Har millat eng avval, maktab ibtidoiysini zamoncha isloh etib ko'paytiraguncha taraqqiy yo'liga kirbu madaniyatdan foydalanmas. Madaniyati hoziridan maxrum qolib, sanoe' va maorif salohi ila qurollanmagan millat esa, dunyoda rohat va saodat yuzini ko'rolmas".

M. Behbudiyning "Bizni kemuruvchi illatlar" maqolasida hozirgi davrning muammolari ham ochib berilgan. U "Bizni kemuruvchi illatlar deganda.... butun tirikligimizga sorilgan va bizni inqirozga va tahlilga'a va jahannamga'a yumalaturg'on to'y, azo isminagi ikki qattol dushmani derman" deb ta'kidlaydi. To'y va ta'ziyaga sarf qilinaturgon oqchalarimizni biz, turoniylar, ilm va din yo'lig'a sarf etsak, anqarib (ey ko'zi ochilganlar) ovrupoyilardek taraqqiy etarmiz va o'zimiz-da, dinimiz-da obro'y va rivoj topar. Yo'q hozirgi xolimizga davom etsak, din va dunyoga'a zillat va miskinatdan boshqa nasibamiz bo'lmaydur" deb ta'kidlaydi.

Behbudiyning "Millatlar qanday taraqqiy etarlar" maqolasida millatlarning taraqqiyotini ta'minlovchi omillar ochib berilgan. "Har millatning ulamosi, ahli qalami, mutafakkiri o'z millatining oyandasi uchun yo'l ko'rsatur, mashvarat berur maktab va madrasalarda dunyo va oxiratda kerak ilm va fan, ta'li berarlar. Kitob va gazet ila ummatni muslihi uchun bahs va mukolamalar qiladurlar". "Har millatning ulamosi zamonaviy maktablar bino etib, zamoniycha odan tayyorlamoq uchun harakat etarlar. Hukumatni o'rta va oliy maktablariga o'qiydurg'on o'z millat bolalariga ionatetarlar. Va bechora hamjinslarini diniy va dunyoviy maktablariga berub, o'z xarajatlari ila o'qutadurlar". Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Prezident maktablarini tashkil etish haqidagi Farmoni zamon talbalariga javob beruvchi aql egalarini tanlash va ularning iqtidorini namoyon etish, millat ravnaqiga hissa qo'shishi uchun sharoit yaratishga yo'nalgandir.

Behbudiyning "Til masalasida" maqolasining mohiyati 100 yil ilgari ham tillarni o'rganishning ahamiyatiga ishoradir. Xususan, uning "Dunyomizning ilmu fanidan xabardor bo'lmoq uchun rus, nemis, fransaviy, anglis, itoliyoli arabiy, jopuniy tillaridan birini bilmoq kerak" degan fikri hozirgi kunda xorij tillarini o'rganish orqali dunyo ta'lim makonida o'z o'rmini topish, o'zbek ilmu ma'rifatini dunyo hamjamiyatiga namoyon qilishga doir faoliyatda namoyon bo'ladi.

Xullas, M.Behbudiy qisqa umrida millatning ravnaqiga munosib hissa qo'shdi, uning g'oyalari hozirgi davrda ham ijtimoiy, siyosiy va ilmiy ma'rifiy ahamiyatga ega.

Abdurauf Fitrat (1884-1938). Fitratning dunyoqarashi, didining o'zgarishiga, diniy xurofotni tanqid qilishga 1909-1913-yillarda Turkiyada ta'lim olish jarayoni ta'sir etgan. Fitrat mohir adabiyotshunos olim, dramaturg, faylasuf sifatida mashhur. U umrini xalqini ozod va erkin hayotga chorlash, birlashgan kuchli davlat qurishga bag'ishlagan.

Fitratning "Oila" risolasida jamiyatning tayanchi oila ekanligi va uni ilmiy asosda tashkil etishning nazariy xulosalari o'z ifodasini topgan. Asar ikki qismdan iborat bo'lib, uning birinchi qismi oila qurishga tayyorgarlik davri bo'lsa, ikkinchi qismi oila qurgandan keyingi davrdagi masalalarni qamrab oladi. Uning fikricha, "Dunyoda izzat va saodat tolibi bo'lmagan birorta qavm yo'q. Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik esa shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizom va tartibga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo'ladi. Agarda bir mamlakatning aholisi axloqsizlik va johillik bilan oilaviy munosabatlarini zaiflashtirib yuborsa va intizomsizlikka yo'l qo'ysa, shunda bu millatning saodati va hayoti shubha ostida qoladi".

A. Fitrat farzand tarbiyasiga alohida e'tibor qaratadi. U "Biz musulmonlar, xususan, turkistonliklar o'z farzandlarimizga to'g'ri tarbiya berayapmizmi yoki yo'qmi?, degan savolga yo'q deb javob beradi". Zero, inson jonidan aziz farzandlarini moddiy ta'minlash uchun bir umr mehnat qiladi-yu, lekin ularning ma'naviy borlig'iga e'tibor qaratmaydi va asta-sekinlik bilan ota-onalar va farzandlar orasida jarlik shakllanadi. "Kimki o'z avlodining tarbiyasi ustida o'ylayotgan bo'lsa, farzandlarining jismi aqli va axloqini bir darajada tarbiyalaydi. Intizom va tartibga rioya qiladi".

A. Fitrat davlat boshqaruvi tizimida ishlab, o'zbek millatini ma'rifat yo'liga boshladi. Biroq u va boshqa shijoatli jadidlarning millat ravnaqi yo'lidagi faoliyatidan xavfsiragan sho'rolar hukumati bir guruh ziyolilar 1938-yil 4-oktabrda otib tashlandi.

Xullas, XX asr boshidagi millatparvar vatanparvar ziyolilar mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tanazzulidan chiqishning yagona yo'li ilmu ma'rifat ekanligini asoslaganlar.

Ibrohim Mo'minov (1908-1974) akademik, falsafa fanlari doktori, professor. I. Mo'minov tomonidan 1956-yilda O'zbekiston Fanlar Akademiyasining "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" jurnaliga asos solinishi ilmiy tadqiqot ishlari tarkibi va mavzulari doirasining nisbatan kengaytirilishi, ijodiy erkinlikka yo'l ochdi. 1957-yilda I. Mo'minov tashabbusi bilan O'zFA huzurida "Falsafa va huquq instituti" tashkil qilingan, O'zbek ensiklopediyasining birinchi mas'ul muharriri bo'lgan.

I. M. Mo'minov o'zbek faylasuflaridan birinchi bo'lib, sovet tuzumining millatni ma'naviy qadriyatlardan mahrum etish, milliy ongni buzish va o'z-o'zini anglashga yo'l qo'ymaslikka intilib, kommunistik mafkurani shakllantirishga jon-jahdi bilan harakat qilayotgan bir paytda, tarixiy va

ma'naviy merosni, o'zbek xalqi va Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari yaratgan boy ma'naviy qadriyatlarni har tomonlama o'rgandi.

I.Mo'minov "Amir Temur O'rta Osiyoni birlashtiribgina qolmasdan, balki Rusga va boshqa Yevropa xalqlariga, shuningdek, Shimoliy Afrika xalqlariga, birinchi navbatda Misr xalqiga yordam ko'rsatdi" deb ta'kidladi. Bu asari bilan I.Mo'minov ba'zi tarixchilarning "Amir Temur o'zidan vayrona va kuldand boshqa hech narsa qoldirmadi", "Temur va Chingizxon bir tarzda ish ko'rdi" degan uydirma da'volarning asossiz ekanligini isbotladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda nafaqat falsafa tarixi, balki dialektika va bilish nazariyasi masalalarini o'rganishga ham e'tibor qaratilgan.

Sho'rolar davrida ilmiy bilim marksizm g'oyalari bilan sug'orilgan bo'lsa-da, ba'zi faylasuflar ijodida bilim o'zining haqiqiy ma'nosida ifodasini topa oldi. Shunday olimlardan biri Jondor Tulenovdir.

Tulenov Jondor (1927-2002) akademik, falsafa fanlari doktori, professor. Asosiy ijodi dialektika va bilish nazariyasi, ilmiy tafakkur uslubi masalalariga bag'ishlangan.

XX asrning 70-80-yillarida falsafani o'rganishda nisbatan erkinlik shakllandi va shu bois dialektik mantiqning rivojiga yo'l ochildi. O'zbekistonda J.Tulenovning dialektika maktabi shakllandi. Qozog'istonlik o'zbek olimi 1971-yildan O'zbekistonda ilmiy faoliyatini davom ettiradi. U 350 dan ortiq ilmiy ishlar muallifi. J.Tulenov o'zining "Qonun falsafiy kategoriya sifatida" (1959) asarida qonunlar tuzilishi jihatidan uch asosiy komponentlardan iborat deb ko'rsatadi: Ular 1) obyektiv asosga ega, ya'ni predmet va hodisalarning umumiy nisbatan barqaror zaruriy aloqalarini ifodalaydi; 2) harakatning o'ziga xos usuliga ega, ya'ni voqealar xarakteri va yo'nalishini aniqlaydi; 3) yuqorida ko'rsatilgan ikki komponent o'rtasida bog'lovchi element vazifasini bajaruvchi muayyan sharoitlar mavjudligida namoyon bo'ladi.

Tulenovning so'nggi asari "Dialektika nazariyasi" (2001) bo'lib, unda olim dialektikani sinergetika bilan almashtirishga, dialektikani o'ldiga chiqarishga harakat qilgan ba'zi soxta olimchalarga qaqshatqich zarba beradi. Dialektikaning fan va ta'limot sifatidagi tarixiy taraqqiyotini, uning eng qadimgi va hozirgi zamon bilishining metodlaridan biri ekanligini, buyuk mutafakkirlar Al-Forobiy, Al-Xorazmiy, Al-Beruniy, Ibn-Sino, Ulug'bek, Mirzo Bedil asarlari asosida dialektikaning ijtimoiy jarayonlarni bilishdagi ahamiyati, uning global xarakterini yoritgan. J.Tulenov talabalar uchun qator darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratgan, umrining oxirigacha xalqqa xizmat qilgan buyuk olim edi.

Shermuxeimedov Said (1930-2016), akademik, falsafa fanlari doktori, professor. O'zbekistonda madaniyat nazariyasi va tarixi ilmiy maktabining asoschi. Shuningdek, u "Ijtimoiy falsafa", "Pedagogika tarixi va nazariyasi", "Siyosatshunoslik", "Sotsiologiya", "Etika", "Estetika", "Madaniyatshunoslik" kabi yo'nalishlarda jami 570 yaqin ilmiy va ilmiy-ommabop ishlarning muallifi. Olim madaniyatning gumanistik asoslari, zamonaviy madaniyatning shakllanishida milliy va umuminsoniy madaniyat uyg'unligiga alohida e'tibor qaratadi.

Xususan, "Hozirgi o'zbek adabiyoti tarixi" (1985) qo'llanmasida olim zamon zaylidan cho'chimasdan, har bir adib, shoir va umuman adabiy muhit haqida xolisona fikr bildirgan. Olim barcha asarlarida inson omilini birinchi o'ringa qo'yadi va shogirdlarini Bedilning "Garchi dushmani do'st qilolmasang, do'stni dushman qilmagin" degan naqliga amal qilishga chorlaydi.

S.Shermuxeimedov ustozga sadoqatli shogird va shogirdparvar ustoz hamdir. U ustozlari I. Mo'minovning 80, 85, 90, 95, 100 yillik yubileyini o'tkazish, tug'ilgan yurtida muzey tashkil qilishda faol ishtirok qildi, ustozining boy ilmiy merosi, ijodi va faoliyati haqida qator risolalar yaratdi.

S.Shermuxeimedov "Madaniyat falsafasi va tarixi" ilmiy maktabida 130 dan ortiq shogirdlar tayyorladi, ular bugungi kunda respublikamiz oliy o'quv yurtlari, davlat tashkilotlarida turli lavozimlarda ishlab, yurt tinchligi va farovonligi yo'lida mehnat qilmoqdalar. Ustoz hozirgi kunda ham yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga munosib hissa qo'shib kelmoqda.

Erkin Yusupov (1928-2003), akademik, falsafa fanlari doktori, professor. Asosiy ilmiy ijodi ijtimoiy falsafa va madaniyat nazariyasi sohasi bilan bog'liq. U mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq millatlararo munosabatlar sohasida mamlakatda uzoq yillar davomida to'planib qolgan hal etilmay kelgan qator muammolar, ularning paydo bo'lish, rivojlanish va keskinlashish sabablari, obyektiv omillari va subyektiv zaminlarini tahlil etgan. Shuningdek, E.Yusupov milliy manfaatlar va milliy munosabatlarning dialektik aloqadorligi, millatlar rivojlanishining ijtimoiy iqtisodiy muammolariga e'tibor bergan. E.Yusupov o'zining "Inson kamolotining ma'naviy asoslari" (1998) asarida inson ma'naviy kamolotining jamiyat taraqqiyoti bilan o'zaro bog'liqligi, axloq, odob, imon, vijdon, e'tiqod, madaniyat, ma'rifat kabi omillarning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri, ular yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning asosiy yo'llaridan biri ekanligini tahlil etgan. Xususan, u "Axloqning mezonlari jamiyat taraqqiyotining umumiy imkoniyatlari va ehtiyojlari alohida etnik guruhlar yashayotgan, mehnat qilayotgan sharoitlar ularning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi".

Abdulxay Valiyev (1929-2002), akademik, falsafa fanlari doktori, professor. Asosiy ilmiy ijodi jamiyat taraqqiyotida milliy ziyolilarning roli masalalariga bag'ishlangan. U bu jarayonning o'ziga xos xususiyatlarini, O'zbekistonda milliy ziyolilar faoliyatini takomillashtirish zarurligini asoslagan. Sovet tuzumi hukmronligi avj olgan 1966-yilda A.Valiyev "O'rta Osiyoda milliy ziyolilarning shakllanishi" asarida ishchi dehqonlar orasidan iqtidorlilarini tanlab, milliy rahbar kadrlarni tayyorlash lozimligi haqidagi g'oyani ilgari surgan. U turli toifadagi ziyolilar dunyoqarashi, ongi, psixologiyasi, kayfiyatidagi ziddiyatlarni ochib berishga harakat qilgan. Mustaqillik yillarida A.Valiyev mustaqillik buyuk ne'mat ekanligi, va uni asrash, avaylashda o'zbek ziyolilarining roli muhim ekanligini anglagan holda, umrining oxirigacha yangi avlod milliy kadrlarini tarbiyalashga munosib hissa qo'shdi.

M.M.Xayrullayev (1931-2004), akademik, falsafa fanlari doktori, professor. XX asrning ikkinchi yarmida o'zbek falsafasi rivojiga salmoqli hissa qo'shgan yetuk olim, jamoat arbobi. Asosiy faoliyati Abu Nasr Al-Forobiyning ilmiy ijodini o'rganish va sharhlashga bag'ishlangan. U "Buyuk siymolar"(1996 2 jild) va "Ma'naviyat yulduzlari" (1999) asarlarining mas'ul muharriri. M.Xayrullayev Forobiy ijodini qayta kashf etgan olim. U Forobiy ijodidagi materializm va idealizmi bir-biri bilan aralashtimaslik kerak deb hisoblaydi. Uning fikricha, Forobiy tomonidan Xudoning tan olinishi idealizm bo'lsa, astronomiya, matematika, mantiq sohasidagi kashfiyotlari materializmdir. Chunki bu sohalarida narsalar yo'qdan bor bo'lmaydi, bordan yo'q bo'lmaydi. Masalan, Yer, Quyosh, Oy. sayyoralar harakatlari orasidagi munosabatlarning obyektivligi doimo bir xildadir. M.Xayrullayev kommunistik mafkura hukmron bo'lgan davrda, Forobiy idealizmini tan ola oldi va uning ijodidagi idealistik va materialistik g'oyalarni sharhladi. M. Xayrullayev yetuk olim bo'lish bilan bir qatorda jamoatchi ham edi. U uzoq yillar davomida O'zFA "Sharqshunoslik" institutida direktor lavozimida va "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" jurnalining mas'ul muharriri lavozimida ishlagan.

Mo'bin Baratov (1934-2005), akademik, falsafa fanlari doktori, professor. Asosiy ilmiy ishlari Markaziy Osiyo mutafakkirlarining falsafiy merosini o'rganishga bag'ishlangan. Jumladan, uning "Ibn Sino falsafasi" asarida buyuk mutafakkir ijodining yangi qirralari ochib berilgan. Mo'bin Baratov har qanday jamiyatni harakatlantiruvchi kuch ma'naviy omil deb ta'kidlaydi va o'zbek xalqida tarixan ma'naviy qadriyatlarga sodiqlik shakllangan hozirgi kunda ularni davr ruhiga moslashtirish lozim, deb hisoblagan.

Xaydar Po'latovich Po'latov (1929-1994), akademik, falsafa fanlari doktori, professor. Asosiy ilmiy ishlari ijtimoiy falsafa, axloq va madaniyat nazariyasi muammolariga bag'ishlangan.

Djumanazar Bazarbayev (1933) akademik, falsafa fanlari doktori, professor. Asosiy ilmiy ishlari ijtimoiy falsafa va madaniyat nazariyasi muammolariga bag'ishlangan.

Sattar Pozilxaqovichi Tursunmuhamedov (1929) akademik, falsafa fanlari doktori, professor. Asosiy ilmiy ishlari sanoat va qishloq xo'jalik mehnati, ijtimoiy guruhlar, tabaqalar, mulkdorlar sinfining shakllanishi, ijtimoiy jarayonlar, jamiyatning siyosiy tizimi. mustaqillik yillarida esa bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida kuchli ijtimoiy siyosatning ahamiyati masalalariga bag'ishlangan.

O'zbekiston falsafa jamiyati. 1973-yilda tashkil etilgan O'zbekiston falsafa jamiyatining birinchi raisi Ibrohim Mo'minovdir. I.Mo'minov vafotidan so'ng, 1974-1980-yillarda Muzaffar Xayrullayev, 1980-1986-yillarda Q.Xonazarov, 1988-1990-yillarda Erkin Yusupov kabilar O'zbekiston falsafa jamiyati raisi lavozimida ishlar ekanlar, asosiy e'tiborni O'zbekistonda yashab ijod qilayotgan faylasuflarning ijodiy hamkorligini ta'minlash, ularning ajdodlarga munosib avlod ekanligini dunyo hamjamiyatiga tanishtirishga qaratdilar. Shu bois, o'zbek faylasuflari muntazam xalqaro konferensiyalar va jahon falsafa Kongresslarida ishtirok etganlar.

1990-yildan buyon Said Shermuxamedov rahbarligida O'zbekiston falsafa jamiyati huzurida «Falsafa fanining dolzarb muammolari» bo'yicha doimiy respublika ilmiy nazariy seminari tashkil etilgan. Unda respublikamizning taniqli faylasuflari, shuningdek, boshqa fan vakillari XXI asr fanining dolzarb muammolari bilan bir qatorda, ma'naviy yuksalish, jamiyatni demokratlashtirish va modernizatsiyalashning ustuvor yo'nalishlari haqida fikr almashadilar.

Bugun dunyoda, shu jumladan, O'zbekistonda falsafa fani yanada ravnaq topmoqda. Falsafa ilmini rivojlantirish maqsadida viloyatlarda, xususan, Qoraqalpog'iston Davlat universiteti, Buxoro Davlat universiteti, Samarqand Davlat universiteti, Toshkent Davlat sharqshunoslik institutida "Falsafa" bo'limlari tashkil qilingan va unda yetakchi mutaxassislar faoliyat olib bormoqdalar.

Xulosalar. Insoniyat taraqqiyotida har bir davr an'anaviy falsafiy muammolarni ilgari surgan va ularni o'z davri dunyoqarashi ta'sirida hal qilishga harakat qilgan.

Falsafa tarixini yangi shoxchalari paydo bo'ladigan daraxtga qiyoslash mumkin, har bir shox o'z shakliga va yaproqlarining rangiga ega bo'lib, ular boshqalarini takrorlamaydi. Biroq daraxt shoxlari kabi falsafiy yo'nalishlar qancha ko'p bo'lmasin, ularni umumiy ildiz – inson va olamning o'zaro aloqadorligi, inson va jamiyat hayotining uzviyligi birlashtiradi. Ushbu umumiy ildiz inson madaniyatining dunyoqarashli asosi sifatida falsafaning ahamiyatini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

XX asr turli davrlardagi falsafiy yo'nalishlarni o'zida birlashtirdi va o'tmish tajribasiga tayangan holda, juda murakkab ijtimoiy siyosiy vaziyatda olam va odam masalasiga ziddiyatli, yangi falsafiy qarashlar shakllandi.

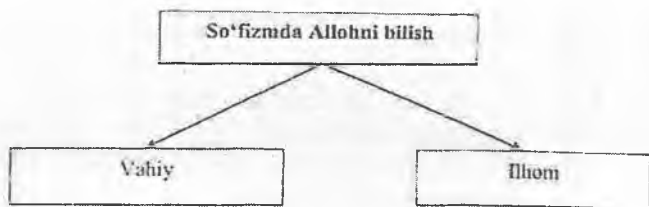
Hozirgi zamon falsafasining o'ziga xos xususiyati uning dunyoqarashli va metodologik jihatdan turli tumanligidir. G'arb va Sharqda o'z tafakkur uslubida bilimlarni ifodalash va o'zlashtirishning o'z mexanizmlari va shakllari, bilim va haqiqatga eltuvchi yo'lni yorituvchi o'z mo'ljallari mavjud. Sharq ta'limotlari va tafakkur uslubini Sharq amaliyoti va tajribasidan olingan o'ziga xos usullar va metodlar yordamida tushunish va ichdan anglab yetish mumkin.

Tajribaviy amaliy matnlar:

Qadimgi Sharq falsafasi, daosizm, Konfutsiy ta'limoti, Veda, Avesto, Zardo'sht, Qadimgi Yunon falsafasi, Islom falsafasi, panteizm, deizm, kvintessensiya, antropotsentrizm, utopiya. Foma Akvinskiy, Albert Bolshtetskiy, nominalizm, realizm, Sharq falsafasi, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, so'fizm, filosofema, shariat, tariqat, sezgi.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi Sharq va Gʻarb falsafasining umumiy tomonlari nimada?
2. Qadimgi Sharq va Gʻarb falsafasining farqli jihatları nimada?
3. Oʻrta asr Gʻarbiy Yevropa falsafasining teotsentrik mohiyatini tushuntirib bering?
4. Ibn Arabiyning filosofemasi nimaga asoslanadi?
5. Bahouddin Naqshbandiyning asosiy gʻoyasi nima va uning hozirgi kundagi ahamiyatini koʻrsating.
6. Abu Nasr Forobiy yaratgan bilish nazariyasining ahamiyati nimada?
7. Ibn Sino ijodining oʻziga xos xususiyatlarini izohlang.

Esse mavzulari

1. Qadimgi manba "Avesto" dagi falsafiy qarashlarning mohiyati
2. Mumtoz yunon falsafasining oʻziga xos xususiyatlari
3. Oʻrta asrlarda teotsentrizmning ustuvor xarakteri
4. Markaziy Osiyoda peripatetizm anʼanalarning rivojlanishi
5. Forobiy dunyoqarashida Ideal jamiyat gʻoyasi
6. Ibn Sino taʼlimotining falsafiy ahamiyati
7. Abu Rayhon Beruniyning ilmiy va falsafiy merosi
8. Markaziy Osiyoda tasavvuf taʼlimotining tarqalishi va rivojlanishi

Bilim va koʻnikmalarni baholash materiallari

1. Falsafiy tafakkur Qadimgi Sharq va Gʻarbda ijtimoiy ongning dastlabki shakli sifatida qanday koʻrinishda vujudga kelgan?

- A) Mifologiya
- B) Ontologik
- V) Gnoseologik
- G) Dialektika

2. Mifologiyada dastlab qanday masalalar qo'yilgan?

A) Dunyo qanday vujudga kelgan va u qanday rivojlanadi? Hayot va o'lim nima?

B) Nega tug'ildik va nimaga o'lamiz?

V) Biz kimmiz, nega tug'ildik?

G) Unday nazariya bo'lmagan

3. Antik davrda falsafa rivojlangan shaharlarni belgilang?

A) Ioniya, Sitsiliya, Afina

B) Makedoniya, Samarqand, Buxoro

V) Buxoro, Toshkent

G) Xiva, Toshkent

4. Sharq va G'arb falsafasi nimaga qarab rivojlangan ?

A) Umuminsoniy qadriyatlarga

B) Davlatlarga qarab

V) Mehnat taqsimotiga qarab

G) Qurollarning takomillashuviga qarab

5. Markaziy Osiyoda ma'naviy-falsafiy merosning eng qadimgisi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) Avesto

B) Talmut

V) Injil

G) Qur'oni Karim

Adabiyotlar:

1. Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизация / Под ред. О.Файзуллаева. – Тошкент., 2000.

2. Волгоградский А.И. Ал-Хорезми и индийская математика // Общественные науки в Узбекистане. 1983, №7.

3. Носиров Р.Н. Вопросы теории познания во взглядах прогрессивных мыслителей Средней Азии. – Тошкент., 1988.

4. Хайруллаев М. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей. – Фаргона, 1988.

5. Абу Райхон Бируни. Избранные произведения. Т. 3. – Т., 1966.

6. Ибн-Сина Абу Али. Канон врачебной науки. Книга I, II, III. – Т., 1993.

7. Ma'naviyat yulduzlari. M.Xayrullacvning tahriri ostida. – Toshkent., Fan, 1997.

8.Файзуллаев А.Ф. Научное творчество Ал-Хорезми. – Т., 1983.

9. Логико-гносеологические идеи мыслителей Средней Азии. – Т., 1981.
10. Асмус В.Ф. Античная философия. 3-изд. – Москва., 2002
11. Nosirov R.N., Sirojiddinov Sh.S., Ziyautdinova X.A. O'rtta Osiyolik allomalarning falsafiy qarashlari. – T.: O'zbekiston, 2007.
12. Shermuxamedov S. Xalq ma'naviyati va ma'rifatiga baxshida etilgan umr. – T.: Fan, 2004.
13. Shermuxamedova N. Gnoseologiya. – Toshkent, O'FMJ, 2006.
14. Shermuxamedova N.A. Falsafa. – Toshkent, Noshir, 2012.
15. Turdiboyev N. Ibn Sinoning ilm va axloqqa doir ba'zi risolalari. – Toshkent.: Falsafa va huquq, 2009.
16. Xotamiy S.M. Islom tafakkuri tarixidan. – Toshkent., Minhoj, 2003.
17. Musinov F.U. Yaqin va o'rtta Sharq falsafasining aql haqidagi ta'limotlari tarixidan (IX-XII asrlar: Dis. ... falsafa fan. nomzodi/ I.M.Muminov nom. falsafa va huquq in-ti; – T., 1999.-152 b.
16. Тухватуллина Л.И. Концепция человека в арабо-мусульманской и татарской социальной философии: проблема трансформации: диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.11. Казан, 2002.
17. Jo'raqulov F.N. Abu Rayhon Beruniy tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy merosining g'arb olimlari tomonidan tadqiq etilishi: Falsafa fan. nom. dis...Avtoref. – Toshkent, 2007. – 21 b.
18. Xodjayeva D.YU. Ibrohim Mo'minov ilmiy merosida ijtimoiy falsafa muammolari: Falsafa fan. nomzodi dis..Avtoref. – T., 2002.- 21.b.

3-MAVZU.

FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOTI BOSQICHLARI: G'ARB FALSAFASI

Sharq falsafasi mavzusi doirasida antik davr g'arb mutafakkirlarining ijodiga murojaat etilgani bois, quyida fikrimizni O'rta asrdagi falsafiy fikr rivojidan boshlaymiz.

O'rta asrlar Yevropasida falsafiy tafakkurning rivojlanish xususiyatlari. XVI asrgacha G'arb va Sharq falsafiy tafakkuri har biri o'z yo'lida rivojlangan: arab musulmon Sharqida va Ispaniyaning arablar istilo qilgan qismida falsafaga dinning ta'siri Yevropa va Sharqiy Osiyodagidan kamroq bo'lgan. Bu davrda arab musulmon fani rivojlanishda Yevropa fanidan ancha ildamlab ketgan. Xitoyda ham fan, garchi din ta'siri ancha kuchli bo'lsa-da, Yevropadagidan ilg'orroq bo'lgan. Ayrim Sharq faylasuflari o'z asarlarini antik davr mutafakkiri Demokritning atomlar haqidagi ta'limoti, Empedokl elementlari, Pifagor matematikasi, Platon g'oyalari, Aristotelning falsafiy va tabiiy-ilmiy merosi, ayniqsa, uning mantiq tizimi ta'sirida vujudga kelgan ilmiy-falsafiy an'ana ruhida yaratganlar.

Yevropa falsafasida materializm o'rta asrlarda Sharqdagidek keng tarqalmagan va madaniyatga kuchli ta'sir ko'rsatmagan. U sxolastikada realizm bilan bir qatorda paydo bo'lgan nominalistik falsafa ko'rinishida rivojlangan va avval ayrim narsalar va hodisalar, so'ngra ularning in'ikoslari narsalarning nomlari sifatida talqin qilinuvchi umumiy tushunchalarda mavjud, degan g'oyadan kelib chiqqan. Ammo falsafani ilohiyotga qaram qilishga harakat qilgan din mafkuraning hukmron shakli sanalgan.

Ilk o'rta asrlarda falsafiy tafakkur rivojlanishining asosiy shakllari apologetika va patristika bo'lgan. Yevropada, Vizantiyada, Old Osiyo va Shimoliy Afrikaning ellinlashgan markazlarida xristianlikning tarqalishi boshqa diniy va falsafiy oqimlar bilan qattiq kurash jarayonida yuz bergan. Bunda xristianlikka qarshi neoplatonizm falsafasidan keng foydalanilgan. Ayni shu davrda apologetika xristianlikni asoslash va himoya qilish falsafasi sifatida vujudga kelgan.

Apologetika ortidan «cherkov otalari»ning falsafiy ta'limoti – patristika (lot. pater – ota) paydo bo'lgan. Patristikaning eng yorqin vakili Gippon (Shimoliy Afrika)dagi episkop Avliyo Avgustin (354-430)dir. U o'rta asrlar falsafasiga, shuningdek, falsafiy ijodning keyingi davrlardagi ko'pgina vakillariga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Avgustin ikki muhim muammo: shaxs dinamikasi va kishilik tarixi dinamikasi muammolarini yechishga harakat qiladi. U «Tavba» asarida shaxsning o'zligini, uning ruhiy holatlarini o'rganadi. Avgustin shaxsning ichki dunyosini uning go'daklik yillaridan boshlab inson xristian sifatida shakllanadigan davrgacha tavsiflaydi. U shaxsiga nisbatan zo'rlik ishlatishning har qanday shakllarini (maktabda bolaga zo'rlik ishlatishdan davlat darajasida zo'rlik ishlatishgacha) qoralaydi. Avgustin shaxs erkinligi muammosini ilgari suradi. Avgustin inson o'z «Meni»ni qanday kashf etadi, degan savolga javob topishga harakat qiladi.

Tarix falsafasini ishlab chiqish ham, garchi atamaning o'zini Volter taklif qilgan bo'lsa-da, Avliyo Avgustindan boshlangan. Antik faylasuflarda «tarixiylik» tushunchasi mavjud bo'lmagan: yunonlar dunyoni estetik jihatdan, mukammal koinot sifatida idrok etganlar. Avgustin esa o'tmish – hozirgi davr – kelajakning o'zaro aloqasini falsafiy jihatdan anglab yetishga harakat qilgan. Hozirgi davr – bir lahza, zero, u o'tmishga chekinadi va kelajak sari harakat qiladi. «Insoniy shahar» (jamiyat) hayoti buni tasdiqlaydi.

Sxolastika (yunon. schole – maktab) – maktab ta'limida hukmronlik qilgan va ilohiyotga to'la bog'liq bo'lgan o'rta asrlar xristian falsafasi. XI asrda sxolastik falsafa doirasida nominalizm va realizm o'rtasida kurash avj olgan. Dastavval: «Xudo bir, lekin siymolarda uchta: Xudo-ota, Xudo-o'g'il va Xudomuqaddas ruh, degan fikrni qanday tushunish kerak?», degan sof sxolastik savol o'rtaga tashlangan. Ammo bu savol atrofida avj olgan bahs-munozara uning chegarasidan chetga chiqqan va tom ma'noda falsafiy xususiyat kasb etgan: amalda yakkalik va umumiylik dialektikasining muhokamasiga aylangan. Realistlar «umuman inson», «umuman uy» kabi umumiy tushunchalar – «universalialar» mavjudligi to'g'risida so'z yuritganlar. Ular ayrim narsalarning mohiyati sanalgan universalialar narsalargacha amalda mavjud bo'ladi va narsalarni vujudga keltiradi, deb hisoblaganlar. Bu ashaddiy realizm zamirida Platonning «g'oyalar dunyosi» va «marsalar dunyosi» haqidagi ta'limoti yotadi.

Nominalistlar «universalialar narsalardan keyin vujudga kelgan nomlardir», degan fikrni ilgari surganlar. Ayrim narsalar, masalan, odamlar, uylargina realdir, «umuman inson» yoki «umuman uy» esa faqat so'zlar yoki nomlar bo'lib, ularning yordamida odamlar ayrim predmetlarni umumlashtiradilar. Mo'tadil nominalistlar insoniy tushunchalarda ayrim narsalardagi o'xshash jihatlarning in'ikosi sifatida umumiylik mavjudligini taxmin qilganlar.

Realizm umumiylikka narsadan oldin paydo bo'luvchi ideallik sifatida yondashgan, ya'ni amalda umumiy va yakkaning aloqasi to'g'risidagi idealistik konsepsiyani ishlab chiqqan bo'lsa, nominalizm bu muammoni materialistik yo'l bilan yechishning o'ziga xos timsoli bo'lgan.

Shunday qilib, realistlar va nominalistlar o'rtasidagi bahs falsafiy tus olgan, chunki unda umumiy va yakkaning tabiati muammolari, ularning dialektikasi amalda muhokama qilingan.

Foma Akvinskiy (1225-1274) katolik teologiyani yaratgan va sxolastikani tizimga solgan mutafakkir sifatida e'tirof etiladi. Uning eng mashhur asarlari: «Teologiya yig'indisi», «Falsafa yig'indisi», «Majusiylarga qarshi yig'indi». Ularda muallif asosan Aristotel asarlariga tayanadi.

Foma Akvinskiy falsafasi XIV asrdan boshlab dominikan sxolastlarining bayrog'iga aylandi, XVI asrdan e'tiboran iezuitlar tomonidan targ'ib qilina boshladi. Iezuitlarning mafkurachilari Foma Akvinskiy falsafiy tizimini sharhladi va takomillashtirdi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab uning ta'limoti hozirgi zamon falsafiy tafakkurining qudratli oqinlaridan biri sanalgan neotomizm negiziga aylandi.

Uyg'onish davri Yevropa falsafasining asosiy jihatleri antopotsentrtizim, panteizm va dialektikada o'z ifodasini topgan.

Bu davrda O'rta asr falsafasining olamning Xudo tomonidan yaratilganligi haqidagi bosh g'oyasi insonni ulug'lash g'oyasi bilan almashdi. Agar O'rta asrlarda inson irodasi Xudo irodasiga buysunishi ustuvorlik qilsa, Uyg'onish davrida inson aqli imkoniyatlari cheksizligi ulug'landi.

Agar O'rta asrlarda Xudo tabiatni yaratganligi ustuvor bo'la Uyg'onish davrida tabiat va Xudo uyg'unlashtirildi va tabiat – Xudo, xudo tabiat g'oyasi ulug'landi. Shuningdek, agar Antik davrda Geraklit "Ariqdan oqqan suvga ikki marta oyoq bosib bo'lmaydi" deb dialektikaga asos solgan bo'lsa, Uyg'onish davridagi dialektika qarama-qarshi tomonlarning ziddiyati g'oyasiga aylandi. Bu N.Kuzanskiyning ta'limotida o'z isbotini topdi.

Yangi davr falsafasining tabiiy-ilmiy asoslari. XVII asrdan boshlab tabiatshunoslik jadal sur'atlarda rivojlanadi. Dengizlarda kemalarning yurishiga ehtiyojning ortishi astronomiyaning rivojlanishini, shaharsozlik, kemasozlik, harbiy ish – matematika va mexanikaning rivojlanishini belgilaydi. Yangi fan avvalo moddiy ishlab chiqarish amaliyotiga: to'qimachilik sanoatida mashinalar ixtiro qilinishiga, ko'mir va metallurgiya sanoatida ishlab chiqarish qurollarining takomillashuviga tayanadi. E.Torrichelli havo bosimi mavjudligini eksperimental yo'l bilan aniqladi, simobli barometr va havo nasosini ixtiro qildi. I.Nyuton mexanikaning asosiy qonunlarini, shu jumladan,

bütün olam tortishish qonunini ta'rifladi. R.Boyl kimyoda mexanikani qo'lladi va kimyoviy element tushunchasini ishlab chiqdi. Ingliz fizigi U.Gilbert magnit xossalari va uning amalda qo'llanilishini o'rgandi. V.Garvey qon aylanishini kashf etdi va uning rolini empirik usulda tadqiq etdi. R.Dekart va G.Leybnits matematika, mexanika, fizika va fiziologiyaning rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi. Ijtimoiy fanlarda tabiiy huquq nazariyasi ishlab chiqildi (Angliyada T.Gobbs, Gollandiyada G.Grotsiy). Sharqda esa fan va falsafa sohasida deyarli yangilanish bo'lmadi.

Fanning bunday rivojlanishi o'z davrining falsafasiga ham ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Falsafada sxolastika va dindan uzil-kesil ajralish yuz berdi: diniy aqidalarning hukmronligiga, cherkovning ta'siri va tazyiqiga qarshi kurashda aqlning har narsaga qodirligi va ilmiy tadqiqotning cheksiz imkoniyatlari haqidagi ta'limot vujudga keldi.

Yangi davr falsafasiga avvalo tabiatshunoslikdan kelib chiqadigan kuchli materialistik tendensiya xos.

XVII asrda Yevropaning yirik faylasuflari qatoriga F.Bekon, T.Gobbs va J.Lokk (Angliya), R.Dekart (Fransiya), B.Spinoza (Gollandiya), G.Leybnits (Germaniya) kiradi.

Yangi davr G'arb falsafasidagi asosiy muammolar (ontologiya va gnoseologiya). Yangi davr, avvalo XVII asr falsafasida ontologik kategoriyalar borliq va substansiya haqidagi ta'limotga katta e'tibor beriladi (ayniqsa, harakat, makon va vaqt to'g'risida so'z yuritilganda).

Fan va falsafaning vazifasi – insonning tabiat ustidan hukmronligini kuchaytirishga, inson sog'lig'i va go'zalligiga ko'maklashish, hodisalarning sabablarini, ularning muhim kuchlarini o'rganish zarurligi anglab yetilishiga olib kelgan. Shu sababli substansiya va uning xossalari muammolari Yangi davrning deyarli barcha faylasuflarini qiziqtirgan.

Bu davr falsafasida «substansiya» tushunchasini tavsiflashga nisbatan ikki xil yondashuv paydo bo'lgan: birinchi yondashuv substansiyaning borliqning chegaraviy asosi sifatida ontologik tushunish bo'lsa, ikkinchi yondashuv – «substansiya» tushunchasining, ilmiy bilim uchun zarurligini gnoseologik jihatdan anglab yetish bilan bog'liq.

Frensis Bekon (ingliz faylasufi, 1561-1626) birinchi yondashuv asoschisi substansiya shakllarining xususiyatlariga tavsif bergan va substansiyaning muayyan narsalar shakli bilan ayniylashtirgan. Uning fikricha, materiya sariqlik, moviylik, qoramtirlik, ilqlik, og'irlik va boshqa shunga o'xshash xossalarga ega. Bular materiyaning eng sodda xususiyatlaridir. Bu xossalarning turli birikmalaridan tabiatning rang-barang narsalari vujudga keladi.

Bekon fikriga ko'ra, harakat - materiyaning tug'ma xossasi. Materiya qanday abadiy bo'lsa, harakat ham shunday abadiydir. U harakatning tabiatdagi 19 turini qayd etgan: tebranish, qarshilik, inersiya, intilish, kuchlanish, hayot rubi, azoblanish va b. Bu shakllar amalda o'sha davrda fanda ayniqsa mukammal o'rganilgan materiya harakati mexanik shakllarining xususiyatlari bo'lgan. Ayni vaqtda F.Bekon moddiy dunyoning ko'p sifatligini o'rganish va tushuntirishga harakat qilgan.

Tomas Gobbs (ingliz faylasufi, 1588-1679) tomonidan F.Bekoning materialistik qarashlari tizimga solingan va rivojlantirilgan. Gobbs materiyaga birdan-bir substansiya sifatida yondashgan, barcha hodisalar, narsalar, jarayonlarni bu substansiyaning namoyon bo'lish shakllari deb hisoblagan. Materiya - abadiy, jismlar va hodisalar - o'tkinchi: ular vujudga keladi va yo'q bo'ladi. Fikrlashni materiyadan ajratib bo'lmaydi, zero, materiyaning o'ziga fikrlaydi. Jimsiz tana bo'lmaganidek, jimsiz substansiya ham bo'lishi mumkin emas. Aynan materiya barcha o'zgarishlar subyekti hisoblanadi.

Barcha moddiy jismlar ko'lamlilik va shakl bilan tavsiflanadi. Ularni o'lchash mumkin, chunki ular uzunlik, kenglik va balandlikka ega. F.Bekondan farqli o'laroq, Gobbsda materiya sifat ko'rsatkichlariga ega emas, u materiyani matematik va mexanik sifatida miqdor jihatidan o'rganadi. Unda materiya dunyosi rang, hid, ovoz kabi xossalardan mahrum. T.Gobbs talqinida materiya go'yo geometrik tus oladi va sifat jihatidan bir jinsli, rangsiz narsa tarzida, miqdoriy kattaliklarning muayyan tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Harakatni u faqat mexanik nuqtai nazardan tushunadi. Makon va vaqt muammolarini o'rganishga nisbatan Gobbs materialistik nuqtai nazardan yondashadi.

F.Bekon kabi T.Gobbs ham gnoseologiyada asosan empirik va sensualist bo'lgan (hissiy bilishni bilishning asosiy shakli deb hisoblagan). Insonga moddiy jism ta'siri natijasida vujudga kelgan sezgini u bilishning birinchi bosqichi deb hisoblagan. Fikrlashni u tushunchalarni qo'shish yoki ayirish deb hisoblagan, unga o'z matematik metodini to'la tatbiq etgan.

Rene Dekart (fransuz faylasufi va matematigi, 1596-1650) substansiyaning bekoncha va gobbscha monistik talqiniga o'zining dunyoning dualistik talqinini qarshi qo'yadi.

Dekart bir-biriga bog'liq bo'lmagan ikki birinchi asos: nomoddiy yoki «fikrlovchi» substansiya va moddiy yoki «ko'lamli substansiya» mavjudligini taxmin qiladi. Bu ikki substansiya parallel mavjuddir. Ularni o'rganish bilan metafizika va fizika shug'ullanadi. Metafizika avvalo ma'naviy substansiyaning, u bilan bog'liq bo'lgan bilish va borliq tamoyillarini o'rganadi. Fizika tabiat falsafasini tadqiq etadi. U dunyoning vujudga kelishi, Yerda hayotning

rivojlanishi (tabiat qonunlariga muvofiq) haqidagi ta'limotni o'z ichiga oladi, hayvonlar va inson tanasining tuzilishini mexanika qonunlariga bo'ysinuvchi murakkab mashinalar sifatida o'rganadi (R.Dekart asarlaridan biri «Hayvon – mashina» deb ataladi).

R.Dekartning bilish haqidagi ta'limoti ham diqqatga sazovor. R.Dekart o'zining «Metod haqida mulohazalar» asarida bilimlar manbai va ularning haqiqiyliги mezonini tashqi dunyodan emas, balki inson aqlidan qidirish lozim, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, intellektual intuitsiya yoki sof mushohada – bilishning tayanch nuqtasi. Barcha g'oyalarni Dekart ikki guruhga ajratadi: sezgilar ta'sirida tug'ilgan g'oyalar va tug'ma g'oyalar. Tug'ma g'oyalar mutlaqo ishonchlidir. Ularning qatoriga Dekart Xudo g'oyasi, matematik aksiomalar va shu kabilarni kiritadi. Masalan, barcha mavjud narsalarga shubha bilan qarash kashfiyotga yo'l ochuvchi mutlaqo ishonchli usos, metod yoki vosita hisoblanadi. Ayni shu sababli Dekart hissiy narsalar, matematik haqiqatlar va hatto «hamma narsaga qodir Xudo»ning mavjudligiga shubha bilan qaraydi. Ammo hamma narsaga shubha qilgan va hamma narsani inkor etgan holda, u shubhalanuvchi fikrning mavjudligiga shubha qilmaslik kerak, degan xulosaga keladi. Shu tariqa u fikrlash birdan-bir ishonchli dalildir, deb xulosa chiqaradi: «Men fikrlayapman, demak, yashayapman».

Benedikt (Barrux) Spinoza (gollandiyalik faylasuf, 1632-1677) R.Dekartning substansiya haqidagi dualistik ta'limotiga zid o'laroq, dunyo haqidagi monistik ta'limotni yaratdi. U moddiy substansiya atributlari ham materiya kabi abadiy: ular hech qachon vujudga kelmaydi va yo'q bo'lmaydi deb hisoblagan. Faylasuf substansiyaning konkret holatlari – moduslarga ko'p e'tibor beradi. U moduslarni ikki guruhga ajratadi: abadiy, cheksiz moduslar va muvaqqat, chekli moduslar. Cheksiz moduslar substansiya atributlari – fikrlash va ko'lamlilik bilan, chekli moduslar esa qolgan barcha narsalar va hodisalar bilan belgilanadi.

Spinoza harakat hech qanday ilohiy turtki mahsuli emasligini isbotlashga harakat qiladi. Uning fikricha, tabiat «o'z-o'zining sababi» bo'lib, harakat uning mohiyati va manbai hisoblanadi. Ammo harakat Spinozada atribut emas, balki modusdir. Bunda harakat muayyan narsalarda kuzatiladi, substansiya esa harakatlanish va o'zgarish qobiliyatidan mahrum va vaqtga mutlaqo bog'liq emas.

B.Spinoza bilishning uch turini farqlaydi: faqat mujmal va haqiqiy bo'lmagan tasavvurlar beruvchi hissiy bilish; moduslar haqida bilim olish uchun imkoniyat yaratuvchi aql yordamida bilish; bilishning eng oliy shakli – haqiqatga yo'l ochuvchi intuitsiya. Intuitiv yo'l bilan aniqlangan haqiqatlar

Shuni qayd etish lozimki, XVIII asr falsafasi avvalo ma'rifat falsafasi sifatida rivojlangan; qomuslar va lug'atlar, pamfletlar va boshqa nashrlarda ilmiy va falsafiy g'oyalar keng ommaga tushunarli tarzda atroflicha bayon etilgan.

Ma'rifat davri falsafasiga P.Gassendi (1592-1655) asarlari, uning atomistik materializmi. Epikur g'oyalari, etikasi, sxolastikaning tanqidi, R.Dekart, P.Beyl (1647-1706) asarlaridagi diniy dogmatizmning tanqidi zamin yaratdi.

XVII-XVIII asrlar Yevropa falsafasiga ingliz ma'rifatchilari J.Lokk va D.Yum, XVII asr nemis ma'rifatchisi G.Leybnits, shuningdek, buyuk olim I.Nyuton falsafasi ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. XVIII asr Ma'rifat falsafasida ikki yo'nalish: Volter, Russo, Volf, Monteske va boshqalarning deistik materializmi hamda Mele, Didro, Golbax, Gelvetsiy, Lametri kabi olimlarning asarlarida Nyuton, Galiley, Dekartning materialistik tabiatshunosligi negizida deizm nazariy asoslarining tanqidi farqlanadi.

Fransua Mari (Arue) Volter (1694-1778) fransuz ma'rifatchilarining atoqli namoyandasi, falsafa tarixi bo'yicha otashin publitsist, Nyuton fizikasi va mexanikasi hamda Angliyadagi konstitutsiyaviy tartib va muassasalarning targ'ibotchisi, cherkov, iezuitlar, inkvizitsiya tajovuzlaridan shaxs erkinligining himoyachisi sifatida o'rin oldi. Uning «Kandid», «Orlean qizi» asarlari. «Falsafiy lug'at», «Ensiklopediya»dagi maqolalari butun Yevropada keng tarqaldi.

Jan Jak Russo (1712-1778) Yevropa inqilobiy mafkurasining vujudga kelishiga mashhur «Ijtimoiy shartnoma» asari bilan ulkan ta'sir ko'rsatdi. Erkinlik hamda huquqlarning so'zsiz tengligiga asoslangan fuqarolik jamiyatining nazariy asosi hisoblangan bu asar Buyuk fransuz inqilobi davrida yakobinchilar uchun o'ziga xos dasturilamal bo'lib xizmat qildi.

Sharl Lui Monteske (1689-1755) geografik determinizm asoschilaridan biri, jamiyatda tartib va axloqni saqlash uchun zarur bo'lgan dinning funksional roli konsepsiyasini rivojlantirdi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida ma'rifatchilik harakati keng demokratik qamrov kasb ketdi. Fransiyada bosh muharriri va tashkilotchisi D.Didro bo'lgan «Ensiklopediya» nashri atrofida jipslashgan ilg'or mutafakkirlar, olimlar va yozuvchilardan iborat «faylasuflar partiyasi» paydo bo'lgani to'g'risida so'z yuritila boshladi. Bu «faylasuflar partiyasi»da Didro bilan bir qatorda Gelvetsiy va Golbax, shuningdek, Lametri yetakchi rol o'ynadi. Ular materializmning faylasuflar va falsafiy maktablarning keyingi avlodlariga kuchli ta'sir ko'rsatgan ancha rivojlangan shaklini yaratdilar.

Jyulen Ofre de Lametri (1709-1751) o'z davrida katta shov-shuvga sabab bo'lgan «Inson – mashina» asarining muallifi. Moddiy dunyo «o'z holicha mavjud» ekanligiga, uning boshi ham, oxiri ham yo'qligiga ishonchi komil bo'lgan. Lametri materializmi Epikurning atomistik materializmi, Spinozaning materialistik ta'limoti va Lokk sensualizmi ta'sirida vujudga kelgan. Lametri jonni aql faoliyati funksiyasi va ko'rinishi deb hisoblagan hamda Dekartning umrboqiy nomoddiy jon haqidagi g'oyasi asossiz ekanligini isbotlashga harakat qilgan.

Pol Genrix Ditrix Golbax (1723-1789)ning «Tabiat tizimi» asari «XVIII asr materializmi va ateizmi kodeksi» degan nom olgan. 1770-yilda nashr etilgan bu asarda muhim ontologik muammolar, chunonchi: materiya, tabiat, harakat, makon, vaqt, sababiyat, tasodif, zaruriyat muammolari bayon etilgan. Golbax uchun tabiat barcha narsalar va hodisalar sababidir, zero, u Xudo tufayli emas, o'zi tufayli mavjud. Tabiat – harakat sababi. Golbax harakatni tabiat mavjudligining zaruriy natijasi sifatida tavsiflaydi. Tabiat deganda u o'z energiyasi ta'sirida harakat qiluvchi moddalar yig'indisini tushunadi. Golbax fikriga ko'ra, barcha jismlar bo'linmas va o'zgarmas elementlar – atomlardan tashkil topadi. Materiya tushunchasini u modda tushunchasi bilan ayniylashtiradi.

Deni Didro (1713-1784) o'zining «Materiya va harakatning falsafiy tamoyillari», «Tabiatni tushuntirish haqida mulohazalar», «D'Alambening tushi» asarlarida subyektiv idealizmga qarshi chiqadi va muhim ontologik muammolarning o'ziga xos talqinini taklif qiladi. Uning fikricha, mavjud bo'lgan hamma narsalar moddiydir. Didro, dunyo uzluksiz paydo bo'ladi va o'ladi, har bir lahzada tug'ilish va o'lish holatida bo'ladi; o'zga dunyo hech qachon bo'lmagan va bo'lmaydi, deb ta'kidlaydi.

Didro, Golbax, Lametri, Gelvetsiy va Kondilyak falsafasida gnoseologiya muammolari ontologik muammolar bilan bir qatorda turadi. Insonning ichki va tashqi dunyosi bilimlar manbai deb e'lon qilinadi. Bu dunyolarni anglab yetish mumkin. Inson bilimlarining nomukammalligi avvalo ular rivojlanishining mazkur bosqichi bilan belgilanadi. Fransuz materialistlari hissiy va aqliy omillarning bilishdagi rolini shunda ko'radilarki, sezgilar guvohlik ko'rsatkichini bersa, aql bu ko'rsatkichlarning to'g'riligini tekshiruvchi hakam vazifasini bajaradi. Aql hissiy ko'rsatkichlardan uzoqlashishi mumkin emas, lekin u mazkur ko'rsatkichlarga haddan tashqari ishonishi ham yaramaydi. Aqlning sezgidan ajralishi bilishni amalga oshirib bo'lmaydigan ishga aylantiradi. Kuzatish va eksperiment bilish metodlaridir. Ular mushohada

qilish, mulohaza yuritish, tushunish va idrok etish, shuningdek, aql uchun juda zarur.

Eten Bonno de Kondilyak (1714-1780) ishlab chiqqan bilish nazariyasi falsafa tarixida ayniqsa muhim rol o'ynadi. U o'zining «Inson bilimlarining kelib chiqishi haqida tajriba», «Sezgilar haqida risola», «Tizimlar haqida risola», «Hayvonlar haqida risola» deb nomlangan asarlarida Lokkni sensualizm va empirizm tamoyilini amalga tatbiq etishda noizchilikka ayblab, bilishning sensualistik nazariyasini asoslashga harakat qiladi. Kondilyak fikriga ko'ra, inson dunyoga kelganda, u nafaqat hech narsani bilmaydi, balki sezish qobiliyatiga ham ega bo'lmaydi. Bularning barchasini u tajriba orqali o'zlashtiradi. Kondilyak sezgi azaldan biron-bir mazmunga ega emas, lekin u lazzatlanish va azob-uqubatni aks ettirishga qodir, shu bois, u yoqimli va ko'ngilsiz bo'ladi va xotirada saqlanib qoladi, deb hisoblaydi. Borliqni u g'oyalardan qat'i nazar mavjud bo'lgan hodisalar sifatida tasavvur qiladi.

Nemis klassik falsafasi. Nemis klassik falsafasining yirik vakillari Immanuel Kant, I.Fixte, F.Shelling, Georg Geget va Lyudvig Feyerbax kabilardir.

Nemis falsafasi F.Bekon va R.Dekart boshlagan inson aqli imkoniyatlarini o'rganishning umumiy yo'nalishini davom ettirdi. Biroq u o'z vazifasini nafaqat inson aqlini madh etish, balki uning chegaralarini belgilash, e'tiqod va aql, din va fanni murosaga keltirish yo'llarini ham izlashda ko'rdi. Bu nemis falsafasi bajarishi lozim bo'lgan ijtimoiy buyurtma edi.

Davrning olamshumul voqealari ijtimoiy taraqqiyot nafaqat aql va fan yutuqlari, balki axloq, ma'naviyat sohasida erishilgan muvaffaqiyatlar bilan ham o'lchanishini namoyish etdi. Inqilob va u bilan bog'liq urushlar davrida yuz bergan ma'naviy inqiroz nemis falsafasida nafaqat bilish imkoniyatlariga, balki inson ma'naviy dunyosining barcha tomonlari, uning bilish, diniy, axloqiy va estetik qobiliyatlarining o'zaro aloqasi muammosiga ham e'tiborni qaratishni talab qildi. Umuman olganda, nemis faylasuflari haqiqat, e'tiqod, yaxshilik va go'zallik ajralmasdir, degan fikrni teran asoslashga harakat qildilar.

Immanuel Kant (1724-1804) nemis klassik falsafasining asoschisi.

Kant konsepsiyasi: «Sof aql tanqidi» (1781), «Amaliy aql tanqidi» (1788), «Mulohaza yuritish qobiliyatining tanqidi» (1790) asarlarida, shuningdek, faylasuf ijodining o'ziga xos sarhisobi sanaluvchi – «Sof aql chegaralarida din» (1793) kabi kitoblarida bayon etilgan. Kant bilish nazariyasining asosiy qoidalari quyidagilardan iborat. Kant fikricha bilish jarayoni uch bosqich: 1) sezgilar darajasida bilish, 2) idrok, 3) aqldan o'tadi.

Bilishning birinchi bosqichi - sezgilar darajasida inson narsaning mavjudligini biladi, idrok yordamida uni fikrlaydi. Narsani haqiqiy bilish aynan shu ikki bosqichni sintez qilishni talab etadi. Idrok darajasidagi bilishning quroli – kategoriyalar. Ular idrokka ichdan xos. Hodisalar rang-barangligi kategoriyalar tizimida aks etadi. Kategoriyalar yordamida inson bilimi tasodifiy empirik emas, balki umumiy zarur. ya'ni ilmiy xususiyat kasb etadi. Ilmiy bilim kategorial bilimdir. Idrok etish – bilishning ikkinchi bosqichi. Idrokning kuchi uning sintez qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Biroq bu to'liq, cheksiz qobiliyat emas. Idrok tajriba chegarasidan tashqariga chiqa olmaydi. Biroq idrok o'z chegaralarini o'zi bilmaydi. U doim bu chegaralardan chetga chiqadi, ya'ni hodisalar dunyosidan o'zidagi narsalar dunyosiga kirishga harakat qiladi. Biroq tajriba chegaralarini tark etgach (shu tariqa idrok emas, balki aqlga aylangach), u yechib bo'lmaz ziddiyatlar sohasiga tushib qoladi; uning mulohazalari esa muqarrar tarzda xom xayolga aylanadi.

Aql - bilish jarayonining uchinchi, oliy bosqichi. U hissiyot bilan bevosita emas, balki bilvosita – idrok orqali bog'lanadi. Aql bilishning oliy bosqichi bo'lsa-da, idrokka ko'p jihatdan yutqizadi. U tajribaning mustahkam zaminidan ajralgach, dunyoqarash darajasidagi savollarning birortasiga ham uzil-kesil ha yoki yo'q deb javob bera olmaydi.

Sof aql tanqidida Kant falsafa o'zidagi narsalar, ya'ni dunyoning oliy qadriyatlari haqidagi emas, balki faqat bilish chegaralari haqidagi fan bo'lishi mumkin, degan xulosaga keladi. Kant falsafada o'ziga xos to'ntarish yasadi va falsafani alohida fan sifatida tushunish asoslarini yaratdi. Yangi bilish nazariyasini asoslashga harakat qilib, u XVII-XVIII asrlarning bilishni borliqdan ko'chirilgan andoza sifatida talqin qiluvchi empirik nazariyalarini tanqid qildi. Kant muammoni boshqa zaminga ko'chirdi va falsafada gnoscologiyaning bilish jarayoniga subyekt – obyekt munosabati sifatida qaraydigan yo'nalishiga asos soldi.

Biluvchi subyekt – bu muayyan individ emas, balki insonning bilish qobiliyatlari va bilim manbalarinigina o'zida mujassamlashtiruvchi qandaydir mavxum tasavvur. Inson ongida mavjud bo'lgan mazkur qobiliyatlar majmui unga o'zini qurshagan dunyoni sezgilar va aqlning aprior shakllari yordamida tartibga solishga yordam beradi. Bu inson individual, shaxsiy xususiyatlarga ega emas, degan ma'noni anglatmaydi, biroq ular bilish jarayonida yctakchi rol o'ynamasligi kerak.

Subyekt qandaydir narsa, predmet yoki hodisaning ta'sirini sezgilar darajasida idrok etadi. Bu mushohada yuritishning aprior shakllari yordamida tartibga solinuvchi tuyg'ular rang-barangligini yuzaga keltiradi. Biroq bu

bosqichda bilim subyektiv bo'lib qoladi. Shundan so'ng idrok ishga kirishadi va mavjud bilimlarni tushunchalar shakliga soladi, ya'ni ularda qandaydir umumiy jihatlarni aniqlaydi. Shu sababli pirovard natijada idrok va aqlni birlashtirgan biluvchi subyektgina bilim deb hisoblash mumkin bo'lgan birlikni yaratadi.

Kant ta'limotidan inson bilimlari majmui bilishning insonga berilgan aprior shakllari yordamida narsalarning biron-bir qismi. tomoni, jihatinigina o'ziga xos tarzda aks ettiradi, bu narsalar ko'z o'ngimizda doimo namoyon bo'ladi, biroq o'zining asl mohiyatini hech qachon ko'rsatmaydi, «o'zidagi narsa» bo'lib qoladi, degan xulosa kelib chiqadi.

Shelling Fridrix Vilgelm Yo'zef (nemis faylasufi. 1775-1854). Bosh asari: «Transsendent idealizm tizimi»ning falsafiy va metodologik ahamiyati shundaki, bu asarda tarixiylik tamoyillari ilk bor izchil ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Transsendent idealizm tizimi quyidagi asosiy elementlardan tashkil topadi.

1. Nazariy falsafa o'zlikni anglash uchun qarama-qarshi yo'nalishlar (obyekt, subyekt, ideal va real faoliyat) o'rtasida kurash lozim, degan metodologik qoidadan boshlanadi. Shelling o'zlikni anglash faqat shu kurash jarayonida yuz berishini va «Men» mexanizmi to'laligicha faqat o'zlikni anglashni, tashkil etuvchi qarama-qarshiliklardan keltirib chiqarilishi mumkinligini qayd etadi.

Shelling naturfalsafasi XVIII asr oxiriga kelib erishilgan va jamoatchilikda keng qiziqish uyg'otgan yangi tabiiy-ilmiy natijalarni falsafiy jihatdan umumlashtirishga bo'lgan ehtiyojga javob sifatida vujudga keldi. Shelling o'z davrining barcha kashfiyotlariga yagona asosni topishga harakat qildi: u tabiatning ideal mohiyati, tabiat faolligining nomoddiy xususiyati haqidagi g'oyani ilgari surdi. Shelling naturfalsafasining qimmatini uning dialektikasida namoyon bo'ladi. Tabiatshunoslik kashf etgan aloqalar haqida mulohaza yuritir ekan, Shelling bu aloqalarni belgilovchi kuchlarning birligi va tabiatning yagonaligi haqidagi fikrni ilgari suradi. Bundan tashqari, u har qanday narsaning mohiyati qarama-qarshi faol kuchlarning birligi bilan tavsiflanadi, degan xulosaga keladi. Bu birlikni u «qutblilik» deb nomladi. Qarama-qarshiliklarning birligiga misol qilib Shelling magnitni, musbat va manfiy elektr zaryadlarini, kimyoviy moddalarda kislota va ishqorlarni, organik jarayonlarda ta'sirlanish va tormozlanishni, ongda subyektivlik va obyektivlikni keltiradi. «Qutblilik»ka Shelling narsalar faolligining bosh manbai sifatida qaraydi, uni tabiatning «haqiqiy dunyoviy joni» deb tavsiflaydi. Shelling o'z

asarlari ideal va moddiy narsalarning ayniyligi g'oyasini ilgari suradi. Uning fikricha, materiya mutlaq ruh, aqlning erkin holatidir. Ruh va materiyaning bir-biriga qarshi qo'yish mumkin emas: ular ayniydir, chunki ayni bir mutlaq aqlning turli holatlarini aks ettiradi.

Umuman olganda, F.Shelling Gegel dialektikasining aksariyat g'oyalarini undan oldinroq ilgari suradi va ko'p jihatdan undan o'zib ketadi, chunki Gegel tabiatda rivojlanishning mavjudligini rad etadi. Shelling esa, aksincha, nafaqat inson ruhi, balki tabiat rivojlanishining umumiy tamoyillarini ham ta'riflab berdi, tabiatning tadrijiy rivojlanish jarayoni ong shakllanishi bilan nihoyasiga etishini qayd etdi. Shelling g'oyalari Gegel falsafasida o'zining mukammal ifodasini topdi. Shelling naturfalsafasining paydo bo'lishi Fixte subyektiv idealizmi ildiziga bolta urdi va nemis klassik idealizmida obyektiv idealizm va uning dialektikasi sari burilish yasadi.

Gegel Georg Vilgelm Fridrix (1770-1831) falsafiy tizimi nemis klassik idealizmining tadrijiy yakuni hisoblanadi. Buyuk faylasufning barcha mashhur asarlari: «Ruh fenomenologiyasi» (1807), «Mantiq fani» (1812-1816), «Falsafa fanlari qomusi» (1817) ayni shu tizimni ishlab chiqishga bag'ishlangan. «Ruh fenomenologiyasi» asari Gegel falsafiy tizimiga o'ziga xos debochadir. Bu asarda Gegel inson ongi turli darajalari rivojlanishining izchil qatorini tahlil qiladi.

Gegel falsafiy tizimining birinchi va muhim qismi – «Mantiq», «Ruh fenomenologiyasi»ning yakuni va xulosasidir. Bu subyekt va obyektga qadar mavjud bo'lgan «sof fikr» sohasidir. Mantiqda uning o'zi va mantiq shakllaridan tashqari hech qanday empirik mazmun mavjud emas. Mantiq tarix va tabiatdan oldin paydo bo'lgan. Mantiq ularni yaratgan.

Borlik va mohiyat sohasidagi rivojlanish jarayonlarini belgilovchi zaruriyat tushunchada o'z aksini topadi. Bunday zaruriyat erkinlikka aylanadi, «erkinlik esa – bu anglab etilgan zaruriyat»dir. Shu tariqa «Mantiq» tushunchaga o'tadi. Bunda Gegel falsafiy metod sifatidagi formal mantiq va metafizikani tanqid qiladi. umumiylik, alohidalik va yakkalik dialektikasini ishlab chiqadi. Ayni vaqtda u haqiqat tushunchasini fikrning obyekt bilan mos kelish jarayoni sifatida tahlil qiladi. Bunga g'oyada erishiladi. Faqat g'oya tushuncha va narsaning shakl-shubhasiz birligi hisoblanadi.

Mantiqdan Gegel mutlaq g'oya rivojlanishining ikkinchi bosqichi – tabiat falsafasiga o'tadi. Unda g'oya tabiat bunyodkori hisoblanadi. Aynan u o'zining «o'zga borlig'i» – tabiatni yaratadi. Tabiatning rivojlanish bosqichlari: mexanizm, ximizm, organizm kabilardir. Gegel o'z dialektik tafakkurining teranligi va kuchi yordamida «Tabiat falsafasi»da noorganik va organik

tabiatning ayrim bosqichlari o'rtasidagi o'zaro aloqa hamda dunyodagi barcha hodisalarning qonuniyati haqida bir qancha noyob farazlarni ilgari suradi.

Mutlaq g'oya rivojlanishining uchinchi bosqichi ruh bo'lib, u ham o'z rivojlanish jarayonida uch bosqichdan o'tadi: subyektiv ruh, obyektiv ruh, mutlaq ruh. Subyektiv ruh – bu «jon» yoki «ruh o'zida», ong yoki «ruh o'zi uchun». Obyektiv ruh-huquq sohasini beqilaydi. Pirovard natijada u axloqda o'z ifodasini topadi va oilada, fuqarolik jamiyati va davlatda mujassamlashadi. Mutlaq ruh – umrboqiy haqiqat. U o'z rivojlanish jarayonida uch bosqich: san'at, din va falsafa bosqichlaridan o'tadi. San'at, Gegel fikriga ko'ra, mutlaq g'oyani bilishning bevosita shakli. Din o'z manbai – vahiy orqali Xudoni anglab yetadi. Falsafa – mutlaq ruh rivojlanishining oliy darajasi. Bu yerda g'oya o'zini o'zi anglab yetadi, o'zining «sof ptamoyili» darajasiga ko'tariladi, mutlaq g'oyaning intihosini uning ibtidosi bilan bog'laydi.

Bilish nazariyasida Gegel o'zining tafakkur va borliqning ayniyligi haqidagi g'oyasini asoslashga harakat qiladi. U narsalar haqidagi fikr va narsalarning o'zi mos kelishini, ammo bu ayniyat tafovutni ham o'z ichiga olishini qayd etadi.

Dialektika muammolarini ishlab chiqishda ham Gegelning xizmatlari beqiyosdir. U sifat o'zgarishi, quyi shakllardan oliy shakllarga yuksalish, eskining yangiga o'tishi, har bir hodisaning o'z ziddiga aylanishi sifatidagi dialektik rivojlanish haqidagi ta'limotni yaratdi. Gegel dunyodagi barcha jarayonlar o'rtasidagi o'zaro aloqani qayd etdi.

Gegel dialektikaning asosiy qonunlari: miqdor va sifat o'zgarishlari qonuni, qarama-qarshiliklarning bir-biriga o'tishi qonuni va inkorni inkor qonunini kashf etdi. U kategoriyalar dialektikasi orqali dialektika asosiy qonunlarining amal qilish mexanizmini o'rganadi.

Gegel dialektikani bilish jarayoniga tatbiq etdi. Gegel uchun haqiqat bir marta va bir umrga berilgan mutlaqo to'g'ri javob emas, balki jarayondir. Gegelda bilish nazariyasi bilish tarixi bilan mos keladi: bilish, fan rivojlanishi tarixiy bosqichlarining har biri u haqda «mutlaq», lekin cheklangan, to'liq bo'lmagan tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Har bir keyingi bosqich o'zidan oldingi bosqichdan boyroq va muayyanroq. U avvalgi mazmunning boyligini o'zida to'liq saqlaydi va oldingi bosqichni rad etadi, lekin uning noyob jihatlarini yo'qotmaydi, «o'zlashtirilgan barcha xossalarni yanada boyitadi».

Shunday qilib, Gegel mutlaq va nisbiy haqiqat dialektikasini ishlab chiqadi. Gegel dialektikasini o'rganish bilish nazariyasiga oid bilimlarni

boyitadi, nazariy, ijodiy fikrlash qobiliyatining rivojlanishiga yo'l ochadi, mustaqil g'oyalarni yaratishga ko'maklashadi.

Gegelning falsafiy tizimi mantiq va tabiat falsafasini, antropologiya va psixologiyani, huquq falsafasi va axloqni, davlat va fuqarolik jamiyati falsafasini, din falsafasi va estetikani, falsafa tarixi va tarix falsafasini, tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi sifatidagi dialektikani o'z ichiga oladi.

XX-XXI asr G'arb falsafasi. G'arb falsafasida XIX asr oxirida boshlangan jarayonlar XX asrda uning yangi, hozirgi noklassik tipi vujudga kelishi bilan yakunlandi.

Zamonaviy G'arb falsafasi muayyan yaxlitlik, birlikni ifoda etuvchi falsafiy tafakkur shakllanishining o'ziga xos bosqichidir. Unda ayrim asosiy yo'nalishlar -- pozitivizm, neopozitivizm, strukturalizm va hokozalar farqlanadi.

Ssientistik tendensiya falsafani ijtimoiy fanga aylantirish va dunyoqarash masalalaridan xalos bo'lishga intilish bilan bog'liq. Uni avvalo pozitivizmning har xil, shu jumladan, sotsiologiya sohasidagi shakllari ifoda etadi. Ularga falsafaning ijtimoiy bilim uchun ilmiylikning yagona andozasini yaratishga harakat qiluvchi yo'nalishi -- strukturalizm yaqin turadi.

Antissientistik tendensiya fan salbiy ijtimoiy va tabiiy jarayonlarga sabab bo'lib, ong va bilishning boshqa noilmiy shakllarini chetga chiqarib qo'yishidan kelib chiqadi. Falsafiy mulohaza yuritishning bu tipi avvalo hayot falsafasi, ekzistensializm va hermenevtikani o'z ichiga oladi.

Mavhum-metafizik tendensiya falsafani borliq va bilishning teran asoslarini aniqlovchi «mutlaq fan» sifatida tasavvur qilish bilan bog'liq. Falsafa o'z mazmunini ijtimoiy fanlarning dalillari va qonunlaridan qat'i nazar keng tushuntiradi, deb hisoblanadi. Bu tendensiyani diniy falsafaning turli yo'nalishlari ifoda etadi. Bunga fenomenologiya yo'nalishi ham yaqin turadi.

Endi hozirgi zamon G'arb falsafasining muammolari tahlil qilinuvchi eng nufuzli yo'nalishlarini ko'rib chiqamiz. Pozitivizm falsafaning keng tarqalgan yo'nalishlaridan biridir. Uning muammolari ilmiy bilimning falsafiy tahlili atrofida jamlanadi.

Pozitivizm soxta bilimdan haqiqiy bilimni ajratishga harakat qiluvchi ijobiy bilimning falsafiy doktrinasini anglatadi. Bunday ijobiy bilimlar ayrim fanlarni bilish bilan tenglashtiriladi: pozitivizmga dunyoqarash muammolarini o'z ichiga oluvchi an'anaviy falsafaga nisbatan o'ta salbiy munosabat xosdir.

Pozitivizmning birinchi tarixiy shakli XIX asrning 30-40-yillarida vujudga kelgan. Unga fransuz faylasufi Ogyust Kont asos solgan.

Kont fikriga ko'ra, fanning vazifasi narsani tushuntirish emas, balki unga tavsif berishdir. Fan «nima uchun?» degan savolga javob berishga qodir emas, u dalillarni qayd etish va «qay tarzda?» degan savolagina javob berish bilan kifoyalanishi lozim. Shu holdagina u ijobiy bo'lishi mumkin.

O.Kontning falsafani ijobiy bilim tamoyillariga muvofiq tuzishga urinishi tabiatshunos olimlar davralarida o'z izdoshlarini topdi.

Ilk pozitivizmning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning namoyandalari falsafaning asosiy vazifasini muayyan fanlarning amalda mavjud moddiy dunyo haqidagi ma'lumotlarini umumlashtirish va tizimga solishdan iborat deb bildilar. Boshqacha aytganda, bu bosqichda pozitivizm hali tashqi dunyoning mavjudligini tan oluvchi materialistik ta'limot bo'lib qoldi.

Empiriokrititsizm pozitivizmning ikkinchi tarixiy shakli sifatida XIX–XX asrlar chegarasida yuzaga keldi. Uning eng mashhur namoyandalari – E.Max (1838-1916) va R.Avenarius (1843-1896). Ilk pozitivizmdan farqli o'laroq, empiriokrititsizm falsafaga «ikkinchi pozitivizm»ni sintez qiluvchi fan sifatida yondashadi, uni bilish nazariyasiga bog'laydi. Empiriokrititsizm «tajriba tanqidi» degan ma'noni anglatadi va «tajribani metafizik tabiatni o'zgartiruvchi barcha qoidalardan tozalash»ni nazarda tutadi. E.Max fikriga ko'ra, tajriba amalda «dunyo elementlari» hisoblanuvchi sezgilardan iboratdir. Binobarin, pozitivizm o'zining maxizm shaklini kasb etgan ikkinchi bosqichida butun falsafiy faoliyatni inson tajribasi hissiy asosining ruhiy-fiziologik shakllari tahliliga bog'ladi. Maxizm falsafasida dunyo «sezgilar majmui» tarzida namoyon bo'ldiki, bu materializmdan butunlay voz kechilishi, ingliz faylasufi Berklining subyektiv idealizmi o'ziga xos tarzda tiklanishini anglatadi. Xullas, ikkinchi pozitivizm yaratuvchilari bilish jarayonining nazariy modelini tuzishga harakat qildilar.

Neopozitivizm pozitivizmning uchinchi tarixiy shakli sifatida, ilmiy nazariyalarning haqiqatnamoligini, ularning nisbiy qimmatini aniqlash metodlarini o'z falsafiy faoliyatining predmetiga aylantirdi. Bu bosqich vakillari pozitivizmning asosiy tamoyillariga tayanib, an'anaviy falsafa tushunchalari noilmiydir, chunki ularni tajribada tekshirish mumkin emas, deb e'lon qildilar.

Neopozitivistlar u yoki bu ilmiy xulosalar, konsepsiyalar va nazariyalarning to'g'riligi, haqiqiylikini tekshirish metodlariga asosiy e'tiborni qaratdilar. Ular hozirgi ilmiy bilimlarning haqiqiylikini tekshirishning asosiy tamoyillari: verifikatsiya, falsifikatsiya va konvensiya tamoyillarini ta'riflab berdilar.

Fanni o'rganish sohasidagi falsafiy yo'nalish sifatida, Neopozitivizm, 1950-yillar oxiri – 1960-yillarning boshlarida o'z nufuzini yo'qotdi, va shu davrda «To'rtinchi pozitivizm» yoki postpozitivizm maydonga chiqdi. Uning eng mashhur namoyandalari qatoriga K.Popper, I.Lakatos, T.Kun, S.Tulmin, P.Feyerabend, D.Agatssini kiritish mumkin.

Postpozitivizmning neopozitivizm bilan g'oyaviy aloqasi shunda ifodalanadiki, ular asosan ilmiy bilim tahlili bilan shug'ullangan, tilga katta e'tibor bergan. Biroq mantiqiy pozitivizm asosan mavjud ilmiy bilim tuzilishini o'rganishga e'tiborni qaratgan bo'lsa, postpozitivizmning bosh muammosini ilmiy bilim dinamikasi tashkil etadi. Bu o'zgarish fanni falsafiy o'rganish masalalari doirasining ham o'zgarishiga sabab bo'ldi. Postpozitivizmni avvalo ilmiy bilimning ijtimoiy-madaniy omillari, yangi nazariyalarning yuzaga kelishi, ularning olimlar hamjamiyati tomonidan qabul qilinishi, raqobatlashuvchi ilmiy konsepsiyalarni taqqoslash va tanlash mezonini qiziqtiradi.

Postpozitivizm fan haqidagi bunday tasavvurdan voz kechadi. U fan tarixida inqilobiy o'zgarishlar yuz berishi muqarrarligini asoslashga harakat qiladi. Postpozitivistlar fikriga ko'ra, inqilob natijasida fanda ilgari e'tirof etilgan va asoslangan bilimlar, nafaqat nazariyalar, balki metodlar va omillar ham qayta ko'riladi.

Postpozitivizm fan tashqi (ijtimoiy, madaniy) omillar bilan belgilanishi haqidagi g'oyani tan oladi. Bu jihatdan ham postpozitivizm mazkur falsafiy yo'nalishning oldingi shakllaridan ancha farq qiladi. Quyida postpozitivizm vakillarining qarashlari bilan tanishamiz.

Tomas Kun (1922-1996) ning epistemologik konsepsiyasi uning «Ilmiy inqiloblar strukturasi» asarida ifodalangan bo'lib, bu yerda u pozitivistik an'analarni tanqid qiladi.

T.Kun fikriga ko'ra, fan tarixi epistemologiyaning bazisi va asosiy materialiga aylanishi lozim. Fan – bilimlar tizimi emas, balki avvalo ilmiy hamjamiyatlar faoliyatidir. T.Kunning «Ilmiy inqiloblar strukturasi» asari ta'sirida ilmiy hamjamiyat tushunchasi fanning barcha sohalaridan mustahkam o'rin oldi. Fanning o'zi g'oyalar tizimining rivojlanishi sifatida emas, balki ilmiy hamjamiyat faoliyatining mahsuli sifatida tushunila boshlandi.

Fan rivojlanishining Kun taklif qilgan modeli turli ilmiy hamjamiyatlar o'rtasidagi raqobat kurashi hodisalari oldinma-ketin yuz berishini nazarda tutadi. Qabul qilingan paradigma hukmronligi davri, «normal fan» bosqichidan keyin paradigmaning inqiroz davri keladi va bu ilmiy inqilob atamasi bilan ifodalanadi. Raqobatlashayotgan taraflardan birining g'alabasi fanning normal

rivojlanish bosqichini tiklaydi. Paradigma yuzaga kelishidan oldingi davr dalillarning tartibsiz to'planishi bilan tavsiflanadi. Bu davrdan chiqish ilmiy amaliyot andozalari, nazariy qoidalar, dunyoning aniq manzarasi belgilangani, nazariya va metodning birlashuvini anglatadi.

Kun o'zining paradigma konsepsiyasini har tomonlama himoya qiladi. «Paradigma» deganda u ma'lum vaqt mobaynida ilmiy hamjamiyatga muammolarni qo'yish va yechish andozasini beruvchi keng e'tirof etilgan ilmiy yutuqlarni tushunadi. Paradigma ilmiy hamjamiyat tomonidan qabul qilingan va ilmiy an'ananing mavjudligini ta'minlovchi e'tiqodlar, qadriyatlar va texnika vositalari majmuini anglatgani bois, Kun fundamentalizm tamoyillarini rad etadi. Ilmiy paradigmaga bog'liq bo'lmagan omillar yo'q va bo'lishi mumkin emas. Uning fikricha, kuzatishning empirik jihatdan neytral tili ham bo'lishi mumkin emas. Paradigma strukturasi nimalar kiradi?

Birinchidan, simbolik umumlashtirishlar – qonunlar, ta'riflar va ko'p ishlatiladigan atamalar.

Ikkinchidan, universumning u yoki bu ontologiyasini belgilovchi metafizik mo'ljallar majmui.

Uchinchidan, ayrim vazifalarni yechishning umumiy qabul qilingan andozalari, sxemalari.

Kun paradigma tushunchasini yanada aniqroq izohlashga urinib, uni keyinchalik olimlarning muayyan fanga mansubligini ham, ilmiy faoliyat qoidalari tizimini ham hisobga oluvchi fan matritsasi tushunchasiga aylantirdi.

Stiven Tulmin (1922-1997) epistemologiyaning evolyusion epistemologiya asoschisi. Bu evolyusion umumiy ma'nosi shundan iboratki, u bilishni jonli tabiat evolyusiyasining lahzasi sifatida o'rganadi va bilish mexanizmlarini evolyusiya nuqtai nazaridan yoritadi. Evolyusion epistemologiya sof evolyusiya va bilish jarayoni biologiyasining o'xshashligi g'oyasiga asoslangan va insonning bilish apparati bu biologik evolyusiya jarayonida rivojlangan moslashuvlar mexanizmidir, degan tasavvurga tayangan. Evolyusion epistemologlar fikriga ko'ra, ayni shu sababli bilish mexanizmi evolyusion tip bo'yicha rivojlanadi va tegishli ravishda hozirgi zamon evolyusiya nazariyasiga muvofiq tushunilishi mumkin.

Evolyusion epistemologiya insonning biologik evolyusiya mahsuli sifatidagi talqinidan kelib chiquvchi bilish nazariyasidir.

Shunday qilib, evolyusion epistemologiyaning asosiy nazariy manbasi sifatida organik evolyusiya konsepsiyasi amal qiladi. Evolyusion epistemologiyaning ikki xil ma'nosini farqlash iozim:

- bilish vositalari, shakllari va metodlarining (bilish organlarining) rivojlanishini evolyusion sxema yordamida tushuntirishga urinish;
- bilim mazmunini (axborotning paydo bo'lishini) evolyusion tushuntirishga harakat qilish. Bu yerda o'zgaruvchanlik, tanlash va mustahkamlash tushunchalari ma'lum ahamiyat kasb etadi.

Evolyusion epistemologiyaning birinchi ma'nosida dunyoni aniq aks ettirish imkoniyatini ta'minlovchi bilish organlari, kognitiv strukturalar va bilish qobiliyatlarining evolyusiyasi masalalariga urg'u beriladi.

Karl Popper (1902-1994). Eng muhim asarlari: «Ilmiy tadqiqot mantiqi» (1935), «Ochiq jamiyat va uning dushmanlari» (1945), «Tarixiylikning qashshoqligi» (1963), «Obyektiv bilim. Evolyusion yondashuv» (1972), «Realizm va fan maqsadi» (1983).

Popper falsafaning bosh maqsadi ilmiy bilimning o'sishini, ayniqsa, ilmiy kosmologiyani o'rganishdan iborat deb bilgan. Ilmiy kosmologiya dunyoni, shu jumladan, insonni (va uning bilimini) bu dunyoning qismlari sifatida bilishni nazarda tutadi. Popper fikriga ko'ra, falsafaning alohida metodi mavjud emas, masalalar aniq qo'yiluvchi va taklif etilgan yechimlar tanqidiy tahlil qilinuvchi har qanday oqilona munozara metodi mavjud.

Popper ta'limoti kontekstida falsafa va fanning o'zaro nisbati yo'lidagi eng katta to'siq – falsafiy bilimning o'ziga xosligidir. Popper fikriga ko'ra, falsafa va fanni aniq ajratish naturfalsafaning spekulativ tamoyillari va fan farazlarini farqlash uchun zarur.

Bu kontekstda Popper fan va falsafani emas, balki dogmatik va evristik bilimni ajratishni ma'qul ko'rgan.

Imre Lakatos (1922-1974) britaniyalik fan faylasufi va tarixchisi. O'zining ilk asarlarida farazlar va rad etishlar mantiqining o'ziga xos variantini bilimning o'sishi muammosining rekonstruksiyasi sifatida tuzishga harakat qildi. XVII-XIX asrlar matematikasi uning tahlil predmetiga aylandi. Keyinchalik u, o'z fikriga ko'ra, fanlarning rivojlanish zamirida yotuvchi ilmiy tadqiqot dasturlarining raqobati g'oyalari asoslashga harakat qiladi. U «Mening yondashuvim tadqiqot dasturlaridan iborat «raso fan» bilan sinov va xatolarning siyqasi chiqqan andozasidan tashkil topgan «noraso fan»ni farqlashning yangi mezonini nazarda tutadi», deb yozadi. Lakatos o'z konsepsiyasini asoslashda fan tarixini o'rganishga alohida e'tibor bergan.

Lakatos fikriga ko'ra, ilmiy dastur ilmiy bilimning asosiy birligidir. U ilgari surgan konsepsiya nuqtai nazaridan fanning rivojlanishi tadqiqot dasturlarining o'zgarishidir. «Men fanning uzluksizligiga Popper ko'zoynagi orqali qarayman, – deb tan oladi u. – Shu sababli Kun paradigmalarni ko'rgan

joyda men oqilona tadqiqot dasturlarini ham ko'raman». Tadqiqot dasturi uzluksiz rivojlanuvchi asos. g'oyalar va tamoyillar birligi bilan bog'liq nazariyalar majmui va ketma-ketligi sifatida tushuniladi. Bosh nazariya keyingi nazariyalarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi va ularning har biri oldingi gipotezaga qo'shimcha gipoteza kiritish orqali rivojlanadi.

Lakatos anomal vaziyatlarga tushuvchi yoki qarshi misollar bilan to'qnash keluvchi nazariyalarga baho berishda falsifikatsionizmga haddan tashqari berilishning oldini olishga harakat qilgan.

U yoki bu tadqiqot dasturini metodologik tahlil qilish texnikasi bir qancha bosqichlardan iborat:

- tadqiqot dasturining oqilona rekonstruksiyasini ilgari surish;
- uni haqiqiy nazariya bilan taqqoslash;
- uni tarixiylik va oqilonalikning mavjud emasligi uchun tanqid qilish.

Uzluksiz o'sish talabi Lakatos oqilona rekonstruksiyasining asosiy mazmuni va mohiyatidir. Umuman olganda, olimning konsepsiyasi mantiqiy-normativ xususiyat kasb etadi. Ilmiy tadqiqot dasturi ilmiy bilim rivojlanish yo'llarining ko'p sonliligi va rang-barangligini cheklaydi, fan tarixi turli nazariyalarning yuzaga kelishi, rivojlanishi va raqobati tarzida namoyon bo'ladi. Ayni vaqtda, tadqiqot dasturlari, asosiy nazariyalar hamda ilmiy bilimning o'zgarishi va rivojlanishi rang-barang shakllari mexanizmining amalda murakkabligi taklif etilgan model bilan uyg'unlasha olmaydi.

Pol Feyerabend (1924-1994) amerikalik faylasuf va metodolog olim. Feyerabendning serqirra konsepsiyasida Vitgenshteyn ijodi so'nggi davrining ta'siri, tanqidiy ratsionalizmga moyillik va hatto «ilmiy materializm» tamoyillariga duch kelish mumkin. Bu olim an'anaviy va yangi muammolarni tabiiy-ilmiy dunyoqarash va metodologiya nuqtai nazaridan tushunishga harakat qilganligidan dalolat beradi.

Feyerabend XX asr 70-yillari oxirida fan falsafasi va «fan faylasuflari»ning asarlarida ifodalangan «antagonistik g'oyalar», oqibatlar va natijalar to'g'risida so'z yuritadi. Fan nima, u qay tarzda ish ko'radi, uning natijalari qanday, degan savollarni berib, mutafakkir ularga javoban fan faoliyatini boshqaruvchi alohida ilmiy metod, ya'ni qoidalar majmui mavjudligini qayd etadi.

Feyerabend ilgari surgan nazariy realizm g'oyasi bilimning aktual o'sishi o'zaro mos tushmaydigan (yagona mantiqiy asos bilan deduktiv bog'lanmagan va har xil tushunchalar va metodlardan foydalanuvchi) nazariyalarning ko'payishi (proliferatsiyasi) natijasida amalga oshirilishini qayd etadi. Tajriba

dom nazariy asoslangan tajribadir, u yoki bu nazariyaning qabul qilinishi esa idrok etish tizimini belgilaydi.

Metodolog asoslab bergan proliferatsiya (nazariyalarning ko'payishi) tamoyili qabul qilingan nuqtai nazarlar hatto etarli darajada tasdiqlangan va keng e'tirof etilgan bo'lsa ham ularga mos tushmaydigan nazariyalarni yaratishga ruxsat beradi.

Nazariy metodologik inmoralizm pozitsiyasi bilimning teng huquqli tiplari to'plami fan va shaxsning rivojlanishidan dalolat beruvchi borliqdir, degan g'oyaga tayunadi. Feyerabend fikricha, muqobillar o'rtasidagi kurash davrlari eng samarali davrlardir. Muqobil konsepsiyalarning kurtaklari olimning turli falsafiy va metodologik nuqtai nazarlarida yashirindir.

Nazariyalar plyuralizmi g'oyasini Feyerabend an'analar plyuralizmigacha kengaytiradi. Feyerabend fikriga ko'ra, olimlar faoliyatida haqiqat emas, balki individual qobiliyatlarning rivojlanishi, bilish va uning chin oqilonaligi emas, balki cheklanmagan, mutlaqo erkin xulq-atvor muhimdir. Uning ko'pgina g'oyalari akademik falsafa vakillarini lol qoldirgan.

Feyerabend metodologiyasida barcha gnoseologik amallar va oqilonalikning plyuralistik o'zgarishiga qarab mo'ljall olingani bejiz emas. U fan falsafasining mazkur bosqichiga xos bo'lgan epistemologik tadqiqotlarda bilish imkoniyatlarining ochiqligi va uning demokratiyalashuviga intilishni aks ettiradi.

Maykl Polani (1891-1976) yaratgan yashirin shaxsiy bilim konsepsiyasi o'ziga xosligi va oldingi bosqichning normativ-ratsionalistik muammlariga nonuvofiqligi bilan ajralib turadi.

M.Polani epistemologiyasida antropologik mo'ljallar ancha kuchlidir. Uning asosiy tezislari:

- Fanni mahoratli odamlar yaratadi.
- Bilish faoliyati san'atini darslikdan o'rganish mumkin emas. U faqat bevosita mahorat bilan o'tadi.
- Fanni yaratuvchi odamlar boshqalar bilan almashtirilishi va o'zlari yaratgan bilimdan ajratilishi mumkin emas.
- Ilmiy bilish faoliyatida fanga, uning qimmatiga bo'lgan ichki ishonch kechinmalari shaxsiy tajribasi motivlari, shuningdek, olimning manfaatdorligi, shaxsiy mas'uliyati o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

M.Polani uchun shaxsiy bilim – bu biluvchining intellektual jonbozligi, fidokorligidir. U nomukammallikdan dalolat bersa-da, biroq bilimning zaruriy elementi hisoblanadi.

Polani e'tiqodning bilish jarayonidagi ulkan roliga yangicha baho beradi. U e'tiqod obro'sizlanishi natijasida hozirgi odamning dinga e'tiqod qilishi bilan bog'liq vaziyatlarning cheklangan sonidan biron-bir fikrlarni ishonch bilan qabul qilish qobiliyatini yo'qotganini, e'tiqod hodisasi umumiylikni bilish imkonini bermaydigan subyektiv ro'yo maqomini olganini qayd etadi.

Mutafakkir fikriga ko'ra, ilmiy maqolalar va darsliklarning matnlarida ifodalangan ilmiy bilim ong diqqat markazida turuvchi bilimlarning bir qismi, xolos. Ularning ikkinchi qismi bilish jarayoniga doimo yo'kdosh bo'lgan chetdagi (yoki yashirin) bilim yarmida jamlangandir. Bu bilimni «sezgilarni tasmollab anglash» bilan o'xshashlik bo'yicha va qo'lda mavjud asbob yordamida talqin qilish mumkin. Shusiz faoliyat jarayoni izchil amalga oshishi mumkin emas. Bilish asbob yoki mo'ljal sifatida foydalaniluvchi ayrim narsalarni tartibga solish va ularni sun'iy nazariy yoki amaliy natijada rasmiylashtirish orqali amalga oshiriladi. Bu holda bizning ongimiz bosh «ong nuqtasi»ga, biz pirovard natijada crishadigan yaxlitlikka nisbatan «periferik» hisoblanadi.

Polani konsepsiyasining yangiligi shundaki, unda ilmiy qoidalar ma'nosi yashirin bilimning, o'z teran asoslarida instrumental xususiyat kasb etuvchi «bilim»ning mavhum kontekstiga bog'liq bo'ladi. U insonning butun moddiy tuzilishi bilan belgilanadi va artikulyasiya qilinmay qolgan instrumental bilim bilan uzviydir. Polani ma'no e'lon qilinuvchi mulohazada mujassamlashgan shaxsiy ishonch bilan ham uzviy bog'liq ekanligini qayd etadi. M.Polani ilmiy bilim o'sishining bilish faoliyatining amaldagi shaxsiy-kognitiv mexanizmlari hisobga olinuvchi yangi modelini o'ylash lozim, degan xulosaga keldi.

Strukturalizm va poststrukturalizm. Strukturalizm (lot. structura – tuzilish, joylashish, tartib) – G'arb falsafasining yangi yo'nalishlaridan biri. Strukturalizm, umumiy falsafiy-epistemologik tasavvurlar, metodologik mo'ljallar va ayrim fanlar (lingvistika, adabiyotshunoslik, etnografiya, tarix, estetika, san'atshunoslik, psixologiya, sotsiologiya, falsafa)dagi yo'nalishlar majmui sifatida, XX asr boshidan 40-yillargacha shakllandi.

Strukturalizmning ko'pgina g'oyalari yuzaga kelishiga turtki bergan mutafakkirlar qatoriga V.Gumboldt (inson ongi dunyosini modellashtirishda tilning dinamik roli), Ch.Pirs (semiotika asoschisi), E.Kassirer (inson xulq-atvori va ongining shakllanishida til, mifologiya va san'at simbolik tizimlarining roli)ni kiritish mumkin.

Strukturalizmning asosiy xususiyati shundan iboratki, uning tarafdorlari inson hissiy idrok etishi mumkin bo'lgan barcha hodisalarga «fenomenlar», ya'ni ichki, teran va shu sababli «noaniq» strukturalarning sirtida namoyon

bo'lishi (manifestatsiya) sifatida qaraganlar va ularni yoritishni o'z vazifasi deb hisoblaganlar.

Bu vazifani hal qilishda strukturalizm pafosi ijtimoiy fanlarga aniq fanlar maqomini berishga qaratildi.

Struktura tushunchasi strukturalizmning bosh tushunchasi hisoblanadi. Struktura deganda, turli ichki va tashqi o'zgarishlarda har xil, ko'p variantli tushunchalar majmui yoki strukturalistlar ta'biri bilan aytganda, har qanday diaxronik rivojlanuvchi tizimning sinxron qayd etilishi tushuniladi. Strukturalizmda ko'pincha model sifatida belgilanuvchi har qanday struktura uch zaruriy shart: elementlar mustaqil butunga yaxlit bo'ysunishi; transformatsiya – bir kichik struktura boshqa kichik strukturaga yuzaga kelish qoidalariga muvofiq tartibli o'tishi; o'zini o'zi tartibga solish – mazkur tizim doirasida qoidalarning ichki tartibga solinishini qanoatlantirishi lozim. Shunday qilib, struktura nafaqat obyektning barqaror skeleti tarzida, balki rioya qilish, bir obyektidan ikkinchi, uchinchi va hokazo obyektlarni olish imkonini beruvchi qoidalar majmui sifatida amal qiladi.

Poststrukturalistlar (Derrida, Delez, M.Fuko va h.k.) strukturani va bilimdagi barcha nostrukturaviy narsalarni ularning genezisi va tarixiy rivojlanishi nuqtai nazaridan anglab yetishga harakat qildilar.

Ko'rsatilgan yondashuvlarning ikkalasi ham ijtimoiy bilim xususiyatlari va metodlarini, uning faoliyati umumiy mexanizmlarini, tabiiy ilmiy bilimdan farqlarini, u yoki bu ijtimoiy-madaniy shakllar (til, san'at, adabiyot, moda va h.k.) yuzaga kelishini bilishda sinxron va diaxron narsalarning birligini o'rgangan.

Strukturalistlar bunday hodisalarni o'rganishda struktura tarixdan obyektivroq, muhimroq va birlamchiroq deb hisoblagan bo'lsalar, poststrukturalistlar bunga zid xulosani ilgari surganlar.

Poststrukturalizm o'ziga azaldan xos bo'lgan omillarning tabiiy davomi hisoblanib, nazariy harakat sifatida strukturalizm tanqidi tarzida to'rt asosiy yo'nalishda rivojlanadi:

- strukturaviylik muammosi;
- belgililik muammosi;
- kommunikativlik muammosi;
- subyektning yaxlitligi muammosi.

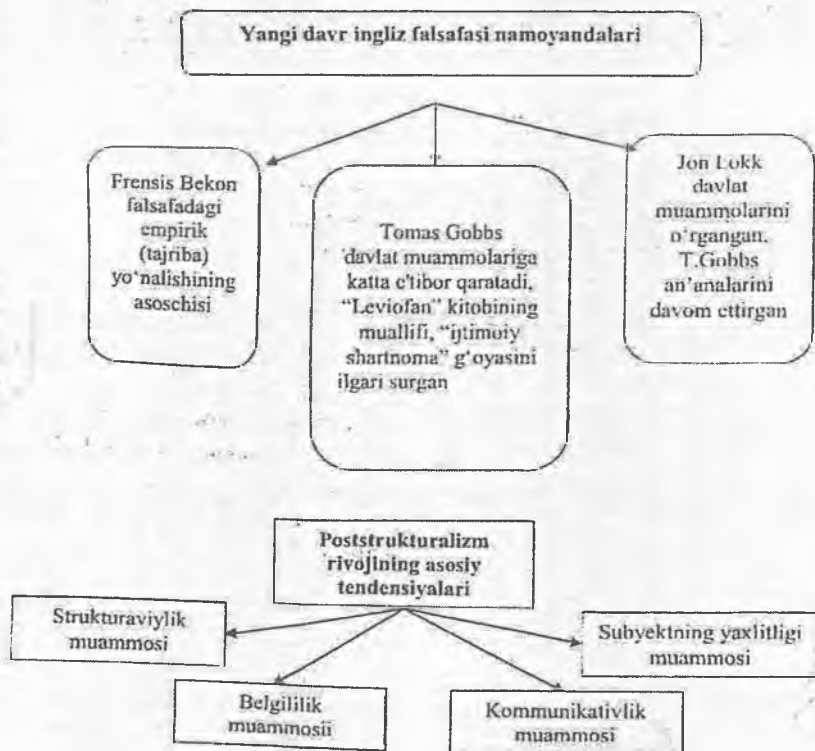
Ayni vaqtda poststrukturalizm namoyandalari obyektivlik, metod va ilmiylik ahamiyatga ega emas va bilish jarayonining izlanuvchi maqsadlari sifatida amal qilmaydi, deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, bilish jarayoni subyekt, istak, tasavvur va bilishda muhim rol o'ynovchi boshqa shaxsiy

fazilatlarisiz amalga oshishi mumkin emas. Shu sababli poststrukturalistik subyekt – bu bilim egasi va bilim himoyachisi emas, balki vazifasi qanday yo‘l bilan bo‘lmasin borliqqa kirishdan iborat bo‘lgan afsungar, san’atkor, bola, inqilobchi va shu kabilardir.

Tajribaviy-amaliy matnlar

F.Bekon, R.Dekart, J.Lokk, pozitivizm, neopozitivizm, postpozitivizm, strukturalizm, poststrukturalizm, evolyusion epistemologiya, shaxsiy bilim, ilmiy inqilob, ochiq bilim, yashirin bilim, emotsional anarxizm, mustaqillik, o‘zbek falsafasi, milliy falsafa, I.Mo‘minov, E.Yusupov. O‘zbekiston falsafa jamiyati, o‘zbek adabiyoti.

Qo‘shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Yangi va eng yangi davr falsafasining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
2. F.Bekon va R.Dekart ijodini qiyoslang.
3. J.Lokk ta'limotining o'ziga xos tomonlarini tushuntiring.
4. Pozitivizm rivojlanishining asosiy bosqichlarini va ulardan har birining o'ziga xos xususiyatlarini ayting.
5. Strukturalizmning poststrukturalizmdan farqi nimada?
6. Evolyusion epistemologiyaning ahamiyati nimada?
7. Shaxsiy bilimning qanday turlari mavjud?
8. XX asr o'zbek falsafasining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
9. J.Tulenov ijodida dialektika masalalarining talqini nimaga asoslanadi?
10. XX asr o'zbek falsafasining rivojlanishidagi ijtimoiy siyosiy sharoitlarni tushuntiring.

Esse mavzulari

1. Yangi davrda eksperimental matematik tabiyotshunoslikning shakllanishi va uning falsafaga ta'siri
2. F.Bekon – Yangi davr falsafasi asoschisi
3. R.Dekartning bilish haqidagi ta'limoti
4. T.Gobbsning ijtimoiy va falsafiy qarashlari
5. XVIII asr Fransuz ma'rifatchilik falsafasi
6. XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asr nemis falsafasi
7. Yangi davr nemis irratsionalizmi
8. Pozitivizm va uning evolyusiyasi
9. Zamonaviy strukturalizm va poststrukturalizm falsafasi
10. Derrida va T.Adorno ijodining o'zaro aloqasi va farqi

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Yangi davrda E.Torrichelli havo bosimi mavjudligini qanday yo'l bilan aniqladi?

- A. Eksperimental
- B. Kuzatish
- V. Aniqlamagan
- G. Tajriba asosida.

2. Qon aylanishini kim kashf etdi?

- A. V.Garvey
- B. E.Torrichelli
- V. U.Gilbert

G. R.Boyl
3. Ijtimoiy fanlarda tabiiy huquq nazariyasi Angliyada kim tomonidan ishlab chiqildi?

- A. T.Gobbs
- B. G.Grotsiy
- V. G.Leybnits
- G. R.Dekart

4. Yangi davrda fanlarning rivojlanish jarayonida falsafada qanday ajralishlar sodir bo'ldi?

- A. Sxolastika va din
- B. Tabiat va din
- V. Sxolastika va tabiat
- G. Falsafada ajralishlar bo'lmadi.

5. Pozitivizmning asoschisi kim?

- A. O.Kont
- B. R.Karnap
- V. G.Spenser
- G. R. Bultman

Adabiyotlar:

1. Shermuxamedova N.A. Falsafa. – Toshkent, Noshir, 2012.
2. Кун Т. Структура научных революсий. – Москва., 1975.
3. Лакатос И. Фалсификация и методология научно-исследовательских программ. – Москва., 1995.
4. Поппер К. Логика и рост научного знания. – Москва., 1993.
5. Феерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – Москва., 1986.
6. Полани М. Личностное знание. – Москва., 1985.
7. Рикер Пол. Герменевтика. Этика. Политика. – Москва., 1995.
8. Кузнецов В.Г. Гермелевтика и гуманитарное познание. – Москва., 1991.
9. Литсук А.А. Философия истории Иммануила Канта и Иоганна Готлиба Фихте: диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.03. Нижневартовск, 2000.
10. Винокуров Э.Ю. Политическая философия Канта в современных философских дискуссиях о глобальном политическом устройстве: диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.03. Калининград, 2001.

4-MAVZU.

BORLIQ – FALSAFA KATEGORIYASI

Borliq tushunchasining tahliliga oid konsepsiyalar. Borliq falsafiy bilimlarning alohida sohasi bo'lib, unda borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalarning keng doirasi o'rganiladi, mavjudlik sifatiga ega bo'lgan barcha narsalarning mohiyati aniqlanadi. Dastlab Aristotel tomonidan asos solingan ontologiya tushunchasi 1736-yilda Kristian Vulf tomonidan olam haqidagi falsafiy bilimning ifodasi sifatida ilmiy muamalaga kiritilgan. Rudolf Goklenius narsalarning mavhumligini ifodalash uchun "ontologiya" tushunchasidan foydalangan. U uch xil – fizik, matematik va transnatural mavhumlikni farqlagan. Transnatural mavhumlik Xudo obrazida o'z ifodasini topgan.

Hozirgi davrda «Ontologiya» atamasi (yunoncha ontos – borliq, logos – so'z, ta'limot), borliq haqidagi ta'limot degan ma'nada foydalaniladi. Ontologiya har qanday falsafiy dunyoqarashning negizi hisoblanadi va shu tariqa o'z tarkibiga kirmaydigan boshqa falsafiy muammolar talqinini ko'p jihatdan belgilaydi.

Borliq haqidagi fan – ontologiya qadim zamonlardayoq falsafaning muhim qismi hisoblangan. Borliq kategoriyasi dunyoda hamma narsaga xos bo'lgan xususiyatning o'ta umumiy tavsifi sifatida vujudga kelgan.

Fizika materiya va harakatning eng umumiy shakllarini o'rganadi va uning fundamental nazariyalari «butun mavjudlik»ka tatbiq etiladi.

Ontologiya bilan fizika o'rtasida jiddiy farq mavjud bo'lib, u biron-bir fizik nazariyaga ontologiyaning o'rmini bosish imkonini bermaydi.

Falsafiy ontologiyaning fizik ontologiya bilan umumiyligi shu bilan belgilanadiki, u o'rganuvchi materiya va harakat shakllari qolgan barcha, yanada murakkabroq - kimyoviy, biologik, ijtimoiy shakllar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Fizika «butun mavjudlik»ni (borliqning bizga ma'lum bo'lgan shakllari doirasida) qamrab oladi va o'zi aniqlagan qonunlarni butun dunyoga tatbiq etadi. Ammo u borliq nofizik shakllarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganmaydi. Fizik ontologiyada olamning umumiy jihatlarni voqelik barcha obyektlarining «fizik zamini»gina hisoblanadi. Falsafiy ontologiya esa, borliqning har qanday sohasi obyektlari, shu jumladan biologik va ijtimoiy obyektlarning o'ziga xos xususiyatlari o'rtasida umumiy jihatlarni aniqlashga harakat qiladi. Fizika doirasida ontologiyada doirasida aniqlanuvchi umumiy xossalalar – bu fizik xossalardir. Falsafada ontologiya umumiy jihatlarni

obyektlarning fizik xossalarida ham, nofizik (kimyoviy, biologik, ijtimoiy) xossalarida ham izlaydi.

Fizikada har qanday ontologiya, gipotetik xususiyat kasb etadi. Uning bu xossasi ilmiy nazariyalarnikidan ham kuchliroqdir. Shu ma'noda Yum va Kant tajribada ko'rilmaydigan narsalar haqidagi ontologik mulohazalar muqarrar tarzda subyektiv va isbotlab bo'lmaydigan farazlarni o'z ichiga oladi va shu bois ishonchsiz deb hisoblaydi. Falsafada ontologiya - taxmin va farazlar bilan kuchli bog'liqdir.

Falsafiy nuqtai nazardan ontologik konsepsiya mavhum tushunchalarni va borliqning umumiy tamoyillarini spekuliyativ tarzda tuzish yo'li bilan yaratilmasligi kerak. Bu yo'l tafakkurning voqelikdan uzoqlashishiga olib boradi. Tamoyillar va tushunchalar tabiatga muqarrar va shak-shubhasiz haqiqatlar sifatida bog'lanmasligi kerak. Aksincha, ular tabiatni o'rganishdan, fan to'plagan borliqni bilish tajribasini umumlashtirishdan keltirib chiqarilishi lozim.

Borliq tushunchasining etimologiyasi. Muayyan narsalar mavjudligi yoki mavjud emasligi masalasi inson falsafiy mulohaza yurita boshlagani zahotiyoq uning diqqat markazidan o'rin oldi. Mifologiyaning bosh vazifasi – «borliqni kim yaratgani» haqida gapirib berishni, falsafa «borliqning nimaligi, u qayerdan paydo bo'lgani va qayerga yo'qolishi»ni oqilona tushuntirish bilan shug'ullanadi. Bunday tushuntirishga urinish jarayonida faylasuflar barcha zamonlarda quyidagi savollarga javob topish zaruriyati bilan to'qnash kelganlar:

- falsafiy kategoriya sifatidagi «borliq» nima?
- bu atama nimaga nisbatan tatbiq etilishi mumkin?
- unga qanday falsafiy ma'no yuklanadi?

Shunday qilib, «borliq» va «yo'qlik» kategoriyalarining o'ziga xosligi, betakrorligi va universal ahamiyati shundan iboratki, ularning falsafiy ma'nosi tavsiflanadigan turli tillarda ular «bo'lmov» fe'lidani (yoki uning inkoridan) hosil bo'lgan tushunchalar hisoblanadi va narsaning o'zini emas, balki uning mavjudligi yoki yo'qligini ko'rsatadi. Masalan, stol bor, yomg'ir yo'q, oqlik bor, aks yo'q, miya bor, g'oyalar yo'q va h.k.

Borliq va yo'qlik dialektikasi. Falsafa tarixida birinchi bo'lib Parmenid «Borliq bor, yo'qlik esa – yo'q», degan fikrni ilgari surgan. Binobarin, yaxshi, yomon, to'g'ri, noto'g'ri, quvnoq, sho'r, oq, qora, katta, kichkina kabi va shunga o'xshash sifatlar borliqqa nisbatan qo'llanilishi mumkin emas. Borliqni biron-bir koordinatalar tizimiga joylashtirib bo'lmaydi. uni faqat vaqtda fikrlash mumkin. Muxtasar qilib aytganda, borliqni har qanday voqelik ega bo'ladigan

umumiy, universal va betakror mavjudlik qobiliyati, deb tavsiflash mumkin. Bu fikr esa amalda mavjud narsagina borliqqa ega bo'lishi mumkin, degan xulosa chiqarish imkonini beradi.

«Yo'qlik» har qanday tilda amalda mavjud bo'lmagan narsa bilan tenglashtiriladi va boshqacha tushunilishi mumkin ham emas. Boshqacha aytganda, yo'qlik borliqni inkor etadi va narsa, jism, hodisa, ong... (ya'ni amalda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan narsalar) o'zligini yo'qotgan holda «yo'qlik» atamasi ayni shu ma'noda ishlatiladi va ular haqida ular «yo'qlikka chekindi», mavjud emas, deyiladi. Lekin sof falsafiy ma'noda bu fikrni to'g'ri deb bo'lmaydi. Borliq va yo'qlik o'rtasida dialektik o'zaro aloqa mavjud.

Birinchidan, dunyo haqidagi hozirgi tasavvurlarga ko'ra, biz yashayotgan Olam bo'shliqdan bino bo'lgan. Bo'shliq materiyaning alohida holati. Bo'shliq fizik borliqning eng boy tipi, o'ziga xos potensial borliq sifatida namoyon bo'ladi, zero, unda mumkin bo'lgan barcha zarralar va holatlar mavjud, biroq ayni vaqtda unda aktual tarzda hech narsa yo'q.

Ikkinchidan, amalda mavjud bo'lgan narsaning obyektiv borlig'i yo'qlikka chekinadi, lekin, shunga qaramay u haqda gapirilayotgan, ya'ni u muayyan narsa sifatida fikrlanayotgan bo'lsa, bu narsa ongda mavjud bo'ladi va o'zining «ikkinchi» borlig'ini saqlaydi, ayni holda u dastlabki obyektning nusxasi, ideal obrazi bo'lib qoladi.

Shunday qilib, o'tgan zamondagi borliq yo'qlikdir. Borliq doim hozirgi zamonda mavjud bo'ladi, u faqat hozirgi zamonda o'zini namoyon etadi, basharti u dolzarb va amalda namoyon bo'lish imkoniyatiga ega bo'lsa, agar u potensial, ya'ni axborot manbalarida mavjud yoki uning paydo bo'lishi obyektiv rivojlanish mantig'i bilan belgilangan bo'lsa. Amalda yo'q bo'lgan narsa haqida ideal obraz sifatida fikrlash mumkin. Boshqacha aytganda, unga ideal obraz tarzidagi ideal borliq shakl-shamoyilini berish mumkin. O'tmishga tatbiqan biz borliq haqida faqat shu ma'noda so'z yuritishimiz mumkin.

Ammo inson bilishning bu birinchi bosqichida to'xtab qolmagan va o'zini qurshagan borliqning ko'p sonli turli-tuman holatlari orasida qolgan barcha narsalardan sezilarli darajada farq qiladigan narsalarni, borliqning ayni shu shakli voqelikning boshqa shakllari va holatlaridan nima bilan farq qilishini aniqlashga harakat qilgan. Bugungi kunda insoniyat borliqning ko'p sonli turli-tuman shakllaridan ularning ayniqsa aniq bo'lgan bir nechtasini farqlash imkonini beradigan tajriba va bilim to'pladi.

Sof borliq g'oyasi. «Sof borliq» – bu o'z holicha, barcha konkret belgilaridan xoli ko'rinishda olingan mavjudlik. Birinchilardan bo'lib Parmenid (miloddan avvalgi VI asr) borliq tushunchasidan yo'qlikning mavjud emasligi

kelib chiqishini isbotlashga uringan. Amalda biz yo'qlik haqida hatto fikrlay ham olmaymiz, chunki agar biz u haqda o'ylasak, u bizning fikrimizda mavjud bo'ladi, ya'ni borliq sifatida fikrlanadi. Binobarin, yo'qlikni tasavvur qilish ham mumkin emas, bu esa uning mavjud emasligini anglatadi. Ammo yo'qlik bo'lmasa, hech narsa paydo bo'lishi ham, yo'q bo'lishi ham mumkin emas.

Gegel «sof borliq» kategoriyasidan foydalanishning boshqacha usulini topgan. Uning ontologik konsepsiyasida bu kategoriya Mutlaq g'oya rivojlanish mantig'ining tayanch nuqtasi hisoblanadi. «Sof borliq» va «sof yo'qlik»ning ayniyligini qayd etgan holda, Gegel bu qarama-qarshiliklar sintezidan iborat bo'lgan «shakllanish» tushunchasini kiritadi (zero, shakllanish nimaningdir borligini anglatadi, chunki «shakllanmoqda», vujudga kelmoqda, lekin hali borliqqa ega emas, chunki «shakllanmagan», vujudga kelmagan). Shundan so'ng Gegel shakllangan nimadir «shakllanish»ning natijasi bo'lishini qayd etadi. Bu natija, Gegel fikriga ko'ra, «mavjud borliq», ya'ni «sof borliq»dan farqli o'laroq, aniq sifatga ega bo'lgan borliqdir.

Falsafa tarixida borliq muammosi. Borliq muammosini falsafiy anglab yetishga ilk urinishlar miloddan avvalgi birinchi ming yillikda vujudga kelgan qadimgi Markaziy Osiyo, hind va qadimgi xitoy falsafalaridayoq kuzatiladi. Xususan, Markaziy Osiyoning eng qadimiy kitobi "Avesto"da, borliq harakatdagi dunyo, butun jonli va jonsiz narsalarning uyg'unligidagi mavjudlik deb ifodalanadi.

Vedalar (qadimgi hind tafakkurining ilk yodgorliklari) va (ularga diniy-falsafiy sharhlar) – Upanishadalarda yaxlit ma'naviy substansiya, o'lmas jon haqidagi g'oyalar, shuningdek, dunyo haqidagi tasavvurlar o'z aksini topgan. So'nggi zikr etilgan tasavvurlarga muvofiq butun borliqning negizini tabiiy asoslar – olov, havo, suv, yorug'lik, makon, vaqt tashkil etadi. Qadimgi Hindiston mutafakkirlari borliq sirining tagiga yetishga harakat qilar ekanlar, quyosh tunda qayerga ketadi, yulduzlar kunduzi qayoqqa yo'qoladi kabi savollarga javob topishga uringanlar va bu tasavvurlarni eng qadimgi kitob – Rigvedalarda aks ettirganlar.

Qadimgi Xitoy falsafasi avvalo ijtimoiy muammolarga qarab mo'ljal olgan, unda inson borlig'iga, shuningdek, ijtimoiy borliqqa ko'proq e'tibor berilgan.

Qadimgi yunon falsafasi vujudga kelgan paytdan boshlab ular butun borliqning birinchi sababini mavjud voqelikning o'zidan izlaganlar, uni dam suv (Fales) yoki havo (Anaksimend) deb, dam hamma narsani boshqaradigan boqiy va cheksiz asos – «apeyron»(Anaksimend taxminan mil. av. 611-545-yillar) deb tavsiflaganlar. Anaksimend hatto jonli mavjudotlarning tabiiy kelib

chiqishi g'oyasini ilgari surgan. Uning fikricha, mazkur mavjudotlar dengiz suvida vujudga kelgan va suv o'tlaridan paydo bo'lgan. So'ngra baliqsimon mavjudotlar quruqlikka chiqqan va ulardan odamlar rivojlangan. Shunga o'xshash fikrlarni Ksenofan (mil. av. 580-490-yillar) ham ilgari suradi. U hamma narsa er va suvdan vujudga keladi va rivojlanadi, hatto «biz ham er va suvdan paydo bo'lganmiz», deb hisoblaydi.

Parmenid (mil. av. 540-480-yillar) faylasuflar orasida birinchi bo'lib borliqni kategoriya sifatida tavsiflagan va uni maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylantirgan. U haqiqiy borliq mohiyatining o'zgarimasligi haqidagi g'oyani ilgari suradi. Parmenid fikricha, borliq paydo bo'lmagan va u yo'q ham bo'lmaydi, chunki undan boshqa hech narsa yo'q va bo'lishi mumkin ham emas. Borliq yagona (uzluksiz), harakatsiz va barkamoldir. U o'z chegaralariga ega bo'lib, «ulkan mutlaqo yumaloq sharga» o'xshaydi.

Aristotel (miloddan ayvalgi 322-384-yillar). «Borliq nima?» degan savol qo'ygan, tafakkur va borliqning bir xilligi g'oyasini ilgari surgan. Aristotelning fikricha, «borliq kategorial so'zlash shakllari orqali ifodalovchi barcha narsalarga o'z-o'zidan bog'lanadi. Zero, bunday so'zlash usullari qancha bo'lsa, borliq ham shuncha ma'noda ifodalanadi. Ayrim iboralar narsaning mohiyatini, ayrimlari - sifatini, ayrimlari - miqdorini, ayrimlari – nisbatini, ayrimlari – harakati yoki o'zgarishini, ayrimlari – «qayerda»ligini, ayrimlari – «qachon»ligini anglatgani sababli, borliq ularning har biriga mos ma'nolarga ega bo'ladi».

Aristotel ontologiyasi asosida uchta ta'limot yotadi:

a) borliqning kategorial tahlili (kategoriyalar haqidagi ta'limot)

b) borliqning kauzal tahlili (borliqning sabablari haqidagi ta'limot)

v) borliqning imkoniyat va voqelik munosabati orqali tahlili. (imkoniy borliqdan voqelikka o'tish jarayonining tahlili). Demak, Aristotel ontologiyasini tushunish uchun ana shu uch ta'limot yoki tahlil mazmuniga tayanish kerak.

Borliq tushunchasini Platon (mil. av. 427-347-yillar) sezilarli darajada kengaytirdi. U nafaqat moddiy, balki ideal narsalar ham borliqqa ega ekanligini falsafa tarixida birinchi bo'lib ko'rsatib berdi. Platon «haqiqiy borliq» bo'lishi «obyektiv mavjud g'oyalar dunyosi»ni «hissiy borliq»ga qarama-qarshi qo'ydi. Bunda u inson ongida mustaqil mavjud bo'lgan tushunchalar borlig'ini ham ko'rsatib o'tdi va shu tariqa ilk bor «borliq» tushunchasiga amalda mavjud bo'lgan barcha narsalarni kiritdi.

O'rta asrlar G'arb va Sharq falsafasida «Haqiqiy borliq» – «Xudoning borlig'i» va «haqiqiy bo'lmagan», Xudo yaratgan borliq farqlanadi. O'rta

asrlarda borliqning oliy asosi Xudodir. Barcha barkamolliklar yig'indisi sifatida Xudo mavjudlik xususiyatiga ham egadir, chunki mavjud bo'lmagan mavjudot nomukammaidir. Binobarin, hamma narsaning mavjudligi Xudoda mujassamdir. Xudo borligi to'g'risidagi ontologik dalilning shiorlaridan biri ana shundan iboratdir. Unga ko'ra, butun dunyoni bir joyga bo'ysunish, quyi va oliyning subordinatsiyasiga asoslangan icaraxik tuzilmalar qamrab olgan. Bunda inson ruhi va ilohiy asosning o'zaro ta'siri masalasi bosh muammoga aylanadi.

Foma Akvinskiy Aristotelning shakl va materiya haqidagi asosiy g'oyalaridan foydalanib, din haqidagi ta'limotni ularga to'la bo'ysundiradi. Materiya shaklsiz mavjud bo'lmaydi, shakl esa oliy shaklga yoki «shakllarning shakli» - Xudoga bog'liqdir. Xudo esa sof ma'naviy mavjudot. SHaklning materiya bilan birikuvi moddiy dunyo uchungina zarur. Boz ustiga materiya (Aristoteldagi kabi) passivdir. Unga shakl faol tus beradi. Foma Akvinskiy «ilohiy borliq», hamonki u o'z-o'zidan ravshan narsa emas ekan, tafakkurimiz anglashga qodir bo'lgan narsalar orqali isbotlanishi lozim. U Xudo borligining hozirgi zamon katolik cherkovi ham foydalanuvchi o'z dalil-isbotini taklif qiladi. Demak, o'rta asrlarning borliq muammosi teotsentrik xususiyatga ega.

Sharqning buyuk mutafakkiri Forobiy "Fuqarolik siyosati" va "Fozil shahar odamlari" asarida borliq va uning ibtidosi masalasi haqida fikr yuritadi. Forobiy borliq muammosini hal qilishda "vujudi vojib" va "vujudi mumkin"ning o'zaro nisbatiga murojaat qiladi. Uning fikricha "vujudi vojib" barcha mavjud yoki paydo bo'lishi mumkin bo'lgan narsalarning birinchi sababi. Birinchi sabab sifatida u o'zga turtkiga muhtoj emas. U mutloq borliq va donishmandlik ifodasi. "Vujudi mumkin" esa doimo o'zgarishda, ziddiyatli munosabatlarda bo'lib, unda barcha narsalar oddiydan murakkabga, tartibsizlikdan tartibliikka qarab harakat qiladi. "vujudi vojib" yaratgan eng buyuk voqelikdan biri inson aqlidir. U "Fuqarolik siyosati" asarida borliqni olti darajaga bo'ladi:

1. Birinchi holatdagi sabab.
2. Ikkinchi holatdagi sabab.
3. Uchinchi holatdagi aqli faol.
4. To'rtinchi holatdagi instinkt.
5. Beshinchi holatdagi shakl.
6. Oltinchi holatdagi materiya. Forobiy bu darajalarning har biriga ta'rif beradi. Keyin u "uchinchi aql" - aqli faolni ta'riflaydi. Unga ko'ra, aynan "aqli faol"ga ko'ra, insonning tabiiy, ma'naviy va ruhiy hayoti shakllanadi.

Forobiyning falsafiy qarashlari Sharq falsafasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Ibn Sino fikricha ham borliqning asosi "vujudi vojib" ya'ni Ollohdir. Vujudi vojib bu birinchi mohiyat. Uning mavjudligi sababini boshqa narsalardan qidirish noo'rin. Chunki birinchi sabab uning natijasi bo'lgan xilma xil jarayonlarning mohiyatiga bog'liq bo'la olmaydi. Zero vujudi vojibning mavjudligi uning o'ziga bog'liq. U yagona, abadiy mohiyat. Unda kamchilik va qusurlar bo'lishi mumkin emas. Vujudi vojib doimiy faol, unda toliqish sustlik bo'lishi mumkin emas. Vujudi vojibning mavjudligi ukning o'ziga bog'liq. Vujudi vojib vujudi mumkinning yaratuvchisi. Vujudi mumkinning ichki mohiyati harakat bilan bog'liq. Ibn Sino harakatning uchta turini asoslaydi: Aksidental harakat – bunday harakatda jism boshqa jism tarkibida bo'lib, o'sha obyektlar harakati bilan birga harakat qiladi, bir joydan boshqa joyga ko'chadi, lekin jism o'z tarkibidagi jismlarga nisbatan o'z maqomini o'zgartirmaydi.

Majburiy harakat – bunday harakatning sababi uning o'zida emas, balki undan tashqaridadir. Masalan, mashina odam tashiydi.

Tabiiy harakat-bujismning o'z-o'zidan harakatidir. Tabiiy harakat to'g'ri chiziq bo'yicha harakat va aylanma harakat shaklida namoyon bo'ladi (chaqmoq, momaqaldiraq, zilzila).

Ibn Sinoning borliq haqidagi qarashlari keyingi mutafakkirlar ijodiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tasavvuf ta'limotida borliq muammosi. Tasavvufda oriflar va oshiqlar o'zlarining poetik asarlarida va mifologik g'oyalarda borliq haqidagi bilimlarini bayon etganlar. Poetik ontologiyada birinchidan, ramz, majozlar, qiyos va h.k. ko'p. Ikkinchidan, ushbu ontologiya inson tafakkuriga emas, ko'proq tuyg'ularga yo'nalgan. Ayniqsa, musiqa jo'rliigi, tasviriy san'at asarlarida namoyon bo'lgan, «Aruz» vaznida bitilgan maqomlarda kuylangan.

Uchinchidan, poeziya qalb faolligining mahsuli hisoblanadi va u asosan, tuyg'ularga ta'sir etadi. Buni anglashning mantiqiy tafakkurdan yuqori shakli, deyish mumkin. Shu ma'noda poeziyani tushunish uchun ongning mantiqiy (nazariy) tafakkurdan yuqoriroq shakli – intellektual intuitsiya taqazo etiladi. CHiziqli (mantiqiy) tafakkurning yolg'iz o'zida esa, na intellektual va na estetik (hissiy) intuitsiya ishtirok etmaydi. Shu ma'noda A.Navoiy aytganidek, majozlar haqiqatga ancha yaqinroq.

To'rtinchidan, ramzlar, majozlar hammaga ham aytilishi mumkin bo'lmagan ba'zi g'oyalarni (sirlarni) muayyan odamlargagina etkazish vazifasini bajargan.

A. Navoiyning badiiy mistik ontologiyasi «Lison ut – tayr» asarida yorqin ifoda etilgan. Unga butun olamdagi barcha mavjudot bir xil, dastlabki ulug' (moya) yoki javhar – ilohiy substansiyaning zaruratidir. Xudo bu mavjudotlardan tashqarida emas, balki ularning o'zida mavjuddir Koinot (kosmos, olam) uning mir'ati (oynasi, ko'zgusi) va undagi barcha mavjudot Xudoning zuhurati botinlik ichki, noayyonlik holatidan ayonlik, tashqi, ko'rinadigan (seziladigan) holatga o'tishidir. Asar muqaddimasidayoq Navoiy Xudoning xillaridan biri bo'lgan insonning ilohiyligini va uni olam yaratilishining bosh maqsadi ekani g'oyasini bayon etadi.

Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyalar" asaridagi tasavvuf poetik ontologiyasidan mashhur nemis faylasufi Gegel ta'sirlanib, o'zining dialektik ta'limotini ishlab chiqqan. Rumiyy «Vahdati vujud» tushunchasi orqali Vahdati vujud konsepsiyasi namoyondalari kabi «birdan – bir mavjud narsa Ollohdir, qolgan hamma narsalar uning nuri, shu'lası va «bu dunyo» ham haqiqat lekin u yashirin dunyoning namoyonlik shaklidir deb hisoblaydi. Shuning uchun inson bu dunyoga emas, balki yagona Ollohga muhabbat bilan intilishi kerak, deb hisoblaydi.

Aziziddin Nasafiyning ontologik qarashlari. Nasafiy borliqni «Zubdat ul – Haqoyiq» «Haqiqatlar qaymog'i» asarida Olami Kubro (katta, ulug' Olam, yunon falsafasidagi Makrokosm) va Olami sug'ro (Kichik Olam, inson borlig'i, yunon falsafasidagi Mikrokosm) ga ajratadi hamda ular orasidagi uzviylikni ko'rsatadi. Asarning birinchi bobı Olami Kubro, (makrokosm, kosmos) uning kelib chiqishi, strukturasi va boshqa ontologik muammolarni yoritishga bag'ishlangan.

Nasafiy fikricha, bizni qurshagan Olam (kosmos) zang (javhar, substansiya) va sifatlarning ismlaridan iboratdir (substansiya va aksidensiya). Olam Olami g'ayb (yashirin olam), va Olami shuhud (shohidlik, ya'ni ko'rinuvchi olam)dan tashkil topgan. Har ikki olam miqdoriy va unumiy (yaxlit) ma'nolarda turli nomlarda tilga olinadi. Masalan, holiqiyat (yaralmishlar) olami va amr (yaratuvchi) olami, mulk (moddiyat) olami va malakut (farishtalar) olami, jism olami va ruh (jon) olami, his -tuyg'ular olami va shuur (fikrlar, tafakkur) olami (mintalitet), nur va soya (zulmat) olami va h.k. Bu nomlar shu ikki olam – yashirin (ko'rinmas, g'ayb) olami bilan ko'rinuvchi (seziluvchi, shuhud) olamning turlicha nomlaridir.

Nasafiy ontologiyasi sof Vahdat nimaligini tushunishdan boshlanadi. Borliqning mohiyati bo'lgan sof (musaffo) Vahdat (birlik), uning tushuntirishicha, jism va ruhning manbaidir, u kitob va kalomning ham boshi, malakut (farishtalar) va mulk (moddiyat) olamlarining asosi, butun borliq va

olarning manbaidir. Uni sufizmda jabarut, deb ataydilar (Jabarut – arab tilida «Buyuklik», ulug'lik degan ma'nolarni bildiradi). Mulk va malakutda bir jami' narsalar Jabarutda (tezis holda) mavjud, deb ko'rsatiladi (bu Aristoteining «mukoniyat» kategoriyasida yoki potensiyada o'z ifodasini topgan edi).

Yangi davrda borliqning mohiyati Xudoning ishlariga emas, balki tabiat qonunlariga bog'lanadi. Tabiat borliqning butun yashirin ma'nosini qumrab oladi, shu sababli u bilan muloqot qilish, uning tabiiylik darajasini sinab ko'rish muhimdir. Tabiatni o'rganuvchi fanlar birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Jamiyatda tashabbuskorlik, faollik va omilkorlikning rivojlanishi individualizmga asoslangan antroposentristik dunyoqarashni shakllantiradi.

XVII-XVIII asrlarning faylasuflari Golbax, Gelvetsiy, Lametri borliq tushunchasini fizik borliq bilan bog'laydi. Bu faylasuflarning naturalistik qarashlari mexikaning faol rivojlanishi bilan belgilangan va ularning tabiat haqidagi tabiiy-ilmiy tasavvurlarini aks ettirgan. Bundan borliqni «naturallashtirish» g'oyasi kelib chiqqan.

Spinoza (1632-1677) dunyo haqidagi monistik ta'limotni yaratdi. Uning monizmi panteizm ko'rinishida namoyon bo'ladi: Benedik Spinoza o'z ontologiyasida Xudo va tabiatni ayniylashtiradi, bunda Xudo yaratuvchi tabiat va yaratilgan tabiat sifatida amal qiladi. Ayni vaqtda B.Spinoza birgina moddiy substansiya mavjud bo'lib, uning asosiy atributlari ko'lamlilik va fikrlashdir, degan g'oyani ilgari suradi. Shunday qilib, butun tabiat u Xudo bo'lgani uchungina emas, balki unga fikrlash xos bo'lgani uchun ham jonli hisoblanadi. Spinoza butun tabiatni jonlantirib, shu tariqa gilozoist-faylasuf sifatida ham namoyon bo'ladi.

Jyulen Ofre de Lametri (1709-1751) moddiy dunyo «o'z holicha mavjud» ekanligiga, uning boshi ham, oxiri ham yo'qligiga ishongan. Lametri ta'limoti Epikurning atomistik g'oyalari, Spinozaning monistik ta'limoti va J.Lokk sensualizmi ta'sirida vujudga kelgan. Lametri jonni aql faoliyati funksiyasi va ko'rinishi deb hisoblagan va Dekartning umrboqiy nomoddiy jon haqidagi g'oyasi asossiz ekanligini isbotlashga harakat qilgan.

Deni Didro borliq muammolarini o'rganish sohasiga dialektikani tatbiq etadi. Uning fikricha, butun materiya his qiladi (bu gilozoizm nuqtai nazari). Ammo u «inert hissiylik» va «faol hissiylik»ni farq qiladi. «Faol hissiylik» muayyan tarzda uyushgan materiyadagina namoyon bo'ladi.

Nemis klassik falsafasi «substansiya» (dunyoni tushunish zamirida yotuvchi, nisbatan barqaror va mustaqil holda mavjud mohiyat), «mutlaq «Men»ning erkin, sof faoliyati» (Fixte), «obyektiv rivojlanuvchi g'oya» (Gegel)

kabi falsafiy kategoriyalarni qayd etib, borliq muammolari talqiniga yanada teranroq mazmun baxsh etdi.

Jumladan, Gegelning «Ruh fenomenologiyasi» asari falsafiy tizimga o'ziga xos debochadir. Bu asarda Gegel inson ongi turli darajalari rivojlanishining izchil qatorini tahlil qiladi.

Gegel tizimining birinchi va muhim qismi – «Mantiq» «Ruh fenomenologiyasi»ning yakuni va xulosasidir. Bu subyekt va obyektga qadar mavjud bo'lgan «sof fikr» sohasidir. Mantiqda uning o'zi va mantiq shakllaridan tashqari hech qanday empirik mazmun mavjud emas. Mantiq tarix va tabiatdan oldin paydo bo'lgan. Mantiq ularni yaratgan.

Mantiq uch qismga: borliq, mohiyat va tushuncha haqidagi ta'limotga bo'linadi. Borliq va mohiyat tushuncha o'zini to'liq namoyon etgunga qadar «ko'tariladigan» pillapoyalar sifatida qaraladi. «Mantiq»da mutlaq g'oyaning rivojlanishi mavhum mantiqiy kategoriyalar ko'rinishida yuz beradi. Uning tayanch nuqtasi – borliq haqidagi sof mavhum fikr. Dastlab mazmunsiz bo'lgan bu «sof borliq» tushunchasi «nimadir» orqali o'z mazmunini kasb etishga harakat qiladi. Bu «nimadir», o'z navbatida, «muayyan borliq»dir. Gegel fikriga ko'ra, mutlaq g'oyaning vujudga kelish jarayoni ayni shu tariqa boshlanadi.

XX asrda borliqqa munosabat. XX asr borliqni tushunishni tarixiylik, insonning mavjudligi, qadriyatlar va til bilan bog'lab, uning talqinini kengaytirdi. Ontologiya falsafaning emas, balki ayrim fanlarning predmeti deb hisoblanib, falsafadagi borliq muammosini soxta muammo sifatida talqin qildi.

Borliq mohiyatini tushunib etishda eng yangi qarashning o'zagini insonning ijtimoiy ijodi tashkil etadi. Bunda borliq hayot faoliyati jarayoni sifatida tushuniladi. Fan-texnika taraqqiyotining sur'atlari tobora jadallashib borayotgan hozirgi sharoitda mazkur dunyoqarash ko'pincha texnokratik dunyoqarash deb ataladi.

Noklassik borliq. Noklassik falsafa dunyoning aqlga muvofiqligi, shuningdek, inson ongining mustaqilligiga shubha bildirdi. Pozitivistlar umuman ontologiyani yaratishdan bosh tortdilar. Irratsionalizm, marksizm va ekzistensializmda ontologik konsepsiyalar hayot, jamiyat va inson tushunchalari rivojlantirildi, ular borliqning noyob usullari sifatida tavsiflandi. Quyida noklassik falsafada borliqqa munosabatni tahlil qilamiz.

Borliqning tarixiy konsepsiyasi. XIX asrda ijtimoiy borliq haqidagi ta'limot shakllandi. Unga ko'ra, ijtimoiy borliq individning borlig'iga nisbatan ham, ijtimoiy ongga nisbatan ham birlanchidir. Shunday qilib, bu davrda jamiyatga fizik borliqqa o'xshash borliq sifatida qaralgan. Ayni shu sababli

jamiyat ham tabiat qonunlariga o'xshash aniq va shubhasiz qonunlarga bo'ysunishiga bu davr mutafakkirlarining ishonchi komil bo'lgan. Ijtimoiy borliq - bu moddiy borliq. U individlarning ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyati bilan belgilanadi. Ijtimoiy borliq qonunlari uning tarixiy rivojlanish jarayonida namoyon bo'ladi.

Borliq va mavjudlik konsepsiyasi. M.Xaydegger loyihasining tayanch nuqtasi hisoblanadi. (1889-1976). Bu loyihani ishlab chiqish bilan u asosan «Borliq va vaqt», «Fenomenologiyaning asosiy muammolari» asarlarida shug'ullanadi). M.Xaydegger fikricha, borliq, mavjudlikning borlig'i, lekin borliq mavjudlikdan kelib chiqadigan yo'qlik emas, ya'ni u mavjudlik hisoblanmaydi. Bu yerda Xaydegger I.Kantning borliq predikat emas, degan fikriga qaytadi. Ammo bu holda borliq nima? Keng tarqalgan tasavvurga ko'ra, mavjud narsalarning barchasi ayni bir borliq usuli – mavjudlik bilan tavsiflanadi.

Shunday qilib, Kant falsafadagi janjal deb nomlagan masala – tashqi dunyo mavjudligining dalil-isbotlari yo'qligi Xaydeggerga muammoni noto'g'ri qo'yish bo'lib tuyuladi. U bunday isbotlashni amalga oshirishni ko'zlagan shaxslarning shu yerda hozirligining o'ziniyoq mavjudlikning isboti deb hisoblaydi. Xaydegger fikriga ko'ra, hatto dunyoning mavjudligiga ishonish lozimligini ta'kidlovchilar ham, adashadilar, zero, ular bunday dalil-isbotlar idealda mavjud bo'lishi lozimligini tasdiqlaydilar.

Borliqning ezoterik talqini. Ikki xil borliqning mavjudligi ezoterizmning asosiy g'oyasi hisoblanadi. Ezoterik qarashlarga ko'ra, bu borliqlarning biri mutlaqo ideal xususiyat kasb etadi (bu ezoterika atamalarida nozik darajalarda mavjudlikni anglatadi), ikkinchisi esa insonning kamolotga eltuvchi yo'lni bosib o'tish va o'zini ham, kosmosni ham o'zgartirishga bo'lgan intilishini aks ettiradi. Bundan ezoterizmning ikki aniq yo'nalishi kelib chiqadi. Ularning biri teran ong va ulkan iste'dodga ega bo'lgan komil inson g'oyasiga, ikkinchisi – «Xudoning Yerdagi saltanati» xoliiazmik formulasi bilan moddiylashtirilgan g'oyaga o'xshab ketadigan hayotni o'zgartirish g'oyasiga ishora qiladi.

“Yevropa va AQSHda ezoterik bilimlar ikki omilga: 1) ushbu davrda shakllana boshlagan fanlar (masalan, psixologiya)ga nisbatan aniq savol va muammolar qo'yish; 2) ezoterizmi ilmiy o'rganish uchun dunyoqarashlar bazasini topishga urinish hamda bu orqali G'arb (umumevropa) madaniyatini yanada kengaytirishga asoslanadi”.

Ezoterik mulohazaga misol: «Yangi davr» g'oyasining targ'ibotchisi Sherli Makleyn shunday deydi: «Men kosmik aqldan, ma'naviy ziyodan olgan

fikrlarning eng muhimi bu Xudo – bizning o'zimiz, degan fikrdir. Borliqning biz anglab etgandan muhimroq qandaydir darajasi bor». Ba'zan bu borliqdan uzoqlashishga, ba'zan – mantiqqa zid bo'lgan noizchil xatti-harakatlarga, ba'zan – hamma narsani o'zgartirish mo'ljali bilan bog'liq bo'lgan haddan tashqari soxta faollikka olib keladi.

Oqilona ilmiy bilim, odatda, noemotsional va shaxssiz obyektiv bo'lsa, ezoterik an'anada emotsional kechinmalarning mexanizmlaridan foydalanmasdan, xususan oq afsungarlik bilan bog'liq holda fikrlar, so'zlar va xatti-harakatlarda ezigulik va ziyoga qarab, qora afsungarlik bilan bog'liq holda esa – yomonlik va riyoga qarab mo'ljal olmasdan yashirish bilimni o'zlashtirish mumkin emas.

Ezoterik fanlar ikki asosiy maqsadni: avvalambor, odatdagi tajriba chegarasidan tashqarida yotuvchi dalillarni bilishga qaratilgan ma'rifiy maqsadni va tashqi dunyo jarayonlarini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan boshqaruvga doir yoki kiber-maqsadni ko'zlaydi.

Borliq shakllari. Borliqning umumiy manzarasini yaratish zaminidan notirik tabiat o'rin oladigan o'ziga xos piramida hosil bo'ladi. Borliqning shakllari notirik tabiat, tirik tabiat, ijtimoiy borliq, inson borlig'i va virtual borliq, energik borliq kabilardir. Borliqning bu umumiy shakllari o'ziga xos xususiyatga, o'zining betakror mohiyatiga egadir. Borliqning turli shakllarini jonsiz tabiatdan boshlab mufassalroq ko'rib chiqamiz, zero, u hozirgi zamon fani muqtafi nazaridan jonli va ijtimoiy tabiatning negizi hisoblanadi.

Tabiat borlig'i birlamchi (ya'ni inson va uning faoliyatidan qat'i nazar mavjud bo'lgan narsalar va jarayonlar borlig'i) va ikkilamchi (yoki odamlar tomonidan yaratilgan narsalar va jarayonlar borlig'i) tabiat borlig'iga bo'linadi. Birlamchi tabiat notirik tabiat narsalari va jarayonlarining borlig'i – butun tabiiy va sun'iy dunyo, shuningdek, tabiatning barcha holatlari va hodisalari (yulduzlar, sayyoralar, er, suv, havo, binolar, mashinalar, aks sado, kamalak, ko'zgudagi aks va sh.k.)dir.

Tabiat tushunchasining tor ma'nosi XIX asrda hayotning paydo bo'lishi va Yerdagi evolyusiya jarayonlari muammolarini tushunishga nisbatan yangicha yondashuvlar yuzaga kelishi, shuningdek, Inson dunyoda o'z o'rmini anglab yetishi bilan shakllana boshladi. Shu ma'noda «tabiat» atamasi muayyan hajmgacha torayib, obyektiv borliqning biosfera (J.Lamark 1802-yilda biosfera atamasini muomalaga kiritgan), ya'ni «hayot sohasi» deb nomlagan qisminigina anglata boshladi. Biosfera jonsiz tabiatning avvalgi rivojlanish mahsuli bo'lib, Yerning hayot kechayotgan nozik qatlamini tashkil etadi. U atmosfera, gidrosfera va litosferaning yuqori qismini qamrab oladi.

Biosferada inson alohida o'rin egallaydi. U jonli tabiatning tabiiy qismi bo'lsada, vaqt o'tishi bilan unga qarshilik ko'rsatuvchi faol asosga aylandi. Bu dalilni u ekologiya muammolari yig'ilishiga qarab anglay boshladi. Mazkur muammolar keskinlashgani sari inson o'zining o'zgarigan holati haqida yanada teranroq mulohaza yuritib, tabiat va jamiyatning o'zaro aloqasi masalasini ilmiy, falsafiy va amaliy nuqtai nazardan yechishga harakat qila boshladi.

Shu ma'noda, tabiat insonni qurshagan muhitni, ya'ni borliqning biosferadan biologik tur sifatida o'rin olgan insonning mavjudlik sharoitlari majmui sifatida amal qiladigan qismini anglata boshladi.

«Tabiat» tushunchasining maxsus talqinida o'tibor muhokama predmetining ildizlari, fundamental asoslarini yoritishga qaratiladi. Mazkur kontekstda, masalan, inson, u yoki bu ijtimoiy hodisa, elementar zarra yoki sharsimon chaqmoqning tabiati qanday, degan savol mutlaqo o'rinli yangraydi. Falsafada ko'pincha u yoki bu predmet, jism, mavjudot va shu kabilarning mohiyati, asosiy mazmunini aniqlash zaruriyati paydo bo'ladi. Fanda ham ba'zan muayyan hodisa, voqeaning xususiyati va yuz berish sabablarini aniqlash talab etiladi. Ayni holda mazkur obyekt yoki hodisaning tabiati haqida shu ma'noda so'z yuritiladiki, uning mohiyati, shuningdek, qolgan obyektiv borliq - so'zning keng ma'nosidagi tabiat bilan aloqasi aniqlanadi.

Xullas, tabiatni falsafiy tushunishga bag'ishlangan mazkur bo'limda biz «tabiat» kategoriyasidan asosan uning ikkinchi, tor ma'nosidan foydalanamiz, chunki u keng ma'noda ontologiyada yoritib berilgan.

XX asrda tabiatga munosabat. So'nggi yuz yil ichida odamlarning tabiat bilan o'zaro munosabatlarida hayratomuz o'zgarishlar yuz berdi. Bir tomondan, miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro aloqadorligi qonuni amal qilib, inson faoliyatining asrlar mobaynida zimdan yig'ilib kelgan salbiy oqibatlari jamuljam holda yangicha sifat kasb etdi. Bu ilgari yashovchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan ko'pgina hududlar yaydoq sahroga aylanishida, atmosfera, suv havzalari va shu kabilarning halokatga etadigan tarzda ifloslanishida namoyon bo'ldi. Xususan, hozirgi vaqtda butun quruqlik yuzasining 40% dan ko'prog'ini sahrolar egallagan, Stratosferaning ozon pardasidagi teshiklar, oqava suvlar tashlanadigan «ariqlar»ga aylanib qolgan kichik va katta daryolar ham bir lahzada paydo bo'lgani yo'q.

Ayni vaqtda, sayyora tobora ko'payib borayotgan odamlarga haddan tashqari tor, «kichkina» bo'lib qoldi. Bugungi kunda quruqlik, suv yoki fazoning inson ta'siridan xoli bo'lgan bironta ham qismi qolgani yo'q. Tabiatga salbiy antropogen ta'sir darajasi ortida tabiiy muhit tanazzuli orqaga qaytarib bo'lmaydigan xususiyat kasb etadigan chegaraga etmoqda. Bunday holat

ekologik tanglik sifatida tavsiflanadi. Uning mohiyati shundan iboratki, tabiiy tizimlar haddan tashqari zo'riqishi, atrof muhit (suv, havo, tuproq) ifloslanishining muayyan me'yorlari misli ko'rilmagan darajada buzilishi natijasida tabiiy jarayonlarda muvozanatning buzilishi yuz beradi. Pirovardida ekologik tizimlar doirasida o'zaro aloqalar va «jamiyat-tabiat» tizimining ko'pgina parametrlari izdan chiqadi.

Tabiat antropogen zo'riqishlarni faqat ma'lum me'yor darajasida bartaraf etishga qodir ekanligini odamlar so'nggi vaqtdagina anglay boshladilar. Bu me'orning buzilishi biosferada ko'pincha orqaga qaytarib bo'lmaydigan sifat o'zgarishlari yuz berishiga sabab bo'ladi. XX asrning 60 yillarida sovet tuzumining Markaziy Osiyoda paxta mustaqilligiga erishish uchun paxta yakkahokimligiga intilishi Orol dengizining qurishiga bu esa ekotizimning buzilishiga, Orol bo'yi hududlarida turli kasalliklarning paydo bo'lishi, ekin maydonlarining vayron bo'lishiga olib keldi.

Inson jamiyatning tabiat bilan munosabatlarida yuz bergan bu shiddatli o'zgarishlar mohiyatini tushunishga harakat qilar ekan, avvalgidek, yuz berayotgan jarayonlarni ilmiy va falsafiy tahlil qilib, o'z tafakkuriga murojaat etmoqda. SHu bois butun dunyo, xususan Markaziy Osiyo davlatlarining tabiiy muhitni muhofaza qilish uchun iqtisodiy va fan texnika sohasidagi hamkorligi turli yo'nalishlarda olib borilmoqda. Jumladan, Orol dengizini qutqarish xalqaro jamg'armasi (MFA) tashkil etildi va uning rejali faoliyati yo'lga qo'yildi.

O'zbekistonda ekologik vaziyatning hozirgi holatini o'rganish va istiqbolini rejalashtirish bo'yicha Respublika Fanlar Akademiyasining yetakchi olimlari, mutaxassislari tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. 1992-yilda tashkil etilgan "EKOSAN" xalqaro jamg'armasi hamda 2008-yilda jamoatchilik tashabbusi bilan tashkil qilingan "Ekologik harakat" faoliyati keskinlashib borayotgan ekologik inqirozlarni bartaraf etish, inson salomatligini saqlash va mustahkamlash, ilmiy texnika inqilobining antieologik oqibatlari oldini olish, bozor munosabatlariga o'tish davridagi iqtisodiy tanglik vaziyatida O'zbekiston aholisini ijtimoiy muhofazalashga yo'naltirilgan davlat dasturining amaliyotga tadbig'ida faol ishtirok qilmoqda.

Geografik muhit tushunchasi. Tabiiy muhit ayrim kishilar hayotiga ta'sir ko'rsatishi odatda ko'pgina aniq-ravshan sabablarga ko'ra jiddiy shubha uyg'otmaydi. Shunga qaramay, ijtimoiy-tarixiy jarayon yoki moddiy ishlab chiqarishning rivojlanishi to'g'risida so'z yuritilgan holda ular tabiiy sharoitga bog'liq bo'ladimi, agar bog'liq bo'lsa, bu nimada aks etadi, degan savol tug'iladi. Shu munosabat bilan «geografik muhit» tushunchasining tahlili

muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tushuncha fan va falsafada mazkur mavzuni muhokama qilish chog'ida unga ma'no jihatidan yaqin bo'lgan «tabiat», «tabiiy muhit», «atrof borliq» kabi atamalar bilan bir qatorda faol qo'llaniladi, ammo o'z mazmunida ularga bog'lanmaydi.

Geografik muhit – bu Yer tabiatining inson faoliyati doirasiga jalb qilingan, jamiyat mavjudligi va rivojlanishining zaruriy omili hisoblanadigan qismidir. Ayni holda turli parametrlar: hudud, iqlim, resurslar, landshaft, joy reliefi va shu kabilarning ijtimoiy rivojlanish sur'atlari va xususiyatiga ta'siri to'g'risida so'z yuritiladi.

Geografik muhit parametrlari mehnat va moddiy ne'matlar ishlab chiqarish jarayonida odamlar tabiatning turli elementlaridan foydalanishi va o'z iqtisodiy faoliyati doirasi kengaygani sari mazkur elementlarning muomalaga yanada faolroq jalb qilishidir. Pirovardda inson va tabiat bevosita o'zaro aloqaga kirishadigan soha o'zgarishi va kengroq tus olishi, ya'ni geografik muhit doirasining kengayishi geografik muhit parametrlaridir. Masalan, ibtidoiy odamlar tirikchilik qilish uchun asosan tabiiy hayot manbalari o'simliklar va hayvonlardan, mehnat qurollari yasash uchun esa qo'l ostida mavjud vositalar – tosh va yog'ochdan foydalanganlar. Iqtisodiy rivojlanishning oxirgi bosqichlarida foydali qazilmalar va energetik resurslarning roli ortib bordi, ularni qazib chiqarish inson faolligi geografiyasini sezilarli darajada kengaytirdi.

Qishloq xo'jaligini yuritish, yo'llar, boshqa muhandislik qurilmalari va inshootlar qurishni qiyinlashtiradigan sovuq iqlim sharoiti, tog'li yoki botqoqli joy odamlarning ishlab chiqarish faoliyatida ularning jismoniy, energetik va boshqa xarajatlarini sezilarli darajada ko'paytiradi.

Markaziy Osiyo hududida ham Orol dengizining qurib borishi natijasida iqlim va tabiiy muhit keskin o'zgardi. Bu ekin maydonlarining kamayishiga, sho'r tuproqning ko'payishiga olib keldi. Keskin ekologik vaziyat ko'pgina daryolar oqimining (Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon) sezilarli darajada o'zgarishi, tuproq eroziyasining kuchayishi va hosildorlikning pasayishi bilan ham tavsiflanadi.

Xususan, Platon o'zining «Timey» va «Kritiy» asarlarida hikoya qilgan Atlantida halokati tarixi hanuzgacha aksariyat tadqiqotchilarni qiziqtiradi. Bu afsonaga binoan Atlantida katta, hosildor va ko'p aholi yashaydigan orol bo'lgan va qadim zamonlarda zilzila oqibatida Atlantika okeani tubiga cho'kib ketgan.

Afsonalar bilan bir qatorda aniqlangan dalillar ham mavjud. Masalan, Gollandiyaning tarixiy rivojlanishi asosan dengiz qirg'oq chizig'ining tabiiy

o'zgarishi bilan belgilanadi. SHuningdek, Xuanxe daryosining o'zanida yuz bergan o'zgarishlar Xitoy tarixiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgani ham ma'lum.

Inson borlig'i tabiatning bir qismi sifatida jismoniy mavjudlik va alohida inson borlig'iga bo'linadi. Inson tabiatning bir qismi hisoblanadi va shu ma'noda uning qonunlariga bo'ysunadi. Tananing mavjudligi inson o'limga mahkum ekanligini belgilaydi. Inson borliq va yo'qlik dialektikasi bilan bog'lanadi, barcha tabiat jismlari kabi vujudga kelish, shakllanish va halok bo'lish holatlaridan o'tadi. Barcha tabiat jismlari kabi, inson tanasiga ham modda va energiyaning saqlanish qonunlari o'z ta'sirini ko'rsatadi, ya'ni uning tarkibiy qismlari tabiatning boshqa holatlariga o'tadi. Inson tanasi mavjud bo'lishi uchun uni muttasil quvvatlash (ovqatlanish, sovuqdan va boshqa xavf-xatarlardan saqlash) talab etiladi. Fikrlash uchun inson tanasining tirikligini ta'minlash zarur. Bundan hayotni saqlash, insonning o'z-o'zini saqlashi va insoniyatning yashovchanligini ta'minlash zaruriyati kelib chiqadi, bu oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, turar joy, sof atrof muhitga ega bo'lish ehtiyojida o'z ifodasini topadi;

Individual ong o'zining o'limga mahkumligi bilan tavsiflanadi, lekin uning ayrim qismlari noindividual ma'naviy shakl-shamoyil kasb etadi, shuningdek, boshqa kishilar mulkiga aylanadi. Xatti-harakatlarda inson ongining fragmentlari moddiylashadi, ularga qarab odamlarning niyatlari, mo'ljallari, maqsadlari, g'oyalari haqida xulosa chiqariladi. Noindividual ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning elementlari saqlanadi, takomillashadi va ijtimoiy makon va vaqtda erkin harakatlanadi:

Ijtimoiy borliq ayrim insonning jamiyatdagi borlig'i va jamiyatning borlig'iga bo'linadi. Har bir inson boshqa odamlar bilan muttasil aloqa qiladi, turli ijtimoiy guruhlar: oila, ishlab chiqarish jamoasi, millatning a'zosi hisoblanadi. U boshqa individlar bilan yaqin aloqa qilib yashaydi. Odamlarning barcha faoliyati mazkur sotsiumga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, chunonchi: siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, axloqiy va boshqa munosabatlar doirasida amalga oshiriladi.

Virtual borliq (lotincha Virtualis – mumkin bo'lgan) inson real borliqda harakat qilayotgani illyuziyasini kompyuterda yaratish imkonini beruvchi interfaol texnologiya. Uning zamirida Birinchi marta XX asr 60-yillarining o'rtalarida paydo bo'lgan kompyuterlar yordamida dunyolar modelini yaratish mumkin, degan g'oya yotadi.

«Virtual borliq» atamasi 1970-yillarning oxirida Massachuset texnologiya institutida Jeron Lener tomonidan o'ylab topilgan. U 1984-yilda dunyoda

birinchi virtual borliq firmasini tashkil etdi. Bu atama kompyuterda yaratiladigan muhitda insonning mavjudligi g'oyasini ifoda etadi, amerikalik kinematografchilar tomonidan muomalaga kiritilgan.

Bunda obyektiv borliqni tabiiy sezgi organlari yordamida idrok etish o'rnini maxsus interfeys, kompyuter grafikasi va ovoz vositasida sun'iy yaratilgan kompyuter axboroti egallaydi. Virtual borliq amalda yo'q narsa, uni qo'l bilan tutish, uning ta'mi va hidini his qilish mumkin emas. Shunga qaramay, u mavjud va inson bu xayoliy olamga kirib, uni nafaqat kuzatadi va boshdan kechiradi, balki unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ham ega bo'ladi, ushbu olamda mustaqil harakat qiladi, uni o'zgartira oladi. Virtual olam – inson borlig'ining o'ziga xos shakli va odamlar ma'naviy aloqasining alohida madaniy ifodasidir.

Ta'lim sohasida mashq trenajyorlarini yaratishda virtual borliq texnologiyasidan foydalanilmoqda. Virtual kutubxonalar va muzeylar tashkil etish jarayoni boshlandi. Masalan, virtual kutubxonalarda foydalanuvchi kompyuter yordamida kitob javonlarining vizual tasviri bo'ylab harakatlanishi, kerakli adabiyotlarni topishi va olib ko'zdan kechirishi, zarur holda esa ulardan nusxa ko'chirishi mumkin.

Virtual muzey konsepsiyasida muzey foydalanuvchilariga kolleksiyadagi istalgan eksponatni uning tabiiy, uch o'lchovli ko'rinishida ko'rish imkonini beradi. Ammo bu tasviriy yechish qobiliyati ancha yuqori bo'lgan displeylarni taqozo etadi.

Shunday qilib, virtual borliq nazariy izlanishlardan ommaviy axborot vositalari va telekommunikatsiyalar ajralmas qismi bo'lgan hozirgi zamon madaniyatining tarkibiy qismiga aylandi.

Energiya borliq shakli. Fanning fundamental qonunlaridan biri – energiyaning saqlanishi va o'zgarishi qonunidir. Energiya moddiy jismlarning o'z holatini o'zgartirish orqali muayyan vazifani bajarish qobiliyati bo'lib, u yo'q qilib bo'lmaydigan, rang-barang o'zgarishlarga qodir substansiya sifatida, materiya atributi sifatida talqin qilinadi.

Qadimda suv, shamol va hayvonlarning muskul kuchi ham energiya sifatida tan olingan. Qadimgi misrliklar elkanni yaratib, shamol kuchi va energiyasidan foydalanganlar, uni namoyishi etganlar. Evolyusiya qonunlari hamma narsa va jarayonlar nafaqat muskul kuchi bilan yoki fizik energiya ta'sirida, balki inson miyasi – tafakkur energiyasi yordamida ham amalga oshirilishini talab qiladi.

Yunon tiliga mansub «energiya» tushunchasi Aristotel tomonidan ko'p qo'llanilgan. Dunyoning tabiiy ilmiy manzarasi doirasida energiya haqidagi

nomuayyan bo'lishi kerak, chunki unda narsalarning barcha konkret sifatleri (issiq va sovuq, namlik va quruqlik, achchiq va shirin va h.k.) aralash bo'lishi lozim. Atomlar, efir, modda – bularning barchasi materiyani barcha narsalarning substansiyasi sifatida tushunishning turli variantlaridir.

Idealistik ontologiya substansial borliqni «narsalar dunyosi» zamirida yotuvchi «g'oyalar dunyosi» sifatida tasavvur qilingan bu g'oya Platon falsafasida rivojlantirilgan.

Empirik yo'nalish vakillari substansiya g'oyasini tajribadan keltirib chiqarish mumkin emas, deb hisoblaydi. Berkli bizning sezgilarimiz ruhimizdan tashqarida «idrok etilmagan narsalar» mavjudligidan dalolat berishi mumkin emas, deb, moddiy substansiyani rad etgan. Yum Berklining ayni shu fikrini ma'naviy substansiyaga nisbatan ham tatbiq etgan. Uning fikricha, substansiyaning umumiy (moddiy substansiya ham, ma'naviy substansiya ham) g'oyasi xayolot mahsulidan boshqa narsa emas. Biz ayrim narsalarni idrok etamiz, lekin hech qachon ularning o'rtasidagi sababiy aloqani idrok etmaymiz. Substansiya shunday bir nomki, uning ostida biz o'zaro bog'lanmagan ro'yolarni birlashtiramiz. D. Yum substansiyani umuman borliq tushunchasiga tatbiq etadi. Yum, «Bizning sezgilarimizdan tashqarida biron-bir narsa mavjud yoki mavjud emasligini so'rash befovdadir. Biz tashqi dunyo mavjud, ya'ni bizga bog'liq bo'lmagan va uzluksiz borliqqa ega ekanligiga ishonishimiz mumkin, lekin u mavjud ekanligini isbotlay olmaymiz. Mavjud bo'lgan narsa mavjud bo'lmasligi ham mumkin... Butun mavjudlikning mavjud emasligi uning mavjudligi kabi aniq va ravshan g'oyadir», deb yozadi. Ammo Berkli va Yum mohiyat e'tibori bilan shunday bir ontologik konsepsiyani rivojlantirganki, unda substansiya rolini uning «surrogati» - subyektda tug'ilgan sezgilar oqimi o'ynaydi.

Substansiya deganda barcha narsalarning muayyan umumiy birlamchi asosi tushuniladi. Turli narsalar va hodisalar vujudga kelishi va yo'q bo'lishi mumkin bo'lsa, substansiyani yaratish ham, yo'q qilish ham mumkin emas, u faqat o'z borlig'ining shaklini o'zgartiradi, bir holatdan boshqa holatga o'tadi. Substansiya – o'z-o'zining sababi va barcha o'zgarishlar asosi, borliqning eng fundamental va barqaror qatlami.

Substansiyaning o'z-o'zidan amalga oshishi hodisalarning umumiy, uzviy xossalari – atributlarda va narsalarning muayyan, alohida xossalari – moduslarda sodir bo'ladi.

Substansiya g'oyasidan turli falsafiy ta'limotlar dunyoning birligi va uning kelib chiqishi haqidagi masalaga o'zlari qanday javob berishiga qarab har xil foydalanadilar.

Substansiyaga oid turli yondashuvlar shakllangan. Dunyodagi narsalar va hodisalar rang-barangligi bir substansiyadan iborat degan ta'limot «monizm» (yunon. monos – bitta, yagona) deb ataladi. Substansiya tabiatini tushunishga nisbatan ancha keng tarqalgan ikki yondashuv – materialistik va idealistik monizمنى qayd etish lozim.

Materialistik monizm dunyo yagona va uzviy, u azaldan moddiy va dunyoning birligi zahirida ayni shu moddiylik yotadi, deb hisoblaydi. Bu konsepsiyalarda ruh, ong va idallikdan emas, balki moddiylikdan keltirib chiqariladi. Bunday yondashuvlarning o'ta rivojlangan ko'rinishlariga biz Fales, Geraklit, Spinoza, va uning izdoshlari asarlarida duch kelamiz. SHuningdek Zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lmish "Avesto"ning "Yashtlar" qismidagi ko'pxudolik aqidalariga zid o'laroq "Gohlar"qismida yakkaxudolik g'oyalari targ'ib qilingan.

Dualizm birinchi asos sifatida ikkita substansiyaning tan oluvchi falsafiy yondashuv (lot. dualis – ikki yoqlama). XVIII asr boshida nemis faylasufi X.Volf «Dualizm» atamasini falsafiy muomalaga kiritgan. X.Volf dunyoda barqaror tartibning shakllanishida tafakkur, g'oyalar va aql-idrokning alohida o'rini aniqlash hamda ta'kidlashga harakat qilgan. Uning zamondoshlari – ma'rifatli absolyutizm g'oyalarining tarafdorlariga ta'siri juda katta bo'lgan. X.Volfning falsafaga oid qo'llanmalari barcha o'quv yurtlarida o'qitilgan va eskirgan (sxolastik) jihatlarini siqib chiqargan. Ular universitet ta'limining asosiy manbalari sifatida amal qila boshlagan. Rene Dekart falsafa tarixidan dualizmning yorqin vakili sifatida o'rin oldi. R.Dekartning radikal mexanitsizmi uni materiyaning butunlay ruhsizligi haqidagi yondashuvga olib keldi. R.Dekart nazarida, moddiy jismoniy substansiya o'z atributi sifatida uzunlik, kenglik va chuqurlik ko'lamigagina ega. U mutlaq bo'shliqni istisno etadi, harakatlanish, ya'ni jismoniy zarralarni bo'lish, joydan-joyga ko'chirish va o'zgartirish qobiliyatiga ega.

Ma'naviy hayot faylasuf nazarida moddiy hayotdan alohida, o'zining bilish va fikrlash faoliyati, intellektual intuitsiya va deduksiya kabi o'ziga xos ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. U ruhiy substansiyaning butunlay jisimsizligini e'tirof etdi. Garchi R.Dekart yangi falsafa va fan asoschilaridan biri bo'lsa-da, uning g'oyalarida o'rta asr falsafasidan meros qolgan «substansiya» atamasining alohida narsani tushunish uchun qo'llanilishiga, shuningdek, u ikki muhim - universal va cheksiz substansiya – fikrlash va ko'lamni alohida erkin maqomga ega, deb e'lon qilganiga duch kelish mumkin. R.Dekartning «cogio ergo sum» – «men fikrlayapman, demak, mavjudman», degan iborasi falsafiy tafakkurni barcha narsalarning negizi sifatida tan oiganligidan dalolat beradi.

R.Dekart fikrlovchi substansiyaning uzviyligini va har bir «Men», ya'ni aqli jonzotga bevosita, ko'lamli substansiya esa – bilvosita ochiqligini isbotladi. Ajralmas substansiya (aql) metafizikaning o'rganish predmetini, ajraluvchi substansiya (ko'lam) esa fizika predmetini tashkil etadi.

Fransuz faylasufi J.Lametri o'zining «Ruhning tabiiy tarixi» deb nomlangan asarida dualizmi inkor qiladi. U o'zida tajriba o'tkazgan – bezgak kasalligiga chalingach, uning kechishini kuzatgan, pirovardida, insonning ruhiy holati uning jismoniy vujudiga bog'liq, degan xulosaga kelgan. J.Lametri monistik-materializmi himoya qilib, cheksiz takomillashuvchi yagona moddiy substansiya mavjud, degan g'oyani ilgari surgan. Substansiyaga xos sezish va fikrlash qobiliyati vujudli jismlarda mavjud bo'ladi. Sezish va fikrlash qobiliyatining o'zi tashqi jismlarning miyaga ta'siri bilan bog'liq. Shu sababli aynan tashqi dunyo insonning «miya ekrani»da aks etadi, tana ehtiyojlari esa, J.Lametrining fikriga ko'ra, «aql mezon» sifatida amal qiladi.

Ikki asos, muhabbat va nafrat, yaxshilik va yomonlik, erkinlik va zaruriyatning teng huquqliligi g'oyasi ilgari surilgan har qanday falsafiy nazariya dualistik nazariya sifatida amal qilgan.

Plyuralizm (lot. – ko'plik, ko'p xillik, ko'p sonlik) dunyoning negizida ikkita emas, balki undan ko'proq mohiyat borligini tan oluvchi ta'limot. (Bu atamani falsafaga X.Volf 1712-yilda taklif qilgan).

Substansiyani barcha o'zgarishlarning sababchisi va (causa sui) o'z-o'zining sababchisi sifatida tushunish I.Kant tomonidan qabul qilinib, yuksak baholangan. U substansiyani «hodisalarning vaqtdagi barcha munosabatlarini aniqlashga yordam beruvchi o'zgarmas asos», deb ta'riflagan. Uningcha, substansiya har qanday tajriba va har qanday idrok etishning asosiy shartidir. U barqaror holatda bo'ladi, har qanday mavjudlik va vaqtdagi o'zgarish uning modusi, ya'ni o'zgarmas narsaning mavjudlik usuli sifatida qaralishi mumkin.

Hozirgi zamon falsafasida substansiya kategoriyasining ontologik mazmuni o'zaro ta'sir sifatida tushuniladi. Chunki aynan o'zaro ta'sir dunyo yaralishining haqiqiy va pirovard sababchisi – narsalarning causa finalisi hisoblanadi. Narsalarni substansiyalilik nuqtai nazaridan o'rganish ularning mavjudligini ichki sabablar va o'zaro ta'sirlar nuqtai nazaridan yoritish, demakdir. Shu ma'noda substansiyani ichki birlik nuqtai nazaridan, uning cheksiz va rang-barang o'zgarishlaridan qat'i nazar qaraladigan obyektiv borliq sifatida, harakatning barcha shakllari, mazkur harakat jarayonida yuzaga keluvchi va yo'q bo'luvchi tafovut va qarama-qarshiliklar nuqtai nazaridan yondashiladigan materiya deb ta'riflash mumkin.

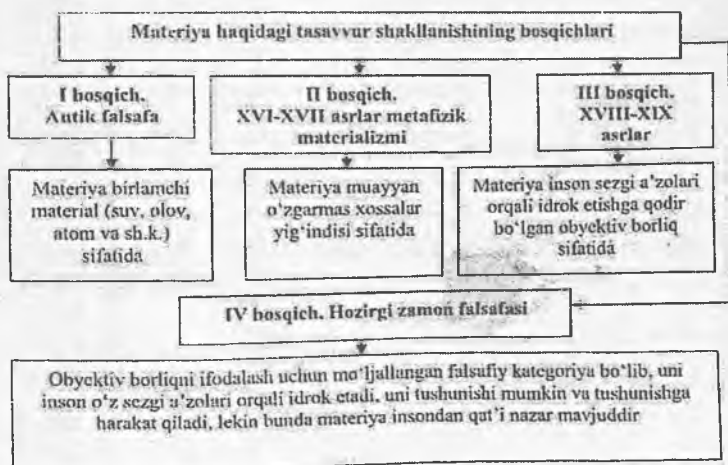
Shunday qilib, substansiyaning ontologik xossalari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- o'z-o'zini belgilash (o'z-o'zining sababchisi hisoblanadi, uni yaratib va yo'q qilib bo'lmaydi);
- universallik (hech narsaga bog'liq bo'lmagan, barqaror, o'zgarmas va mutlaq birinchi negizni ifodalaydi);
- kauzallik (barcha hodisalarning umumiy sababiy bog'liqligini o'z ichiga oladi);
- yagonalik (birinchi negizning yagonaligini nazarda tutadi);
- yaxlitlik (mohiyat va mavjudlikning birligini ko'rsatadi).

Falsafada «Substansiya» kategoriyasiga «substrat» (lot. – to'shama, negiz) tushunchasi yaqin turadi, deb qaraladi. Substrat borliqning eng quyi va asosiy qatlami sifatida tushuniladi.

Materiya tushunchasining vujudga kelishi va uning funksiyalari. «Materiya» atamasi lotincha materia so'zidan kelib chiqqan bo'lib, modda degan ma'noni anglatadi. Shunga qaramay, falsafa tarixida «materiya» tushunchasining mazmuni bir necha marta o'zgargan, tabiatshunoslikning va falsafaning rivojlanishiga muvofiq rivojlangan.

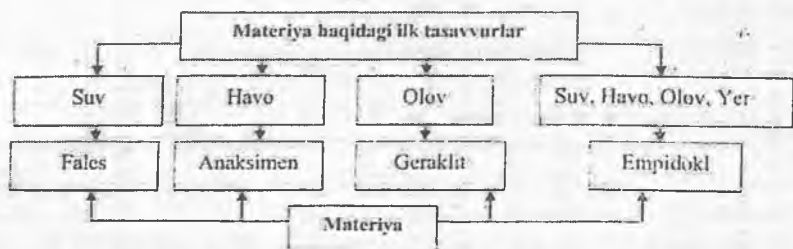
Hamma narsalarning asosi bo'lgan birinchi modda haqidagi tasavvur materiya bilan bog'langan. Materiya yuzaga keluvchi hamma narsalarning substrati sifatida namoyon bo'lgan. Materiya haqidagi tasavvur shakllanishining quyidagi bosqichlari farqlanadi.

Birinchi bosqich antik falsafa davrini qamrab oladi. Falsafa tarixida materiya haqidagi dastlabki tasavvurlar «stixiyali materializm» deb ataladi. Ushbu materializm o'z rivojlanishining birinchi bosqichida tabiat hodisalarining cheksiz rang-barangligiga asoslangan birlikni tabiiy hol deb hisoblaydi va uning sabablarini muayyan moddiy, o'ziga xos narsadan izlaydi. Antik qarashlarga ko'ra materiya – jismlar va narsalarning o'zagini belgilovchi birlamchi materialdir. Masalan, qadimgi yunon faylasufi Fales suv o'simliklar, hayvonlar va odamlarga zarurligini qayd etib, suvni barcha narsalarning asosi deb e'lon qilgan. Geraklit Quyosh, yulduzlar va boshqa jismlarni yaratuvchi olov hamma narsaning asosi deb hisoblagan.

Qadimgi yunon faylasuflari orasida Anaksimandr o'zining materiya haqidagi fikr-mulohazalari bilan alohida ajralib turadi. Uning uchun materiya yoki birinchi modda sezish mumkin bo'lgan konkret jism emas, balki ayrim nomuayyan o'zgaruvchi mohiyatga ega bo'lgan apeyrondir. Atomistlarda materiya tabaqalashgan substrakt ko'rinishini kasb etadi.

Materiyaning birinchi ilmiy konsepsiyasini miloddan avvalgi V asrda qadimgi atomistlar (Demokrit va boshqalar) taklif qilgan.

Demokrit barcha narsalar oddiy ajralmas zarralar – atomlardan iborat, degan g'oyani ilgari surgan. Uning tasavvurida bu zarralar bir-biri bilan to'qnashib, bir-biriga yopishib va bir-biri bilan birikib, biz ko'radigan narsalarni hosil qilgan. Demokrit, Epikur, Lukretsiy Karning atomistik nazariyasida barcha narsalarning substrati sifatidagi materiya atomlar yig'indisi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ular shakli, katta-kichikligi, og'irligiga ko'ra har xil, lekin bo'linmas va yo'q bo'lmasdir. Obyektlarning rang-barangligi atomlar konfiguratsiyasining turiligi bilan izohlanadi.

Platonning materiya haqidagi mashhur ta'limoti o'zining borliqqa asoslangan mustahkam negizini yo'qotgan. Uningcha, materiya tushunchasi aql (demiurg) birlamchi, sof materiya (etish joyi va «doya») ikkilamchi sof materiya (moddiy narsalar) uchligida oraliq o'rin egallaydi. Platon doimo mavjud bo'lgan va hech qachon shakllanmaydigan narsalarni va doimo

shakllanuvchi va hech qachon mavjud bo'lmaydigan narsalarni farqlashga chaqiradi. Uning fikricha, narsalarning ular ichida tug'iluvchi va o'lganidan keyin unga qaytuvchi mohiyatini «u» yoki «bu» so'z bilan ifodalash, shu tariqa ularga barqarorlik hamda muayyanlik baxsh etish mumkin.

Platonning muhim, lekin ayni paytda ikkinchi darajali rol o'ynovchi materiya haqidagi ta'limoti Aristotelning shu mavzudagi fikr-mulohazalariga bevosita turtki bo'lgan. Aristotelida «hyule» tushunchasi «morfe» yoki «eydos» («morphe» yoki «eydos») tushunchasi bilan uzviy bog'liq. Garchi Aristotelning ontologik konsepsiyasida materiya va shaklning dualizmi aniq-ravshan sezilib tursa-da, u hech qachon «hyule»ni mustaqil borliq sifatida tavsiflamagan. Uning fikricha, amalda materiya faqat shakl bilan birikkan ko'rinishda mavjud bo'ladi. Materiya «hyule» va «morfe» (shakl) bilan uyg'unlikda har qanday yuzaga kelish va o'zgarishning zarur universal negizi hisoblanadi.

Aristotelning materiya haqidagi tasavvuri o'rta asr falsafasiga ancha o'zgartirgan ko'rinishda o'tdi. O'rta asr teologlari Aristotelning ilmiy merosidan foydalanib, uning «morfe» (shakl) haqidagi g'oyasini o'zlashtirdilar. Ushbu g'oya boshqa qarashlardan ustun qo'yildi, u ma'naviy asos sifatida qarala boshlandi. Mazkur talqin materiyasiz sof shakllar, chunonchi: xudolar, ruhlar, farishtalar, odamlarning o'lmas ruhlari mavjudligini e'lon qilish imkonini berdi. Materiya doimiy, u dunyo yaralgunga qadar ham mavjud bo'lgan, degan g'oyani ilgari suruvchi «dahriylar» haqida ma'lumotlar «cherkov rahnamolari» o'rtasidagi munozaralar orqali bizgacha etib kelgan bo'lsa-da, dunyoning moddiylikni o'rganish bilan bog'liq muammolar bu davrda ham to'la-to'kis barham topmadi. Materiyaning tabiati haqidagi masalada ular bir to'xtamga kelmagan bo'lsalar-da, uni yechish fanning rivojlanishida muhim rol o'ynashiga, zero, bilish qaysi yo'ldan rivojlanishi lozimligini belgilashiga ularning ishonchi komil bo'lgan.

Uyg'onish davri faylasuflari izchil materialistlar bo'lsalar-da, o'rta asrlarning quruq muhokamaga asoslangan, spekulativ tafakkurini yakkilik bilan inkor etdilar. Mustaqil faol asos sifatidagi shakl g'oyasi chetga surib qo'yildi, materiya nafaqat potensial, balki amalda ham mavjud bo'lgan narsa sifatida tushunila boshlandi. SHunisi ajablanarliki, alximiya sohasidagi eksperimentlar amaliyoti ta'sirida shakl-materiya mahsulı, degan yondashuv yuzaga keldi. Uyg'onish davrining Bernardino Telezio, Fransiska Patriitsiya, Jordano Bruno kabi faylasuflari ijodida «materiya» tushunchasi yangicha mazmun kasb etdi. Materiyaning yaralishi g'oyasi inkor etildi, materiya boqiy deb e'lon qilindi, harakat tabiiy kuchlar ta'siri natijasi sifatida tushunila boshlandi.

Materiya haqidagi tasavvurlar rivojlanishining ikkinchi bosqichi Yangi davr (XVI-XVII asrlar) falsafasida materiya tushunchasi fizikada qabul qilingan muayyan o'zgarmas xossalar yig'indisi sifatidagi «modda» tushunchasi bilan ayniyashtirilgan. Masalan, ingliz materialistlari F.Bekon va T.Gobbs bunday xossalar qatoriga ko'lamlilik, shakl, og'irlik va hokazolarni kiritgan. Ba'zan materiya tushunchasi bitta muayyan «birlamchi» xossa, masalan ko'lamlilik yoki massa bilan ayniyashtirilgan (R.Dekart, I.Nyuton).

Yangi davrning mexanistik materializmida materiya ta'rifi zamirida «material» tushunchasi emas, balki barcha moddiy narsalar uchun umumiy bo'lgan asosiy va o'zgarmas xossalar tushunchasi yotadi. Bu davr faylasuflari antik davrda amal qilgan metodologik qoidani yangi bosqichga ko'tardilar. Ular materiyaga birinchi modda sifatida emas, balki birinchi belgi sifatida yondashdilar.

Materiyani tavsiflashga nisbatan mazkur yondashuv XIX asr oxirigacha dunyoning ilmiy manzarasiga zid bo'lmagan. Buning negizida materializmning shakli metafizik yoki mexanistik degan nom olgan, chunki u fizikaning nazariy ma'lumotlariga asoslanibgina qolmasdan, balki ilmiy izlanishlarning dunyoqarashga doir metodologik asosi sifatida amal qilgan.

Xullas, materiyaning antik va mexanistik talqiniga xos bo'lgan bir qancha umumiy jihatlarni qayd etish mumkin. Birinchidan – materiya birinchi modda yoki birinchi belgini topish yo'li bilan aniqlanadi.

Ikkinchidan – materiyani aniqlash zamirida obyektivlik mezonini, ya'ni bizdan tashqarida va bizga bog'liq bo'lmagan holdagi mavjudlik qobiliyati yotadi.

Uchinchidan – materiya o'zgarmas bo'lib, o'z navbatida, o'zgaruvchi sifatidagi ayrim narsalarga qarshilik ko'rsatadi. To'rtinchidan – «materiya» tushunchasini ta'riflashda yakkalik va xususiylik haqidagi metodologik qoidaga amal qilinadi.

Materiyaning uchinchi konsepsiyasi XVIII-XIX asrlarda vujudga kelgan bo'lib, bu davrda «materiya» tushunchasi tabiiy fanlarning rivojlanish jarayonida olimlar bilimning muayyan sohalarida aniqlagan belgilar bilan boyib bordi. Masalan, mexanikada makrojislarning alohida xossasi – massa aniqlandi. U materiyaning eng muhim belgisiga aylandi, materiya massa bilan bir xil, deb hisoblana boshlandi. Kimyoda analiz metodi kimyoviy elementning aniqlanishiga olib keldi va materiyaga ana shu belgi – vaznlikka ega bo'lgan elementlar majmui sifatida qarala boshlandi. Lekin, 1924-yilda B.Rassel, elektromagnit maydonlar va gravitatsiya maydonlari mavjudligini unutib, o'zidan boshqa narsalarni o'tkazmaslikni materiyaning asosiy xossasi sifatida

tasvirladi. 1964-yilda amerikalik tomist Layten «materiya» tushunchasining massa va energiyaga bog'langan talqinini taklif qildi.

Materiyani uning xossalaridan biriga bog'lash uni ta'riflashning ancha keng tarqalgan, lekin inkoniyatlari cheklangan usulidir. Ilmiy bilishda mazkur usul elementarizm vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Bunda hodisani tushunish uchun murakkabni oddiylga, butunni esa elementga bog'lash lozim.

Ammo yakkalik yoki xususiylik – muayyan modda yoki xossaga asoslanib materiya haqida yaxlit tasavvur hosil qilish mumkin emas. Ushbu asosda materiyaga ta'rif berib bo'lmazligi haqida Volter shunday deb yozgan edi: «Biz materiyani o'lhaymiz, uni tarkibiy qismlarga ajratamiz, lekin bu qo'pol harakatlar doirasidan chetga bir qadam tashlashga urinsak ham o'zimizning o'zligimiz va jarlikni sezamiz». Materialist faylasuflar materiyaga uni hech narsaga bog'lamasdan ta'rif berishga harakat qildilar. Ayni vaqtda XVII-XVIII asrlardayoq materiya haqida ancha keng tasavvur shakllandi. Bu yo'nalishda F.Bekon, G.Golbax va D.Didro, ayniqsa, jiddiy muvaffaqiyat qozondi. «Bizning sezgi organlarimizga ta'sir ko'rsatuvchi hamma narsalar bizga nisbatan materiyadir», deb yozadi G.Gelbax. Uning fikricha, materiyani biron-bir yagona birinchi asosga o'xshatib bo'lmaydi, dunyo bundan rang-barangroqdir, shu bois materiya ta'riflari ham mumkin qadar keng bo'lishi kerak.

XIX-XX asrlar chegarasida amalga oshirilgan buyuk kashfiyotlar metafizik dunyoqarashga qaqshatqich zarba berdi. XIX asrning ikkinchi yarmida Faradey va Maksvell tadqiqotlari natijasida materiyaning moddaga qaraganda yangiroq shakli – elektromagnit maydonning o'zgarish qonunlari aniqlandi. Tadqiqotlar elektromagnit maydon qonunlari klassik mexanika qonunlariga bog'lanmasligini ko'rsatdi.

Fanning rivojlanishida muhim rol o'ynagan materiyaning uchinchi konsepsiyasi efir g'oyasiga tayangan. Efir deganda butun dunyoni to'ldiruvchi uzluksiz muhit tushuniladi.

Atomlar va efir haqidagi ta'limotlarning birikuv natijasida shakllangan atom-efir konsepsiyasida materiya atomlar ko'rinishida ham, efir ko'rinishida ham mavjud, ya'ni ikkita har xil substansiyadan iborat, degan fikr ilgari suriladi. Bu tasavvurlardan kelib chiquvchi obyektning modeli bilishning ikki yoqlama strategiyasini belgilaydi. Bu strategiyaga binoan ayrim (masalan, kimyo yoki molekulyar fizikadagi) hodisalarga izohni moddaning atom tuzilishidan, ayrim (masalan, optika yoki elektrodinamikadagi) hodisalarga izohni esa – efir muhitining holatidan qidirish lozim.

XIX asrdagi tabiatshunoslik bu strategiya yordamida erishgan yutuqlar materiya haqidagi atom-efir tasavvurlarning to'g'ri ekanligiga zamondoshlarni

ishontirdi. Aynan ularning yordamida fan nihoyat mustahkam zamin kasb etgandek va tabiatning barcha sirlari tagiga yetish yo'lida ishonch bilan harakatlanayotgandek bo'lib tuyuldi. Ammo XIX-XX asrlar chegarasida tabiatshunoslikda chinakam inqilob yasagan kasbiyovlar qilindi. Bo'linmas va buzilmas deb hisoblangan atomlar parchalanishi mumkinligi, efir xossalari o'ta ziddiyatli bo'lib, uning mavjudligiga shubha bilan qarashga majbur etishi aniqlandi. Materiyaning atom-efir konsepsiyasi asossiz ekanligiga ishonch hosil qilgan olimlar materiya tushunchasining o'zi eskirgani haqida o'ylay boshladilar va materializmdan yuz o'girdilar.

Ammo bu davrda materiya tushunchasi emas, balki uning olimlar tafakkurida qadim zamonlardan boshlab to XX asrgacha hukm surgan substrat sifatidagina talqiniga puchga chiqqan edi. Tabiatshunoslikda yuz bergan o'zgarishlarning falsafiy mazmuni shundan iborat ediki, ular materiyaning tushunishga nisbatan o'zgacha yondashuv zarurligini ko'rsatdi.

Materiya haqidagi tasavvurlar rivojlanishining to'rtinchi konsepsiyasi XX asr falsafasiga xos. Bu yerda materiyaning tushunishda tabiiy ilmiy jihat emas, balki falsafiy jihat birinchi o'ringa qo'yildi. Bu materiyaga narsalar va hodisalar butun rang-barangligining ichki yagonaligi zamirida yotuvchi mohiyat – substansiya sifatida yondashuvdir. Materiyaga obyektiv borliq sifatida qarala boshlandi. XIX va XX asrlar chegarasida falsafa va tabiatshunoslikda yuzaga kelgan vaziyatni tahlil qilgan faylasuflar (ularni faqat sobiq marksizm vakillaridan iborat, deb tushunmaslik lozim), xususan, «materiya» tushunchasidan voz kechish yo'lidan emas, balki unga tabiatshunoslikdagi ixtirolarni umumlashtirish orqali chiqarilgan yangi va yangi xulosalarni kiritish yo'lidan borishni taklif qildilar. Materiyaning tuzilishi haqidagi har qanday fizik yondashuvlar xususiy jihatini hisobga oladi, bunda butun borliq emas, balki uning ayrim jihatlarinigina tahlil qilish nazarda tutiladi.

Materiyaning falsafiy talqini butun predmetli borliqni qamrab oladi va umumiylik belgisiga ega. U butun obyektiv borliqni to'liq ifodalaydi. Umumiylik belgisiga suyanuvchi materiyaning falsafiy talqini amalda eskirishi mumkin emas, chunki u insonning tashqi dunyoni aks ettirishga qaratilgan qobiliyatini ifodalaydi. Materiyaning xossalari, tuzilishi va turlari haqidagi fizik yondashuvlar muqarrar ravishda eskiradi va o'zgaradi. Bundan materiya emas, balki materiya haqidagi bilimlarimizning kechagi chegarasi yo'q bo'ladi, degan xulosa kelib chiqadi.

Materiyaga oid turli konsepsiyalar. Materiyaning substansional konsepsiyasi uni yaratib ham, yo'q qilib ham bo'lmasligini, uning mavjudligi

va o'zgarishining tashqi sabablari mavjud emasligini ko'rsatadi. Ushbu ta'rif barcha narsalar materiyaning substansiyasi deb bilishga asoslanadi.

Materiyaning substrat konsepsiyasida ilk materializm namoyandalari materiyani substrat sifatida tushunishga asos solganlar: ular materiyani barcha mavjud narsalarni yaratishga asos bo'luvchi substrat (lot. substratum – asos, zamin), material, modda sifatida talqin qilganlar. Bu substrat boqiy, uni yaratib va vayron qilib bo'lmaydi, deb taxmin qilingan. Ammo ularning hissiy idrok etiladigan ayrim moddalar (suv, er va boshqalar)ga umumiy substrat sifatida qarashga urinishlari juda sodda va ishonarsiz bo'lgan.

Materiyaning genetik-kontrast konsepsiyasi, uni faqat onga qarshi qo'yish yo'li bilan ta'riflashga asoslanadi. Ushbu ta'rif Russoning bu sohadagi mushohadalari yoki G.V.Plexanovning: «Ruh»ga zid o'laroq, sezgi organlarimizga ta'sir ko'rsatish orqali bizda muayyan his-tuyg'ular uyg'otuvchi narsa «materiya» deb ataladi», degan tezisi asosida mavjud bo'lishi mumkin.

Materiyaning atributiv konsepsiyasi uni atributlar majmui: makon, vaqt, harakat, sifat, miqdor bilan tenglashtiradi. YUqorida materiyaning substrat konsepsiyalarida bilish obyektining modeli muhim rol o'ynashi ko'rsatib o'tildi. Bu jihatdan materiyaning falsafiy konsepsiyalari ilmiy nazariyalar bilan o'xshash. Zero bu nazariyalarni ishlab chiqish doim ular o'rganuvchi narsalar va jarayonlarning nazariy modellarini yaratish bilan bog'liq. Ammo fanda model obyektining muayyan turkumini bilish vositasi bo'lib xizmat qilsa, ontologiyada har qanday obyektlarni bilish vositasi bo'lishga qodir bo'lgan «umuman bilish obyekti»ning modeli tuziladi.

Materiyaning dialektik konsepsiyasi XIX-XX asrlar chegarasida shakllandi. Materiyani dialektik tushunish uni bilishga nisbatan falsafiy va ilmiy yondashuvlarning birikuv natijasida vujudga keldi. Zero, bir qator yirik olimlar (Gelmols, Darvin, Mendeleyev, Plank, Eynshteyn, Bor va boshqalar)ning asarlarida materiyaning dialektik talqinini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan g'oyalar ilgari surildi.

Materiyaga substrat sifatida yondashishga asoslangan konsepsiyalarning barchasi bir umumiy kamchilikka ega: u mazkur konsepsiyalarning tarixiy cheklanganligini belgilaydi va ilmiy bilishning rivojlanishi natijalari bilan ularning nomuvofiqligini muqarrar qilib qo'yadi.

Fan taraqqiyoti materiyaning substrat konsepsiyasi asossiz ekanligini namoyish etib, falsafaga dialektikadan saboq berdi. Bu saboq ilmiy bilishning rivojlanish mantig'iga mos keluvchi ontologik konsepsiyani yaratish uchun izchil dialektik fikrlash zarurligini yana bir karra tasdiqladi. Substrat

konsepsiyalari dialektik xususiyatga ega emas. Ular narsalarda qanday o'zgarish yuz bermasin. ularning substrati o'zgarishsiz qolishini nazarda tutadi.

Materiyani dialektik tushunish uning bitmas-tuganmasligi, ya'ni materiya turlari, shakllari, holatlarining cheksiz rang-barangligi, mavjud ekanligi haqidagi g'oyaga olib keladi.

XIX-XX asrlar chegarasida atomlarning parchalanishini o'rganish materiyaning ilgari ma'lum bo'lmagan turi -- elementar zarralar kashf etilishiga olib keldi. Shunday qilib, atomlar parchalanganda materiya yo'q bo'lmisligi, balki faqat bir shakldan boshqa shaklga o'tishi aniqlandi.

Hozirgi zamon fizikasida ham moddiy obyektlarning yangi turlari aniqlanmoqda. Fiziklar mikro dunyoni o'rganish jarayonida fizik bo'shliq, virtual zarralar, kvarklar kabi g'ayrioddiy obyektlarga duch kelmoqdalar. Megadunyo (ulkan kosmik miqyosdagi dunyo) sari harakatlanib, ular bu yerda protoyulduzlar, kvazarlar, «qora» va «oq» tuynuklarni kashf etmoqdalar.

Fikrlashning dialektik metodi fanning rivojlanishi tajribasiga tayanadi va shu bilan bir vaqtda bu tajriba uni yanada rivojlantirishga tatbiq etadi.

Shunday qilib, materiyaning dialektik talqini uni materiyaning biron-bir turi bilan bog'lashdan xoli. U materiya, uning shakllari va holatlarining cheksiz darajada rang-barangligini nazarda tutadi va ularning barchasi o'zgaruvchan va o'tkinchi ekanligini qayd etadi.

Materiya kategoriyasining funksiyalari qo'yidagilar:

- onga, ma'naviy kuchlarga bog'liq bo'lmagan obyektiv borliqning mavjudligi haqidagi fikrni ifodalaydi;

- barcha narsalarda mavjud bo'lgan umumiy xossalarni tavsiflaydi;

- barcha narsalarni bilishga etuvchi yo'lni, ularni bilishda amal qilish lozim bo'lgan umumiy dastur yoki strategiyani umumiy ko'rinishda belgilaydi.

Bu funksiyalarni materiya kategoriyasi falsafaning keyingi rivojlanishi jarayonida saqlab qoldi.

Materiyaning tashkil topish darajalari. Materiyaning jonsiz, jonli va ijtimoiy kabi tarkibiy darajalari farqlanadi. Ular borliqning asosiy shakllari bilan mos keladi. Bunda turli darajalar bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ayni vaqtda ularning tarkibida muayyan ierarxiya va soddaroq shakllardan (jonsiz materiyadan) murakkabroq shakllar (jonli va ijtimoiy materiya) sari yuksalish kuzatiladiki, bugungi kunda ularning mavjudligi faqat sayyoramizga nisbatan o'zining ilmiy tasdig'ini topgan. Jonsiz tabiatning tuzilishi va rang-barangligi haqidagi tasavvurlar esa, mikro-, makro- va megadunyolarni qamrab olib, tinimsiz kengayib va teranlashib bormoqda.

Jonsiz materiya tizimi quyidagi darajalar bilan tavsiflanadi:

a) mikroduyo (mikroelementlar darajasi). Unga maydonlar va elementar zarralarning o'zaro ta'siri xos. Bu juda kichkina obyektlar dunyosi. Mazkur zarralarning mavjudlik vaqti sekundning milliardlab ulushlari bilan o'lchanadi, harakat tezligi esa yorug'lik tezligiga yaqinlashadi;

b) makroduyo katta obyektlar dunyosi. Bu diapazon bilan atomlar, molekularlar, makrojismlar, sayyoralar va yulduzlar, sayyoralar tizimlari qamrab olinadi. Tabiatning mazkur sohasini o'rganishning asosiy obyektlari – yulduzlararo bo'shliq, galaktika, metagalaktikalar.

v) megadunyo jonli materiya tizimi hozircha faqat Yerda ma'lum. Aksariyat materialist-tadqiqotchilar fikriga ko'ra, uning vujudga kelishi materiyaning tabiiy va qonuniy o'z-o'zidan rivojlanishi mahsulidir.

Jonli materiya darajasiga o'z-o'zidan uyushish, rivojlanish, in'ikosning murakkab shakllarini kasb etish, o'zini o'zi boshqarish va ko'payish qobiliyatiga ega bo'lgan barcha tirik mavjudotlar kiradi. Jonli materiyada hujayrasiz daraja (DNK, RNK kislotalari va oqsillar)ni, hujayrali va ko'p hujayrali organizmlar – o'simliklar, hayvonlarni farqlash mumkin.

Materiya tarkibiy darajalarining aniq chegarasini aniqlash mushkul. Uni fan doimo qayd etavermaydi. Bizning bilimlarimiz tobora chuqurlashib, darajalarning yangi va yangi sifat chegaralarini aniqlaydi. Materiyaning tarkibiy darajalari to'g'risida so'z yuritilganida, subelementar, mikroelementar, yadroviy, atom, molekulyar, makroskopik va kosmik darajalar ham tilga olinadi.

Materiyaning tarkibiy darajalari ierarxiyasida inson markaziy o'rinni egallaydi. Qadindayoq Protagor «Inson hamma narsalarning o'lchovidir», degan edi. Dunyoni o'zlashtirishda inson qadriyatlarini shkalasini andoza sifatida qabul qiluvchi falsafiy ta'limot – «Antropologizm» zahirida ana shu tezis yotadi. Materiya tuzilishining inson tomonidan kuzatiluvchi darajalari odamlar yashovchi muhitning tabiiy shart-sharoitlarini, ya'ni bizning dunyoviy qonuniyatlarimizni hisobga olgan holda o'zlashtiriladi.

Olamning chekliligi va cheksizligi. Falsafada olamning chekliligi va cheksizligi bilan bog'liq masalalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda har bir konkret narsaning chekli ekanligi, umumiy olamning cheksiz va chegarasizligi e'tirof etiladi. Cheksizlikni ifodalash uchun ichki (intensiv) va tashqi (ekstensiv) shakllar mavjudligi ko'plab falsafiy adabiyotlarda qayd etilgan.

Intensiv cheksizlik materiyaning ichdan nihoyasizligi haqidagi tasavvurdir. Intensiv cheksizlikning mavjudligi tabiatda ichki tuzilishga ega bo'lmagan, mutlaqo elementar obyektlar yo'qligini ko'rsatadi. Intensiv cheksizlik mikrozarralarni o'rganish jarayonida materiyaning kichikroq

qismlarga cheksiz bo'linishi sifatida qaralishi mumkin emas. Zarralarning bir-biriga aylanuvchanligi ular ancha murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Ekstensiv cheksizlik ichdan emas, balki sirtidan cheksizlikdir. U mazkur obyekt doirasidan tashqarida, «katta» dunyoda kuzatiladi va obyektidan tashqaridagi cheksizlikni ifodalaydi. Bu yerda obyekt xossalari va sifatlarining atrofda narsalar bilan o'zaro ta'sirlar tizimiga bog'liqligi muammosi muhimroqdir. Amalda cheksizlik mavjud bo'lib, u bilish qaratilgan yo'nalishdan kelib chiqadi va intensiv yoki ekstensiv deb tushuniladi. Ekstensiv va intensiv cheksizlik – haqiqiy cheksizlikning o'ziga xos proeksiyalari. Ularni geometrik shaklning koordinatalar o'qidagi proeksiyalariga o'xshatish mumkin.

Kosmologiya rivojlanishining hozirgi bosqichi relyativistik kosmologiyaning ustuvorligi bilan tavsiflanadi. Relyativistik kosmologiya butun dunyoni mukammal tavsiflashga da'vo qilaydi. Ikinchi cheklilik va cheksizlikni biz yashayotgan olamga tatbiqan, uning fizikaviy-makon tuzilishi tomonidan o'rganadi. Relyativistik kosmologiya asoschilari A.Eynshteyn va A.Fridman hisoblanadi.

1917-yilda A.Eynshteyn olamning birinchi relyativistik modelini tuzdi. U bunda quyidagi taxminlardan kelib chiqdi.

1. Modda va nurlanish olamda bir tekis tarqalgan. Bundan olam maydoni bir xil va izotrop tuzilishga ega. Garchi og'ir obyektlar yaqinida makon-vaqt geometriyasi o'zgarsa-da, bu o'zgarish olamning o'zgarmas egrilikka ega bo'lgan bir xil izotrop maydonidan chetga ahamiyatsiz og'ishdir, xolos.

2. Olam turg'un, vaqtda o'zgarmasdir. SHu bois maydon geometriyasi evolyusiyaga ega bo'lishi mumkin emas. A.Eynshteyn dunyosi, odatda, «silindrsimon dunyo» deb ataladi, chunki uni cheksiz ko'lamli to'rt o'lchovli silindr ko'rinishida tasavvur qilish mumkin. Silindrning yasovchisi bo'ylab vaqt o'qi o'tadi, u o'tmishga ham, kelajakka ham cheksiz qaratilgan. Silindr kesimi maydonni beradi. Mazkur modelda bu o'zgarmas musbat egrilikka ega uch o'lchovli doirasimon maydon bor. U chekli hajmga ega. Buning ortida hech narsa mavjud bo'lmagan dunyoning qandaydir chekkasi bor, deb tushunmaslik kerak. Ayni holda maydon «o'z-o'zida tutashadi» va bu unda hech qachon to'siqqa uchrashmasdan cheksiz aylanish imkonini beradi.

Biroq A.Eynshteynning «silindrsimon dunyo»si o'tmishda qolgan. Uning olamning turg'un modelini yaratishga urinishlari hozir olamning abadiyatda o'zgarmas holda mavjudligi haqidagi an'anaviy tasavvurlarga hurmat sifatida

qaraladi. Olamning turg'un modelini A.Eynshteyn maxsus taxmin asosida yaratganini ham e'tiborga olish kerak.

Mazkur muammoning yangi yechimini A.Fridman taklif qilgan va uni belgiyalik kosmolog M.Lemetr rivojlantirgan. A.Fridman dunyoning turg'unligi haqidagi taxmindan voz kechadi, lekin uning bir xilligi va izotropligi haqidagi postulatni saqlab qoldi. Bu muammoning uch xil yechimini taklif qilish imkonini berdi:

1. Agar olamda modda va nurlanishning zichligi ayrim kritik kattalikka teng bo'lsa, maydon evklid maydoni bo'ladi, ya'ni egriligi nolga teng bo'ladi va dunyo cheksiz bo'ladi.

2. Agar zichlik kritik kattalikdan kichkina bo'lsa, olam maydoni Lobachevskiy geometriyasi bilan tavsiflanadi, u manfiy egrilik va cheksiz hajmga ega, ochiq va bel ko'rinishida bo'ladi.

3. Agar olamda moddaning zichligi kritik darajadan katta bo'lsa, maydon musbat egrilikka ega, lekin hajmi cheklangan bo'ladi. Dunyo berk va chekli bo'lib, Riman geometriyasi bilan tavsiflanadi.

Potensial va aktual cheksizlik. Cheksizlik tushunchasi potensial va aktual cheksizlikni o'z ichiga oladi. Potensial cheksizlik miqdor va sifat o'zgarishlarining nihoyasiz jarayonini qayd etadi. Potensial cheksizlik to'xtatish, bekor qilish yoki mavjud emas deb e'lon qilish mumkin bo'lmagan shakllanish, o'zgarish va rivojlanish jarayoniga ishora qiladi.

Aktual cheksizlik intiholi narsalarning cheksiz miqdoridan tashkil topgan obyektning son-sanoqsiz to'plamlari aktual tarzda mavjudligi to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi. Aktual cheksizlik muayyan mavjud borliq sifatida olinadi, ammo u doim eng ko'p e'tiroz va qarshilikka sabab bo'ladi. Ko'plab faylasuflar bu masalani chetlab o'tishga harakat qilganlar. Bunda Aristotel qarashlari ancha muhim rol o'ynagan. U ikki ming yil davomida amal qilgan «aktual emas, balki potensial cheksizlikka mavjuddir», degan qoidani ilgari surdi. Sog'lom fikr nuqtai nazaridan Aristotelning bu g'oyasini asoslovchi dalillar biyiyor. Potensial cheksizlik, obrazli qilib aytganda, har qanday songa birni qo'shish imkonini beradi va ancha sodda mavhumlik hisoblanadi. Uni qabul qilish va unga ko'nikish mumkin. Aktual cheksizlik esa mutlaqo paradoksal xususiyatga ega, chunki u cheksizlikni «shu yerda» va «hozir» yakunlangan, deb hisoblaydi, masalan: agar biron-bir ichkilikboz kishi hozirgacha ko'p ichkilik ichgani va yana ikki shisha shnpan vinosi icha olishini aytsa, bu potensial cheksizlik hisoblanadi..

Kengayuvchi olam konsepsiyasi. Kosmologiya muammosining taklif qilingan yechimlariga nisbatan munosabat bir xil emas. Ayrim olimlar cheksiz

kengayuvchi Olam gipotezasini qabul qilganlar va «Katta portlash» konsepsiyasiga ko'ra, taxminan 17-20 milliard yil oldin olam juda kichkina hajmda o'ta zich singulyar holatda bo'lgan, deb hisoblaydilar. YUz bergan «katta portlash» olamning kengayish jarayonini bosqich bergan. Bu kengayish jarayonida moddaning zichligi o'zgargan, maydonning egriligi to'g'rilanib borgan. Ayrim olimlar fikriga ko'ra, kengayish o'rnini yana torayish egallaydi va butun jarayon takrorlanadi. Shu asosda harakatlanuvchi Olam gipotezasi ilgari surilgan bo'lib, unga ko'ra taxminan har 100 milliard yilda yangi sikl «katta portlash»dan boshlanadi.

Hozirgi «ko'p sonli dunyolar» konsepsiyalarida olamning ajabtovur manzarasi chiziladi. Bu fundamental falsafani moddiy dunyoning makon va vaqtdagi cheksizligini metrik cheksizlik ma'nosida emas, balki materiyaning makon va vaqt strukturalarining benihoya rang-barangligi sifatida tushunish lozim, degan asosiy qoidasi bilan hamohangdir.

In'ikos nazariyasi. Tabiat obyektlari va hodi: alarining umumiy xossasi sifatidagi in'ikos – avvalo, o'zaro ta'sirdir. U bir jisim boshqa jisimga ta'sir ko'rsatishini, boshqa jisim esa birinchi jisim ta'siriga javob berishi yoki undan ta'sirlanishini nazarda tutadi ($A \leftrightarrow B$; $B \leftrightarrow A$). Bunday o'zaro ta'sir tarzida namoyon bo'ladigan in'ikosda, bir jisim o'ziga xos xususiyatlarining boshqa jisimda aks ettirish jarayoni tushuniladi.

In'ikosning shakllari. In'ikos jarayonining namoyon bo'lish xususiyati materiyaning tuzilish darajasiga bog'liq. Shu munosabat bilan in'ikosning turli, chunonchi:

- jonsiz tabiatdagi;
- jonli tabiatdagi;
- jamiyatdagi darajalari farqlanadi.

Materiyaning rivojlanish jarayonida uning tuzilishining murakkablashuvi yuz beradi. SHu bois materiyaning harakat shakllari qancha bo'lsa, in'ikos shakllari ham shuncha bo'ladi: mexanik, fizik, kimyoviy, biologik (psixik), ijtimoiy va hokazo. in'ikos shakllarining evolyusiyasi jonsiz tabiat narsalarining xossasi sifatida amal qiluvchi in'ikos yuqoriroq darajadagi in'ikosning elementar negizini tashkil etishini nazarda tutadi.

Jonsiz tabiatdagi in'ikosgacha tanlash xususiyati va kumulyativlik, ya'ni oldingi ta'sirlarning izlarini saqlash xosdir. In'ikosning tanlash xususiyati o'zaro ta'sirga kirishuvchi obyektlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Jonlarning jonsizdan farqi haqida gapirganimizda, hayotning universal ta'rifini eslaymiz: «Hayot – bu oqsilli jismlarning mavjudlik usulidir». Oqsillar,

aminokislotalar, nuklein kislotalar tiriklikning eng muhim unsurlari hisoblanadi. Ko'payish, o'sish va moddalar almashinuvi tirik organizmlarning o'ziga xos xususiyatidir. O'z-o'zidan ko'payish qobiliyati kimyoviy reaksiyalarning jonsiz tabiatda uchramaydigan turi bilan ta'minlanadi va matrissali sintez deb ataladi. V.A.Engelgardt jonli sistemalarning yana bir muhim xossasi – «xaosdan tartib o'rnatish» qobiliyatini, ya'ni hayot jarayonlarining entropiyaga zid xususiyatini qayd etadi. Tirik organizmlar molekulalarning xaotik issiqlik harakatini tartibga solishga qodir.

Jonli tabiatda in'ikos oddiy bir hujayralilar va o'simliklarning ta'sirlanuvchanligi, asab hujayralarining ta'sirchanligi ko'rinishida, shuningdek, hayvonlar darajasida ularning xulq-atvorini tartibga solishni ta'minlovchi psixik in'ikos ko'rinishida mavjud bo'ladi. Biologik in'ikos shunday bir xossaki, usiz hayvonlar o'z mavjudlik sharoitiga moslasha olmaydi. Ma'lumki, ayrim o'simliklarning barglari doimo yorug'lik manbai tomonga – nurlar ularga 90 gradusga intiluvchi burchak ostida tushadigan tarzda qarab o'sadi. Kungaboqar boshchasi quyosh tomonga o'girilib o'sadi. Shunga o'xshash hodisalami ildiz sistemasining o'sishida ham kuzatish mumkin. Oziqlanish va suv ta'minoti shart-sharoitlari optimal bo'lgan joyda ildiz yaxshi o'sadi.

Biologik in'ikosda ikki jarayon kuzatiladi. Birinchi – in'ikosda aks etayotgan narsani in'ikosning barcha (tubanroq) shakllariga xos bo'lishi mumkin bo'lgan tuzilishi o'z ifodasini topadi. Masalan, issiqlik ta'sirida har qanday jism, shu jumladan, organizm qiziydi. Ikkinchi – aks etayotgan narsaning o'ziga xos xususiyatlari in'ikosning jonli tizimlargagina xos bo'lgan alohida jarayonlari bilan bog'lanadi.

Biologik in'ikos ta'sirlanuvchanlik va ta'sirchanlik bilan tavsiflanadi. Sezgi psixik in'ikosning asosiy shakli hisoblanadi. Organizm asab sistemasiga ega bo'lgan holdagina psixik in'ikos to'g'risida so'z yuritish mumkin. Sezgi organizmning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatuvchi subyektiv, ichki holat sifatida amal qiladi, lekin organizm uchun muhim omillarni obyektiv aks ettiradi.

In'ikosning psixik shakliga sezgi bilan bir qatorda instinktlar, shartli reflekslar, idrok etish, emotsiyalar, fikrlash kiradi. Instinkt mazkur turning hamma ko'rinishlarida bir xil bo'lgan murakkab tug'ma xususiyat sifatida amal qiladi. Lekin instinkt juda tor doiradagina maqsadga muvofiqdir. Asalarilar shaklan va mustahkamlik jihatidan mukammal bo'lgan mumkataklar yasaydi. Lekin katak tubi qirqib olib tashlansa, asalari bunga e'tibor bermaydi va katakka asal quyishda davom etadi. Tirik organizm darajasidagi in'ikosning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, jonli sistemalarda aktual in'ikoslar

tarzida yuz beruvchi o'zgarishlar individlar tajribasida va turlarning xossalarida saqlanib qoladi hamda yig'ilib boradi.

Subyekt o'zini qancha faol tutsa, u shuncha ko'p predmetni aks ettiradi. Masalan, qoyatosh to'liqlar ta'sirida emiriladi, korali – organizm o'sib boradi. U suvdan oziq moddalarni o'zlashtiradi. Bunda organizm ta'sirga shunchaki javob bermaydi, u atrof-muhitni o'zgartiradi.

Materiya tuzilishining ijtimoiy darajasida in'ikos quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) o'z faoliyatini tartibga soluvchi individni ongli aks ettirish; b) fan, san'at hamda ijtimoiy ongning jamiyat hayotini aks ettiruvchi boshqa shakllari; v) in'ikosning inson sun'iy sistemalar yaratuvchi texnika, bog'lanish va boshqaruvdagi shakli alohida o'rin egallaydi.

Materiyaning umumiy xossasi sifatida ta'riflaganda, in'ikosning quyidagi xususiyatlari namoyon bo'ladi:

– in'ikosning moddiy-energetik o'zaro ta'sir jarayonlari bilan uzviyligi;

– har qanday aks ettirish jarayoni zamirida sabab-oqibat bog'lanishi yotadi. In'ikos sabab-oqibat munosabatlarining shunday shakli sifatida tushunilishi mumkinki, bunda sababning tarkibi, xususiyati, xossalari oqibatga o'tadi. Oqibat originalning nusxasi, o'xshashi sifatida amal qiladi;

– aks ettirish – yo'naltirilgan jarayon. U aks etuvchidan aks ettiruvchi sari harakatlanadi, demak, bu jarayon simmetrik emas, ya'ni bunda sabab (aks ettiriluvchi)ning harakati – birlamchi, oqibat (aks ettiruvchi)ning harakati – ikkilamchi, hatto oddiy aks ettirish jarayoni va uning natijalari ham aks ettiriluvchi obyektning mavjudligi va xususiyatiga nisbatan ikkilamchidir;

– avvalo, o'zaro ta'sir sifatida tushuniluvchi in'ikos jarayonining obyektivligi alohida diqqatga sazovordir;

– obraz va originalning o'zaro mosligi darajasi har xil bo'lishi mumkin. In'ikos natijasi nafaqat tashqi ta'sirlar (aks ettiriluvchi), balki hodisaning ichki tabiati (aks ettiruvchi) bilan ham belgilanadi.

Anoxin nazariyasi. Borliqni oldinroq aks ettirishi g'oyasi P.Anoxin tomonidan ishlab chiqilgan. U materiyaning makon va vaqt doirasidagi harakatining asosiy shakllari noorganik tabiatda tirik organizmlar paydo bo'lishidan ancha oldin mavjud bo'lganiga e'tibor qaratdi. «Jonli materiya» dunyoning tayyor makon-vaqt strukturasi «singib ketgan» va muqarrar tarzda uning xossalarni o'zida mujassamlashtirgan. Mavjud shart-sharoitga moslashish zarurati tug'ilgan. Moslashish jarayonida tashqi vaqt ko'rsatkichlari, aniqrog'i, ketma-ketliklar katta rol o'ynagan.

• Bu ketma-ketliklarni P.Anoxin ikki guruhga ajratdi:

1. Ketma-ketliklarning takrorlanuvchi, tiklanuvchi, ritmlilik va sikllilik (kun – tun; bahor – yoz – kuz – qish) bilan tavsiflanuvchi muhim, doimiy va barqaror qatorlari.

2. Mazkur organizmning hayotida keyinchalik takrorlanmaydigan ahamiyatsiz va tasodifiy ketma-ketliklar qatori (masalan, dovul, zilzila va h.k.), ahamiyatsiz va tasodifiy ketma-ketliklarga mavjud bo'lganida, hayot rivojlana olmas, tirik organizm barqaror va mustahkam strukturaga ega bo'lmaydi.

In'ikos yo protsessual tomondan, yo natija nuqtai nazaridan qaralishi mumkin. Tashqi real aks ettiriluvchi obyekt yo'q bo'lganidan keyin in'ikosning o'zi, aks ettirish jarayonining natijasi sifatida, yo'q bo'lmaydi, balki aks ettiruvchi obyektida iz ko'rinishida saqlanib qoladi. Shunday qilib, tashqi ta'sir aks ettiruvchining tarkibidan o'rin oladi. S.L.Rubinshteyn materiya aks ettirish qobiliyatining ayni shu xususiyatini nazarda tutib, har bir hodisa ma'lum ma'noda «Olam ko'zgusi va aks sadosidir», degan. Axborotning atributiv konsepsiyasi shu asosda tuziladi.

Bioenergoinformatsion almashinuv axborotni qabul qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishning murakkab mexanizmini nazarda tutadi. Informatsiya yoki axborot tushunchasining o'zi ancha serma'nodir. Informatsion jarayonlar aksariyat hollarda aks ettirish, in'ikos jarayonlari bilan bog'liq holda yoki ularga muvofiq tushuntiriladi. In'ikos yo protsessual tomondan; yo natija nuqtai nazaridan qaralishi mumkin. Darhaqiqat, sirtqi (aks ettirilayotgan) real predmet g'oyib bo'lganidan so'ng in'ikosning o'zi aks ettirish jarayonining mahsuli sifatida yo'q bo'lmaydi, balki aks ettirayotgan predmetda iz sifatida mavjud bo'lishda davom etadi. Shunday qilib, sirtidan ko'rsatilgan ta'sir aks ettiruvchining tarkibidan o'rin oladi va unda saqlanib qoladi. Shunga muvofiq axborotning atributiv konsepsiyasi tuziladi.

«Axborotning predmet sohasi to'g'risidagi masalaga bag'ishlangan falsafiy munozaralarda kamida uch nuqtai nazar vujudga kelgan. Birinchidan, axborot muloqot sohasi va umumiy ilmiy refleksiya vositasi sifatida talqin qilinadi. Ikkinchidan, u o'z-o'zidan tashkil topuvchi tizimlarning o'zaro ta'sirlarni tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan xossasi sifatida tushuniladi. Uchinchidan, axborot materiya va energiya taqsimlanishining turli jinslilik mezonini, dunyoning azaliy turli jinslilikini qayd etuvchi barcha moddiy tizimlar xossasi sifatida namoyon bo'ladi. Axborotning yuqorida zikr etilgan uch xil talqini hozirgi zamon nazariyasidan axborot kommunikativ, funksional va atributiv konsepsiyalari degan nomlar bilan o'rin olgan.

Atributiv konsepsiya axborotning jonli va jonsiz tabiatdagi har qanday obyektlar va jarayonlarda rang-baranglikning in'ikosi sifatidagi keng talqiniga

tayanadi. Unda axborot umuman olganda materiya va energiyaning dunyoda yuz beruvchi barcha jarayonlarga yo'ldosh bo'lgan makon va vaqtda taqsimlanishining turli jinsliliigi mezonni sifatida tavsiflanadi.

Torsion maydonlar o'ng va chap aylanishga ega bo'lib, bu «o'ng» va «so'l» dunyolar mavjudligini taxmin qilish imkonini beradi. Ilgari surilgan gipotezalarga ko'ra, beshinchi fundamental fizik daraja manbasi torsion maydonlar (aylanish maydonlari) bo'lishi mumkin. Ular ekstrasensor o'zaro ta'sirlarda qayd etiladi va ularda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tabiiy muhitlar orqali o'tishda torsion nurlanishlarning zaiflashuvi mavjud bo'lmaydi. Olimlar taxminiga ko'ra, torsion maydon kvantlari sifatida past energetik reliktni neytrinolar amal qiladi, torsion nurlanishlarning o'ta o'tuvchanligi esa tabiiy xususiyat sifatida qaraladi.

Torsion to'liqlarning gruppaviy tezligi kamida 10^9 s (yorug'lik tezligi)ga teng deb baholanadi. Ammo bunday misli ko'rilmagan yorug'lik tezliklari fizika uchun yangi va favqulodda bir hol emas. Torsion maydonlar o'z-o'zidan hosil bo'lishi mumkin deb hisoblanadi. Ular fizik vakuumning ta'sirlanishi natijasi sifatida vujudga kelishi mumkin. Har qanday shakl, hatto uning massasi juda oz bo'lsa ham, vakuumni ta'sirlantirishi va uni qurshagan muhitda torsion maydon sifatida namoyon bo'luvchi qutblashishni vujudga keltirishi mumkin. Bundan tashqari, vakuumning elektrostatik yoki elektromagnit maydoni mavjud bo'lgan qismida doim ushbu maydon yaratadigan torsion komponentlar mavjud bo'ladi. Birlamchi torsion maydonlar birdan-bir tavsifi axborotni tashiydigan va o'zaro ta'sirga kirishish chog'ida energiya almashmaydigan uyurmalar mavjudligi hisoblanuvchi materiya shakli sifatida qaraladi. Ikkilik signallarni torsion aloqa kanali orqali birinchi uzatish 1986 yilda amalga oshirilgan.

Torsion maydonlar nazariyasi – hozirgi zamon fanining eng so'nggi yutuqlaridan biri va shu bilan bir vaqtda ezoterikaning ko'pgina hodisalarini tushuntirish uchun sababiy asos. Torsion maydon tushunchasi sinergetika tamoyillarini, xususan attraktorlar harakatiga doir qoidalarni chuqurlashtiradi. Elektromagnit nurlanish ham doim torsion elementga ega bo'ladi. Katta tezlikda aylanayotgan jism gravitatsiya kuchini kamaytiradi. Fikr shakli torsion maydonlar yordamida uzatilganida telekinez fizikasini abstrakt holda tasavvur qilish mumkin.

Torsion maydon individual xotira substrati hisoblanadi, dogan faraz ham mavjud. Professor A.Stepanov chiqargan xulosaga ko'ra, sirdan keluvchi axborot miyaning turli zonalarida kodlanadi va ikki parallel oqimga ajraladi. Bir oqimdan kiruv parametrlarining ichki holat matritsalari bilan ayniyligini

solishtirish uchun foydalaniladi. U organizmning adaptatsion-kompensator faoliyati uchun javob beradi. Ikkinchi oqim yangi holatni qayd etadi va kelgan axborotning torsion maydonlarini induksiyalaydi. Bunday xulosalar Stanislav Grof ilgari surgan xolotrop konsepsiyasiga ham mos keladi. Ongni xolotrop (yunon. holes – yaxlit) tushunish ong maydoni miyaning individual faoliyati bilan bilvosita belgilanishini va Koinot evolyusiyasining rang-barang tajribasini o'z ichiga olishini qayd etadi.

Qizil siljish. «Qizil siljish» hodisasi hozirgi vaqtda nurlanish manbai uzoqlashib borayotganini, ya'ni galaktikalar taxminan o'zigacha bo'lgan masofaga proporsional tezlikda har yoqqa «tarqalayotgani»ni tasdiqlovchi umumiy e'tirof etilgan dalil hisoblanadi. Shu bois, Olam kengayishda davom etadimi yoki torayish jarayoni boshlanadimi, degan savol javobsiz qolmoqda. 1912 yilda V.M.Slayfer galaktikadan tashqaridagi tumanliklar nurlanishlarining spektr chiziqlari spektrning qizil uchi tomonga siljiyotgan - «qizil siljish»ni aniqladi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach (1929-yilda) Edvin Xabbl tumanlik kuzatuvchidan qancha uzoqda bo'lsa, «qizil siljish» kattaligi ham, uning tumanlikdan uzoqlashish tezligi ham shuncha katta bo'ladi, degan qonuni va katta masofalarda galaktikalarning tezligi ulkan darajalarga etishini aniqladi.

Kengayuvchi olam konsepsiyasi. Ayrim olimlar cheksiz kengayuvchi Olam gipotezasini qabul qilganlar va «Katta portlash» konsepsiyasiga ko'ra, taxminan 17-20 milliard yil oldin olam juda kichkina hajmda o'ta zich singulyar holatda bo'lgan, deb hisoblaydilar. Yuz bergan «katta portlash» olamning kengayish jarayonini boshlab bergan. Bu kengayish jarayonida moddaning zichligi o'zgargan, maydonning egriligi to'g'rilanib borgan. Ayrim olimlar fikriga ko'ra, kengayish o'rnini yana torayish egallaydi va butun jarayon takrorlanadi. Shu asosda harakatlanuvchi Olam gipotezasi ilgari surilgan bo'lib, unga ko'ra taxminan har 100 milliard yilda yangi sikl «katta portlash»dan boshlanadi. Aqlga sig'maydigan gipotezalarning birida «dastlabki portlash» natijasida gravitatsion maydonda singulyar holatdan faqat bizning portlash» natijasida gravitatsion maydonda singulyar holatdan faqat bizning metagalaktikamiz emas, balki ko'plab metagalaktikalar vujudga kelgani, ularning har biri barcha fizik ko'rsatkichlarning turli ifodalariga, chunonchi, alohida topologiyali (o'lchovlar miqdori har xil bo'lgan mahalliy ochiq yoki mahalliy yopiq) makoni va o'z kosmologik vaqtiga ega bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadi.

Geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlar. Geotsentrik dunyo haqidagi tasavvur Yer miqyosidagi obyektlarga daxldor nazariyalarning umumlashtirilishi natijasida yuzaga kelgan. Unda, aynan Yer dunyosi andoza va negiz sifatida qabul qilinadi. Geotsentrizm ta'limotiga ko'ra, moddiy

tizimlarning atributlari barcha darajalarda biz Yer sharoitida duch keluvchi atributlar bilan bir xil bo'ladi. Geotsentrizm makon, vaqt, sifat, sababiyat va boshqa atributlar ontologik ma'noda yagonadir, degan tasavvurga asoslanadi.

Hozirgi zamon metodologlari pirovard maqsadga asoslanadigan va azaldan maqsadga muvofiq xususiyatga ega bo'lgan tizimlar bilan stixiyali xususiyatlarni namoyish etuvchi mutlaqo ochiq tizimlarni farqlashni taklif qiladi. Mazkur tasnif yangi narsa paydo bo'lishi mumkin bo'lgan maqsadni belgilash mexanizminiga yangicha nazar bilan qarash imkonini beradi.

Biotsenozlarning yaxlit tizimida populyasiyalar shunday bog'langanki, ulardan birining hayot faoliyati mahsulotlari boshqasining yashash shart-sharoitlariga aylanadi. Masalan, o'rmon muayyan biotsenoz hisoblanadi: unda yashovchi o'simliklar, shuningdek, hayvonlar, zamburug'lar, lishayniklar va mikroorganizmlarning populyasiyalari o'zaro ta'sirga kirishib, yaxlit tizimni vujudga keltiradi.

Biosfera doirasida moddiy tizimning alohida turi - kishilik jamiyati rivojlangan. Bu ijtimoiy tizim ham alohida kichik tizimlar individ, oila, guruh, jamoa, davlat, millat va boshqalarni o'z ichiga oladi. Materiya tuzilishining alohida turi sifatidagi jamiyat odamlar faoliyati tufayligina mavjud bo'ladi. Shu sababli jamiyatga o'z ehtiyojlarini qondirish va rivojlanish imkonini beruvchi ijtimoiy ishlab chiqarish bilan bog'liq inson faoliyati substansional negiz hisoblanadi.

Dunyoning birligi va rang-barangligi. Dunyo cheksiz yaxlitlik sifatida o'zgarimas va ayni vaqtda o'zining ayrim qismlari va ko'rinishlarida o'zgaruvchan bo'lib, o'zini muttasil shakllanish va o'zgarish jarayonlarida namoyon etadi. U nafaqat shakllanish va o'z tuzilmasini murakkablashtirish yo'lida, balki aksincha – buzilish va tanazzul yo'lida ham harakatlanadi va rivojlanadiki, bu uning sifat va miqdor ko'rsatkichlari muttasil o'zgarishida aks etadi.

Shunday qilib, dunyo, bir tomondan, o'z rang-barangligida bir jinsli emas, boshqa tomondan esa, o'zining barcha tarkibiy qismlarining uzviy birligini tashkil etib, muayyan universal yaxlitlik hisoblanadi.

Dunyo birligi haqidagi fan dalillari, xususan, sayyoralar dastlabki «tumanlik»dan tabiiy kelib chiqqanini tushuntiruvchi Kant – Laplas nazariyasi Quyosh sistemasi kosmik jismlarining birligi to'g'risida so'z yuritishga asos bo'ldi; energiyaning saqlanish va o'zgarish qonuni tabiatda amal qiluvchi barcha kuchlar universal harakat namoyon bo'lishining turli shakllari ekanligini namoyish etdi; jonli organizmlar hujayrali tuzilishga ega ekanligi haqidagi

nazariya butun tiriklikni strukturaviy birlashtirish imkonini beradi; D.I.Mendeleyevning davriy qonuni barcha kimyoviy elementlarni birlashtirdi.

XX asrda nisbiylik nazariyasi va kvant mexanikasining yaratilishi dunyo yagona va hanima narsa bir-biri bilan o'zaro bog'liq ekanligi haqidagi tasavvurlarni sezilarli darajada kengaytirdi va mustahkamladi. XX asrning ikkinchi yarmida qudratli teleskoplar va tezlatgichlar paydo bo'lishi bilan hozirgi zamon fani makro- va mikrodunyolarni o'rganishda yanada ko'proq olg'a siljidi. U koinot kengliklariga kirib, dunyoning fundamental asoslari haqidagi tasavvurlarimizni boyitdi. Hozirgi zamon fani maydon va moddaning, korpuskulyar va to'liqlik moddiy obyektlarning birligini isbotlab berdi, materiya, harakat, makon va vaqtning uzviy birligini asosladi.

Harakat borliqning yashash sharti. Bizni qurshagan dunyoning muhim xususiyati – Koinotda va uning barcha tarkibiy qismlarida yuz beradigan tinimsiz o'zgarishlardir. Hozirgi zamon falsafasida «harakat» tushunchasi «keng» ma'noda unuman har qanday o'zgarish haqidagi tasavvur sifatida talqin qilinadi. Kengayib borayotgan Metagalaktika ham, o'zaro ta'sirga kirishayotgan elementar zarralar ham, ko'payayotgan, moddalar almashinuvini amalga oshirayotgan tirik hujayralar ham, ijtimoiy jarayonlar va hokazolar, shu jumladan fikrlash faoliyati jarayonlari ham harakatda bo'ladi. Shuningdek, atomlar va molekulalar ham Koinotda yuz bergan evolyusiya jarayonlari mahsulidir. Ular bizning Metagalaktikamiz mavjudligiga zamin hozirlagan Katta portlashdan keyingina vujudga kelgan. Buning ustiga hozirgi zamon geografiyasi qit'alar bir-biriga nisbatan siljishini isbotladi. Ular ajralgan muz bo'laklari kabi Yerning qaynoq magmasi bo'ylab yiliga bir necha santimetr tezlikda harakatlanadi. Shunday qilib, harakat abadiy va yo'q bo'lmas, materiyadan ajralmas va mutlaqdir.

«Materiya harakatining shakli» tushunchasi tabiat rivojlanishining muayyan bosqichiga xos bo'lgan alohida qonuniyatlarni qayd etishga xizmat qiladi. Harakat shakli sifat jihatidan o'xshash moddiy obyektlar o'zgarishlarining o'ziga xos tiplarini va ularning o'zaro ta'siri xususiyatlarini aks ettiradi. Ba'zan materiya harakatining muayyan shakli o'zaro ta'sirga kirishayotgan elementlar o'rtasidagi bog'lanishlarning o'ziga xos tizimi sifatida yoki muayyan qonunlarga bo'ysunish belgisiga ko'ra birlashtirilgan o'zgarishlar guruhi sifatida ta'riflanadi.

Materiya harakatining shakllari bilan insoniyat o'z tarixi bo'sag'asidayoq tanishgan, xususan qadimda ishqalanish kuchi yordamida o't yoqish mexanik harakatni issiqlikka aylantirgan. Bug' mashinasining ixtiro qilinishi teskari jarayondan – issiqlik energiyasi mexanik harakatga aylanishidan dalolat bergan.

Uzoq vaqt hukm surgan dunyoni idrok etishning mexanistik konsepsiyasi doirasida materiya harakatining barcha shakllari bir-biridan miqdor jihatidagina farq etishi taxmin qilingan.

Materiyaning harakat shakllarini tasniflash tamoyillari:

– materiya harakatining har bir shakli muayyan moddiy tashuvchi bilan bog'liq bo'lishi lozim;

– materiyaning harakat shakllari sifat jihatidan turlicha va o'zaro bog'lanmaydi;

– tegishli shart-sharoitlarda ular bir-biriga aylanadi;

– materiyaning harakat shakllari murakkablik darajasiga ko'ra farq qiladi, oliy shakl quyi shakllar sintezi sifatida tushuniladi. Bunda oliy shakllarning quyi shakllardan uzoqlashishiga ham, oliy shakllarning quyi shakllarga mexanik bog'lanishiga ham yo'l qo'ymaslik muhimdir;

– moddiy tizimlarning har bir turida bosh, oliy va ikkinchi darajali, quyi shakllar farqlanishi lozim;

– materiya harakat shakllarining tasnifi fanlar tasnifining negizi hisoblanadi.

Harakatning har bir shakli nisbatan mustaqil bo'lsa-da, ularning barchasi bir-biri bilan bog'liq. Harakatning murakkabroq shakli o'zidan oldingi soddaroq shakllar negizida vujudga keladi, ularning sintezi hisoblanadi, lekin ularning oddiy yig'indisidan iborat bo'lmaydi. Masalan, harakatning biologik shakli harakatning soddaroq fizik-kimyoviy shakllari negizida vujudga keladi, ularni o'zining sharti sifatida o'z ichiga oladi va harakatning oldingi shakllari bilan taqqoslaganda uning butunlay yangi shakli hisoblanadi. Xuddi shuningdek, harakatning ijtimoiy shakli – kishilik jamiyatining vujudga kelishi va rivojlanishi ham harakatning biologik va o'zidan oldingi boshqa barcha shakllarini o'zining sharti sifatida o'z ichiga oladi, lekin ularning yig'indisi emas, balki harakatning butunlay yangi shakli hisoblanadi.

Materiya harakati asosiy shakllarining keltirilgan tasnifi fan tabiiat rivojlanishining teran aloqalarini endigina aniqlay boshlagan XIX asrning sakksoninchi yillarida yaratilgan edi. O'sha davrda hali ko'p narsa noma'lum, ko'p narsalarni aniqlash lozim edi.

Fan rivojlanishining hozirgi bosqichida harakat shakllarining yuqorida keltirilgan tasnifi to'ldirish va aniqlik kiritishni talab qiladi. Kimyo, fizika, biologiyaning rivojlanishi, kompleks fanlarning paydo bo'lishi materiya harakati shakllari rang-barangligining yagona talqini to'g'risida so'z yuritish imkonini bermaydi. Shu sababli yangi tasniflar paydo bo'ladi. Masalan, informatsion-kibernetik harakat, astronomik harakat, galaktika doirasidagi

harakat, galaktikalar o'rtasidagi harakat tilga olinadi. Materiya harakati muammolarini yoritishda falsafaning asosiy vazifalari shulardan iborat.

Harakatning shakllari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda har bir keyingi harakat o'zidan oldingi harakatdan kelib chiqadi, unga asoslanadi, biroq, shunga qaramay, quyi shakl bilan bog'lanmaydi. Harakatning murakkab shakllarini soddaroq shakllarga bunday bog'lashga urinishlar falsafa tarixida «mexanitsizm», «reduksionizm» (lot. reductio – ortga surish) degan nom olgan, harakat ijtimoiy shakllarini biologik shakllar darajasigacha soddalashtirish biologizatorlik konsepsiyalarida mavjud.

Materiya harakatining geologik shakli mavjudligi haqidagi taxmini qabul qilsak, materiyaning mazkur shakli mexanik, fizik va kimyoviy o'zaro ta'sirlarni o'z ichiga olgan dastlabki sintez sifatida amal qiladi. Bu qadimgi "xaos" kategoriyasida o'z aksini topadi. Mazkur kategoriya nafaqat tartibga solinmaganlik va tartibsizlik dalili sifatida, balki stixiyali shakllanish tamoyili sifatida ham talqin qilinadi. Bu holda organik dunyo vujudga kelishidan oldingi tabiat mexanik, fizik va kimyoviy jarayonlarning olg'a qarab rivojlanishidan emas, balki ularning umumiy, differensialanmagan o'zaro ta'siridan tashkil topadi. Ayni paytda bunda geologik va geografik omillar Yerda hayot vujudga kelishi uchun tarixiy shart-sharoit yaratgan, deb ta'kidlash lozim.

Materiya harakatining asosiy, xususiy va kompleks shakllari ham mavjud. Materiya harakatining xususiy shakllari asosiy shakllar tarkibiga kiradi. Masalan, fizik materiya bo'shliq, maydonlar, elementar zarralar, yadrolar, atonlar, molekullar, makrojismlar, yulduzlar, galaktikalar, metagalaktikani o'z ichiga oladi.

Materiya harakatining kompleks shakllariga astronomik (metagalaktika – galaktika – yulduzlar – sayyoralar), geologik (planetar jism sharoitidagi materiya harakatining fizik va kimyoviy shakllaridan iborat), geografik (litosfera, gidrosfera va atmosfera doirasidagi materiya harakatining fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy shakllarini o'z ichiga oladi) shakllar kiradi.

Materiya harakati kompleks shakllarining muhim xususiyatlaridan biri shundan iboratki, ularda pirovard natijada materiyaning quyi shakli – fizik materiya yetakchilik qiladi; geologik jarayonlar fizik kuchlar, chunonchi, gravitatsiya, bosim, issiqlik bilan tavsiflanadi. Geografik qonunlar fizik va kimyoviy shartlar hamda Yer yuqori qatlamlarining o'zaro nisbatlari bilan belgilanadi.

Materiya harakatining biologik shakli darajasida o'simliklarning quyidan oliyga rivojlanishi imkoniyatsiz tarmoq sifatida qaralishi mumkin, chunki bu rivojlanish jarayoni o'z tabiati chegaralaridan chetga chiqishigacha olib

kelmaydi. Hayvonlarning rivojlanishi sifat jihatidan yangi obyekt – inson paydo bo'lgungacha davom etadi. Bu materiya harakatining sifat jihatidan boshqa shakli vujudga kelganidan dalolat beradi. Materiya harakatining har bir shaklida makro va mikrodarajalarni farqlash, shuningdek, umumiy hamda xususiy qonuniyatlarni bilib olish maqsadga muvofiqdir.

Makon va vaqt borliqning fundamental shakllari. Makon va vaqt o'z rang-barangligida cheksiz borliqning shakllari sifatida amal qiladi.

Makon va vaqt mohiyati haqida odamlar o'z rivojlanishining dastlabki bosqichlaridayoq fikr yuritganlar va o'tmishning aksariyat mutafakkirlari ularning tabiatini aniqlashga harakat qilganlar. Bu avvalo inson amaliyoti va bilishining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan. Zero, ular kengayib va takomillashib, mazkur kategoriyalarni yanada aniqroq va teranroq tushunishni talab qilgan.

Substansional yo'nalishda makon va vaqt materiya va ongga bog'liq bo'lmagan mustaqil mohiyatlar sifatida qaralgan. Substansional konsepsiya asoschilari Demokrit (makon muammosi bo'yicha) va Platon (vaqtga nisbatan yondashuvlarda) makon va vaqtni materiyaga ham, bir-biriga ham bog'liq bo'lmagan mustaqil mohiyatlar sifatida talqin qilganlar. Demokrit atomlar harakatlanuvchi bo'shliq amalda mavjudligi haqidagi yondashuvni ilgari surgan. Uning fikricha, bo'shliqsiz atomlar harakatlanish imkoniyatidan mahrumdir. Demokrit va Epikur makonni atomlardan iborat joy deb tasavvur qilgan va uni bo'shliq bilan tenglashtirgan. Makon mutlaq, bir jinsli va harakatsiz, vaqt esa bir tekis oqadi deb hisoblangan. Demokrit, Epikur va Lukretsiy Kar ta'limotiga ko'ra, makon obyektiv, bir xil va cheksiz. U atomlar joylashadigan joy. Vaqt (zamon)ni abadiyat bilan tenglashtirish mumkin – u o'tmishdan kelajak sari bir maromda kechuvchi sof davomlilikdan iborat. Vaqt – voqealar yuz beruvchi joy.

Qadimgi yunon faylasuflari materiya, harakat, makon va vaqtni mustaqil substansiyalarga ajratuvchi bu g'oyalar keyinchalik Nyuton klassik mexanikasida rivojlantirildi.

XVIII-XIX asrlarda substansional konsepsiya – mutlaq makon va vaqt konsepsiyasi falsafa va tabiatshunoslikda yetakchilik qildi. Bu o'z mohiyatiga ko'ra metafizik konsepsiya edi, chunki u harakatlanuvchi materiya, makon va vaqtning aloqadorligini e'tiborga olmas edi. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, materiyadan tashqarida sof makon yoki moddiy jarayonlar bilan mutlaqo bog'liq bo'lmagan vaqt mavjud bo'lishi mumkin edi. Shunga qaramay, makon va vaqt haqidagi bu tasavvurlar muayyan empirik asosdan xoli emas edi.

Ammo F.Gegel bunday yondashuvlarni qat'iy inkor etgan. U makon mustaqil bo'lishi mumkin emasligini qayd etgan, vaqt haqida esa shunday degan: «...hamma narsa vaqtda yuzaga kelmaydi va yuz bermaydi, balki vaqtning o'zi shu shakllanish, yuzaga kelish va yuz berishdir». Bu e'tirozlarida F.Gegel haq cdi. Umuman, Gegel o'zining obyektiv idealizmidagi makon va vaqtga e'tibor qaratmagan, chunki u vaqtdan tashqari, boqiy, «sof mantiqiy» xususiyatga ega bo'lgan bilimlarning mutlaq tizimini yaratishga harakat qilgan.

Relyasion (lot. relativus – nisbiy) yo'nalish makon va vaqtni mustaqil mohiyatlar sifatida emas, balki real dunyo obyektleri va jarayonlari o'rtasidagi alohida munosabatlar sifatida tushunish bilan bog'lanadi. Makonning Demokrit taklif qilgan yondashuvga zid, relyasion konsepsiya Aristotel tomonidan ta'riflangan. Aristotel bo'shliqning mavjudligini inkor etadi. Uningcha, makon bir xil emas va cheklidir, u moddiy jismlar egallovchi tabiiy o'rinlar tizimidir. «Vaqt nima?», degan savolga javob berar ekan, Aristotel shunday mulohaza yuritadi: harakatda ham, vaqtda ham doim muayyan «oldin» va undan farq qiluvchi «keyin» mavjud. Aynan harakat tufayli biz har xil, o'zaro mos kelmaydigan «hozir»ni farqlaymiz. Vaqt shu «hozir»ning ketma-ketligi, ularning almashuvi, sanog'i, hisobi, «oldingi va keyingiga bog'langan harakatlar soni»dir. Aristotelni makon harakatsiz yulduzlar sohasi bilan cheklangan, ularning ortida – makon va vaqtdan tashqarida yotuvchi va hamma narsani harakatga keltiruvchi boqiy, harakatsiz, ilohiy osmon joylashgan. Aristotelning makon va vaqtga talqiniga nisbatan yondashuviga o'xshash tasavvurlar yangi davrda G.Leybnits va R.Dekart tomonidan rivojlantirildi. Uningcha, borliqning mustaqil asoslari sifatidagi bo'shliq ham, sof davomlilik ham mavjud emas.

O'rta asrlar falsafasida obyektiv idealizm nuqtai nazaridan Xudo makon va vaqtdan tashqarida deb hisoblangan. Mazkur nuqtai nazarning shakllanishiga Avliyo Avgustin (354-430) salmoqli hissa qo'shgan. Idealistik qarashlar makon va vaqtning obyektivligini rad etish va ular ongning turli shakllariga qaramligini tan olish bilan bog'liq.

Subyektiv idealizm vakillari (Berкли, Yum, Max va boshqalar) makon va vaqtga individual ong shakllari sifatida yondashadi. Xususan, D.Yum uchun ular faqat idrokda mavjuddir. I.Kant ham makon va vaqtga subyektiv deb qaraydi, ammo ularni aprior, ya'ni insonga tajribaga qadar berilgan hissiy mushohada shakllari sifatida tushunadi. I.Kant makon va vaqtni inson hissiyoti shakli – kuzatish shakli sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, aynan dunyoni bilishga harakat qilayotgan subyekt o'ziga berilgan dunyoning muayyan makon va vaqtdagi shakl-shamoyilini yaratadi...

Subyektiv-idealistik yondashuv uchun makon va vaqt - tasavvurlarning joylashuv usuli, binobarin, ular o'z kelib chiqishining psixologik manbaiga ega. Berklidan Maxga qadar makon va vaqt - sezgilarning tartibga solingan qatorlari shakllaridir, degan yondashuv amal qildi. Ingliz faylasufi Pirson fikriga ko'ra, makon va vaqt amalda mavjud emas, ular narsalarni idrok etishning subyektiv usuli, xolos. Makon – narsalarni idrok etish tartibi yoki kategoriyasi bo'lsa, vaqt voqealarni idrok etish kategoriyasidir. A.A.Bogdanov makon va vaqtni tashkil etuvchi va uyg'unlashtiruvchi inson tafakkuri mahsuli deb hisoblaydi.

A.Eynshhteyn (1916-yilda) o'zining umumiy nisbiylik nazariyasi bilan nafaqat makon va vaqtning substansional konsepsiyasiga, balki makon va vaqt mohiyatining subyektivistik aprioristik talqinlariga ham qaqshatqich zarba berdi. U makon va vaqt xossalari moddiy tizimlar harakati va o'zaro ta'siriga bog'liq ekanligini ko'rsatib berdi. A.Eynshhteyn o'z nazariyasining mohiyatini tushuntirar ekan, shunday deb qayd etdi: «Ilgari qandaydir mo'jiza yuz berib, barcha moddiy narsalar birdan yo'q bo'lib qolsa, makon va vaqt qoladi, deb hisoblashgan. Nisbiylik nazariyasiga ko'ra esa, bu holda narsalar bilan birga makon va vaqt ham yo'q bo'lib ketgan bo'ladi».

Hozirgi zamon tabiatshunosligi va falsafiy xulosalar nuqtai nazaridan obyektiv borliq makon, vaqt, harakat hamda modda va maydon turlari o'zaro ta'sirining uzviy aloqasidan iborat. Hozirgi olimlar yagona va obyektiv makon va vaqt kontinuumi to'g'risida so'z yuritishni ma'qul ko'radilar. Makon va vaqt moddiy jismlar mavjudligining o'zaro bog'langan shakllari sifatida tushuniladi. Makon – materiya borlig'ining ko'lamlilik, tarkibiylik kabi xossalari va uning o'zaro ta'sirlarini ifodalovchi shakli. Vaqt – materiya borlig'ining barcha obyektlar mavjudligining davomiyligini va keyingi holat o'zgarishlarini tavsiflovchi shakli.

Makonning uch o'lchovliligi. Makon va vaqtning cheksizligi hamda tuganmasligi, makonning uch o'lchovliligi, vaqtning bir yo'nalishliligi, orqaga qaytmasligi makon va vaqtning asosiy xossalari sifatida qaralishi lozim. Makon va vaqtning umumiyiligi, ular universumning barcha strukturalarini qamrab olgan holda, mavjudligini anglatadi. Shu munosabat bilan makon va vaqtning nafaqat makro-, mikro- va megadunyoda, balki jonli va ijtimoiy materiyada ham namoyon bo'lish shakllarini qayd etib o'tish lozim. Biologik vaqt, psixologik vaqt, ijtimoiy makon va vaqt maxsus tahlil qilinadi. Makon va vaqtning obyektivligi ular o'zini idrok etish mumkinligi yoki mumkin emasligidan qat'i nazar, olamning barcha strukturalarini qamrab olgan holda mavjudligini anglatadi. L.Feyerbax makon va vaqtni borliqning asosiy shartlari – Wesenbedingung deb hisoblaganida ayni shuni nazarda tutgan edi. Ammo bu

makon va vaqt moddiy jismlar vujudga kelishiga sabab bo'lganini anglatmaydi, balki materiya makon va vaqtdan tashqarida mavjud bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlaydi. Makonning uch o'lchovliligi hanuzgacha ilmiy-nazariy jihatdan aniq isbotlanmagan. Makon va vaqtning cheksizligi hamda tuganmasligi, makonning uch o'lchovliligi, vaqtning bir yo'nalishliligi, orqaga qaytmasligi makon va vaqtning asosiy xossalari sifatida qaralishi lozim.

Biz makroskopik tajribada ko'radigan obyektlar uch o'lchovli ko'lamlilikka – uch o'lchovdagi o'lchamlilikka ega. Makonning har qanday nuqtasi uch soni yordamida beriladi. Ammo makonning uch o'lchovliligi faylasuflar uchun amalda jumboq bo'lib qolamoqda. Ular uchun bu asoslashga urinishlar natija bermayotgan empirik postulat sifatida qabul qilinadi. Makonning uch o'lchovliligini ta'riflab bergan Aristotel pifagorchilarning g'oyalari yordamida uni asoslashga harakat qilgan. U uch o'lchov eng mukammal va tugallangan bo'lib, aynan 3 soni shunday xususiyatga ega ekanligini qayd etgan.

Biz yashavdigan makon uch o'lchovlidir. Bu boshqa makon mavjud bo'lishi mumkin emas, degan ma'noni anglatmaydi, lekin boshqa makonda atomlar ham, molekularlar ham, Quyosh sistemasi ham bo'lmasligi mumkin. Agar makon uch o'lchovli bo'lmaganida, amaldagi barcha fizik qonuniyatlar buzilgan bo'lar edi; narsalar biron-bir sababsiz paydo bo'lishi va yo'q bo'lishi mumkin edi (ularning sabablari boshqa o'lchovlarda bo'lar edi); atomlar mavjud bo'lishi mumkin emas edi, chunki elektronlar darhol yadrolar ustiga tushar edi. Butun dunyo boshqacha bo'lishi lozim bo'lar edi. Demak, bizning dunyomizda har qanday voqea to'rt son: makonning voqea yuz bergan joyni qayd etuvchi uch koordinati va uning vaqt ko'rsatkichi bilan belgilanadi. Shunday qilib, moddiy dunyo obyektlarining «3+1» ko'rinishidagi makon va vaqt tuzilishiga mansubligi ularning universal xossasi hisoblanadi.

Makonning ko'p o'lchovliligi. Nisbiylik nazariyasini rivojlantiruvchi va kuchli, kuchsiz, elektromagnit va gravitatsion o'zaro ta'sirlarga nisbatan yaxlit yondashuvchi hozirgi tabiiy-ilmiy konsepsiyalar makonning uch o'lchovliligi va vaqtning bir o'lchovliligi (u o'tmishdan kelajakka qarab oqishi)ni moddiy jismlar borlig'ining ehtimol tutilgan hollaridan biri sifatida talqin qiladi va bizning Metagalaktikamiz bilan bir qatorda o'zga dunyolar ham mavjudligini faraz qilib, makon va vaqtning ko'p o'lchovliligi g'oyasini ilgari suradi. Boshqa olamlarda makon va vaqt butunlay o'zgacha tuzilish, ko'lamlilik va shakllarga ega bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadi.

Makon va vaqt ko'rsatkichlari nafaqat mikro-, makro- va megadunyo darajasida, balki jonli tabiat, ijtimoiy borliq darajasida ham o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Yerda hayot paydo bo'lishi bilan go'yo jonsiz tabiat makon va vaqti doirasida joylashgan alohida. biologik makon va vaqt o'lchovi yuzaga keladi. Shu munosabat bilan jonli va jonsiz tabiatdagi simmetriklik muammosi hayotni o'rganish bilan shug'ullanuvchi olimlar e'tiborini o'ziga tortdi. Jonli organizmlar simmetriyasi va asimmetriyasi hodisalarini L.Paster, I.Kant, V.I.Vernadskiy va boshqalar o'rgandi. Ular jonsiz tabiatga xos bo'lmagan asimmetriya molekulyar darajada atomlar guruhlarida «so'l» va «chap» qanotlar ko'rinishida namoyon bo'lishi, organizmlar darajasida esa ularning tuzilishi va dinamikasida aks etishini aniqladilar.

Makon va vaqtning metrik xossalari. Metrik xossalarga makon va vaqtning ko'lamlilik hamda davomlilik kabi miqdor ko'rsatkichlari kiradi. Ko'lamlilik joy va o'rinning mavjudligini nazarda tutadi. Joy – makon chegarasi va u qamrab oluvchi muayyan hajmning birligi. O'rin – bir joyning boshqa joylarga nisbatan koordinatsiyasi. Joy va o'rin makon tuzilishini belgilaydi. Shunday qilib, biz makon tuzilishi haqida so'z yuritganda uning joy va o'rnini tavsiflashimiz shart. Davomlilik va lahza vaqtning asosiy metrik ko'rsatkichlari hisoblanadi. Lahza – davomlilikning boshqa parchalab bo'lmaydigan atomi, davomlilik kvanti. Davomlilikning o'zi bunda muayyan chegaraga solingan lahzalar majmui sifatida tushuniladi. Muayyan obyekt mavjudligining dastlabki va pirovard lahzalari ana shunday chegara sifatida amal qiladi. Davomlilik – obyekt mavjudligining davomiyligi va saqlanishidir. Davomlilik voqea-hodisalarning ayni bir vaqtda yuz berishi – sinxroniya yoki ketma-ketlik – diaxroniya munosabatlari bilan tavsiflanishi mumkin.

Makon va vaqtning topologik xossalari. Topologik xossalarga sifat ko'rsatkichlari, makon va vaqtning uzluksizligi, bog'liqligi, vaqt tartibi, yo'nalishi va o'lchamliligi kiradi. Makonning topologik xossalari – makonning bir xilligi, izotropligi (jarayonlar ayni bir sharoitda bir xil kechishi) hamdir. Vaqtning topologik xossalari - bir yo'nalishlilik, muayyan o'lchovlilik, orqaga qaytmaslik. Bu ko'rsatkichlarning hammasi hanuzgacha faylasuflar shug'ullanadigan qator muammolarni tashkil etadi va falsafiy jihatdan ilmiy-nazariy asoslashga muhtojdir.

Vaqt tartibi va yo'nalishi. Vaqt shakllanishi yoki o'tishining obyektiv xususiyati to'g'risidagi masala qadimdan hozirgi kungacha qizg'in bahsga sabab bo'layotgan muammodir. Odatda, vaqt tartibi va yo'nalishi to'g'risida so'z yuritilganida, uning o'tmishdan hozirgi vaqt orqali kelajakka o'tishi

nazarda tutiladi. Vaqt bir yo'nalishli, nosimmetrik va orqaga qaytmaydigan jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Borliq hodisalarini vaqtda tartibga solish uchun «vaqt» tushunchasining ikki majmuidan foydalanilgan: «O'tmish – hozirgi vaqt – kelajak» tushunchasining sifati va mazmunini ifodalashda vaqtning psixologik tavsifi ko'proq mos keladi. Vaqtning miqdoriy tahlil uchun : «oldin – ayni bir vaqtda – keyin» tushunchalari qo'llaniladi.

Borliq hodisalarini vaqtda tartibga solish uchun «vaqt» tushunchasining ikki majmuidan foydalanilgan: A majmui – «o'tmish – hozirgi vaqt – kelajak» va V majmui – «oldin – ayni bir vaqtda – keyin». Vaqtning miqdor ko'rsatkichlari qayd etilgan hollarda vaqt tushunchalarining ikkinchi majmuidan foydalanilgan. Masalan: 4 minut oldin, 5 minut keyin va h.k. miqdor tahlilini ifodalaydi. Ammo tilimizning tuzilishiga ko'ra 4 soat «o'tmish», 5 minut «kelajak» qabilida gap tuzish imkoni yo'q. Vaqtni tushunishning bu ikki xil jihati 1908 yilda J.Mak-Taggart tomonidan aniq tavsiflangan. U «vaqt» tushunchasining ikki majmui haqidagi tasavvurni ilmiy muomalaga kiritdi.

Makon va vaqtning dinamik va statik konsepsiyalari. Dinamik konsepsiya vaqt jarayonlarining, shu jumladan vaqt oqimining obyektiv borlig'ini, ya'ni o'tmish, hozir va kelajak voqealari o'rtasida real fizik farqlar mavjudligini tan oladi.

Ayni vaqtda, mazkur konsepsiya nuqtai nazaridan, haqiqiy borliqqa hozirgi vaqt voqealarigina ega bo'ladi. O'tmish xotiralarda mavjud, kelajak voqealari amalda ro'y beradimi, yo'qmi - noma'lum. Faqat hozirgi vaqtda ehtimol tutilgan voqealar o'tmishdagi sabablar asosida real borliqqa aylanishi mumkin. So'ngra ular ham o'z davrida muayyan iz qoldirib, o'tmishga aylanadi.

Vaqt tartibi va yo'nalishini tushunib etishning ikkinchi statik konsepsiyasi - obyektiv vaqt jarayonlari mavjudligini inkor etmagan holda, vaqtning o'tmish, hozir va kelajakka bo'linishini rad etadi. Unda «oldin-keyin» vaqt nisbati obyektiv deb e'tirof etiladi. Ushbu konsepsiya tarafdorlari B.Rassel va T.Gold fikriga ko'ra, kuzatish e'tibordan soqit etilsa, dunyoda har qanday holat yuz berishi mumkin. G'arb falsafiy adabiyotlarida bu konsepsiya «Sovib qolgan olam konsepsiyasi» deb ataladi.

Ammo statik konsepsiyadagi vaqtning harakati va oqimi subyekt – kuzatuvchiga bog'liqligi haqidagi asosiy tezisiga qo'shilish qiyin. Ko'pgina jarayonlar kuzatuvchidan qat'i nazar mavjud bo'ladi va yuz beradi. Eng katta muammo – hozirgi vaqtni qanday tushunish mumkinligida. Inson uchun eng

qimmatli narsa vaqtdir. Xohish va harakat bo'lsa, hamma narsani topish yoki qo'lga kiritish mumkin, lekin o'tgan vaqtni orqaga qaytarib bo'lmaydi.

Ijtimoiy vaqt. Ijtimoiy vaqt individ vaqti va avlod vaqtiga bo'linadi. U kishilik jamiyatining o'zgaruvchan informatsion sig'imiga bog'liq. Falsafiy adabiyotlarda vaqt jarayonlariga makon xossalarining kirishi, ya'ni ijtimoiy vaqt uzunligi – hayot sikllari bosqichlarining ketma-ketligi sifatida, kengligi – faoliyat turlarining miqdoriy rang-barangligi sifatida. chuqurligi – individning o'zi ishtirok etayotgan faoliyat turlaridagi faollik darajasi sifatida ko'rsatilishi bilan bog'liq fikrlarga ham duch kelish mumkin. Makon va vaqt bog'lanishi hamma joyda har xil bo'lgan «mahalliy vaqt» tushunchasida yorqin namoyon bo'ladi.

Bularning hammasi makon, vaqt va materiya jarayonlari o'zaro bog'liq ekanligini yana bir karra tasdiqlaydi. Nazariy jihatdan esa, makon va vaqt munosabatlarining relyasion va dinamik konsepsiyalari rivojlanishining ahamiyatini yanada oshiradi, bu borada tadqiqotlar olib borish zaruratini namoyon qiladi.

Ijtimoiy vaqt ham o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, u, biologik va planetar-kosmik vaqtdan farqli o'laroq, notekis oqadi. Ijtimoiy vaqtning yana bir jihati bu subyektiv, ichki vaqtdir. Subyektiv vaqt borliq vaqti emas, balki ong vaqti hisoblanadi. Ammo o'z tabiati va mohiyatiga ko'ra bu ijtimoiy fenomendir. Subyektiv vaqtni psixologlar bilan bir qatorda san'atshunoslar va estetika mutaxassislari ham keng o'rganganlar.

Hozirgi paytda «individ – ijtimoiy avlod – jamiyat tarixi» uchligi ijtimoiy vaqtni o'rganish va uning mazmunini aniqlashning obyektiv asosi sifatida qaraladi.

Davr ruhi tushunchasi ijtimoiy vaqt umumiy kategoriyasi bilan bevosita va tabiiy bog'lanishi lozim. U ichdan, ya'ni o'z mazmuni tomonidan va sirdan – davr ruhi zamondoshlar hayotida, ularning turmush tarzi va fikrlash uslubini shakllantirishda bajaruvchi funksiyalar nuqtai nazaridan o'rganilishi darkor.

Har bir davrning o'z ruhi bor. chunki davr – bu ayni holda inson avlodi vaqtidir. Bu yerda zamondoshlar ijtimoiy-tarixiy avlodining ma'naviy dunyosi haqida gapirish o'rinli bo'ladi. Avlodning ma'naviy dunyosi ko'p sonli, ba'zan o'z xususiyatiga ko'ra bir-biriga zid bo'lgan omillar majmui ta'sirida shakllanadi.

Davr ruhi – avlodning amaliy aqli turli tarixiy zamonlarda ijtimoiy munosabatlarning umumiy rivojlanish darajasiga va jamiyatning yetuklik darajasiga qarab turlicha mazmun kasb etadi, asosan onging u yoki bu shakllarida mujassamlashadi. Ma'lumki, o'rta asrlarda mafkuraviy hayot

deyarli to'liq din bilan belgilangan, o'ta radikal g'oyalar ham, o'ta konservativ g'oyalar ham bu davrda dunyoviy va haqiqiy hayotga butunlay begona bo'lgan shakl-shamoyil kasb etgan.

Ayni shu sababli davr ruhi ehtiroslardan xoli, sevuqqon ong bo'lishi mumkin emas. Mazkur ong qadriyat sifatida maydonga chiqadi, insonga hayotda yo'l ko'rsatadi, shu tufayli ham u boshqaruvchi xususiyat kasb etadi. U hozirgi zamanni maqbul va kutilgan kelajak nuqtai nazaridan anglab yetishdir. Bunga zamondoshlar avlodining o'z ajdodlariga, an'analarga bo'lgan munosabati, ya'ni o'tmishga munosabat ham kiradi. Shunday qilib, avlod ruhi nafaqat yuzaki, balki ichki vaqt mezonlariga ham ega bo'ladi: u muayyan darajadagi ijtimoiy-tarixiy rivojlanish mahsuli bo'lish bilan bir vaqtda ijtimoiy voqelikning o'zi guvohi bo'layotgan jarayonlari va voqealariga o'z munosabatini bildiradi. Davr ruhining ichki mezonlari zamondoshlar avlodi faoliyatining subyektiv yo'nalishi va mo'ljallariga, bu orqali esa – jamiyatda kutilayotgan o'zgarishlarning xususiyatiga, yuzaga kelgan tarixiy vaziyatda odamlar tanlashga harakat qilayotgan yo'lga ishora qiladi.

Individual ong zamirida ham, ijtimoiy ong zamirida ham ijtimoiy vaqtni anglab yetish yotadi. Avlod ongi bu munosabatda alohida o'rin egallaydi. Gnoseologik subyekt sifatida ijtimoiy-tarixiy avlod individ va jamiyat o'rtasidagi oraliq bo'g'indir. Ammo bu hol ong muammosini o'rganishda doim ham e'tiborga olinavermaydi. Zamondoshlar avlodi kishilik tarixining gorizontal kesimi, ya'ni vaqtning muayyan, xronologik jihatdan ixcham qismida olingan jamiyatdir. SHu tufayli ham avlod tarixiy harakatni, o'z borlig'i vaqtini anglab yetishi ijtimoiy ong mexanizmini harakatga keltiruvchi birlamchi, boshlang'ich omil hisoblanadi.

Davr ruhi real ijtimoiy vaqt (avlod vaqti) mahsuli va ayni paytda zamondoshlarning unga bo'lgan subyektiv munosabati sifatida avlodning o'z o'zligini anglash jarayonini belgilaydi. Bu davr ruhining ijtimoiy va gnoseologik funksiyasi hisoblanadi. Ijtimoiy borliq sohasida ziddiyatlar qancha keskin va kuchli, ijtimoiy ong strukturasi qancha murakkab bo'lsa, davr ruhi shuncha kuchli va yetuk darajada bo'ladi. Hamonki ijtimoiy ong ijtimoiy borliqning in'ikosi hisoblanar, ijtimoiy in'ikos esa o'z tabiati va mohiyatiga ko'ra voqelikni ildamroq aks ettirar ekan, ijtimoiy munosabatlar rivojlanishi bilan inson ongining ildam xususiyati kuchayib boradi, ayni shu zaminda inson miyasida barcha g'oyalar va tasavvurlar tug'iladi, degan umumiy xulosaga kelish mumkin. Odamlarning muayyan, konkret avlodi tarixiy harakatning real, bevosita tashuvchisi bo'lgani bois, mavjud ijtimoiy borliq haqida zamondoshlarning tasavvuri obyektiv ijtimoiy vaqtga bo'lgan munosabat shakli

(ya'ni ijtimoiy mo'ljal) sifatida inson o'zligi faol ishlashini ta'minlovchi ichki manbani, ijtimoiy ongning barcha shakllari va darajalari mahkamlanadigan o'ziga xos «sinch»ni tashkil etadi.

Shunday qilib, vaqtni his qilish unga daxldor bo'lish demakdir. Ammo bu avlodning o'z o'zligini anglashi hamdir. zero, zamondoshlar yagona maqsadga erishishga qaratilgan umumiy ishlarda ongli ravishda ishtirok etgan taqdirdagina o'zlarini yakdil va birdam his qilishlari mumkin. SHundagina «o'z-o'zidagi» avlod «o'zi uchun» avlodga aylanadi.

Tarix vaqti – bu inson vaqti, ya'ni ijtimoiy vaqtning eng oliy darajasidir, chunki tarix o'z-o'zini yaratuvchi. o'z-o'zidan rivojlanuvchi jarayondir. Individ o'limga mahkum, avlodlar keladi va ketadi, lekin birorta ham hayot izsiz yo'q bo'lib ketmaydi, ya'ni tarixdan chetda qolmaydi. Tarixiy vaqt o'limga mahkum bo'lgan odamlarning real hayot faoliyati bilan uzviydir. Ayni paytda u har bir individga nisbatan uning substansiyasi sifatida amal qiladi. Bu individ va avlod o'z asri bilan uzviy ekanligini, insonning mohiyati ijtimoiy munosabatlar majmui bilan belgilanishini anglatadi.

«Tarixni odamlar yaratadi» degan tezis va «tarix odamlarni yaratadi» degan antitezis sintez yo'li bilan echiladi: odamlar o'z tarixi vositasida o'zlarini o'zlari yaratadilar. Barcha odamlar, barcha avlodlar faoliyatining umumiy mahsuli bo'lgan «tarix daryosi» o'ziga olg'a yo'l ochish bilangina kifoyalanmaydi. O'z yo'lida u kengayib, suvga to'lib boradi. Uning oqimi ham jadallashadi, qirg'oqlari kengayadi, tubi yanada chuqurlashadi. Tarixni vaqt nuqtai nazaridan o'rganish uning «uzunlik», «kenglik» va «chuqurlik» mezonlariga muvofiq o'rganish demakdir. Tarixiy vaqtning «uzunligi» deganda asosan uning topologik xossalari: o'lchamlari, asosiy bosqichlarining ketma-ketligi, bu ketma-ketlikning muqarrarligi tushuniladi.

Tarixning «kengligi» – bu tarix chegarasining kengayishi demakdir. Bunda kengayish tushunchasini ikki xil ma'noda: tarixiy jarayon yangi va yangi hududlarni qamrab olishi sifatida (kengayishning yuzaki, ekologo-geografik jihati) va «tarix doirasi»ning, ya'ni kishilar umumiy tarixiy faoliyati maydonining kengayishi sifatida tushunish o'rinli bo'ladi (kishilar umumiy tarixiy faoliyati faol tarix ijodkorligiga uning yangi va yangi ishtirokchilarini keng jalb qilishni ham nazarda tutadi).

Insoniyat tarixi vaqti – bu nafaqat obyektiv vaqt, balki individual ong fenomeni hamdir. Unda jamiyat rivoji ham obyekt va ham subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy ongning yaxlit strukturasi vaqtning anglab yetish o'zini uning alohida, ichki darajasi sifatida, jamiyatni tarixiy anglash sifatida namoyon etadi.

Tarixiy jarayon insoniyat vaqtda boshdan kechiruvchi o'zgarishlarning umumiy xususiyati va ma'nosi demakdir. Darhaqiqat, insoniyat yildan-yilga ulg'ayib va ayni paytda yosharib boradi. Uning ulg'ayishi yoshiga yosh qo'shilishi bilan, yosharishi esa – ijtimoiy hayot uzluksiz yangilanishi bilan izohlanadi. Insoniyat bolaligi – biz uchun qadim zamon, yangi davr esa, aksincha, o'zimiz yashayotgan zamondir. Bu tarixiy davrlar tasnifida o'z ifodasini topadi.

Insoniyat vaqtda yangi tur sari emas, balki o'zining yangi yutuqlari sari harakatlanadi. Bu yutuqlar qancha ulkan bo'lsa, tarix shuncha yangi, tarixiy vaqt shuncha yosh bo'ladi. Ayrim mamlakatga nisbatan ham, ayrim xalqqa nisbatan ham u o'zining har bir tub burilishi, o'z yo'lining har bir yangi bosqichi bilan birga go'yoki yosharib boradi: tarixiy rivojlanish jarayonining butunlay o'zgacha imkoniyatlar va istiqbollar ochuvchi yangi bosqichi boshlanadi.

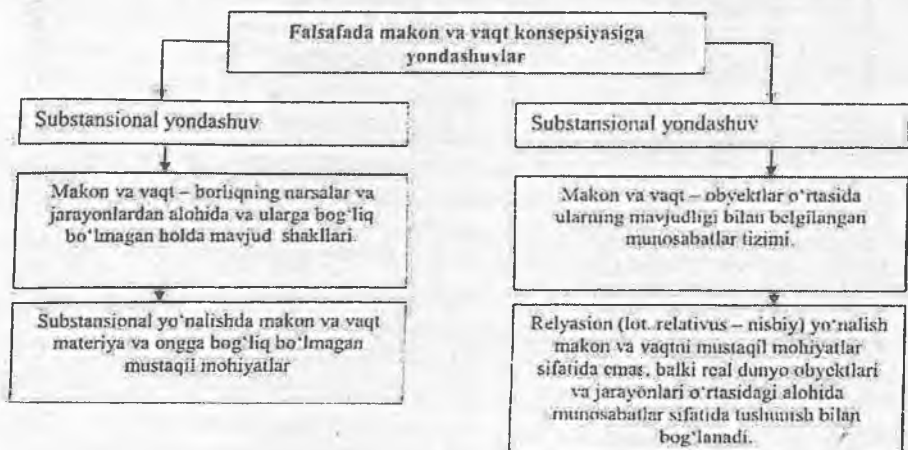
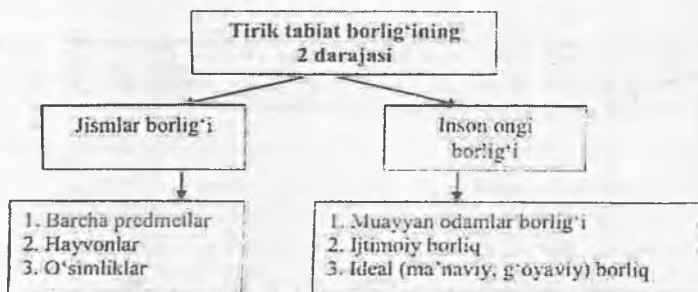
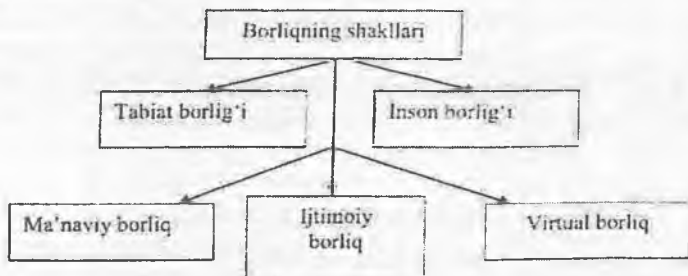
Ijtimoiy makon. Makon va vaqt munosabatlarining yanada murakkabroq manzarasi ijtimoiy tuzilmalarda kuzatiladi. Ijtimoiy makon bu insonning dunyoga munosabati bilan belgilangan, inson faoliyati va amaliyotining o'ziga xos xususiyatlariga tarixiy bog'liqligidir. U alohida insoniy ma'no kasb etadi va biosfera, sayyora va koinot darajasidan bir vaqtda o'rin oladi, shu bilan birga inson yaratgan infratuzilma, o'zlashtirilgan hududlar, foydalanilayotgan suv va fazo okeanlari, jamuljam holda inson yashaydigan makonga aylangan koinot kengliklari ko'rinishida ulardan ajralib turadi. Bunda ko'lamli strukturalar o'z holicha, xaotik tarzda vujudga kelmaydi, balki jamiyat evolyusiyasi obyektiv jarayonlarining mahsuli hisoblanadi va muayyan xalqlarning turmushi va madaniyatini, ularning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasini, ma'lum vaqt ruhini o'zida aks ettiradi. Bularning barchasi pirovardida «ikkilamchi tabiat»ni tashkil etadigan tegishli arxitektura, o'zgartirilgan landshaft va shu kabilarda o'z aksini topadi.

Xulosalar. Borliq haqidagi falsafiy qarashlarni umumlashtirib va bu kategoriyalarni bilish insonning umumiy dunyoqarashining rivojiga ijobiy tasir ko'rsatadi degan xulosaga kelish mumkin.

Tajribaviy amaliy matnlar

Borliq, substansiya, substrat, materiya, virtual borliq, borliq shakllari, energiya, torsion maydonlar, universal kosmik gologramma, dunyoning chekliligi va cheksizligi.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Esse mavzulari

1. Noklassik borliq shaklining o'ziga xos xususiyatlari
2. M.Xaydeggerning Vaqt va borliq asarining tahlili
3. Forobiyning borliq haqidagi ta'limoti

4. Platonning Dialoglarida borliq masalasi
5. Virtual borliq texnologiyasining genezisi
6. Davrning ruhi va tarix vaqti maummolari

Bilim va ko'nikmalarni baholash uchun materiallar

1. Falsafada o'zining mavjudligi uchun o'zidan boshqa hech narsaga muhtoj bo'lmagan birinchi asosga nima deyiladi?

- A. Substansiya
- B. Aksidensiya
- V. Reallik
- G. Dalil

2. Substansiyani «causa sui» – «o'z-o'zining sababchisi» deb atagan faylasufni toping?

- A. Spinoza
- B. Dekart
- V. Kant
- G. Fixte

3. Falsafa tarixidagi mashhur «Ayni bir daryoga ikki marta tushib bo'lmaydi» iborasi muallifi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A. Geraklit
- B. Fales
- V. Zenon
- G. Platon

4. Tabiiy jarayonlar va hodisalar holatlarining har qanday o'zgarishi bu - ...

- A. Harakat
- B. Taraqqiyot
- V. Rivojlanish
- G. O'zgarish

5. Dunyoda mavjud barcha jismlar makonda necha o'lchamga ega?

- A. Uch
- B. To'rt
- V. Ikki
- G. Ko'p

Adabiyotlar:

1. Saifnazarov I., Kasimov B., Muxtarov A. *Filosofiya*. – T.: Sharq, 2002.
2. *Falsafa asoslari*. Ahmedova M. tahriri ostida. – T.: OFMG, 2006.
3. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. – М.: 1997.
4. Губин В.Д. *Онтология. Проблема бытия в современной Европейской философии*. – М.: 1998.
5. Дубровский Д.И. *Проблема идеального: Субъективная реальность*. – М.:, 2002.
6. Хайдеггер М. *Бытие и время: пер. с нем. 2-э изд. испр.* – СПб., 2002.
7. Басов В. *Бытие и развитие*. – М.: ИНТРАФ, 2005.
8. Носков А.В. *Онтология времени и онтология пространства как основания различения фундаментальных ориентаций в философии: диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.01.* – Томск, 1996.
9. Юхвид А.В. *Эвристические возможности компьютерных виртуальных технологий: Философско-методологический анализ: диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.01, 09.00.11.* – Москва, 2003.
10. Верещагина Г.Н. *Проблема человека: экзистенциально-антропологический анализ : диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.13.* Ставропол, 2005.
11. Смирнов Д.Г. *Философско-методологический анализ взаимодействия ноосферы и семиосферы : диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.01.* Иваново, 2005.
12. Тураев Б.О. *Пространство, время, развитие*. – Т.: Фан, 1992.
13. Тураев Б.О. *Проблема разработки концепции пространства и времени // Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизация*. – Т.: Фан, 2000, -С.269-284.
14. To'rayev B.O. *Tabiatshunoslik falsafasi*. – T.: Tafakkur, 2009.
15. Qo'shoqov SH. *Tabiatshunoslik falsafasi*. – Samarqand, SamDU, 2006.
16. Shermuxamedova N.A. *Borliq va rivojlanish falsafasi*. – Toshkent, Noshir, 2013. 720 b.
17. Xidirov M.T. *Dunyoning hozirgi zamon ilmiy manzarasida ezoterizm // O'zMU xabarlari*, 2017.№ 1/5. – 319-321-b.

5-MAVZU. BILISH NAZARIYASI, YO'NALISHLARI VA ASOSIY MUAMMOLARI

Bilish nazariyasining predmeti. Gnoseologiyaning mohiyati va mazmuni. «Gnoseologiya» – sof falsafiy kategoriya. Uning nomi yunoncha gnosis – bilim, ilm va logos – ta'limot, fan so'zlaridan kelib chiqqan. So'zma-so'z ma'nosi – «bilish haqidagi ta'limot (fan)», «ong haqidagi ta'limot (fan)». Falsafiy adabiyotlarda, shu jumladan falsafiy qomuslar va lug'atlarda «gnoseologiya» atamasi «bilish nazariyasi» deb tarjima qilingan. Shu bilan bir qatorda, ayni shu mazmuni ifodalash uchun falsafiy adabiyotlarda «epistemologiya» so'zi ham qo'llaniladi.

Umuman olganda, gnoseologiya bilish jarayonining falsafiy mohiyati va umumiy muammolariga e'tiborni qaratadi. Epistemologiya esa, bizning muayyan narsalar haqidagi bilimlarimiz va (yoki) e'tiqodlarimizning ishonchlilik darajasini o'rganadi.

Demak, epistemologiya gnoseologiyaning tarkibiy qismi yoki uning amaliy ifodasidir. Tom ma'nodagi epistemologiya hozirgi kunda ilmiy, haqiqiy bilimning mazmunini, shuningdek, diniy e'tiqodlarning gnoseologik mohiyatini o'rganish bilan shug'ullanadi. Bunda esa bilish (ong)ning mohiyati to'g'risida bahs yurituvchi falsafiy ta'limot ma'nosidagi «gnoseologiya» atamasidan foydalaniladi. Shu bilan biz avval gnoseologiya muammolari doirasini aniqlab olishga harakat qilamiz.

Gnoseologiyaning asosiy mezonlari :

- 1) insonning dunyoni bilish imkoniyati;
- 2) insonning o'zlikni anglash jarayoni;
- 3) bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi.

4) bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o'zaro nisbatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, gnoseologiya ong, bilish, bilimni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Shaxsiy va ijtimoiy tajribada biz ongning mavjudligini aniq sezamiz, ongning o'z-o'ziga, boshqa odamlarga va umuman jamiyatga ta'siri natijalarini fiziologik darajada his qilamiz va ko'ramiz. Biroq bu jarayonda ongning o'zi ko'rinmaydi. Moddiy dunyo hodisalaridan farqli o'laroq, ongni kuzatish mumkin emas. U go'yo vaqt va makon chegaralaridan tashqarida turadi. Gnoseologiyaning vazifasi bu ko'rinmas ongni idrok etish, uning moddiy narsa

va hodisalar dunyosi bilan o'zaro aloqalarini aniqlash, uni o'z muhokama va tadqiqot predmetiga aylantirishdan iborat.

Gnoseologiyaning asosiy muammosi bizning barcha bilimlarimiz tajribada sinalganmi? degan «oddiy» masalani yechishdan iborat: Bu savolga javob izlash va masalaning yechimini topishda gnoseologiyada ikki muxolif an'ana: bilimlarimiz tajribada sinalganini qayd etuvchi empirizm va buni inkor etuvchi ratsionalizm to'qnashadi.

Ratsionalizm (ratsionalistlar) insonda tug'ma g'oyalar, adolat, insoniylik, uyg'unlik g'oyalari va tajribadan olinishi mumkin bo'lmagan boshqa g'oyalar mavjudligidan kelib chiqadi. Zotan, tajriba to'la adolat, yalpi insoniylik mavjud emasligini, bizni qurshagan dunyoda uyg'unlik ustidan xaos hukm surishini ko'rsatadi. Bunda ayrim ashaddiy ratsionalistlar (masalan, Platon, Avgustin va ularning hamfikrlari) ko'rsatib o'tganidek g'oyalar inson aqliga xos tug'ma g'oyalar bo'lib, ularni inson faqat o'z aqlidan olishini qayd etadilar; boshqa, mo'tadil ratsionalistlar (masalan, Leybnits, Volf, Baumgarten) esa, g'oyalar aqlga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lsa-da, biroq ular faqat aqlda tafakkur va falsafiy mushohada yuritish jarayonida tug'ilishini ta'kidlaydilar.

Empirizm (empiristlar, F. Bekon, J. Lokk, T. Gobbs, D. YUm, L. Feyerbax), aksincha, inson, insoniyat shaxsiy yoki ijtimoiy tajribaga ega bo'lgunga qadar biron-bir g'oya mavjud bo'lishini inkor etadilar. Ular barcha g'oyalar inson ongi zamirida yo shaxsiy tajriba, yo boshqalar tajribasi, butun insoniyat tajribaşini umumlashtirish orqali tug'ilishini qayd etadilar va bu tezisni isbotlashga harakat qiladilar. Ularning fikriga ko'ra, tajriba inson ongida uning sezgilari va o'zini qurshagan dunyoni idrok etishi orqali aks etadi. Falsafada idrok etishni persepsiya (lotincha «perception» - idrok etish) deb atash odat tusini olgan. Persepsiya o'zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etishga aytiladi, appersepsiya borliqni aql bilan anglash, bilish, ularni g'oyalarda ifodalashdir.

Gnoseologiya inson bilimining chegaralari to'g'risidagi masalani yechishni ham o'z ichiga oladi. Ko'pgina empiriklar (masalan, David YUm, Dyubua Raymond, agnostiklar) va ratsionalistlar (masalan, Kant va uning hamfikrlari) inson nafaqat umumiy narsa va hodisalarni, balki muayyan, konkret narsalarni ham bilishi mumkin emas, degan fikrga qo'shiladilar. Ayrim narsalar, hodisalar va konsepsiyalar borki, ular persepsiyamizning chegaralariga ham, tafakkurimiz, refleksiyamiz (lotincha «reflexes» - orqaga qaytish) doirasiga ham sig'maydi. Masalan, Kant Koinot ibtidosi yoki ibüdosizligi, Xudoning borligi yoki yo'qligi, jonning boqiyliğı yoki foniyligi, axloqning sababiyliğı yoki sababsizligi aqlning bilish chegaralariga sig'maydigan, oqilona

o'rganib bo'lmaydigan transsendental (lotincha «transcendentalism» - chegaraga sig'maydigan) masalalardir, deb hisoblagan. XX asr pozitivistlari, empirizm g'oyalari himoya qilgan yirik olimlar: Moris SHlik, Rudolf Karnap kabilar Kantning transsendental muammolarini mantiqsiz deb e'lon qildilar.

Gnoseologiya inson bilimi va bilishga doir juda ko'p muammolar bilan shug'ullanadi. U bizning bilimlarimiz qay darajada e'tiqod, qay darajada ko'r-ko'rona ishonch va qay darajada real borliqning haqiqiy in'ikosi ekanligini aniqlashga harakat qiladi. So'nggi o'n yilliklarda gnoseologiyada bilimlar o'rtasidagi farq, «nimani bilaman», «qanday bilaman», «shaxsiy tajribamdan bilaman», «dalilga ko'ra bilaman» kabi iboralar mazmunining o'zaro nisbati masalalari muhokama qilinmoqda. Bir so'z bilan aytganda, gnoseologiya borliqni to'liq qamrab olib, unda biron-bir tafsilotni nazardan qochirmaslikka harakat qiladi. Demak gnoseologiya falsafaning eng muhim omilidir.

Optimizm. Skeptitsizm. Agnostitsizm. Bilish jarayoni rivojlanish qonuniyatlarining shakllari. haqiqatning tagiga yetish imkoniyatlari nuqtai nazaridan o'rganiladi. Uning har xil modellari, yondashuvlari mavjud.

Optimistlar dunyoni bilish mumkinligini ta'kidlaydilar, agnostiklar, aksincha, buni rad etadilar (I.Kant – «narsa o'zida»). Skeptiklar dunyoni bilish mumkinligini inkor etmaydilar (XVIII asrda D.YUm), biroq bilimning haqiqiylikiga shubha bildiradilar. Odatda, skeptitsizm paradigmatlar, qadriyatlar, ijtimoiy tizimlar va hokazolar o'zgarayotgan davrda (yoki uning arafasida), ilgari haqiqiy deb hisoblangan xulosalar fan va amaliyot olgan yangi ma'lumotlar nuqtai nazaridan soxta, asossiz bo'lib chiqqan holda ravnaq topadi. Skeptitsizm psixologiyasiga xos xususiyat shundan iboratki, u darhol nafaqat eskirgan, balki yangi, shakllanayotgan fikrlar, g'oyalarni ham toptay boshlaydi. Bu psixologiya zamirida tadqiqotchining yangilikka tashnaligi va inson tafakkurining kuchiga bo'lgan ishonch emas, balki qachondir qabul qilingan «qulay» tamoyillarga tayanish yotadi. Skeptitsizm ta'limot sifatida, hech shubhasiz, zararlidir, chunki u insonning bilish borasidagi deyarli barcha imkoniyatlarini kamsitadi.

Bilimga chanqoq bo'lgan, bilishga harakat qilayotgan odam optimist: «Men buning nimaligini bilmayman, biroq bilishga umid qilaman», deydi. Agnostik esa, «Men buning nimaligini bilmayman va hech qachon bilmayman», deb ta'kidlaydi.

Kant agnostitsizmining qisqacha mazmuni quyidagicha: biz biladigan narsa (fenomen) va o'z holicha mavjud bo'lgan narsa (noumen) mutlaqo har xildir. Biz hodisalarni mohiyatini qay darajada teran anglamaylik, bizning bilimimiz baribir o'zicha mavjud bo'lgan narsalardan farq qiladi. Shunday

qilib, I. Kant fikricha, bizning ongimiz, hissiyotimiz, tafakkurimizga bog'liq bo'lmagan narsalar olami mavjud. Uni faylasuf «narsa o'zida» sifatida ta'riflaydi. I.Kantning fikricha, bilish jarayoni «narsa o'zida»ning sezgi a'zolarimizga bevosita ta'siri ostida his-tuyg'uning uyg'unlashidan boshlanadi.

Barcha bilimlarimizni faqat nisbiy deb hisoblash, mohiyat e'tibori bilan, bilishda o'zboshimchalik hukm surishini tan olish bilan barobardir. Bu holda bilish nisbatan o'zgaras, ishonchli narsalar mavjud bo'lmagan, haqiqat bilan ishtiboh o'rtasida farq qolmaydigan, har qanday qoida va tamoyilga ishonch yo'qoladigan, binobarin, hayotda hech narsaga amal qilib bo'lmaydigan uzluksiz oqimga aylanadi. Bilish nazariyasida mutlaq relyativizm – bu tafakkur «boyli»ning namoyon bo'lish shakllaridan biri. Unga quyidagi mushohada xos: haqiqat albatta mutlaq bo'lishi kerak, agar haqiqat mutlaq bo'lmasa, u haqiqat emas. Bu fikr zamirida nafaqat nisbiy, balki mutlaq haqiqatga ham ishonchsizlik yotadi. Relyativizm namoyandalari odatda haqiqiy deb hisoblangan qoidalar keyinchalik soxta deb inkor etilgan va aksincha, soxta deb hisoblangan qoidalar fan rivojlanishi jarayonida haqiqiy deb e'tirof etilgan hollar fan tarixida ko'p ekanligiga ishora qiladilar. Ilmiy bilishning harakat yo'li – amalda to'g'ri chiziq emas, balki kesimlarida yanglishish hollari yuz berishi mumkin bo'lgan egri chiziqdan iborat. Biroq bu bizning barcha bilimlarimiz safsata ekanligini isbotlamaydi. Relyativist «bilimda nisbiylik unsuri mavjud» degan to'g'ri qoidani «bilim doimo nisbiydir», binobarin, bilim kerak emas, degan yanglish qoidaga almashtiradi. «Bu eng yomon fikr: agar men hamma narsani bila olmasam, men hech ish qilmayman».

Bilimning asosiy turlari. Bilim nima?, birinchidan, bu tushuncha eng umumiy tushunchalardan biri hisoblanadi, umumiy tushunchalarga esa doim aniq ta'rif berish qiyin. Ikkinchidan, bilimning juda ko'p turlari mavjud va ularning hammasini yonma-yon qo'yib bo'lmaydi. Shuni e'tiborga olib, bilim nima ekanligini aniqlashga harakat qilib ko'ramiz. Odatda, biz nimanidir bilishimiz haqida gapirganimizda, o'zimiz bu «nimadir» haqida ancha to'g'ri tasavvurga egamiz, deb hisoblaymiz. Shuningdek, bizning tasavvurimiz xom xayol yoki faqat o'z shaxsiy fikrimiz emasligiga ham ishonchimiz komil bo'ladi. Nihoyat, biz bu ishonchni mustahkamlovchi qandaydir dalillar keltirishimiz mumkin. Shunday qilib, o'z shaxsiy hayotimizda biz amaldagi holatga mos keladigan va ma'lum asoslarga ega bo'lgan ishonch, e'tiqodni bilim deb hisoblaymiz.

Bu ta'rif ancha sodda bo'lib, uni bilimning barcha turlariga nisbatan tatbiq etish mumkin. Bu so'zlar zamirida muayyan muammo yotadi. Masalan, biz Nyuton mexanikasi haqiqatga etarli darajada muvofiq emas va uning o'rini

Hyushteyning aniqroq nazariyasi egalladi, deb hisoblaymiz. Biroq buning natijasida Nyuton nazariyasi o'zining bilim xususiyatini yo'qotgani yo'q-ku? Hyushteynga qadar, uning haqiqiylikiga ko'pchilikning ishonchi komil bo'lgan davrda u bilim edimi? Shunga o'xshash so'zlarni hozirda fan tarixidan o'rin olgan minglab nazariyalar sha'niga aytish mumkin. Bilimni qanday qilib asoslash mumkin va etarli asoslar mavjudmi? Bu savol ham ancha mavhum. Gipoteza, faraz odatda bilim shakli sifatida qaraladi, biroq olimlar o'zlari ilgari bayotgan gipoteza yoki farazlarning to'g'riligiga ba'zan ishonchi komil bo'lmaydi.

Gnoseologiyada u «bilim-ko'nikma» deb ataladi. Keyingi ikki misolda bilish – bu «bilim-tanishuvlik» demakdir. U inson yoki qandaydir obyektни tanish qobiliyatini anglatadi. So'nggi gaplarda bilim «nimanidir bilish»ni ifodalaydi, chunonchi: u narsalarda qandaydir xossalalar, nisbatlar, qonuniyatlilar va shu kabilarning mavjudligini tavsiflaydi. Bilim bu yerda ma'lum axborot ko'rinishida keladi deb aytish mumkin.

Ko'rib turganimizdek, «bilim-ko'nikma» va «bilim-tanishuvlik» bilimning standart talqiniga uncha mos kelmaydi. Umuman olganda, ularga nisbatan haqiqiylik va asoslanganlik tushunchalarini tatbiq etish mumkin emas.

Gnoseologiyada asosiy e'tibor muayyan narsalar haqidagi bilimni tahlil qilishga qaratiladi. Zero, faqat shunday bilimni asosli va asossiz, ishonchli va ishonchsiz, haqiqiy yoki soxta bilim sifatida aniq baholash mumkin. Bilimni asoslash usullari, uning ishonchligi, haqiqiylikini aniqlash mezonlarini izlash qadimdan bilimni falsafiy tahlil qilishning asosiy omili bo'lib keladi.

Bilim zamirida aniq, ishonchli va xatosiz asoslar yotishi lozim, degan tasavvur bilish nazariyasidagi eng nufuzli yondashuv hisoblanadi. Unga antik faylasuflarning asarlaridayoq duch kelish mumkin, eng aniq ko'rinishda va dasturlamal sifatida u Yangi davrda mashhur faylasuflar F.BeKon, R.Dekart va J.Lokk tomonidan ta'riflab berilgan. Bu yondashuvni klassik fundamentalizm deb nomlash, uning barcha muqobillarini esa, hozircha undan ma'lum darajada chetga chiqish sifatida tavsiflash mumkin.

Bilim shakllari – Inson o'zini qurshagan olamni anglab yetadi, uni har xil usullar yordamida o'zlashtiradi. Bu usullardan ikkita eng muhimini qayd etish mumkin. Birinchi – moddiy-texnikaviy usul – tirikchilik vositalarini ishlab chiqarish, mehnat, amaliyot. Ikkinchi – ma'naviy (ideal) usul; uning doirasida subyekt va obyektning bilishga doir munosabatlari ular o'rtasidagi ko'p sonli munosabatlarning biridir. O'z naybatida, bilish jarayoni va unda olinadigan bilimlar amaliyot va bilishning tarixiy rivojlanishi mobaynida tabaqalanadi va o'zining har xil shakllarida mujassamlashadi. Bilishning bu shakllari, garchi

o'zaro bog'liq bo'lsa-da, lekin bir-biriga o'xshamaydi va har bir biri o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Bilim ikki noilmiy va ilmiy bilim yo'nalishida namoyon bo'ladi. Noilmiy bilim ilmiy asoslanmagan va isbotlanmagan, lekin ijtimoiy hayotning barcha sohalarida namoyon bo'ladigan bilimlar majmuidir. U ilmiy bilim shakllanishiga asos bo'ladi. Ilmiy bilim ikki falsafiy va ilmiy yo'nalishda namoyon bo'ladi: Ilmiy bilim nazariy asoslangan va isbotlangan muayyan maqsadda foydalaniladigan bilimlar majmuidir.

Qo'yida noilmiy bilim shakllarining tahliliga e'tibor qaratamiz:

Kundalik amaliy bilim. Tabiat haqida, shuningdek, odamlarning o'zlari, ularning yashash sharoiti, ijtimoiy aloqalari va hokazolar to'g'risida elementlar bilimlar beruvchi kundalik-amaliy bilimlar bilishning tarixan eng birinchi shakli hisoblanadi. Bilishning bu shakli kundalik hayot, odamlar amaliy tajribasidan kelib chiqqan. Shu asosda olingan bilimlar garchi mustahkam bo'lsa-da, biroq tartibsiz, tarqoq xususiyatga ega bo'ladi, ma'lumotlar, qoidalar va shu kabilarning oddiy majmuini tashkil etadi. Kundalik bilish sohasi juda rang-barang. U sog'lom fikr, e'tiqodlar, belgi-alomatlar, shaxsiy tajribadan chiqarilgan dastlabki xulosalar, ularning an'analar, rivoyatlar, o'gitlar va hokazolarda ifodalangan ko'rinishlari, intuitiv ishonch, sezgilar va shu kabilarni o'z ichiga oladi.

Kundalik bilim – bu har xil faoliyat shakllari – jumladan, ishlab chiqarish faoliyati, estetik faoliyat, siyosiy faoliyat va hokazolarning ta'sirida shakllanadigan turmush bilan bog'liq tushunchalar majmui avlodlar to'plagan jamoa kollektiv tajribasi mahsuli hisoblanadi.

Shaxsiy darajada kundalik bilim muayyan shaxsning emotsional kechinmalari va o'z hayot tajribasini anglab yetishi bilan bog'liq. Inson dunyoni nafaqat ilmiy o'rganish, balki o'z hayoti, kundalik amaliyotida o'zlashtirish jarayonida ham tushunib etadi.

O'yin vositasidagi bilim nafaqat bolalar, balki kattalar faoliyatining ham muhim unsuri hisoblanadi. O'yin jarayonida shaxs qizg'in bilish faoliyatini amalga oshiradi, bilimlarning katta hajmini o'zlashtiradi, madaniy boylik – ishga doir o'yinlar, sport o'yinlari, aktyorlarning o'yinlari va shu kabilarni qonqoniga singdiradi. O'yin bolalarning qiziquvchanligini qondirish, ularning ma'naviy dunyosi va ma'lum bilimlari, o'zaro til topish ko'nikmalari va shu kabilarni shakllantirishda muhim ijtimoiy rol o'ynaydi.

Hozirgi zamonda o'yin tushunchasidan matematika, iqtisodiyot, kibernetika va boshqa fanlarda keng foydalanilmoqda. Bu yerda murakkab jarayonlar kechishining har xil variantlari, ilmiy va amaliy muammolarning

yechimlari ko'rib chiqiladigan maxsus o'yin modellari va o'yin ssenariylari tobora ko'proq qabul qilinmoqda.

Mifologik bilim insoniyat tarixining dastlabki bosqichida muhim rol o'ynagan. Mifologik bilimning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u borliqning fantastik in'ikosi hisoblanadi. Mifologiya doirasida tabiat, koinot va odamlar, ular mavjudligining shart-sharoitlari, aloqa shakllari va hokazolar inqirdagi muayyan bilimlar shakllangan. So'nggi vaqtda (ayniqsa strukturalizm falsafasida) mifologik tafakkur – bu shunchaki fantaziyaning tiyiqsiz o'yini emas, balki ajdodlar tajribasini qayd etish va keyingi avlodlarga berish uchun imkoniyat yaratadigan dunyoni o'ziga xos tarzda modellashtirish ekanligi aniqlandi.

Mifologik tafakkurga uning emotsiyalar sohasi bilan uzviyligi, bilish obyekti va subyekti, predmet va belgini, narsa va so'zni, hodisaning kelib chiqishi (genezisi) va mohiyatini aniq farqlamaslik xos. Unda tabiiy va ijtimoiy hodisalarni, shuningdek, butun dunyoni tushuntirish ularning kelib chiqishi va yuralishi haqidagi hikoyalarga bog'langan (germetizm).

Mif – ibtidoiy odam tafakkurining tabiat hodisalarini tushunish va tushuntirishning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Mif narsa va obraz, jisn va xossa, «asos» va tamoyillarni farqlamaydi. Voqealar o'xshashligi yoki ketma-ketligini sabab va oqibat bog'lanishi sifatida talqin qiladi. Mif oliy darajada universal voqealar, chunonchi: inson o'limi va uning mangu barhayotligi, dunyoning vujudga kelishi, qahramonona qilmishlar, madaniyat yutuqlari (masalan, olovning o'g'irlanishi haqidagi mif) va shu kabilar haqida hikoya qiladi. Mifning mazmuni ramziy tilda ifodalanadi, natijada uning xulosalari keng va ko'p ma'noli tus kasb etadi.

Shaklan mif muayyan voqeani tabiatda yoki muayyan xalqlar tarixida bo'lib o'tgandek ifodalovchi rivoyatdir. Miflarda qat'iy rioya qilish lozim bo'lgan amaliy tavsiyalar ham ifodalangan. Garchi mifologiyaning amaliy tavsiyalari isbotlanmagan va qoida sifatida belgilangan bo'lsa-da, ular odamlarning juda ko'p avlodlari tajribasini umumlashtirish mahsuli hisoblanadi.

Badiiy bilim borliqni tushunib etish refleksiyaning o'ziga xos shakli bo'lib, u san'at borlig'ining barcha bosqichlarida – asar g'oyasidan boshlab uning odamlar tomonidan qabul qilinishigacha – o'ziga xos tarzda ro'yobga chiqadi. Badiiy ijodni ijodkorning fikrlari va kechinmalarini anglab yetish obyekti – butun dunyoga uzviy bog'lagan holda san'at tilida moddiylashtirish deb ta'riflash mumkin. Shaklan badiiy faoliyat obyektga qarab mo'ljal oladi,

mazmunan esa, u shaxs o'zligining ifodasi, inson ma'naviy hayotining intim tomoni, ijodkor ideallari va didining majmui hisoblanadi.

Borliqni badiiy idrok etishning o'ziga xos xususiyati ko'p jihatdan san'at tilining o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Uning tarjimoni – ijtimoiy aloqalar tizimiga kiruvchi madaniyatning belgilar tizimlaridir. San'at madaniyat tillarini badiiy tafakkur va aloqa vositalariga aylantiradi. Bunda san'at tili ikki xil ma'noda: dastlabki, madaniy (asarni idrok etishda u aynan tushunilishi mumkin) va shartli, badiiy ma'noda keladi. «Ma'nolar o'yini» asl borliqdan chalg'itmaydi, biroq uni mutlaqo kutilmagan tomondan ko'rish imkonini beradi. San'atni idrok etishda muttasil kashfiyotlar yuz beradi. Ularning orasida eng muhimi qalbimizning xilvat burchaklarini yorituvchi yashin chaqiniga o'xshaydigan o'zlikni kashf etishdir.

Shaxsiy bilim. Bilim shakllari to'g'risida so'z yuritar ekanmiz, M.Polani tomonidan ishlab chiqilgan shaxsiy bilim konsepsiyasini chetlab o'tishimiz mumkin emas. Olim o'z konsepsiyasini tuzishda bilim – anglash mumkin bo'lgan narsalarni faol o'zlashtirish, alohida mahorat va alohida vositalarni talab qiluvchi harakat, degan tamoyildan kelib chiqqan. Madomiki fanni odamlar yaratar ekan, bilish faoliyati jarayonida olinadigan bilimlarni (xuddi shu jarayonning o'zi kabi) odamlardan ajratish mumkin emas. Demak, odamlarni (aniqrog'i, o'z qiziqishlari, maqsadlari va mo'ljallariga ega bo'lgan olimlarni) ular yaratayotgan bilimlardan ajratib yoki boshqa odamlar bilan almashtirib bo'lmaydi.

Polani fikriga ko'ra, shaxsiy bilim muqarrar tarzda intellektual salohiyatni talab qiladi. Unda nafaqat bilish borlig'i, balki bilishga harakat qilayotgan shaxs, uning bilimga qiziqishi, bilimni talqin qilish va undan foydalanishga nisbatan shaxsiy yondashuvi, uni o'ziga xos tarzda anglab yetishi mujassamlashadi.

Shaxsiy bilim nafaqat qandaydir fikr-mulohazalar majmui, balki shaxsning kechinmalari hamdir. Shaxs bilimni shunchaki qayd etmaydi, balki u bilan birga yashaydi.

Ijtimoiy bilim asosan o'zi o'rganayotgan borliqning sifat tomonini tavsiflashga qarab mo'ljal oladi. Bu yerda hodisalar va jarayonlar miqdor va umumiylik nuqtai nazaridan emas, balki sifat va xususiylik nuqtai nazaridan o'rganiladi. Shu sababli miqdor metodlarining ulushi bu yerda tabiiy-matematik siklga mansub fanlarga qaraganda kamroq. Biroq bilimning matematikalashuvi, kompyuterlashuvi jarayonlari bu yerda ham tobora kengroq tus olib bormoqda.

«Inson borlig'i», ijtimoiy bilim predmeti sifatida, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lganligi tufayli, unda matematik apparatdan foydalanish ancha mushkul.

Bu sohaga matematik metodlarni tatbiq etishga ijtimoiy obyektlarning o'ta individualligi (va hatto betakrorligi), subyektiv (shu jumladan sof irratsional) jihatlar doimo mavjudligi, nazorat qilib bo'lmaydigan, tasodifiy munosabatlarning ko'pligi, ma'nolarning mujmalligi, nomukammalligi va hokazolar xalaqit beradi.

Biroq bu ijtimoiy fanlarni matematikalashtirish mutlaqo mumkin emasligidan dalolat bermaydi. Bu borada toq to'plamlar nazariyasiga katta umid bog'lanmoqda. Toq to'plamlar deganda chegaralari aniq bo'lmagan to'plamlar tushuniladi, bunda elementlarning mazkur to'plamga mansubligidan unga mansub emasligiga o'tish keskin emas, balki asta-sekin yuz beradi.

Ijtimoiy fanlarda miqdor metodlaridan foydalanish tobora keng va samarali tus olib bormoqda. Ularning ayrimlari (iqtisodiyot, sotsiologiya)dan miqdor metodlari mustahkam o'rin olgan, ayrimlari (tarix, san'atshunoslik va boshqalar)ga esa ular ehtiyotkorlik bilan kirib bormoqda. Masalan, tarix fani doirasida matematik metodlar tarixni o'rganishning asosiy vositasi bo'lgan alohida fan – kilometrriya (so'zma-so'z ma'nosi – tarixni o'lchash) yuzaga keldi va shakllanmoqda. Biroq ijtimoiy fanlarda matematik metodlar qay darajada keng qo'llanilmasin, ular bu fanlar uchun asosiy emas, balki yordamchi metodlar bo'lib qolayotir.

Ijtimoiy bilimda empirik va nazariy unsurlarning o'ziga xos uyg'unligi kuzatiladi. Ijtimoiy bilimda empirik metodlarning imkoniyatlari cheklangan bo'lsa-da, ular bu yerda tobora kengroq va o'ziga xos tarzda qo'llanilmoqda. Bular, avvalo, ko'rib chiqilayotgan hodisalarning sof obyektiv xossalarini emas, balki ularning insoniy ko'rsatkichlarini aniqlashga qaratilgan so'rovlar, anketalash, testlash, modelda eksperiment o'tkazish va hokazolardir.

SHuningdek, noilmiy bilimning kvaziilmiy bilim, psevdobilim, paronormal bilim, okkult bilim, spiritik bilim, telekinez kabi shakllari ham mavjud.

Falsafiy va ilmiy bilim ilmiy bilimning yorqin ko'rinishlaridir.

Falsafiy bilim. Falsafa san'at va din kabi, bilish vazifalarini yechish bilangina kifoyalanmaydi. Uning bosh vazifasi san'at va din bilan uyg'un holda– insonning dunyoda ma'naviy mo'ljal o'lfshiga ko'maklashishdan iborat. Falsafiy bilish ayni shu maqsadga bo'ysundirilgan. Falsafa unuman dunyo, uning «birinchi» asoslari, hodisalarning universal o'zaro aloqasi, borliqning umumiy xossalari va qonunlari haqida umumiy tasavvurni shakllantiradi. Falsafa dunyoni insonga bog'lab o'rganadi. Me'yorlar va ideallar, ilmiy bilimlar va san'at yutuqlari, insonning tashvishlari, ehtiyojlari, hayot mazmunini anglash yo'lidagi izlanishlari faylasufning dunyoqarashini, falsafiy

mushohada yuritish shaklini belgilaydi. Falsafa jamiyat ongi, jamiyat madaniyatining nazariy ifodasi sifatida amal qiladi. U tafakkur tarzi, qadriyatlar, ideallar, falsafiy muammolar va ularni ko'rib chiqish xususiyatini belgilaydigan madaniyat bilan uzviy bog'liqdir. Falsafa umuman dunyoga va madaniyat subyekti sifatidagi insonga murojaat etadi. Falsafiy bilim donishmandlik sifatida tavsiflanadi. Donishmandlik – dunyoni va insonning undagi o'mini yaxlit tushunish andozasi. Falsafa barcha odamlar uchun muhim bo'lgan haqiqatlarning tagiga yetish uchun (ilmiy va noilmiy) bilimdan foydalanadi. Kant falsafa inson aqlining boshqa bilimlarga oliy qadriyat tusini beruvchi eng so'nggi maqsadlarini anglab yetishni tushunishga, bu bilimlarning inson uchun ahamiyatini aniqlashga yordam beradi deb hisoblagan.

Falsafiy bilimda ikki asos – ilmiy-texnikaviy va nazariy-ma'naviy asoslarning uyg'unlashishi uning ongning betakror shakli sifatidagi o'ziga xos xususiyatini belgilaydi. Bu falsafa tarixida – tarixan vaqtda bir-biri bilan tasodifiy emas, balki muqarrar tarzda bog'langan falsafiy ta'limotlarning g'oyaviy mazmunini meros qilib olish, rivojlantirish jarayonida ayniqsa bo'rtib ko'rinadi. Bu ta'limotlarning barchasi – yaxlit bir butunning qismlari, xolos.

Biroq falsafiy bilimning ma'naviy (qadriyatlar va mo'ljallar) qismi yuksalish qonuniga ham, hokimiyat va vaqtga ham bo'ysunmaydi. U tarixiga «yuksak», «tuban» mezonlari bilan yondashish mumkin bo'lmagan san'atga yaqinroq. Nyuton ta'biri bilan aytganda, olimlar o'z o'tmishdoshlarining «elkalari»da turadi: ular o'z ijodi bilan bir umumiy ishni davom ettiradi, rivojlantiradi. San'atkorlar esa bu safga kirmaydi. Zero, ularning har biri – alohida dunyo, alohida olam (lekin bu davrlar va avlodlarning badiiy tajribasida vorisiylikni istisno etmaydi). Buyuk san'atkor o'z davrining buyuk ifodachisi bo'lib, ayni shu ma'noda uning ijodi odamlar uchun olamshumul ahamiyat kasb etadi.

Biroq falsafiy bilimning nazariy qismi, ya'ni uning ichki mantiqi ancha murakkabdir. Bu falsafiy g'oyaning serma'noliligi, u rivojlantirilishi, har xil, hatto qarama-qarshi yo'nalishlarda davom ettirilishi mumkinligi bilan izohlanadi. Masalan, I.okk (XVII asr ingliz faylasufi) falsafasidan uning izdoshlari (idealist Berkli va fransuz ma'rifatchi materialistlari Didro, Golbax) bir-birini mutlaqo istisno etuvchi xulosalar: Berkli – subyektiv-idealistik, fransuz mutafakkirlari – esa ma'rifatchilik bilan bog'liq xulosalar chiqarganlar. Kant, va Gegelning falsafiy g'oyalari hozirgi zamon tafakkuriga asos soldi. Biroq har bir kantchi, gegelchining o'z Kanti, o'z Gegeli bor, ularning har biri o'z o'tmishdoshlarini o'zicha talqin qiladi. Boz ustiga, biron-bir yirik faylasuf o'z g'oyalarini bitta yagona manbadan olmagan. Kant Leybnits va YUmga,

Forobiy Aristotel va Platonga tayangan va hokazo. Bularning barchasi yangi falsafiy bilimning vujudga kelishiga asos bo'ladi. SHakllangan bu yangi falsafiy bilimda esa ijodiy tanqid muhim rol o'ynaydi.

Ilmiy bilim ilishning eng oliy shaklidir. Ilmiy bilim, ma'naviy ishlab chiqarishning barcha shakllari kabi, pirovardida inson faoliyatini tartibga solish uchun zarur. Bilishning har xil turlari bu vazifani turlicha bajaradi va mazkur farqning tahlili ilmiy bilimning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashning birinchi va muhim sharti hisoblanadi.

Fan amaliy faoliyat predmetlarining (boshlang'ich holatdagi obyektning) tegishli mahsulotlarga (pirovard holatdagi obyektga) aylanish jarayonini oldindan ko'ra bilishni o'z oldiga pirovard maqsad qilib qo'yadi. Bu o'zgarish har doim obyektning o'zgarish va rivojlanish qonunlari bilan belgilanadi, faoliyat shu qonunlarga muvofiq bo'lgan taqdirdagina muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Shu sababli fanning asosiy vazifasi obyektning o'zgarish va rivojlanish qonunlarini aniqlashdan iborat.

Fanning faoliyatga jalb qilinishi mumkin bo'lgan obyektlarni o'rganish va ularni faoliyat va rivojlanishning obyektiv qonunlariga bo'ysunuvchi obyektlar sifatida tadqiq qilishga qarab mo'ljal olishi ilmiy bilimning birinchi eng muhim xususiyati hisoblanadi.

Ilmiy bilim o'zining ayni shu xususiyati bilan inson bilish faoliyatining boshqa shakllaridan ajralib turadi. Masalan, borliqni badiiy o'zlashtirish jarayonida inson faoliyatiga jalb qilingan obyektlar subyektiv omillardan ajratilmaydi, balki ularga o'ziga xos tarzda bog'lanadi. Obyektiv dunyo predmetlarining san'atdagi har qanday in'ikosi ayni vaqtda insonning predmetga munosabatini aks ettiradi. Badiiy obraz – bu obyektning shunday bir in'ikosiki, unda inson shaxsi, uning qadriyatlariga munosabati aks etadi, bu xossalar aks ettirilayotgan borliq tavsifidan o'rin oladi. Bu mushtaraklikni istisno etish – badiiy obrazni buzish demakdir. Fanda esa, bilim yaratayotgan shaxs hayot faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, uning mushohadalari yaratilayotgan bilim tarkibiga bevosita kirmaydi (Nyuton qonunlari Nyutonga nima yoqqani va yoqmaganligi haqida xulosa chiqarish imkonini bermaydi, vaholanki, masalan, Rembrandt mo'yqalamiga mansub portretlarda Rembrandt esse, uning dunyoqarashi va o'zi tasvirlayotgan ijtimoiy hodisalarga shaxsiy munosabati o'z ifodasini topadi; buyuk musavvir tomonidan yaratilgan portret doim uning avtoportreti sifatida ham amal qiladi).

Noilmiy bilim shakllari - ijtimoiy amaliyotda keng foydalaniladigan, lekin ilmiy asoslanmagan va isbotlanmagan bilimlar noilmiy bilim hisoblanadi va u quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Kvaziilmiy bilim –zo‘ravonlik bilan ijtimoiy ongga singdiriladigan bilimlar majmui (diniy eskremizm, rug‘idagi turli sektalarga a‘zo bo‘lishga da‘vat etish bilan bog‘liq bilim).

Psevdo bilim - g‘ayritabiiy mavjudolarning borligiga ishontiruvchi , masalan Lox Ness ko‘lidagi maxluq, suv parilari, qor odam) SHuningdek, kundalik bilim, mifologik bilim, o‘yin shaklidagi bilim ham noilmiy bilim shakliga kiradi.

Bilishda subyekt va obyektning o‘zaro aloqasi. Bilish dunyoning obyekt va subyektga bo‘linishini nazarda tutadi.

Subyekt – bu bilish faolligining manbai. Subyekt deganda odatda individ tushuniladi. Biroq bu uncha to‘g‘ri emas. Subyekt – bu, albatta, avvalo bilish qobiliyatiga ega bo‘lgan individ. Subyekt – bu mikroguruh, ijtimoiy guruh sinf, jamiyat hamdir. Tafakkur jarayoni amalga oshadigan bosh miya po‘stlog‘ida tafakkur muayyan insonning harakatlari, uning kechinmalari, his-tuyg‘ulariga qaratilishi mumkin: bu holda ong o‘zining alohida jihati – o‘zlikni anglash sifatida amal qiladi, tafakkur (individ doirasida) nimaga qaratilgan bo‘lsa, shu obyekt bo‘ladi.

Subyekt negizi butun ijtimoiy yaxlitlikni tashkil etuvchi murakkab ierarxiyadan iborat. Uning tarixiy rivojlanishida uncha yirik bo‘lmagan birliklar ajratiladi, bu birliklar sifatida ayrim xalqlar amal qiladi. Har bir xalq o‘z madaniyatida qayd etiladigan me‘yorlar, g‘oyalar va qadriyatlarni yaratib, asrdan asrga bilish faoliyatining alohida subyekti sifatida o‘tib keladi. U tabiiat hodisalari, hayvonlar yoki o‘simliklarning shifobaxsh xossalari, turli xalqlarning huquqlari va urf-odatlarini haqida ma‘lumotlar to‘playdi.

Bilishning haqiqiy subyekti hech qachon faqat gnoseologik xususiyatga ega bo‘lmaydi: u o‘z mayllari, qiziqishlari, fe‘l-atvori, mijozi, aql yoki aqlsizlik, qobiliyat yoki qobiliyatsizlik darajasiga ega bo‘lgan, irodali yoki irodasi bo‘sh tirik shaxs. Biroq ko‘pincha bilish subyekti deganda intellektual faollikning qandaydir shaxssiz mantiqiy bo‘lagi tushuniladi.

Subyektning bilish faoliyati faqat muayyan tarixiy kontekstda aniq tushunchalarda namoyon bo‘lishi mumkin. Ilmiy bilish nafaqat subyektning obyektga nisbatan, balki o‘ziga, o‘z faoliyatiga nisbatan ham ongli munosabatini, ya‘ni tadqiqotchilik faoliyati shartlari, usullari, me‘yorlari va metodlarini bilishi, an‘analarni hisobga olishi va hokazolarni nazarda tutadi.

Borliqning muayyan parchasi izlanayotgan tafakkur diqqat markazidan o‘rin olgach, bilish obyektini tashkil etadi, subyekt bilan «subyekt – obyekt» munosabatlariga kirishib, ma‘lum ma‘noda subyektning «mulki»ga aylanadi. Binobarin, subyektning ongiga bog‘liq bo‘lmagan o‘zicha borliq va subyekt

bilan yuqorida zikr etilgan munosabatga kirishgan borliq mavjud. U go'yo subyektni o'zini bilishga da'vat etadi.

Obyekt – bu subyektning bilish faoliyati qaratilgan narsa yoki hodisa. Asbob ham (o'rganilayotgan va ta'mirlanayotganida), boshqa individ ham, individ bilan bog'liq narsa va hodisalar ham obyekt bo'lishi mumkin. «Obyekt» tushunchasini obyektiv borliq bilan aralashtirmaslik kerak. Masalan, hayvonlarning hujayralaridagi xromosomalar ular sitologiya va genetikada o'rganish «obyekti»ga aylanishidan oldi ham obyektiv mavjud bo'lgan, biroq kushf etilganidan keyingina o'rganish «obyektlari»ga aylangan.

Bu tushunchalar nafaqat bilish faoliyati, balki amaliy baholash faoliyati bilan ham bog'liq.

Bilish faoliyatida subyekt obyeksiz, obyekt esa – subyektsiz mavjud bo'lmaydi. Masalan, gen jonli narsalar tarkibida mavjud bo'lgan holda, nafaqat antik davrda, balki J.B.Lamark va Ch.Darvin uchun ham ilmiy tafakkur obyekt bo'lmagan. Olimlar bu ko'zga ko'rinmas biologik borliqni muayyan vaqtgacha o'z bilish faoliyatining obyekt sifatida aniqlay olmaganlar.

Hozirgi zamon gnoseologiyasida bilish obyekt va predmetini farqlash odat tusini olgan. Bilish obyekt deganda borliqning o'rganilayotgan amalda mavjud bo'laklari tushuniladi. Bilish predmeti – bu izlanayotgan fikrning diqqat markazidan o'rin olgan muayyan jihatlar. Masalan, inson juda ko'p fanlar – biologiya, tibbiyot, psixologiya, sotsiologiya, falsafa va hokazolarning tadqiqot obyekt hisoblanadi. Biroq ularning har biri insonni o'rganishga o'z nuqtai nazaridan yondashadi: masalan, psixologiya insonning ruhiyati, ichki olami, xulq-atvorini, tibbiyot – insonning kasalliklari va ularni davolash usullarini o'rganadi va h.k. Binobarin, tadqiqot predmetiga tadqiqotchining muhim mo'ljali kiradi, ya'ni u tadqiqot vazifasi nuqtai nazaridan shakllanadi.

Bilish faoliyat turi sifatida. Insonning o'zini qurshagan dunyoda mo'ljali olish funksiyasini bilim bajaradi. Bilim – inson ong yordamida oladigan dunyo haqidagi ma'lumotlarning eng oliy darajasidir. Bilim obrazlar va belgilar shaklida mavjud bo'ladi va undan odamlar amaliy faoliyatining ideal rejasi sifatida foydalanadi. Bilimsiz (oddiy, ilmiy, badiiy va boshqa bilimlarsiz) dunyoning manzarasini shakllantirish mumkin emas. F.Bekon shu munosabat bilan bilim kuchdir deb ta'kidlagan edi. Bilimni Gegel ta'biri bilan aytganda faqatgina subyektiv tasavvur, erkin mulohaza, tasavvur mahsuli bo'lgan fikrdan farqlay bilish lozim. Insonning dunyoni bilishga intilishining mohiyati u aniq yoki noaniq bilimlarni faol va izchil izlashi va ularni olishidan iborat. Falsafaning bilish muammolari ko'rib chiqiladigan bo'limi gnoseologiya yoki

bilish nazariyasi deb ataladi. Insonning dunyoni bilish jarayonini boshqa fanlar – mantiq, psixologiya, sotsiologiya ham o'z nuqtai nazaridan o'rganadi.

Bilish va bilim to'g'risida so'z yuritganda o'rta asrlardagi kabi bilim va e'tiqodni qarama-qarshi qo'yish yaramaydi. E'tiqod – moddiy va ma'naviy dunyo narsalari, jarayonlari va hodisalarini dalil-isbotsiz bilish demak. «Men Xudoning borligiga ishonaman»: «men yaqinda bahor kelishiga ishonaman»; «men o'z ishimning muvaffaqiyatiga ishonaman» va h.k. va sh.k. E'tiqod – bu insonning ishonchi. Bilim bizga aniq-ravshan ko'rinib turadigan narsalarni kashf etish imkonini bersa, e'tiqod, ishonch insonga hozircha ko'rinmaydigan sirli narsalarni aniqlashga yordam beradi. Shu tariqa e'tiqod bilish jarayonida faol ishtirok etadi va uning muhim unsuri hisoblanadi. Biroq shu bilan bir vaqtda, zamirida aqlning so'qirligi, mutaassiblik va insonning kuchsizligi yotuvchi soxta e'tiqod ham mavjudligini qayd etib o'tish lozim.

Bunga qarama-qarshi o'laroq, inson kuch-qudratining ramzi sanalgan oqilona e'tiqod mavjud bo'lib, u odamzotning emotsional va intellektual faolligiga imkoniyat yaratadi, bilish yo'lida izlanishga rag'batlantiradi. Barcha olimlarning ilmiy faoliyati zamirida inson tafakkuriga qattiq ishonch yotadi, aks holda ular o'z kashfiyotlarini yarata olmaydilar. Shu ma'noda oqilona e'tiqod go'yo zulmatdagi nur, haqiqat va taraqqiyotni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Oqilona e'tiqod bilim yo'lini mash'al kabi yoritadi, ijodga imkoniyat yaratadi, bu yo'lda insonga ishonch va kuch baxsh etadi. E'tiqodning yo'qligi esa, aksincha, skeptitsizm, bo'shliqda mavjudlik va bilishning samarasizligi tuyg'usini uyg'otadi. Shunday qilib, fikr, e'tiqod va bilim haqiqat sari yuksalishning zarur bosqichlari, inson ma'naviy tajribasining muhim shakllari hisoblanadi.

Xo'sh, bilishning o'zi nima? Uning mohiyati nimada?

Avvalo, bilish – inson aks ettirish faoliyatining alohida turi. U «inson – mehnat vositalari – tabiat» tizimi doirasida insonning narsalar mohiyati, masalan, magnetizm tabiati, hayot mazmuni va hokazolar yashirilib yotgan dunyoning «qobig'i»ni ochishga yo'naladi. U dunyoning sirlarini ochadi.

Bilish – inson qo'lga kiritadigan axborotning eng oliy darajasi. Bu axborotni u bilish muammolari va vazifalarini qo'yish va yechish yo'li bilan, izchil anglab yetadi. Axborot miyaning mvhumlashtiruvchi faoliyati yordamida belgi shaklini ($2 + 2 = 4$) kasb etadiki, bu unga ishlov berish, saqlash va keyinchalik undan foydalanish uchun qulaydir.

Bilish inson izchil va ijodiy faoliyatining ijtimoiy jarayoni bo'lib, unda tashqi dunyoning ideal obrazlari yuzaga keladi va bilish maqsadi bo'lgan bilim shakllanadi.

Bilish jarayoni tarix falsafasida muayyan vaqt mobaynida (masalan, XVIII asr falsafiy materializmida) insonning sezgi a'zolariga tabiatning mexanik ta'siri sifatida qaralgan. Inson passiv mavjudot va tabiat uni o'z maqomiga yo'rg'alatadi, deb hisoblangan. «Biz qo'g'irchoqlarmiz va taqdir bizni iplarimizdan tortib o'ynatadi», deb yozgan edi V.Gyugo.

Bilishning ijtimoiy tabiati, agar bu haqda atroflicha so'z yuritadigan bo'lsak, yana quyidagilarni ham anglatadi. Bilish doim ijtimoiy munosabatlar va madaniy dunyosining faol ta'siri ostida yuz beradi.

Bilish intellektual manbaga tayanishni talab qiladi. Intellektual manba insoniyatning jami bilimlari, bilish metodlari, tushunchalar apparati, mavjud ilmiy dalillar va boshqa bilimlarni o'zida mujassamlatiradi. Ishni har safar bo'sh joyda, «moldan» boshlamaslik uchun bilishda erishilgan yutuqlarga tayanish juda muhim. I.Nyuton bu haqda so'z yuritarkan, u gigantlar elkasida turgani uchungina fanda hammadan uzoqni ko'rganini qayd etgan edi.

Bilish jarayonini muomala vositasi sifatidagi til yordamidagina amalga oshirish mumkin. U butun jamiyatning jamoa boyligi, insoniyat madaniyatining muhim unsuri hisoblanadi. Fan uchun esa til, avvalo, axborotni jamg'arish va saqlash vositasi, dunyo haqidagi bilimlar va ma'lumotlarning ulkan omboridir.

Bilishdagi qarama-qarshiliklar. Bilish jarayonining ichki mantig'i (izchilligi) qanday? Bilish jarayoni ma'lum qarama-qarshiliklardan ham xoli emas. Ular bilishning murakkab muammolarga to'la xususiyatini aks ettiradi. Bilish jarayonida mavjud qarama-qarshiliklarning ayrimlarini aytib o'tamiz.

Subyekt va obyekt (ya'ni inson va tashqi dunyo) o'rtasidagi qarama-qarshilik mangu va mutlaqo tabiiydir. U insonning dunyoni amalda o'zgartirish ehtiyoji bilan bu dunyo haqidagi bilimlarning kamligi (yoki umuman mavjud emasligi) o'rtasidagi nomuvofiqlikni ifodalaydi. Aslida bilish jarayoni doim ayni shu nomuvofiqlikdan boshlanadi.

Bilish jarayonida fandagi oqimlar, maktablar va ayrim nazariyalar o'rtasida qarama-qarshiliklar yuzaga keladi. Bunday qarama-qarshilik falsafada ham, masalan, «Demokrit yo'nalishi» va «Platon yo'nalishi» o'rtasida mavjud. Insonning tashqi dunyoni to'liqroq va aniqroq bilishga intilishi bilan buning uchun subyektiv va obyektiv chegaralar (inson qobiliyatining cheklanganligi, fan va texnika rivojlanish darajasining etarli emasligi va boshqalar) mavjudligi o'rtasidagi nomuvofiqlik odatdagi hol hisoblanadi. Faol va rivojlanuvchi jarayon bo'lgan inson bilishi uchun qarama-qarshiliklarning mavjudligi tabiiy bir holdir. Ularning umumiy negizini amaliyot, ijtimoiy hayot tashkil etadi. Qarama-qarshiliklar amaliyot jarayonida yangi metodlar va dalillarni izlash,

bilish subyekting intellektual qobiliyatini takomillashtirish yo'li bilan echiladi.

Hissiy darajadagi bilimning shakllari. Sezgi a'zolari orqali olingan bilim – hissiy bilimlardir. Narsalarning xossalarini sezgi a'zolari sezish va idrok etish natijasida olingan bilim hissiy bilimdir. Masalan, inson uchayotgan samolyotni ko'radi va buning nimaligini biladi.

Sezgi. Bilish faoliyatida sezgi – narsalar ayrim xossalarining sezgi a'zolari orqali his qilingan oddiy obrazi, in'ikosi, nusxasi yoki o'ziga xos surati dastlabki sezgi obrazi hisoblanadi. Masalan, aplesinda biz to'q sariq rang, o'ziga xos hid, ta'mni sezamiz. Chunki, sezgilar insondan tashqaridagi muhitda yuz berayotgan va uning sezgi a'zolariga ta'sir ko'rsatayotgan jarayonlarda yuzaga keladi. Ovoz va yorug'lik to'lqinlari, mexanik bosimi, kimyoviy ta'sir va hokazolar tashqi ta'sirlantiruvchilar hisoblanadi.

Insonning hayvondan farqi shundaki, u aql va sezgilar yordamida bilimlarni o'zlashtirishga qodir. «Aql kuchi» borliq narsalarining fikriy in'ikosini o'zida gavalantiradi. Dunyoviy hodisalarning mohiyati va sabablarini bilgan aql osmon jismlari va ularning shakllarini bilishga harakat qiladi. SHu oxirgi bosqichda insonga ta'sir ko'rsatuvchi koinot aql bilan birikadi va boqiylik xususiyatini kasb etadi.

Forobiy fikricha, sezgilar tartibga ega bo'lganidek, aqlning ham o'z tegishli tartibi mavjuddir. Birinchi metod tabiiy fanlar (fizika)ga, ikkinchisi – matematikaga mos tushadi. Ikkala metoddan ham faqat fanda narsa va hodisaning u yoki bu jihatini teranroq tushunish maqsadida foydalaniladi.

Sezishning ko'rish, eshitish, tebranish, paypaslash, ob-havo, og'riq, muvozanat va tezlashishni his etish, hid, ta'm bilish kabi umumiy organik turlari farqlanadi. Sezgilarning har bir shakli o'zining ayrim ko'rinishi orqali materiya harakatining mazkur shakli va turi, masalan, elektromagnit, ovozli tebranishlar, kimyoviy ta'sirlar va hokazolarning umumiy xossalarini aks ettiradi.

Sezgi – obyektiv dunyoning subyektiv obrazi, degan tamoyil sifatlarni birlamchi va ikkilamchiga mexanik tarzda ajratishga qarshi yo'nalgan. Bu nuqta nazardan birlamchi sifatlarni (shakl, hajm va h.k.) narsalarning obyektiv mavjud xususiyatlari in'ikosi hisoblanadi, ikkilamchi sifatlarni (rang, ovoz va h.k.) sof subyektiv xususiyat kasb etadi. Ayni bir sezgiga narsalarning har xil xossalari mos kelishi mumkin: oq rang sezgisi ko'rish doirasidagi to'lqinlar barcha uzunliklarining elektromagnit xossalari qorishmasini ham, qo'shimcha ranglar har qanday juftligi (qizil va ko'k-yashil, sariq va safsar) qorishmasini ham aks ettiradi. Bundan oq rang to'lqin yoki narsa yuzasining obyektiv xossasi

sifatida qaralishi mumkin emas. degan yanglish xulosa chiqariladi. Qora rang to'liq xossasi emas: uning sharti – ko'rish doirasida nurlanishning yo'qligi. To'liq yo'q narsa haqida axborot bera olmaydi. Bundan quyidagi soxta xulosa kelib chiqadi: rang, hid – bu narsalarning xossalari emas, balki bizning sezgilarimizdir (E.Max): «rang» so'zi bilan ruhiy kechinmalarning muayyan toifasi belgilanadi (V.Ostvald). Dunyo esa ovozsiz, bo'yoqlar va hidlardan xoli. Unda issiq ham, sovuq ham mavjud emas. Bularning hammasi – faqat bizning sezgilarimiz.

Bu yerda masalaning ikki tomonini: sezgilar manbasi nimaligi va ularning psixofiziologik mexanizmi qandayligini farqlash lozim.

Idrok. Sezgi a'zolariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi predmetlar, ularning xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi yaxlit obrazni idrok etish deb ataladi. Insonning idrok etishi narsalar, ularning xossalari va munosabatlarini tushunish va anglab yetishni o'z ichiga oladi. Bunda inson o'zining har bir yangi taassurotini mavjud bilimlar tizimiga kiritadi. Sezish va idrok etish inson tushqi dunyoga amaliy ta'sir ko'rsatishi jarayonida, mehnatda, sezgi a'zolari faol ishlashi natijasida amalga oshadi va rivojlanadi; masalan, harakatsiz ko'z narsalar rangini farqlashga qodir emas.

Garchi sezish va idrok etish insonning barcha bilimlari manbai sanalsada, hissiy bilish ular bilangina kifoyalanmaydi. U yoki bu predmet insonning sezgi a'zolariga ma'lum zamon mobaynida ta'sir ko'rsatadi. So'ngra bu ta'sir barham topadi. Biroq predmetning obrazi izsiz yo'qolmaydi. U xotirada gavdalanadi va saqlanib qoladi. Binobarin, biron-bir narsa haqida u yo'qolganidan keyin ham fikr yuritish mumkin, chunki u haqda muayyan tasavvur qoladi. YUmiq ko'zlar bilan ham biz nimalarnidir tasavvur qilamiz.

Shunday qilib, biz haqiqatga eltuvchi yo'l naqadar og'ir ekanligini ko'ramiz: u amalda jonning barcha kuchlari – xotira, iroda, tasavvur, intuitsiya va aqlning bor kuchini ishga solishni nazarda tutadi. Masalan, xotirani olaylik. Bilish haqida xotirasiz fikr yuritish mumkinmi? Albatta, yo'q: xotirasiz jon – baliqsiz to'r degan gap. Bu ajoyib hodisasiz bilishni tasavvur qilish mumkin emas.

Sezish va idrok etish jarayonlari o'zidan keyin miyada «iz» qoldiradi. Bu ishlarning mohiyati insonga ayni lahzada ta'sir ko'rsatmayotgan narsalarning obrazlarini gavdalandirish qobiliyatidan va iborat.

Xotira o'tinish va hozirgi zamanni birlashtiradi, ularning bir-biriga o'tishini ta'minlaydi. "Tovushlar va so'zlar soni ko'paygandan keyin, odamga uning xotirasi yordamga keladi... YOzuv ham xotira bilan birga inson imkoniyatlarini oshiradi". Agar obrazlar miyada unga predmet ta'sir ko'rsatgan

paytda paydo bo'lib, bu ta'sir to'xtaganidan keyin darhol g'oyib bo'lganida, inson narsalarni har safar mutlaqo notanish narsalar sifatida qabul qilgan, u mazkur narsalarni tanimagan, demak, ularni anglamagan bo'lar edi. Biror narsani anglash uchun aqlning ishlashi – hozirgi holatni oldingi holat bilan taqqoslashi talab etiladi. Tashqi ta'sirlarning idrok etilishi va ularning vaqtda saqlanishi natijasida xotirada tasavvurlar uyg'onadi.

Tasavvurlar – bu bir paytlar insonning sezgi a'zolariga ta'sir ko'rsatgan va keyinchalik miyada saqlanib qolgan aloqalar bo'yicha gavdalantiradigan narsalarning obrazlaridir.

Sezish va idrok etish ong, fikr shakllanishining boshlanishi hisoblanadi. Xotira olingan axborotni qayd etadi va saqlaydi. Tasavvurda esa ong ilk bor o'zining bevosita manбайдan ajraladi va nisbatan mustaqil subyektiv hodisa sifatida mavjud bo'la boshlaydi. Inson nisbatan yangi obrazlarni erkin yaratishga qodir. Tasavvur – bu idrok etish va nazariy tafakkur o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in.

Xayol insonning muhim xossasi. Xayol kuchi tajribada (ongda) mavjud obrazlarni nafaqat qayta chaqiradi, balki ularni bir-biri bilan bog'laydi va shu tariqa ularni umumiy tasavvurlar darajasiga ko'taradi. Xayol tafakkur oqimida etishmayotgan ko'rgazmalilik o'rnini to'ldiradi. Obrazlarni qayta gavdalanitirish xayol kuchi bilan erkin va bevosita kuzatish yordamisiz amalga oshiriladi. Tasavvurlar paydo bo'lishining bu shakli bunday erkin faoliyat ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'lmagan, biroq amalda kuzatishga muhtoj bo'lgan va obrazlar beixtiyor paydo bo'lishiga yo'l qo'yadigan oddiy eslashdan shu bilan farq qiladi.

Empirik bilim va uning shakllari. Empirik bilim mavjud narsaning bevosita emas, balki bilvosita in'ikosi. Masalan, olim o'zi ko'rmayotgan tegishli obyektning holati haqida unga axborot berayotgan asbob ko'rsatkichi yoki elektrokardiogrammaning elektr chizig'ini ko'radi. Boshqacha aytganda, bilishning empirik darajasi har xil asboblardan foydalanish bilan bog'liq; u kuzatish, kuzatilayotgan narsa yoki hodisani tavsiflash, bayonnomalar yuritish, hujjatlardan foydalanishni nazarda tutadi, masalan, tarixchi arxivlar va boshqa manbalar bilan ishlaydi. Xullas, bu oddiy sezgi darajasida bilishga qaraganda bilishning yuqoriroq darajasidir.

Empirik bilimlar nazariy bilim negizini tashkil etuvchi ilmiy dalillar majmuidir. Empirik bilim kuzatish va eksperiment, tavsiflash, taqqoslash, o'lchash va dalillar kabi metodlar yordamida shakllanadi.

Kuzatish – bilish obyektining muhim xossalari va munosabatlarini aniqlash maqsadida ataylab amalga oshiriladigan izchil idrok etishdir. Kuzatish

maqsadini belgilash, uning usullarini aniqlash, o'rganilayotgan obyekt xulq-atvorini nazorat qilishning rejasini tuzish, asboblardan foydalanish kabilar kuzatishning muhim xususiyatlaridir. Kuzatishlarning natijalari bizga borliq haqida ilmiy dalillar ko'rinishida dastlabki axborot beradi.

Kuzatish bevosita yoki bilvosita, masalan, mikroskop yordamida bo'lishi mumkin. Hozirda elektron mikroskop yordamida molekullarni vizual kuzatish mumkin. Kuzatish - bu faoliyatning muayyan obyektlarga qaratilgan maqsadlar va vazifalarni ta'riflashni nazarda tutadigan faoliyat shakli. Biron-bir narsani bilishni xohlagan har qanday odam o'z ko'zlarini kuzatuvchanlikka o'rgatishi lozim.

Ekspiriment - bu shunday tadqiqot metodiki, uning yordamida obyekt yo sun'iy tarzda yaratiladi, yo tadqiqot maqsadlariga mos keladigan ma'lum shart-sharoitlarda o'rganiladi. Ekspirimentda tadqiqotchi ilmiy tadqiqotni o'tkazish shart-sharoitlariga faol aralashadi. U jarayonni istalgan bosqichda to'xtatishi mumkin bo'lib, bu obyektни yanada mufassalroq o'rganish imkonini beradi. Tadqiqotchi o'rganilayotgan obyektни boshqa obyektlar bilan har xil tarzda bog'lashi yoki u ilgari kuzatilmagan shart-sharoitlarni yaratishi va shu tariqa fanga ma'lum bo'lmagan yangi xossalarni aniqlashi mumkin.

Ekspiriment o'rganilayotgan hodisani sun'iy tarzda gavdalandirish va nazariy yoki empirik bilim natijalarini amalda sinash imkonini beradi.

Ekspiriment doim, ayniqsa hozirgi zamon fanida ba'zan juda murakkab texnika vositalari, ya'ni asboblardan foydalanish bilan bog'liq. Asbob - bu insonning sezgi a'zolari bilishi mumkin bo'lmagan hodisalar va xossalarni haqida axborot olish uchun mo'ljallangan, kerakli xossalarga ega bo'lgan moslama yoki moslamalar tizimidir. Asboblar bizning sezgi a'zolarimizni kuchaytirishi, obyekt xossalarning faollik darajasini o'lchashi yoki ularda o'rganilayotgan obyekt qoldirgan izlarni aniqlashi mumkin.

Ekspirimentning asosiy maqsadi - o'rganilayotgan obyekt mavjud bo'lgan odatdagi shart-sharoitlarni o'zgartirish. U o'rganilayotgan obyekt xossalari bilan shart-sharoitlar o'rtasidagi sababiy bog'lanish, shuningdek, shart-sharoitlarning o'zgarishi munosabati bilan bu xossalarning o'zgarishi xususiyatini aniqlash imkonini beradi.

Ekspirimentni ko'p takrorlash va shu yo'l bilan xulosalarni kuzatuvlarning ko'proq soniga tayangan holda asoslash mumkin. Ekspiriment o'tkazish uchun dastlabki bilimlar kerak, I.P.Pavlov qayd etganidek, dalillarni rivojlantirish predmet haqida umumiy tasavvurga ega bo'lish lozim. Bu umumiy tasavvurlar, farazlar, gipotezalar oldingi kuzatishlar, eksperimentlar va insoniyatning barcha tajribasidan olinadi. Ular eksperimentga yo'l ko'rsatadi.

Aniq anglanmagan maqsadsiz, ko'r-ko'rona amalga oshiriladigan kuzatish, eksperiment samara berishi mumkin emas. Kallada g'oya bo'lmasa, hech qanday dalilni ko'rolmaysan, degan edi I.P.Pavlov.

Tavsif. Kuzatish va eksperiment o'tkazish jarayonining natijasi tavsiflash yoki bayon etish yo'li bilan ifodalanadi. U umumiy qabul qilingan atamalar yordamida tuzilgan, grafiklar, rasmlar, foto va kintotavirlar ilova qilingan, matematik, kimyoviy formulalar kiritilgan hisobot ko'rinishida ifodalanishi ham mumkin. Tavsifga qo'yiladigan asosiy ilmiy talab – kuzatish va eksperiment ma'lumotlarini to'g'ri va aniq aks ettirishdir. Tavsif to'liq yoki noto'liq bo'lishi mumkin, biroq u doim materialni ma'lum darajada tizimga solishni, ya'ni uni guruhlash va umumlashtirishni nazarda tutadi: sof tavsif ilmiy ijod doirasidagina qoladi.

Taqqoslash. Bilish empirik metodlarining muhim unsuri – taqqoslash, ya'ni o'rganilayotgan obyektlarning kuzatish yoki eksperimentda aniqlanayotgan xossalari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlashdir.

O'lchash – taqqoslashning ayrim ko'rinishi, obyekt xossalari rivojlanish darajasini tavsiflovchi kattalikni aniqlash jarayoni. Kuzatish va eksperiment natijalari o'lchash yo'li bilan ifodalangan taqdiridagina ilmiy ahamiyatga ega bo'ladi. U o'lchash birligi sifatida qabul qilingan boshqa kattalik bilan taqqoslash shaklida amalga oshiriladi.

Ilmiy dalil. Ilmiy dalil empirik bilishning natijasi hisoblanadi. Dalil (yoki dalillar)ni aniqlash ilmiy tadqiqotning zarur shartidir. Dalil – bilimning tasdiqlangan boyligiga aylangan moddiy yoki ma'naviy dunyo hodisasi, biron-bir hodisa, xossa yoki munosabatni qayd etishdir. A.Eynshteyn so'zlari bilan aytganda, fan dalillardan boshlanishi va boshlanish bilan tugallanish o'rtasida qanday nazariy tuzilmalar bo'lishidan qat'i nazar, dalillar bilan yakunlanishi lozim. Dalil tushunchasi har xil ma'no-mazmunga ega. «dalil» atamasining ko'p sonli ta'riflari orasida quyidagilarni qayd etish mumkin. Birinchidan, borliq hodisasi, asos qilib olish mumkin bo'lgan voqea, hodisa, holat sifatidagi dalil. Bu inson tomonidan anglangan yoki anglanmaganligidan qat'i nazar mavjud bo'lgan hayot dalillaridir.

Ikkinchidan, «dalil» tushunchasi borliqning anglab etilgan voqealari va hodisalarini belgilash uchun qo'llaniladi. Inson bilish imkoniyatlarining serqirraligi shunda namoyon bo'ladi, borliqning ayni bir dalili bilishning oddiy va ilmiy darajalarida, san'at, publitsistika yoki yuridik amaliyotda anglab etilishi mumkin. Shu sababli turli usullar bilan aniqlanadigan har xil dalillarning ishonchlik darajasi ham har xil bo'ladi.

Dalilning muhim tomoni – borliq yoki uning ayrim xossalari haqida tasavvurning shakllanishiga imkoniyat yaratuvchi borliq to'g'risidagi axborot. Dalilning borliqqa muvofiqligi uni haqiqiy deb tavsiflash imkonini beradi. Shu sababli dalillar fanning empirik asosi, nazariyani tasdiqlash yoki inkor etishning muhim usuli hisoblanadi. Dalil yordamida borliq xolisona, nazariyaga bog'lanmagan holda anglab etiladi. Dalillar eski nazariya doirasiga sig'maydigan, unga zid bo'lgan hodisalarni kashf etish imkonini beradi.

Dalilning moddiy-texnik yoki metodik tomoni, ya'ni uni olish usuli ham bor. Dalilning ishonchligi ko'p jihatdan u qaysi usulda, qanday vositalar yordamida olinganligi bilan belgilanadi. Masalan, saylovoldi kampaniyalarida nomzodlar reytingi, ularning muvaffaqiyat qozonish imkoniyatlarini ko'rsatuvchi sotsiologik tadqiqotlarning natijalaridan ko'p foydalaniladi. Ko'pincha ularning natijalari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi, ba'zan bir-biriga mutlaqo zid bo'ladi. To'g'ridan-to'g'ri xatoga yo'l qo'yish imkoniyati istisno etilsa, bunday farqlarning sababi metodikalarning har xilligi bilan izohlanishi mumkin.

Dalillar ularni talqin qiluvchi nazariya, tasniflash metodi mavjud bo'lgan va boshqa dalillarga bog'lab anglab etilgan holdagina ilmiy ahamiyat kasb etadi. Faqat o'zaro bog'langan va yaxlit ko'rinishda dalillar nazariy umumlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Alohida va tasodifan, hayotdan ajratib olingan dalillar biron-bir narsa yoki hodisani asoslashga qodir emas. Noto'g'ri tanlab olingan dalillardan har qanday nazariyani tuzish mumkin, biroq u hech qanday ilmiy ahamiyatga ega bo'lmaydi.

Nazariy bilim darajasi va uning shakllari. Ilmiy dalillar nazariyaga nisbatan ham ikki xil vazifani bajaradi: mavjud nazariyaga nisbatan ilmiy dalil yo uni mustahkamlaydi (verifikatsiya qiladi), yo u bilan to'qnashadi va uning asossizligini ko'rsatadi (falsifikatsiya qiladi). Biroq boshqa tomondan, nazariya empirik tadqiqot darajasida olingan ilmiy dalillar yig'indisini shunchaki umumlashtirishgina emas. Uning o'zi yangi ilmiy dalillar olish manbaiga aylanadi. Shunday qilib, empirik va nazariy bilim yaxlit hodisa – ilmiy bilim ikki tomonining birligi hisoblanadi. Bu tomonlarning muayyan ilmiy bilish jarayonidagi o'zaro aloqasi va harakati, ularning o'zaro nisbati nazariy bilimga xos bo'lgan shakllarning izchil qatori yuzaga kelishini belgilab beradi. Nazariy bilim muayyan maqsadga yo'nalgan ilmiy asoslangan bilim darajasi. Nazariy bilimning asosiy shakllari: ilmiy muammo, gipoteza, nazariya, tamoyillar, qonunlar, kategoriyalar, paradigmalardir.

Ilmiy muammo. Har qanday ilmiy bilish muammodan boshlanadi. Umuman olganda, inson bilimining rivojlanish jarayonini ayrim muammolarni

qo'yishdan ularni yechishga o'tish. so'ngra yangi muammolarni qo'yish sifatida tavsiflash mumkin. Biroq muammoning haqiqiy o'ni qanday? Ilmiy muammolar nima uchun yuzaga keladi? Muammoning masaladan farqi nimada? Ilmiy muammolar doirasi qanday?

Muammo – bilishning rivojlanish jarayonida obyektiv tarzda yuzaga keladigan, yechimini topish muhim amaliy yoki nazariy ahamiyatga ega bo'lgan masala yoki masalalar majmuidir. Shuningdek, muammo, hal qilishni talab etuvchi nazariy yoki amaliy masala; fanda – biron-bir hodisalar, obyektlar. jarayonlarni tushuntirishda qarama-qarshi yondashuvlar ko'rinishida amal qiluvchi va uni yechish uchun muvofiq nazariyani talab etuvchi ziddiyatli holatdir.

Muammoni to'g'ri qo'yish uni muvaffaqiyatli yechishning muhim shartidir. To'g'ri qo'yilmagan muammo yoki soxta muammo haqiqiy muammolarni yechishdan chalg'itadi.

Muammoni qo'yish – ilmiy bilish jarayonining dastlabki bosqichi. Muammoni qo'yishda, avvalo, ayrim holatni masala sifatida anglab yetish, qolaversa, muammoning mazmunini aniq tushunish, ma'lum va noma'lum narsalarni ajratgan holda uni ta'riflash lozim.

Ilmiy muammolar predmetga yoki protseduraga doir bo'ladi. Predmetga doir muammolarda o'rganilayotgan obyektlar, protseduraga doir muammolarda esa – bilim olish va uni baholash usullari aks etadi. O'z navbatida, predmetga doir muammolarning empirik va konseptual, protseduraga doir muammolarning metodologik va baholash kabi turlari farqlanadi.

Empirik muammo avvalo ma'lumotlarni izlashni nazarda tutadi; empirik muammolarga kuzatish, eksperiment, o'lchash kabi ilmiy metodlar yordamida javob topish mumkin. Bundan tashqari, yechimini topish uchun asboblarni yasash, reaktivlar tayyorlash va hokazolar kerak bo'lgan muammo ham empirik hisoblanadi.

Konseptual muammolar ilgari olingan ko'p sonli ma'lumotlar bilan bog'liq bo'lib, ularni tartibga solish va talqin qilish, oqibatlarni keltirib chiqarish va gipotezalarni shakllantirish, mantiqiy izchillik talablariga muvofiq qarama-qarshiliklarni bartaraf etishni nazarda tutadi.

Metodologik muammolar asosan tadqiqotni rejalashtirish bilan bog'liq: ularni yechish yo'li bilan ayrim kelishuvlar tuziladi, muammoni yechish, kuzatish va eksperimentlar o'tkazish tartibi aniqlanadi, mo'ljallanayotgan konseptual protseduralar belgilanadi va h.k.

Baholash bilan bog'liq muammolar empirik ma'lumotlar, gipotezalar, nazariyalar va shu kabilarni baholash, hatto muammoning o'zi qay darajada

to'g'ri tuzilgan va ta'riflanganligini baholashni nazarda tutadi. Muammo to'g'ri qo'yilgan deb hisoblanishi uchun:

1) o'rganilayotgan muammoning tarkibiga kiritish mumkin bo'lgan muayyan ilmiy bilim (ma'lumotlar, nazariya, metodika) mavjud bo'lishi;

2) muammo shaklan to'g'ri tuzilgan bo'lishi;

3) muammo o'rinli bo'lishi, ya'ni uning asoslari soxta bo'lmasligi;

4) muammo muayyan darajada chegaralangan bo'lishi;

5) yechimning mavjudlik sharti va uning yagonaligi ko'rsatilgan bo'lishi;

6) maqbul yechim belgilari hamda yechimning maqbulligini tekshirish usullari haqidagi shartlar qabul qilinishi lozim.

Shunday qilib, pirovard natijada barcha ilmiy muammolar ham o'z yechimini topavermaydi: ayrim muammolar ular qo'yilganidan keyin uzoq vaqt mobaynida echilmay qolaveradi (masalan, Frem teoremasi bir necha yuz yillar mobaynida echilmay kelgan), ayrim muammolar o'z yechimini topmaydi (masalan, aylana kvadraturasi, burchak triseksiyasi va kubning ikkilanmasi haqidagi masalalar), ba'zi bir muammolar esa olimlarning almashayotgan avlodlari diqqat markazidan butunlay yo'qoladi.

Ilmiy muammo boshqa muammolardan quyidagi belgilari bilan ajralib turadi:

– U olimni doim haqiqiy bilim olishga yo'naltiradi.

– Yangi bilim olishga qarab mo'ljal oladi. Olim ongli ravishda yangilik sari intiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, «dunyoning birinchi materiyasi nima?», «obyekt nima?», «harakat nima?», «aql nima?» qabilidagi olamshumul muammolar ayrim fanlarning chegaralarinigina belgilashi mumkin, biroq ilmiy tadqiqotning dastlabki bosqichi hisoblanmaydi.

Ilmiy muammo, didaktik tizim kabi, bilimlar va faoliyat usullarini ijodiy o'zlashtirish qonuniyatlariga asoslanadi, u bilish va amaliy faoliyat jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lgan ijodiy tafakkurni rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir.

Ayni vaqtda, ilmiy muammo zarur intellektual keskinlikni vujudga keltiradi, bilish jarayonidagi qiyinchiliklarni engish, ijodiy tafakkur ko'nikmalarini shakllantiradi.

Bosh vazifa – u yoki bu mavzuga mos keladigan muammolarni topish, farqlash va aniq ta'riflashdir. Puxta ishlab chiqilgan va to'g'ri ta'riflangan muammo ilmiy hamda ijodiy jihatdan diqqatga sazovor bo'lishi mumkin.

Ilmiy muammo sof informativ xususiyatini yo'qotadi, tayyor bilim berishdan iborat bo'lmay qoladi va yangi bilim izlash, haqiqiy ijodiy bilish

jarayoniga aylanadi. Insonga zarur bilimlar hajmi jadal sur'atlarda oshib borayotgan hozirgi sharoitda dalillarning ma'lum yig'indisini o'zlashtirishga qarab mo'ljal olishning o'zi kifoya qilmaydi. O'z bilimlarini mustaqil to'ldirish, ilmiy va siyosiy axborotlarning jo'shqin oqimida mo'ljal olish ko'nikmasini shakllantirish muhimdir. Bu tamoyillardan hozirgi davrda inson ega bo'lgan bilimlarning oddiy yig'indisi emas, balki uning bilimlari ijodiy qobiliyati va g'oyaviy e'tiqodi bilan uyg'unlikda har tomonlama yetuk shaxsning bosh mezonidir, degan xulosa kelib chiqadi.

Muammoli vaziyat va uning ahamiyati. Mavjud faoliyat strategiyalari va o'tmish tajribasi insonga yuzaga kelgan qiyinchilikni bartaraf etish imkonini bermaydigan, mutlaqo yangi strategiyani yaratish talab etiladigan vaziyat muammoli vaziyat deb ataladi. Muammoli vaziyat aniqlangan dalillarni mavjud bilim doirasida tushuntirish mumkin emasligini ifodalovchi vaziyatdir. Ilmiy kashfiyot sari yo'l muammoli vaziyatni aniqlashdan boshlanadi, uni ta'riflashdan o'tadi va bu vaziyatning yechimini topish bilan yakunlanadi.

Muammoli vaziyat shaklan subyektiv, biroq mazmuniga ko'ra obyektivdir. Amalda u tadqiqotchi oldida kuzatishlar va eksperimentlarning empirik bilimlar – dalillar va qonunlar shaklida ifodalanuvchi yangi natijalari bilan o'z tasdig'ini topgan nazariy bilimlarning birikuvini ko'rinishida yuzaga keladi. Muammoli vaziyatda olimning o'ziga xos xususiyatlari, chunonchi: uning kasbiy tayyorgarlik darajasi, muammoda mo'ljal olinishi, qotib qolgan eskicha qarashlardan uzoqlashish olishi, zehning o'tkirligi va hokazolar ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi.

Muammoli vaziyatning pirovard negizi amaliyot hisoblanadi. Bizning obyekt haqidagi bilimlarimiz etarli emasligi ayon bo'lib, «salbiy» natijalar olinadi, amaliyot yangi muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bunda fan nisbatan mustaqillikka, o'z rivojlanishining ichki mantig'iga, o'z ichki qarama-qarshiliklariga ega ekanligi, bu omillar ham muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirishini unutmazlik lozim.

Gipoteza – yangi dalillarning mohiyatini tushuntiruvchi qonun mavjudligi haqidagi asosli taxmindir. Gipoteza olimlar tomonidan ilmiy muammoning qo'yilishiga sabab bo'lgan ilmiy dalillarni taxminiy tushuntirish maqsadida ilgari suriladi.

Gipoteza formal-mantiqiy qarama-qarshiliklardan xoli va ichki izchillikka ega bo'lishi lozim. Gipoteza ilgari ma'lum bo'lmagan narsalar va hodisalarni, empirik tadqiqot jarayonida hali aniqlanmagan yangi ilmiy dalillarning paydo bo'lishini bashorat qiladi. Gipoteza mumkin qadar sodda bo'lishi lozim. U oz sonli asoslar bilan ko'p sonli hodisalarni tushuntiradi. Unda ilmiy dalillarni va

gipotezaning o'zidan kelib chiqadigan oqibatlarni tushuntirish zarurati bilan bog'liq bo'lmagan ortiqcha farazlar bo'lmashligi kerak. Gipoteza qay darajada asosli bo'lmasin, u nazariyaga aylanmaydi. Shu sababli ilmiy bilishning navbatdagi bosqichi – gipotezaning haqiqiylikini asoslash serqirra jarayon bo'lib, mazkur gipotezadan kelib chiqadigan oqibatlarning mumkin qadar ko'prog'i o'z tasdig'ini topishi lozimligini nazarda tutadi. Shu maqsadda kuzatish va eksperimentlar o'tkaziladi, olingan yangi dalillar gipotezadan kelib chiqadigan oqibatlar bilan taqqoslanadi. Empirik darajada qancha ko'p oqibatlar o'z tasdig'ini topgan bo'lsa, ularning boshqa gipotezadan kelib chiqish ehtimoli shuncha kam bo'ladi. Gipotezaning eng ishonarli tasdig'i – empirik tadqiqot jarayonida gipotezada bashorat qilingan oqibatlarni tasdiqlovchi yangi ilmiy dalillarning aniqlanishidir. Shunday qilib, har tomonlama tekshirilgan va amalda o'z tasdig'ini topgan gipoteza nazariyaga aylanadi.

Nazariya -- hodisalarning muayyan turkumi, bu turkumdagi hodisalarning mohiyati va ularga nisbatan amal qiladigan borliq qonunlari haqidagi bilimlarning mantiqiy asoslangan va amaliyot sinovidan o'tgan tizimidir. U o'rganilayotgan hodisalarning mazmunini yorituvchi tabiat va jamiyat umumiy qonunlarining kafsh etilishi natijasida shakllanadi.

Nazariya tushuntirish, bashorat qilish, amalda sinash va sintez qilish kabi muhim funksiyalarni bajaradi. Nazariya ilmiy dalillar tizimini tartibga soladi. ularni o'z tarkibiga kiritadi va o'zini tashkil etuvchi qonunlar va tamoyillardan oqibatlar sifatida yangi dalillarni yaratadi. Puxta ishlab chiqilgan nazariya fanga ma'lum bo'lmagan hodisalar va xossalarni bashorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Nazariya odamlar amaliy faoliyatining negizi bo'lib xizmat qiladi, ularga tabiiy va ijtimoiy hodisalar dunyosida yo'l ko'rsatadi. Nazariyada ilmiy g'oyalar, ya'ni unda aks ettirilgan obyektlar turkumi doirasida amal qiluvchi fundamental qonuniyatlar haqidagi bilimlar markaziy o'rinni egallaydi. Ilmiy g'oya mazkur nazariyani tashkil etuvchi qonunlar, tamoyillar va tushunchalarni mantiqan izchil yaxlit tizimga birlashtiradi.

Tamoyillar – asosiy nazariy bilim, ilmiy, dalillarni tushuntirishda dasturilamal bo'lib xizmat qiluvchi ustuvor g'oyalardir. Tamoyillar sifatida, jumladan, isbotlab bo'lmaydigan va isbot talab qilmaydigan aksiomalar, postulatlar amal qilishi mumkin.

Kategoriyalar – borliqning eng muhim tomonlari, xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi umumiy tushunchalardir. Fan kategoriyalariga ham shunday ta'rif berish mumkin. Biroq umumiy xususiyatga ega bo'lgan

falsafiy kategoriyalardan farqli o'laroq, fan kategoriyalari butun borliqning emas, balki borliqning muayyan parchasi xossalarini aks ettiradi.

Fan qonunlari hodisalar o'rtasidagi zarur, muhim, barqaror, takrorlanuvchi munosabatlarni yoritadi. Bu hodisalarning amal qilishi va rivojlanishi qonunlari bo'lishi mumkin. Tabiat, jamiyat va inson tafakkuri qonunlarini bilish – fanning muhim vazifasi. U o'rganilayotgan hodisalarning tushunchalar va kategoriyalarda qayd etiladigan umumiy va muhim tomonlarini yoritishdan ularning barqaror, takrorlanuvchi, muhim va zarur aloqalarini aniqlashga qadar bo'lgan yo'lni bosib o'tadi. Fan qonunlari va kategoriyalari tizimi uning paradigmasini tashkil etadi.

Paradigma – fan tarixining muayyan davrida uning rivojlanishini belgilovchi barqaror tamoyillar, umumiy me'yorlar, qonunlar, nazariyalar va metodlar majmui. U butun ilmiy hamjamiyat tomonidan fanning muayyan darajasida yuzaga keluvchi vazifalarni qo'yish va yechish usullarini belgilaydigan andoza sifatida tan olinadi. Paradigma tadqiqotchilik faoliyati, ilmiy eksperimentlarning natijalarini talqin qilishga yo'l ko'rsatadi, yangi dalillar va nazariyalarning bashorat qilinishini ta'minlaydi. U o'ziga mos kelmaydigan konsepsiyalarni inkor etadi va tadqiqotchilik vazifalarini yechish uchun andoza bo'lib xizmat qiladi. Paradigma tushunchasi bilish nazariyasiga amerikalik faylasuf T.Kun tomonidan kiritilgan. Uning fikricha, «normal fan»ga tegishli ilmiy paradigмага tayangan holda muayyan vazifalarni yechish xosdir. Fan rivojlanishidagi normal davrlar inqiloblar bilan almashadi. Ular eski paradigma doirasiga sig'maydigan hodisalarning kashf etilishi bilan bog'liq. Natijada fanda inqiroz davri boshlanadi va u eski paradigma sifatida o'z ahamiyatini yo'qotishi va yangi paradigmaning yuzaga kelishi bilan yakunlanadi. Yangi paradigmaning qaror topishi fanda inqilob yasalishiga sabab bo'ladi.

Mantiqiy bilish darajasi va uning shakllari. Inson hamisha nimalar haqidadir o'ylaydi. O'ysiz holat ham, psixologlar fikriga ko'ra, amalda hech bo'lmasa hech narsa haqida o'ylamaslikni o'ylash holatidir. Bilishning dialektik yo'li sezgi a'zolari orqali bilish, dalillarni aniqlashdan mantiqiy tafakkur sari olib boradi. Tafakkur – bu insonning narsalar muhim xossalari va munosabatlarini izchil, bilvosita va umumiy aks ettirishidir.

Maxsus tuzilishga ega bo'lgan oz sonli sezgi a'zolarimiz shuning uchun ham bilishning mutlaq chegaralarini o'rnatmaydiki, ularga nazariy tafakkur faoliyati qo'shiladi. Inson fikri hodisalarning tashqi qobig'idan o'tib, obyektning ichiga kiradi. Sezgi darajasida aniqlangan ma'lumotlar va empirik tajribadan klib chiqib, tafakkur sezgi a'zolarining ko'rsatmalarini mazkur

individ miyasida mavjud barcha bilimlar, bundan tashqari, insoniyatning umumiy tajribasi, bilimlariga, ular mazkur odamning boyligiga aylangan darajada faol solishtirishi va hodisalar orqali yanada teranroq mohiyatni anglab, amaliy va nazariy muammolarni yechishi mumkin.

Mantiqiy tafakkur – tafakkur qoidalari, qonunlari va tamoyillariga muvofiq bir haqiqatdan boshqa, yanada teranroq haqiqatga intilishdir. Tafakkur qoidalari, qonunlari fan sifatidagi mantiqning mazmunini tashkil etadi. Bu qoidalar va qonunlar tafakkurga ichdan xosdir. Mantiqiy qonunlar – narsalarning obyektiv munosabatlarini amaliyot asosida umumlashtirishdir. Demak, inson tafakkurining barkamollik darajasi uning mazmuni obyektiv borliq mazmuniga qay darajada muvofiqligi bilan belgilanadi. Bizning aqlimiz amaliy harakatlar mantig'i va ma'naviy madaniyat tizimida aks etgan narsalar mantig'iga bo'ysunadi. Tafakkur jarayoni amalda nafaqat ayrim shaxs miyasida, balki butun madaniyat tarixida shakllanadi. Asosiy qoidalar to'g'ri bo'lgan holda fikrning mantiqiyiligi uning tafakkurda, tushunchalar harakatida aks etishida namoyon bo'ladi. Inson teran fikr yuritishida, mantiq qonunlariga bo'ysunadi, uning biron-bir tamoyilini buzmaydi.

Tafakkur va borliqning birligi. Tafakkur bilan borliq o'rtasida birlik mavjud. Tafakkur va borliqning birligi zamirida mantiqiy shakllar va tafakkur qonunlarini shakllantiruvchi ijtimoiy amaliyot yotadi. Dunyo rivojlanishining obyektiv umumiy qonuniyatlari mantiqiy qonuniyatlarning farqi shundaki, inson mantiqiy qonuniyatlarni ongli ravishda qo'llashi mumkin, tabiatda esa dunyoning rivojlanish qonuniyatlari o'ziga ongsiz tarzda yo'l ochadi.

Inson o'zini qurshagan dunyo haqidagi barcha bilimlarni pirovard natijada sezgi a'zolari orqali oladi. Biroq ular ayrim soxta g'oyalar, masalan, Yerning yassi tuzilishi, Quyosh Yer atrofida aylanishi kabi g'oyalar manbai hamdir. Bu ko'pincha sezgi a'zolarining ma'lumotlariga ishonchsizlik uyg'otgan, ratsionalistlar bu a'zolarining bilishdagi rolini kamsitishi va bilishda asosiy rolni tafakkur o'ynashini qayd etishiga sabab bo'ladi. Biroq empiriklar bu fikrga e'tiroz bildirib, bilishda xatolarga ko'proq tafakkur yo'l qo'rganini qayd etadilar. Ularning fikricha, hayvon tabiat yo'llaridan chetga chiqq olmaydi: uning motivlari zamirida sezgi a'zolari orqali idrok etiladigan narsalar yotadi. Hayvonlar hech narsani o'ylab topmaydi va shuning uchun ham ular aqlsizlik holatiga tushmaydi. Inson esa har xil xom xayollar qurboni bo'ladi.

Tafakkur jarayoni modellar, sxemalar, tabiiy, sun'iy til va hokazolar ko'rinishidagi sezgi unsurlariga tayanmay ish ko'ra olmaydi.

Tafakkurning asosiy shakllari. Tafakkur jarayonining oqilona mazmuni tarixiy rivojlanish jarayonida yaratilgan mantiqiy shakllar qobig'iga o'raladi.

Tafakkur o'zining asosiy shakllari – tushunchalar, mulohazalar va xulosalar ko'rinishida yuzaga kelgan, rivojlanmoqda va amalga oshirilmogda.

Tushuncha – narsalar va hodisalarning umumiy, muhim xossa va aloqalari aks etuvchi fikr. Tushuncha – tafakkur, tushunish faoliyatining mahsuli. Ular nafaqat narsalar va hodisalarning umumiy jihatlarini aks ettiradi, balki ularni bir-biridan ajratadi, ular o'rtasida mavjud farqlarga qarab ularni guruhlaysdi, tasniflaydi. Bundan tashqari, biz biror narsa haqida tushunchaga ega ekanligimizni ta'kidlar ekanmiz, bunda mazkur obyektning mohiyatini tushunishimizni nazarda tutamiz. Masalan, «inson» tushunchasi nafaqat muhim umumiy, ya'ni barcha odamlarga xos bo'lgan jihatni, balki har qanday odamning boshqa har qanday narsalardan farqini ham aks ettiradi, mazkur odamning mohiyatini tushunish esa, umuman insonning mohiyati, ya'ni inson haqidagi tushunchaning mazmunini bilishni nazarda tutadi: «Inson – aql, so'zlashish va mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan bioijtimoiy mavjudot».

Tushuncha muhim jihatlar va xossalarni aniqlaydi va ularni o'zida mujassamlashtiradi: tushuncha mohiyatning fikrda ifodalangan obrazidir. Shuning uchun ham oz sonli tushunchalar son-sanoqsiz narsalar – xossalalar va munosabatlarni qamrab oladi. Tushunchalar turli davrlarda mazmunan har xil bo'lgan. Tafakkur – biror narsa haqida hukm chiqarish, narsaning turli tomonlari o'rtasidagi yoki narsalar o'rtasidagi muayyan aloqalar va munosabatlarni aniqlash demakdir.

Mulohaza – fikrning shunday bir shakli, unda tushunchalarni bog'lash yo'li bilan biror narsa haqidagi biron-bir fikr tasdiqlanadi yoki rad etiladi. Masalan, «Terak – o'simlik» degan shunday bir mulohazaki, unda terak haqida uning o'simlik ekanligi xususida fikr bildiriladi. Tasdiqlash yoki rad etish, soxtalik yoki haqiqiylik, shuningdek, ehtimol tutilgan narsalar bor joyda biz mulohazalarga duch kelamiz.

Mulohaza (yoki mulohazalar) – keng ma'noda ifodalangan tushuncha, tushunchaning o'zi esa – toraytirilgan mulohaza (yoki mulohazalar), deb aytilish mumkin. Nima yuksakroq - tushunchami yoki mulohaza, degan masala atrofidagi bahslar sxolastik, shuning uchun ham besamardir.

Fikrning bevosita, moddiylashtirilgan ifodasi bo'lgan gap mulohazani ifodalashning og'zaki shaklidir. Har qanday mulohaza subyektning predikat, ya'ni tavsiflanayotgan narsa yoki hodisa bilan birikuvidir.

Subyektning o'zgarishiga qarab mulohazalar, masalan, shaxssiz bo'lishi mumkin: «Tong otyapti», «Kayfiyat yo'q». YAKKA, ayrim va umumiy mulohazalar farqlanadi: «Nyuton tortilish qonunini kashf etgan», «Ayrim odamlar yovuz niyatli bo'ladi», «Suyak – faol to'qimalardan biri». Mulohazalar

tasdiqlovchi va inkor etuvchi bo'ladi: «Tana kuchni o'simlik sharbatlaridan oladi», «Sayyoralar yulduzlar emas».

Tafakkur faqat mulohaza yuritish emas. Tafakkur jarayonida amalda tushunchalar va mulohazalar alohida o'rin to'tmaydi. Ular aqlning yanada murakkabroq harakatlari zanjiri – mushohadaning bo'g'inlari hisoblanadi.

Xulosa – mushohadaning nisbatan tugallangan birligi. Mushohada yuritish jarayonida mavjud mulohazalardan yangi mulohaza – xulosa chiqariladi. Xulosa chiqarish tafakkurning shunday bir amaliki, unda ayrim fikrlarni taqqoslash yo'li bilan yangi mulohaza yaratiladi.

Inson narsalarning, xossalari va munosabatlarini teran bilish orqali vaqti vaqti bilan hozirgi zamon chegaralaridan o'tib, sirli kelajakka nazar tashlashi, hali ma'lum bo'lmagan narsalarni oldindan ko'rishi, yuz berishi ehtimol tutilgan va muqarrar bo'lgan voqealarni bashorat qilishi mumkin.

Tafakkur inersiyasi amaldagi hayot faoliyati normalari va ko'nikmalaridan voz kecha olmaslikda namoyon bo'ladi. Demak, "Inersiya materiya harakatining barcha shakllarida namoyon bo'ladi, shuningdek, inson tafakkurida ham". Ba'zida olimlar doimiy takrorlanuvchi faoliyatdan voz kecha voz kecha olmaslikni psixologik inersiya deb nomlaydilar. Tafakkur inersiyasi ikki yoqlama xarakterga ega. Bir tomondan u organizmdagi mikroba kabi insonga zarar etkazmay doim mavjud, ikkinchi tomondan muayyan sharoitda u butun organizmga zarar etkazib harakatlana boshlaydi. Tafakkur inersiyasi tafakkur stereotipidan farq qiladi. Insonga har kuni bir xil mazmundagi ma'lumotlarning etkazilishi oqibatida unda shu ma'lumotlarga ko'nikma hosil bo'ladi bu stereotipning shakllanishini o'zida ifodalaydi, tafakkur inersiya esa tafakkur jarayonining xossasidir. U tafakkurga genetik xos va uning doimiy hamkori. Buni tafakkurning ikki yoqlama xakteri bilan izohlash mumkin: tafakkur harakatlanuvchi olamni aks ettiradi, harakat esa uzluksizlik va uzluksizlikning birligida namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, tafakkur olamni aks ettirishning oliy shaklidir va unda quyi shakllar o'z ifodasini topadi. Tafakkur olamni nafaqat aks ettiradi, balki uni yaratadi ham. Biroq shu yaratish jarayonida ba'zi ko'nikmalardan voz kechishda qiynaladi, bu tafakkur inersiyasini o'zida ifodalaydi. Tafakkur inersiyasini bartaraf etishning yo'llari:

– muayyan masalaga oid yakka hokimlik g'oyalari bilan voz kechish, muqobil fikr va g'oyalarga imkon berish;

– o'qitish, va o'rganish jarayonida tizimida muqobil vositalardan foydalanish;

– konstruktiv, ya'ni ijobiy tanqidga yo'l ochish va o'z-o'zini tanqid orqali fikr teranligini ta'minlashga erishish.

Hozirgi davrda ommaviy axborot vositalari tafakkur inersiyasi va stereotiplari bilan kurashning eng keng tarqalgan va eng oson usuli sifatida amal qilmoqda.

Bashorat qilish «murakkab narsani oddiy narsaga aylantirish»ning oliy darajasini tashkil etadi. Ilmiy bilim taraqqiyoti ilmiy bashorat kuchining o'sishi va mazkur hodisa chegaralarining kengayishi bilan bog'liq. Bashorat qilish jarayonlarni nazorat qilish va boshqarish imkonini beradi. Ilmiy bilish nafaqat kelajakni bashorat qilish, balki bu kelajakni ongli ravishda shakllantirish uchun imkoniyat yaratadi. Har qanday fanning hayot mazmunini shunday tavsiflash mumkin: bashorat qilish uchun bilish, ish ko'rish uchun bashorat qilish kerak. Masalan, D.I.Mendeleyev yuz yil keyin kashf etilgan kimyoviy elementlarning mavjudligini bashorat qilgan edi.

Intuitsiya – haqiqatni mantiqiy dalillar yordamisiz, bevosita anglab yetish qobiliyatidir. U doim inson aqli va joni birgalikda amalga oshirgan katta ish mahsuli hisoblanadi. Shu ma'noda faqat iste'dodli, mehnatkash va tirishqoq odamlargina intuitiv bilishga qodir.

Intuitsiya muammosi falsafa va tabiatshunoslik tarixida har xil, ba'zan bir-birini istisno etuvchi yondashuvlar, nuqtai nazarlar va tasavvurlar bilan tavsiflanadi. Antik falsafadayoq bu muammo atrofida keskin bahslar bo'lgan. Ioniya falsafasi namoyandalari intuitsiyaga bevosita bilim, sezgi a'zolari orqali bilish shakli deb qaragan bo'lsalar, eley maktabi vakillari, shuningdek, Levkipp va Demokrit bevosita bilim va sezgi a'zolari orqali bilishni rad etganlar, sezgilarni soxta deb e'lon qilganlar. Suqrot talqinida intuitsiya «daymoniy» yoki «predmet g'oyasiga egalik»dir. Platon ham hissiy bilishni haqiqat emas deb hisoblagan.

Yangi davrda Dekart, Spinoza, Leybnits intellektual intuitsiya haqidagi ta'limotni yaratdi. Dekart intuitsiya deganda sezgilarning omonat guvohligi va tartibsiz xayolning aldamchi mulohazasiga bo'lgan ishonchni emas, balki teran va zehni aqlni tushunadi. Spinoza intuitsiyani narsalarning mohiyatini qamrab oluvchi eng ishonchli bilish deb hisoblaydi. Sensualistlar sezgi darajasidagi intuitsiyani targ'ib qiladi va sezgi a'zolari orqali bevosita bilishni birinchi o'ringa qo'yadi. J.Lokk fikriga ko'ra, aql – sezgi a'zolari faoliyatining haqiqiy natijalarini uzluksiz qayd etuvchi ko'zgu, xolos. Bilishning bu tomonini rad etib bo'lmaydi: aql shu tomonga o'z e'tiborini qaratgani zahoti u, xuddi quyoshning yorqin nurlari kabi, o'zini bevosita idrok etishga majbur qiladi. Ikkilanish, shubhalanish, o'rganishga hech qanday o'rin qolmaydi: aql shu zahoti uning yorqin nurlari bilan to'ladi, isbotlash yoki o'rganishga muhtoj bo'lmaydi, biroq haqiqatni faqat unga o'z e'tibori qaratilganligi tufayli idrok etadi.

XX asr boshida har xil maktablar: juniladan, Gusserlning fenomenologik intuitsiya (reduksiya), Bergsonning intuitivizm, Freyding ong osti intuitsiyasi va boshqa yo'nalishlar yuzaga keldi. Bu maktablar intuitsiyani bilishning instinkt, ong osti hodisasi, diniy e'tiqod va hokazolarni o'zida uyg'unlashtirgan irratsional harakati sifatida tushunadi. Bu yo'nalishlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular dunyoni ilmiy bilishda aqlning, tushunchalar vositasida tafakkurning rolini kamsitadi. Tafakkur o'rniga predmetni keraksiz rantsionalistik mulohazalarsiz «asl holicha» qamrab olish imkonini beruvchi intuitsiya qo'yiladi.

Shunday qilib, o'tmishda faylasuflar intuitsiya deganda insonning haqiqiy borliqni bilish qobiliyatini tushungan, ularning ayrimlari (Spinoza) intuitsiyaga aqlning oliy ko'rinishi sifatida yondashgan bo'lsalar, hozirgi intuitivistlar aqlning, tafakkurning rolini kamsitadilar yoki inkor etadilar, alogizm va mistik irratsionalizmi targ'ib qiladilar.

Intuitsiya natijalarini bilimning tegishli shart-sharoitlar mavjud bo'lgan sohalarida tekshirish lozim. Masalan, matematika va fizikada olingan natijalarni faqat tajriba o'tkazish yo'li bilan tekshirish mumkin. Intuitsiya – kutilmaganda bevosita olingan bilimdir.

Hissiy, empirik va nazariy bilish darajalarining birligi. Ko'p sonli ma'lumotlar sezgi a'zolari orqali va oqilona bilish nafaqat bir-biri bilan bog'liq, balki bir-birini taqozo etishidan dalolat beradi. Inson ruhiyati bir-birini belgilashning ko'p sonli zanjirlariga ega bo'lgan murakkab tizimidir. Shu sababli, sezgining mazmuni nafaqat tashqi ta'sirlantiruvchi kuch, balki tafakkur, xotira, xayolning holati bilan ham belgilanadi. Sezish va tafakkur mumkin bo'lgan narsalar o'zaro mushtarakdir.

Bilishning sezish va tafakkur shakllari kesishish nuqtasida yaxlit bir butun narsani hosil qiladi. «Bu olma»ning yaxlit ruhiy obrazi sifatida «olma» tushunchasi bilan olma haqidagi tasavvurning sintezi amal qiladi. Olma tushunchasi aynan «shu» olmaning yaxlit ruhiy obrazi emas. Olma haqidagi tasavvur olma obrazini yaratmaydi. Faqat birgalikda, bir-biri bilan chatishgan holda olma tushunchasi va olma haqidagi tasavvur «bu olma»ning yaxlit ruhiy obrazini yaratadi.

Sezgi a'zolari orqali va oqilona bilishning birligini ifodalash uchun alohida atama kerak. Antik falsafa va adabiyotda qo'llanilgan «eydos» atamasi, bizningcha, sezgi a'zolari orqali va oqilona bilishning birligini ifodalash uchun eng qulay va aniq atamadir. Eydos «ko'rinish, obraz» degan ma'noni anglatadi. Antik falsafada eydos deganda ko'pincha tafakkur va ko'rish mumkin bo'lgan

narsalar tushunilgan. «Eydos» atamasi odatda sezgi a'zolari orqali va aql bilan bilish mumkin bo'lgan narsalar to'g'risida so'z yuritilgan hollarda qo'llaniladi.

Bilish nafaqat sezish va anglash mumkin bo'lgan narsalar, balki eydoslardan ham iborat. Hodisaning eng yaxlit ruhiy obrazi eydosdir.

Empirik tadqiqot zamirida tadqiqotchining o'rganilayotgan obyekt bilan amalda bevosita aloqa qilishi yotadi. U kuzatishlarni amalga oshirish va eksperiment o'tkazishni nazarda tutadi. Shu sababli empirik tadqiqot amalda kuzatish va eksperimentda asboblari, moslamalar va boshqa vositalarni o'z ichiga oladi.

Empirik atamalar empirik obyektlar deb nomlash mumkin bo'lgan alohida abstraksiyalarni anglatadi. Ularni borliq obyektlaridan farqlash lozim. Empirik obyektlar – bu amalda narsalar xossalari va munosabatlarining ayrim to'plamiga ega bo'lgan abstraksiyalardir. Borliq obyektlari empirik bilishda aniq qayd etilgan va cheklangan belgilar to'plamiga ega bo'lgan ideal obyektlar obrazida namoyon bo'ladi.

Nazariy bilishga kelsak, unda boshqa tadqiqot vositalari qo'llaniladi. Bu yerda o'rganilayotgan obyekt bilan moddiy, amaliy o'zaro ta'sirga kirishish vositalari mavjud emas. Biroq nazariy tadqiqot tili ham empirik tavsiflar tilidan farq qiladi. Uning negizi sifatida nazariy ideal obyektlarni anglatuvchi nazariy atamalar amal qiladi. Bilishning empirik va nazariy darajalari nafaqat tadqiqot faoliyatining vositalari, balki metodlariga ko'ra ham farq qiladi. Empirik darajada asosiy metodlar sifatida amalda eksperiment o'tkazish va kuzatishdan foydalaniladi. Bu yerda o'rganilayotgan hodisalarni obyektiv tavsiflashga qaratilgan empirik tavsiflash metodlari ham muhim o'rin tutadi.

Nazariy darajada bilishga kelsak, bu yerda alohida metodlar, chunonchi: ideallashtirish (ideallashtirilgan obyektning yaratish metodi); ideallashtirilgan obyektlar bilan nazariy eksperiment o'tkazish; nazariyani yaratishning alohida metodlari (mavxumdan muayyanga yuksalish, aksiomatik va gipotetik-deduktiv metodlar); mantiqiy va tarixiy o'rganish metodlari va hokazolardan foydalaniladi.

Shunday qilib, empirik va nazariy bilimlar bir-biridan predmeti, tadqiqot vositalari va metodlariga ko'ra farq qiladi. Biroq ularning har birini farqlash va alohida ko'rib chiqish abstraksiyadan iborat. Amalda bilimning bu ikki qatlami doimo o'zaro aloqa qiladi.

Haqiqat – bilish nazariyasining bosh kategoriyasi. Haqiqat – bilimlarning obyektiv borliqqa muvofiq bo'lgan mazmuni. U bilish jarayoni, bilish in'ikosining natijasidir. Haqiqat ilmiy nazariyada mujassamlashgan anglab etilgan tasdiqlovchi mulohazalar ko'rinishida o'z ifodasini topadi. Har

qanday ilmiy nazariya rivojlantirilishi, ba'zan boshqa, yanada haqiqiyroq nazariya bilan almashtirilishi lozim. Shu ma'noda haqiqat – bilish rivojlanishining yakuni va omilidir.

Beruniy fikricha, haqiqat bilimning voqelikka muvofiqligidir. Forobiy fikricha, haqiqatni bilish aqlning kamolotiga bog'liq. Gegelda haqiqatni tushunish uning falsafasidagi asosiy tamoyil bilan bog'liq. Bu tamoyilga binoan g'oya o'zining to'liq va muayyan ko'rinishida «o'zida va o'zi uchun borliqqa ega bo'lgan haqiqat»dir. Gegel fikricha, haqiqat o'zining mavhum ko'rinishida muayyan mazmunning o'ziga muvofiqligini anglatadi. Hamonki bu mazmunning to'liqligiga mutlaq g'oyaning o'z-o'zidan harakati natijasida erishilar ekan. Gegel o'zining haqiqatni tayyor holda berilishi va shu holda cho'ntakka solib qo'yish mumkin bo'lgan zarb etilgan tanga sifatida emas, balki sof tafakkur sohasida bilimlarning dialektik shakllanish jarayoni sifatida tushunish lozimligi haqidagi mashhur tezisini ta'riflaydi: «...hamma gap haqiqiy narsani substansiya sifatida emas, balki shuningdek, subyekt sifatida», ya'ni tafakkur faoliyati sifatida ham tushunish va ifodalashda.

Haqiqatni obyektiv-idealistik tushunishning o'ziga xos xususiyati unga dunyoning ongda aks etish jarayoniga bog'lanmasdan qarash va uni insonning obyekt haqidagi bilimi xossasi sifatida emas, balki empirik borliqqa qo'shimcha tarzda obyektivlashgan qandaydir vaqtdan tashqaridagi g'oyaning xossalari sifatida talqin qilishda namoyon bo'ladi.

Haqiqatni subyektiv idealistik tushunish esa inson bilimining xossalari va tarkibi bilan bog'lanadi, biroq mazkur bilim unda tashqi, mustaqil dunyoning aks etishiga bog'lanmaydi, chunki bunday dunyoning mavjudligi inkor etiladi. Haqiqat «tafakkurning tejamkorligi» sifatida (Max), foydali natijalarga erishish imkonini beruvchi jarayon, tafakkurimiz obrazidagi qulaylik sifatida (Jeyms), inson tajribasining mafkuraviy ta'rifni tashkil etuvchi shakli sifatida (Bogdanov) talqin qilinadi.

Haqiqatni aniqlashga intilish ilmiy bilishga xos belgi hisoblanadi. Haqiqatni aniqlashga intilish olimni borliq quvonchlaridan voz kechish va o'zini to'la fanga baxshida etishga majbur qiladi.

Bilish nazariyasining muhim muammosi sanalgan haqiqat asoslari muammosi «haqiqat» tushunchasining etimologiyasini aniqlashga da'vat etadi. U ikki yarim ming yildan ko'proq tarixga ega bo'lsa-da, uning atrofida bahslar hana to'xtagani yo'q. Platon haqiqiy bilim – epistemani fikr – doxdan farqlashni tavsiya qilgan. Aristotel haqiqat tushunchasining keyinchalik «klassik» deb nomlangan ta'rifini taklif qilgan: haqiqat – bu fikr va

predmetning, bilim va borliqning muvofiqligidir. Hozirgi g'arb adabiyotlarida haqiqatning klassik konsepsiyasi muvofiqlik nazariyasi deb yuritiladi.

Obyektiv haqiqat – bilimlarimizning inson insoniyatga bog'liq bo'lmagan mazmuni tushuniladi. Bu biluvchi subyektning miyasidan tashqarida obyektiv haqiqatni o'zida mujassamlashtirgan bilim qatlami mavjud, degan ma'noni anglatmaydi. Bu faqat subyektning noto'g'ri tasavvuri haqiqatga hech qanday ta'sir ko'rsatmasligi, balki tushunib etilayotgan obyektning o'zi bilan belgilanishini anglatadi. Bizning bilimlarimizda doim yo muayyan odamga, yo muayyan ijtimoiy guruhga bog'liq bo'lgan unsur mavjud bo'ladi. Binobarin, o'z bilimlarimizda subyektiv unsurlarga bog'liq bo'lmagan va shu sababli obyektiv hisoblanadigan mazmuni qayd etishimiz lozim. Obyektiv haqiqat rivojlanib, ikki shakl: nisbiy va mutlaq haqiqat shakllarida amal qiladi.

Haqiqatni tushunchaning predmetga, fikr va borliqqa oddiy muvofiqligi deb emas, balki tafakkurning faoliyatdan ajratish mumkin bo'lmagan predmet bilan mos kelish jarayoni deb tushunish lozim.

Haqiqatni jarayon sifatida tushunish haqiqat doimo muayyan ekanligini tushunishni o'z ichiga oladi hamda mutlaqlik va nisbiylik jihatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Mutlaq haqiqat – predmetni kelajakda to'ldirilishi yoki unga aniqlik kiritilishi mumkin bo'lmagan tarzda to'la, mukammal bilishdir. Olam vaqt va makonda cheksizligi tufayli bunday bilimga amalda erishish mumkin emas. Haqiqat tushunchasini mutlaq haqiqat tushunchasi bilan tenglashtirib, biz unga erishib bo'lmazligi, demak, umuman bilish mumkin emasligi haqida gapiramiz. Biroq fanning haqiqiy tarixi buning teskarisidan dalolat beradi: fan rivojlanadi, chunki u nisbiy va mutlaq bilimning birligi sifatida tushuniladigan haqiqatni bilishga qodir. Boshqacha aytganda, obyektiv haqiqat to'la va mukammal ko'rinishdagi mutlaq haqiqatdir. Ayrim hollarda, agar haqiqat vaqt o'tishi bilan o'zgarmasa, ya'ni vaqt shart-sharoitlariga bog'liq bo'lmasa, u boqiy haqiqat deb ataladi.

«Mutlaq haqiqat» atamasi uch xil ma'noda keladi.

1. U aniq mukammal bilimni, «so'nggi instansiyadagi haqiqat»ni, ayrim o'ziga xos gnoseologik idealni anglatadi. Shu ma'noda haqiqat bilishning biron-bir darajasida ro'yobga chiqmaydi, unga erishib bo'lmaydi, u – metafora.

2. Mutlaq haqiqat tushunchasini bir variantni (o'zgarmas) xususiyat kasb etuvchi elementar bilimlarga nisbatan tatbiq etish mumkin. Ular «boqiy haqiqatlar» deb ham ataladi. Masalan Alisher Navoiy 1441-yilda tug'ilgan, kimyoviy element atom og'irligiga ega va sh.k.

3. Mutlaq haqiqat deganda fanning keyingi rivojlanishi jarayonida o'zining mazmunini saqlab qoladigan va rad etilmaydigan, balki faqat muayyanlashtiriladigan va yangi mazmun bilan boyitiladigan bilim tushuniladi.

Nisbiy haqiqat – borliqni asosan to'g'ri aks ettirsa-da, obraz obyektga uncha mos emasligi bilan ajralib turadigan bilim. Nisbiy haqiqat to'g'ri, biroq noto'liq, taxminiy, vaqt va joyning muayyan tarixiy shart-sharoitlari bilan cheklangan haqiqatdir.

Nisbiy va mutlaq haqiqat bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Nisbiy haqiqatlar bilish taraqqiyoti jarayonida rivojlanib, o'z chegarasi bo'lgan mutlaq haqiqatga yaqinlashadi.

Biroq bilishning tarixiy rivojlanish jarayoni nafaqat nisbiy haqiqatlarning mutlaq haqiqatga aylanish jarayoni, balki ayrim mutlaq haqiqatlarning yuzaga kelish jarayoni hamdir.

Nisbiy va mutlaq haqiqat dialektikasi bizning bilimimiz atrofimizdagi olamni har tomonlama va aniq qamrab olishga intilib, qarama-qarshiliklarni yechib, obyektiv borliqni yanada teranroq va mukammalroq aks ettirishini ko'rsatadi.

Haqiqatning korrespondent, kogerent va pragmatik konsepsiyalari mavjud. Ularning har biri fanda rivojlanish jarayonida katta qiyinchiliklarga duch keladi.

Haqiqatning korrespondent konsepsiyasi nazariyaning tajribada olingan ma'lumotlarga muvofiq bo'lishini talab qiladi. Bu talab fanda qabul qilinadi, u taklif qilinayotgan gipoteza fan sohasiga taalluqli yoki taalluqli emasligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Haqiqatning pragmatik konsepsiyasida analiyot mezoni ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri eksperiment tushunchasi bilan bog'lanadi. Biroq ilmiy amaliyot faqat eksperimentdan iborat emas, u fanda qo'llaniladigan butun maydonni, uning inson uchun hayotiy ahamiyatini qamrab oladi. SHuni hisobga olganda, insonning butun hayoti, uning fandan amalda foydalaniladigan barcha jabhalari fanning haqiqiyiligini sinash maydoniga aylangan, desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Fanning sertarmoq, murakkab xususiyati uni talqin qilishga jiddiy talablar qo'yadi. Fanning kuchi nimada? U qanday ideallarga ega? Fandan «Hodisalar qanday yuz beradi?» yoki «Ular nima uchun aynan shunday yuz beradi?» degan savolga javob berishni talab qilishning o'zi kifoyami? Fan san'at, dinga, inson hayotining boshqa sohalariga zid emasmi? Fan insoniyatni pirovard natijada halokatga olib kelmaydimi?, degan savollar fanning haqiqatni bilish jarayonida shakllangandir.

Isbotlash va rad etish. Har qanday isbotda tezis, isbotlash uchun asoslar (dalillar) va isbotlash usuli mavjud. Haqiqiyliги yoki soxtaligi isbotlash yo'li bilan aniqlanayotgan qoida tezis deb ataladi. Tezisning soxtaligini aniqlash rad etish deb ataladi. Isbotlashda foydalanilayotgan va isbotlanayotgan tezisning haqiqiyliğini ko'rsatayotgan barcha qoidalar asoslar yoki dalillar deb ataladi. Asoslar va dalillar ishonchli dalillar haqidagi qoidalar, ta'riflar, aksiomalar va ilgari isbotlangan qoidalardan tashkil topadi.

Isbotlanayotgan tezis tayanadigan isbotlash uchun asoslar qatoriga fanning asosiy tushunchalari ta'riflari va aksiomalardan tashqari tezisni asoslash uchun zarur bo'lgan fanning ilgari isbotlangan qoidalari ham kiradi. Fan o'z qoidalarining dalil-isbotlarini qancha ko'p rivojlantirsa, har bir yangi qoidani isbotlash uchun oldingi asoslar soni shuncha ko'payadi.

V.F.Asmus fikriga ko'ra, asoslar va ulardan chiqarilgan xulosalarning aloqasi, agar u isbotlanayotgan tezisning haqiqiyliğini tan olinishiga olib kelgan bo'lsa, isbotlash usuli deb ataladi. Fanning ayni bir qoidasini isbotlash har xil, masalan, deduksiya, induksiya, analogiyadan foydalanishga, modellashtirishga asoslangan bo'lishi mumkin.

Emotsiyalar, iroda, ishonch, ideal. Hodisalar va holatlar ahamiyatini bevosita his etish emotsiyalar deb ataladi. Ijobiy emotsiyalar – lazzatlanish, quvonch, hayrat, muhabbat va sh.k. Salbiy emotsiyalar – qo'rquv, hayiqish, nafrat, qayg'u va sh.k. Insonning emotsiyalar dunyosi juda murakkab bo'lib, uni psixologiya atroficha o'rganadi. Falsafiy jihatdan emotsiyalarni ekzistensializm ko'proq o'rgangan bo'lib, bu yerda ekzistensial deganda ko'pincha vaziyatli emotsiyalar (kuchli ruhiy hayajonlanish, ehtiroslar) emas, balki inson borlig'ining barqaror strukturalari tushuniladi. Inson emotsiyalariga uning butun hayot tajribasi kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ba'zan bir so'z bilan ifodalangan qisqacha xabar inson o'limiga sabab bo'lgan hollar ma'lum.

Iroda inson ruhiyatining har xil shakllari orasida – subyektning o'z faoliyatini o'zi tartibga solishi muhim ahamiyatga ega. Kant va Fixte uchun iroda axloqiy tamoyillarni ro'yobga chiqarish manbai, inson amaliy faoliyatining negizi hisoblanadi. SHopengauer va Nitsshe uchun iroda – borliqning irratsional impulsi. Bu yerda iroda ruhiyat doirasidan butunlay chiqariladi.

Ishonch insonning qadriyatları va mo'ljallari dunyosida biron-bir narsa yoki hodisani haqiqiy deb qabul qilishida muhim ahamiyatga ega. Ishonchga shubha zamin hozirlaydi, u bir qancha ruhiy holatlar natijasida ishonchga aylanadi. Ilohiyotchilardan farqli o'laroq, faylasuflar shubha va ishonchning o'zaro nisbatiga ko'proq e'tibor beradilar. Diniy e'tiqod odatda vahiyning

bevosita mahsuli sifatida isbotlashga muhtoj emas deb qaraladi. Siveysariyalik taraqqiyparvar ilohiyotchi Karl Bart e'tiqodning isboti uning o'zida deb hisoblagan. Faylasuf Karl Yaspers uchun falsafiy e'tiqod – falsafiy mushohada yuritish natijasidir.

Ideal – pirovard kelajakning muayyan obrazi emas, balki qayta ko'rilishi mumkin bo'lgan har xil nazariy va boshqa tasavvurlarning kelajakka qaratilgan majmui. Ideal doim ham pirovard maqsadning ustunligiga bog'lanmaydi. Muayyan pirovard maqsadning ustunligi, ayniqsa, agar u olis kelajakda bo'lsa, utopiyaga olib keladi. Ayrim utopistlar erkinlikning ustunligini tan oladi, boshqa utopistlar bu o'ringa adolatni qo'yadi, utopistlarning uchinchi toifasi faqat ijtimoiy mulkni tan oladi, to'rtinchi toifasi esa, aksincha, xususiy mulkni hamma narsadan ustun qo'yadi. Xullas, ideal yaratish, agar unga etarli darajada mas'uliyat bilan yondashilmasa, utopiyaga olib keladi. Ayni vaqtda, ideal yaratish – inson yutuqlarining muhim negizi.

Bilish natijalarini baholash. Baholash yo'li bilan inson olingan bilimning haqiqiyliги yoki soxtaligi, undan amaliy faoliyatda foydalanish mumkin yoki mumkin emasligini aniqlanadi. U olingan bilim keyingi bilish jarayonida ishtirok etishi yoki ishtirok etmasligini belgilaydi, uning insonga va shaxsning ma'naviy faoliyatiga ta'sir o'tkazish imkoniyatlarini aniqlaydi. Shu sababli baholash uchun asos sifatida nafaqat gnoseologik, balki amaliy, mafkuraviy va axloqiy mezonlar amal qiladi.

Olim o'z faoliyatida nafaqat o'zining metodlari va ilmiy faoliyati natijalarini baholaydi, balki ularga ilmiy jamoatchilik, hokimiyat, din namoyandalarining munosabatiga qarab mo'ljal oladi. Umuman olganda, har qanday bilish haqiqatni izlashdir. Bu inson aqlining azaliy vazifasidir. Bilimlarimizning haqiqiyliги muammosi bilish faoliyatining har qanday turlarida muhim ahamiyatga ega. Shu sababli bilimning haqiqiyliги uning muhim asosi hisoblanadi. Haqiqat – bilishning mutlaq qadriyati.

Bilishning ma'naviy qadriyatlari. Har qanday ilmiy tadqiqotda ma'naviy qadriyatlar va me'yorlar mavjuddir. Ilmiy metod negizini obyektivlik va oqilonalik kabi an'anaviy ma'naviy qadriyatlar tashkil etishi lozim. Obyektivlik olim tadqiqot me'yorlarini tanlashga nisbatan vijdonan yondashishi, shaxsiy manfaatdorlikni siqib chiqarishi, haqiqatni guruh manfaatlaridan ustun qo'yishini nazarda tutadi.

Ayrim ilmiy konsepsiyalar eskirishiga qarab o'ziga xos «timsol» belgilarini kasb etadi. Eskirgan konsepsiyalardan voz kechish ko'pincha ulami yaratuvchilarning qarshiligini bartaraf etish bilan bog'liq. Olim ba'zan fanda

inqilobga yo'l ochuvchi yangi g'oyalarni afzal ko'rishga o'zida kuch topa olmay, eskicha yondashuvlar asiri bo'lib qolishi mumkin.

Bilim va haqiqat amalda ayniy tushunchalardir. Bilish – narsalarning haqiqiy holatiga mos keluvchi ishonchli axborotga ega bo'lish demak. Haqiqiy bilimga erishish mumkinmi? Qanday bilimni haqiqiy deb hisoblash mumkin? Bilim haqiqiylikning obyektiv va mutlaq mezonlari mavjudmi? Bu savollarga javoblar fan va falsafaning rivojlanishiga doimo yo'ldosh bo'lgan. Masalan, Aristotel haqiqatni borliq bilan tenglashtirgan. Uning fikricha, o'zgarmas narsalargina haqiqiydir, haqiqat borliqning oliy shaklidir.

Verifikatsiya tamoyiliga binoan dunyo haqidagi har qanday fikrning haqiqiyliги pirovard natijada uni sezgi a'zolari orqali olingan ma'lumotlarga taqqoslash, yo'li bilan aniqlanishi lozim. Shu nuqtai nazardan parapsixologiyaning «energiya», «biomaydon» kabi tushunchalari mantiqqa ega emas, chunki ular verifikatsiyalanmaydi. Bu tamoyilni e'lon qilgan pozitivistik falsafa go'yoki bilishda ahamiyatga ega bo'lmagan falsafiy tushunchalarni ilmiy muomaladan chiqarishga harakat qilgan. Biroq mazkur tamoyil izchil qo'llanilgan holda sezgi a'zolari orqali olingan ma'lumotlar bilan tasdiqlanmaydigan ko'pgina nazariy qoidalarni ham ilmiy muomaladan chiqarish kerak bo'ladi.

Falsifikatsiya tamoyiliga ko'ra amalda sinash va rad etish mumkin bo'lgan nazariyalar ilmiy hisoblanadi. Nazariy tizimlarning falsifikatsiyalanish mezonini Karl Popper taklif qildi. U verifikatsiya bilan falsifikatsiya o'rtasida nomutanosiblikning mavjudligini mezon sifatida qaragan: agar verifikatsiya qilish uchun oqibatlarining cheksiz soni tasdiqlanishi lozim bo'lsa, falsifikatsiya qilish uchun bitta qarshi misolning mavjudligi kifoya. Amalda falsifikatsiyalanish talabi inson bilimi natijalariga nisbatan tanqidiylik talabining muayyanlashtirilishidir. Krititsizm fan ruhini eng oqilona ko'rinishda ifodalaydi.

Yolg'on haqiqatning qarama-qarshisi. Yolg'on odatda noto'g'riligi ayon bo'lgan tasavvurlarni bila turib haqiqat darajasiga ko'tarish sifatida tushuniladi.

Yolg'on kundalik va ijtimoiy hayotda keng tarqalgan bo'lib, odamlar o'zaro aloqa qiluvchi hamma joyda uchraydi; u individlar va ijtimoiy guruhlar manfaatlarining «uchrashuvi» yuz beradigan har qanday insoniy munosabatlar funksiyasidir. Gap yolg'on mavjud yoki mavjud emasligida emas (oddiy hayot tajribasi uning mavjudligidan dalolat beradi), balki har bir muayyan holda uning ulushi qanchaligidadir.

Beruniy fikricha. "Shunday kishilar bo'ladiki, ularning tabiatiga yolg'on xabar tarqatish o'rnatilib qolib, go'yo unga shu vazifa yuklatilgandek bo'ladi va yolg'on xabar tarqatmasdan turolmaydi...Ba'zan kishi yolg'on xabar tarqatuvchiga taqlid qilib, bilmasdan yolg'on xabar tarqatadi. Bu xabarchilar birinchi marta ataylab yolg'on xabar tarqatgan kishi bilan eng keyin yolg'on xabarni eshituvchi oralig'ida vositachi bo'ladilar. Rostgo'ylik, odillik Beruniy fikricha, yuksak ma'naviyat, go'zal odob – axloq belgisidir.

Insonning individual rivojlanish jarayonida yolg'on bolada jazodan qutulib qolishga harakat qilish, kattalar o'magi va shu kabilar orqali shakllanadi. Keyinchalik bunga jamiyat kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Insonni bu tomonga itaruvchi omillar majmui orasida ehtiroslar, shu jumladan muhabbat tobora kengroq o'rin egallay boshlaydi. Yolg'on takabburlik, irodasizlik, muvaffaqiyatga intilish, pulga, hokimiyatga o'chlik va hokazolar zaminida yuzaga keladi.

Yolg'on individlar uchun ijobiy ma'noda ham muhimdir (bu jihatdan o'layotgan odam to'shagi oldida yolg'on gapirish hollari diqqatga sazovor). Lekin yolg'on ko'pincha o'zgaralar hisobidan va ularning manfaatlariga zid ravishda qandaydir afzalliklarni qo'lga kiritish bilan bog'liq. Yolg'onni yashash uslubiga aylantirgan odamlar ham bor.

Yanglishish – o'z predmeti bilan mushtarak bo'lmagan, unga mos kelmaydigan bilim. Haqiqat yoyilishi va teranlashuvining barcha bosqichlarida uning doimiy va zaruriy hamrohi yanglishishdir. Haqiqat nima va uni yanglishishlardan (Bekon ta'biri bilan aytganda, «tafakkur butlari»dan) qanday qilib xalos etish mumkin, degan savollar odamlarni (faqat fan sohasidagina emas) doim qiziqtirib kelgan.

Yanglishish o'z mohiyatiga ko'ra borliqning ayrim jihatlarini bilish natijalarining mutlaqlashtirilishi natijasi sifatida yuzaga keluvchi borliqning noto'g'ri in'ikosidir. Masalan, «mazariy astrologiya», garchi unda haqiqatning ayrim unsurlari mavjud bo'lsa-da, umuman olganda yanglishish hisoblanadi. Xuddi shuningdek, ilmiy astronomiyada ham yanglishishlar mavjud, lekin umuman olganda bu kuzatishlar jarayonida o'z tasdig'ini topgan haqiqiy bilim tizimidir.

Yanglishishni yolg'ondan – haqiqatni g'arazli maqsadlarda ataylab buzib ko'rsatish va bu bilan bog'liq bo'lgan soxta bilim berish, dezinformatsiyadan farqlash lozim. Yanglishish bilim xususiyati bo'lsa, xato – individning inson faoliyati muayyan jabhasidagi noto'g'ri harakatlari natijasidir: hisoblashdagi, siyosatdagi, turmushdagi xatolar va h.k. Mantiqiy xatolar – (formal yoki

dialektik) mantiq tamoyillari va qoidalarini buzish va predmetni. ishlarning asl holatini bilmaslik bilan belgilanuvchi haqiqiy xatolar farqlanadi.

Amaliyot. Bilishning negizini amaliyot tashkil etadi. Bu insonning butun bilish jarayoni sezgilardan boshlab ilmiy mavhumliklarga qadar ijtimoiy-amaliy faoliyat asosida rivojlanishi, uning ehtiyojlari va muvaffaqiyatlari bilan belgilanishi va yo'lga solinishini anglatadi.

Amaliyot mazmuni va shakllariga ko'ra, moddiy ne'matlar yaratish; ijtimoiy-siyosiy faoliyat; ilmiy-amaliy faoliyat kabi turlardan iborat. Shuningdek amaliyot odamlar ijtimoiy-tarixiy faoliyatining rang-barang shakllarini qamrab oladi.

Ijtimoiy amaliyot ehtiyojlari doim bilish rivojlanishining negizi va harakatlantiruvchi kuchi sifatida amal qiladi. Yer maydonlarini o'lchash, vaqtni hisoblash, savdoda hisob-kitoblarni amalga oshirish zarurati matematik bilimlarning rivojlanishiga yo'l ochdi. Binolar, ariqlar, to'g'onlar, kemalar, mashinalar va hokazolarni qurish ehtiyojlari mexanikaning rivojlanishiga olib keldi.

Amaliyot – odamlarning tarixan shakllangan ehtiyojlarini qondirish uchun u yoki bu obyektни o'zgartirish maqsadiga ta'sir ko'rsatish faoliyatidir. Bilishga nisbatan amaliyot uch xil vazifani bajaradi. Birinchidan, u bilishning manbai, harakatlantiruvchi kuchi sifatida bilishga umumlashtirish va nazariy o'rganish uchun zaruri material beradi. Shu tariqa amaliyot bilishni oziqlantiradi va real hayotdan uzoqlashishga yo'l qo'ymaydi. Ikkinchidan, amaliyot bilimlarni tatbiq etish sohasidir. Shu ma'noda u bilishning maqsadidir. Uchinchidan, amaliyot bilish natijalarining haqiqiyiligini tekshirish mezonidir. Bilishning amaliyot sinovidan o'tgan natijalarigina amalda obyektiv ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Amaliyot nafaqat jamiyat uchun zarur bo'lgan hodisalarni aniqlaydi, balki insonni qurshagan narsalar va hodisalarni o'zgartiradi, ularning shu paytgacha insonga ma'lum bo'lmagan va shu sababli o'rganilmagan tomonlarini aniqlaydi. Nafaqat dunyoviy jismlar, balki biz o'zgartirmaydigan osmon jismlari ham ongimiz va idrokimiz qarshisida saf tortadi va dunyoda mo'ljal olish vositalari sifatida hayotimizga kirib kelishiga qarab anglab etiladi.

Ilmiy bilish tarixi biron-bir kashfiyot amalda qo'llanilishi natijasida bilishning tegishli sohasi jadal sur'atlarda rivojlana boshlashini, texnikaning rivojlanishi fanda inqilob yasashini ko'rsatadi. Amaliyot zamirida nafaqat tabiat haqidagi fan, balki jamiyat haqidagi fanning rivojlanishi ham yotadi.

Amaliyot falsafasi. Inson – faol mavjudot. Yunoncha «praktikos» so'zi faol degan ma'noni anglatadi. Shuningdek, amaliyot insonning faoliyatidir.

Inson faoliyati sifatida amal qiladigan hamma narsa amaliyotdir. Til, madaniyat va uning ko'p sonli tarkibiy qismlari amaliyot turlaridir. Ko'pincha amaliyot deganda moddiy amaliyot, ya'ni vositasi va mahsuli sifatida predmetli moddiy dunyo amal qiladigan faoliyat tushuniladi. Biroq moddiy amaliyot ham amaliyot turlaridan biri, xolos.

Antik jamiyatda jismoniy mehnatni bajarish qullarning vazifasi hisoblangan. Hatto san'atga ham past nazar bilan qaralgan. Amaliyot haqidagi ta'limot (praksiologiya) axloq, yaxshi xulq haqidagi ta'limot sifatida amal qiladi. Axloqni o'rganish antik falsafaga ham, qadimgi hind falsafasiga ham xos. Amaliyotni axloqiy tushunish an'anasi butun jahon falsafasi orqali o'tadi. Qadimgi manbalardan biri "Avesto"da amaliyot inson moddiy va ma'naviy hayotini yaxshilashga intilishida namoyon bo'ladi.

Markaziy Osiyo mutafakkiri Beruniy fikricha, inson amaliy faoliyatining biron bir sohasi ularning o'zaro ta'sirisiz amalga oshmaydi.

Yangi davrda sxolastikaga qarshi kurashda falsafaning amaliyotga qaratilganligi ingliz faylasuflari (Bekon, Gobbs, Lokk) tomonidan qayd etildi. Hayotga tatbiq etiladigan falsafani yaratishga urinish aqlning qudratiga asoslanadi. Darhaqiqat yangi davr falsafasida tafakkur faoliyatning haqiqiy shakli sifatida qaraladi.

Gegel amaliyotni subyektiv yondashuvdan xalos etish yo'lida dadil qadam tashlagan. U o'z e'tiborini vosita kategoriyasiga qaratadi. Gegel fikriga ko'ra, vosita maqsaddan «mavjud borliqning umumiyli» bilan ustun turadi. Subyektiv narsalar yakka, vosita esa umumiydir. Gegel uchun mehnat insonning o'z-o'zini yaratishidir, biroq u inson, ishlab chiqarish vositalari emas, balki mutlaq ruh mantiqini ro'yobga chiqaradi. Mutlaq ruh yaxlit holda nazariya va amaliyotda o'zining mavhum ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. Amaliyot nazariy bilishdan ustun turadi, chunki u nafaqat umumiylik, balki mavjudlik fazilatiga ham egadir. Gegelning obyektivning subyektivdan, amaliyning nazariydan, vositaning maqsaddan ustunligiga italyan faylasufi va siyosiy arbobi Gramshi amaliyot falsafasi deb nomlagan marksizm yaqin turadi.

Faylasuflarning qiziqishi umumiy ahamiyatga molik qadriyatlarini ro'yobga chiqarishga qaratilgan. «Maqsad vositalarni oqlaydi» degan tezisni Kant ham, Gegel ham tanqid tig'i ostiga olgan. YAxshilikka qaratilmagan vositalardan foydalanish muqarrar tarzda yomon maqsadlarga erishilishiga sabab bo'ladi.

Shunday qilib, amaliyot turli falsafiy yo'nalishlarda har xil talqin qilinadi. Amaliyot kategoriyasi keng va tor ma'noda yo insonning har qanday faoliyati, yo uning faqat moddiy faoliyati sifatida tushuniladi.

Amaliyotning tarkibiy qismlari 1) maqsad; 2) maqsadga muvofiq faoliyat; 3) amaliyot vositalari; 4) amaliy harakat obykti; 5) harakat natijasi kabilar.

Maqsad subyektga yoki odamlar guruhiga xos. Maqsad – erishish mo'ljallangan kelajakning subyektiv obrazi. Pirovard maqsad muqarrar tarzda muayyan predmetlarga bog'lanadi, deb o'ylash yaramaydi. Insonning chegara bilmas intilishi bilan tavsiflanadigan ideal ham maqsad bo'lishi mumkin. Maqsad haqidagi falsafiy ta'limot teleologiya deb ataladi. Amaliyot o'z maqsadlarini ko'zlovchi odamning faoliyatidir. Shu sababli u maqsadga muvofiq faoliyat hisoblanadi.

Maqsadga erishish uchun ishga solinadigan hamma narsa amaliyot vositasi deb ataladi. Dunyodagi barcha narsalar va hodisalar kabi amaliyot ham u yoki bu darajada rivojlangan shakllarda mavjud bo'ladi. Nafaqat ijtimoiy ishlab chiqarish, balki insonning har qanday faoliyati amaliyot hisoblanadi.

Amaliyot shakllariga kelsak, ular inson faoliyatining tarkibiga muvofiq ancha ko'p. Masalan, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy hayot amaliyoti, san'at va fan amaliyoti, til amaliyoti va hokazolar bor. Falsafa amaliyotga kategoriyalar, ya'ni amaliyotning barcha shakllariga xos bo'lgan umumiy jihatlar nuqtai nazaridan yondashadi.

Amaliyot va bilish birligi. Falsafada amaliyot deganda inson ehtiyojlarini qondirish maqsadida o'zini qurshagan dunyoni yoki uning ayrim qismlarini o'zgartirishga qaratilgan faoliyat tushuniladi. Amaliyotning asosiy shakli mehnat bo'lib, uni amalga oshirish jarayonida inson tabiat bilan to'qnashadi. SHuningdek, boshqaruv amaliyoti, siyosiy, ijtimoiy amaliyot va amaliyotning boshqa shakllari farqlanadi. Xo'sh, amaliyotning bilish bilan aloqasi qanday?

Birinchiidan, amaliyot bilishning sarchashmasi, negizi, uni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Amaliyotning muayyan ehtiyojlari insoniyatning bilishga bo'lgan ehtiyojlari va vazifalari, umuman faoliyat turi sifatidagi bilishning o'zi yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Ikkinchiidan, amaliyot o'zining muhim ehtiyojlari bilan birga bilishning maqsadi hamdir. Inson bilimlari ulardan o'z kundalik turmushda foydalanish uchun mo'ljallangandir. Biroq ular buyumlar va tovarlar, mehnat qurollari yaratiladigan sanoatda birinchi darajali ahamiyatga ega. Uchinchiidan, amaliyot inson bilimlari va tasavvurlarining haqiqiyliги mezonі (ko'rsatkichi)dir. U ilmiy gipotezalar va nazariyalarning (masalan, Quyosh tizimsining boshqa sayyoralarida hayot borligi haqidagi farazning) aniqligini tekshirishning muhim usuli hisoblanadi.

Xulosalar. Inson bilimining jadal sur'atlarda rivojlanishi ijod qilishni o'rganish vazifasini qo'yadi. Ijodiy faoliyat hamda ta'lim metodlarini o'rganish haqidagi fan evristika deb ataladi. Ilmiy davralardagi suhbatlar, fikrlar aynashuvi, munozaralar, muammoli vaziyatlar tahlili – shaxsning ma'naviy, ijodiy qobiliyati rivojlanishiga ko'maklashadi.

Intuitsiya va ijodni formal mantiq vositalari yordamida tavsiflash mumkin emas, biroq evristik metodlar orqali subyektning iste'dodi, xotirasi, zehni, tasavvurini safarbar etishni talab qiluvchi yangilik ustida izlanishlar olib boriladi.

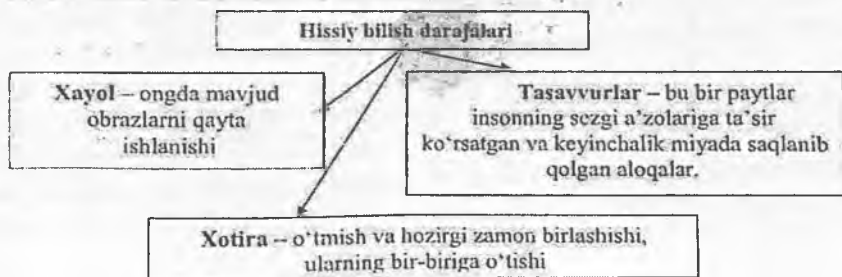
Haqiqat bilishning mezonidir. Inson amaliy faoliyati haqiqatni aniqlashga yo'naltirilgan. Biroq haqiqat yolg'on bilan yonma-yon turadi. Yolg'on inson hayotining tarkibiy qismi sifatida amal qiladi.

Amaliyot va bilishning rivojlanishi u yoki bu yangilishlar ertami, kechmi bartaraf etilishi: yo sahnadan tushishi (masalan, «abadiy dvigatele» haqidagi ta'limot kabi), yo haqiqiy bilimga aylanishi (alximiyaning kimyoga aylanishi)ni ko'rsatadi. Yangilishlarni yuzaga keltirgan ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish va takomillashtirish, ijtimoiy-tarixiy amaliyotning yetukligi, bilimning rivojlanishi va teranlashuvi yangilishlarni bartaraf etishning muhim omillaridir. Bu esa borliqqa nisbatan apologetik (himoyalovchi-oqlovchi) yondashuvni emas, balki konstruktiv-tanqidiy yondashuvni, «sinovlar va xatolar» metodini amalga oshirishni (Popper) taqozo etadi.

Tajribaviy amaliy matnlar

Gnoseologiya, epistemologiya, empirizm, idrok, persepsiya, transsendental, optimizm, skeptitsizm, agnostitsizm, bilim shakllari, mehnat, amaliyot, sezgi, idrok, xotira, xayol, tasavvur, empirik bilim, kuzatish, eksperiment, mulohaza, xulosa, intuitsiya, evristika, induktiv tafakkur, Haqiqat, obyektiv haqiqat, mullaq haqiqat, nisbiy haqiqat, amaliyot falsafasi, maqsadga muvofiq faoliyat, amaliyot vositalari, amaliy harakat obyekt, bilish va amaliyotning o'zaro nisbati.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Amaliyotning tarkibiy qismlari 1) maqsad; 2) maqsadga muvofiq faoliyat; 3) amaliyot vositalari; 4) amaliy harakat obyekti; 5) harakat natijasi kabilar.

Maqsad subyektga yoki odamlar guruhiga xos. Maqsad – erishish mo'ljallangan kelajakning subyektiv obrazi. Pirovard maqsad muqarrar tarzda muayyan predmetlarga bog'lanadi, deb o'ylash yaramaydi. Insonning chegara bilmas intilishi bilan tavsiflanadigan ideal ham maqsad bo'lishi mumkin. Maqsad haqidagi falsafiy ta'limot telelogiya deb ataladi. Amaliyot o'z maqsadlarini ko'zlovchi odamning faoliyatidir. Shu sababli u maqsadga muvofiq faoliyat hisoblanadi.

Maqsadga erishish uchun ishga solinadigan hamma narsa amaliyot vositasi deb ataladi. Dunyodagi barcha narsalar va hodisalar kabi amaliyot ham u yoki bu darajada rivojlangan shakllarda mavjud bo'ladi. Nafaqat ijtimoiy ishlab chiqarish, balki insonning har qanday faoliyati amaliyot hisoblanadi.

Amaliyot shakllariga kelsak, ular inson faoliyatining tarkibiga muvofiq ancha ko'p. Masalan, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy hayot amaliyoti, san'at va fan amaliyoti, til amaliyoti va hokazolar bor. Falsafa amaliyotga kategoriyalar, ya'ni amaliyotning barcha shakllariga xos bo'lgan umumiy jihatlar nuqtai nazaridan yondashadi.

Amaliyot va bilish birligi. Falsafada amaliyot deganda inson ehtiyojlarini qondirish maqsadida o'zini qurshagan dunyoni yoki uning ayrim qismlarini o'zgartirishga qaratilgan faoliyat tushuniladi. Amaliyotning asosiy shakli mehnat bo'lib, uni amalga oshirish jarayonida inson tabiat bilan to'qnashadi. SHuningdek, boshqaruv amaliyoti, siyosiy, ijtimoiy amaliyot va amaliyotning boshqa shakllari farqlanadi. Xo'sh, amaliyotning bilish bilan aloqasi qanday?

Birinchidan, amaliyot bilishning sarchashmasi, negizi, uni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Amaliyotning muayyan ehtiyojlari insoniyatning bilishga bo'lgan ehtiyojlari va vazifalari, umuman faoliyat turi sifatidagi bilishning o'zi yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Ikkinchidan, amaliyot o'zining muhim ehtiyojlari bilan birga bilishning maqsadi hamdir. Inson bilimlari ulardan o'z kundalik turmushda foydalanish uchun mo'ljallangandir. Biroq ular buyumlar va tovarlar, mehnat qurollari yaratiladigan sanoatda birinchi darajali ahamiyatga ega. Uchinchidan, amaliyot inson bilimlari va tasavvurlarining haqiqiyliги mezonini (ko'rsatkichi)dir. U ilmiy gipotezalar va nazariyalarning (masalan, Quyosh tizimsining boshqa sayyoralarida hayot borligi haqidagi farazning) aniqligini tekshirishning muhim usuli hisoblanadi.

Xulosalar. Inson bilimining jadal sur'atlarda rivojlanishi ijod qilishni o'rganish vazifasini qo'yadi. Ijodiy faoliyat hamda ta'lim metodlarini o'rganish haqidagi fan evristika deb ataladi. Ilmiy davralardagi subhatlar, fikrlar akmashinuvi, munozaralar, muammoli vaziyatlar tahlili – shaxsning ma'naviy, ijodiy qobiliyati rivojlanishiga ko'maklashadi.

Intuitsiya va ijodni formal mantiq vositalari yordamida tavsiflash mumkin emas, biroq evristik metodlar orqali subyektning iste'dodi, xotirasi, zehni, tasavvurini safarbar etishni talab qiluvchi yangilik ustida izlanishlar olib boriladi.

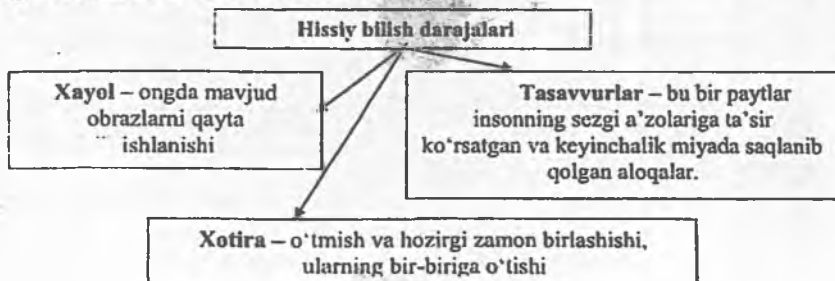
Haqiqat bilishning mezonidir. Inson amaliy faoliyati haqiqatni aniqlashga yo'naltirilgan. Biroq haqiqat yolg'on bilan yonma-yon turadi. Yolg'on inson hayotining tarkibiy qismi sifatida amal qiladi.

Amaliyot va bilishning rivojlanishi u yoki bu yanglishishlar crtami, kechmi bartaraf etilishi: yo sahnadan tushishi (masalan, «abadiy dvigatel») haqidagi ta'limot kabi), yo haqiqiy bilimga aylanishi (alximiyaning kimyoga aylanishi)ni ko'rsatadi. Yanglishishlarni yuzaga keltirgan ijtimoiy sharoitlarni o'zgartirish va takomillashtirish, ijtimoiy-tarixiy amaliyotning yetukligi, bilimning rivojlanishi va teranlashuvi yanglishishlarni bartaraf etishning muhim omillaridir. Bu esa borliqqa nisbatan apologetik (himoyalovchi-oqlovchi) yondashuvni emas, balki konstruktiv-tanqidiy yondashuvni, «sinovlar va xatolar» metodini amalga oshirishni (Popper) taqozo etadi.

Tajribaviy amaliy matnlar

Gnoseologiya, epistemologiya, empirizm, idrok, persepsiya, transsendental, optimizm, skeptitsizm, agnostitsizm, bilim shakllari, mehnat, amaliyot, sezgi, idrok, xotira, xayol, tasavvur, empirik bilim, kuzatish, eksperiment, mulohaza, xulosa, intuitsiya, evristika, induktiv tafakkur, Haqiqat, obyektiv haqiqat, mutlaq haqiqat, nisbiy haqiqat, amaliyot falsafasi, maqsadga muvofiq faoliyat, amaliyot vositalari, amaliy harakat obykti, bilish va amaliyotning o'zaro nisbati.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Bilishning empirik va nazariy darajalarini farqlash mezonlari

Empirik tadqiqot zahirida tadqiqotchining o'rganilayotgan obyekt bilan amalda bevosita aloqa qilishi yotadi

Nazariy bilishda boshqa tadqiqot vositalari qo'llaniladi

Falsafada idrok etish

persepsiya
(lot. «perception» - idrok etish) o'zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etish

appersepsiya
borliqni aql bilan anglash, bilish, ularni g'oyalarda ifodalash

Haqiqat shakllari

Mutlaq haqiqat

Obyektiv haqiqat

Nisbiy haqiqat

Haqiqatning konsepsiyalari

Korrespondent

Pragmatik

Kogerent

Amaliyot mazmuni va shakllariga ko'ra...

Moddiy ne'matlar yaratish

Ilmiy amaliy faoliyat

Ijtimoiy-siyosiy faoliyat

Ma'naviy-ma'rifiy faoliyat

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Bilishning mohiyati nimada?
2. Gnoseologiyaning epistemologiyadan farqi nimada?
3. Falsafiy bilimning boshqa bilim turlaridan farqi nimada?
4. Bilish jarayonida qarama-qarshilik mavjudmi?
5. Bilimning qanday shakllarini bilasiz?
6. Empirik bilimning qanday shakllari bor?
7. Oqilona bilim shakllarini ayting.
8. Sezgi darajasida va oqilona bilishning birligi mavjudmi?
9. Empirik va nazariy bilishni farqlash mezonlarini ko'rsating.
10. Haqiqatni aniqlashda emotsiyalar qanday rol o'ynaydi?
11. Bilish jarayonida amaliyot qanday rol o'ynaydi?

Esse mavzulari

1. Bilish darajalarining o'zaro aloqadorligi
2. Hissiy va empirik bilimning farqi va aloqadorligi
3. Dalillarning ilmiy bilishdagi roli
4. Muammo va muammoli vaziyat nazariy bilish shakli
5. T.Kunning paradigmalari nazariyasi
6. M. Polani shaxsiy bilimning o'ziga xos xususiyatlari haqida
7. Ilmiy bilimning ustuvor yo'nalishlari
8. Bilish jarayonining o'zgaruvchanligi: bilish normalari va ideallari
9. Sharq Falsafasida haqiqat masalasi
10. G'arb mutafakkirlari ijodida haqiqat masalasi

Bilim va ko'nikmalarni baholash mezonlari

1. Haqiqat – mulohazalar va amaldagi holat o'rtasidagi muvofiqlikdir, deb e'tirof etgan faylasuf kim?

- A. Aristotel
- B. Platon
- V. Suqrot
- G. Demokrit

2. Haqiqatni tushunishda intuitivizmga asos solgan faylasuf kim?

- A. SHopengauer
- B. Kant
- V. Fixte
- G. Nitsshe

3. Haqiqatning qanday shakliga shunday ta'rif beriladi: ...- bilimlarimizning inson insoniyatga bog'liq bo'lmagan mazmuni.?

- A. Obyektiv haqiqat
- B. Subyektiv haqiqat
- V. Mutloq haqiqat
- G. Nisbiy haqiqat

4. Predmetni kelajakda to'ldirilishi yoki unga aniqlik kiritilishi mumkin bo'lmagan tarzda to'la, mukammal bilishi bu - ...

- A. Mutlaq haqiqatdir
- B. Nisbiy haqiqatdir
- V. Obyektiv haqiqatdir
- G. Subyektiv haqiqatdir

5. Borliqni asosan to'g'ri aks ettirsa-da, obraz obyektga uncha mos emasligi bilan ajralib turadigan bilim, bu - ...

- A. Nisbiy haqiqat
- B. Obyektiv haqiqat
- V. Subyektiv haqiqat
- G. Mutlaq haqiqat

Adabiyotlar:

1. Shermuxamedova N.A. Falsafa va fan metodologiyasi. – T.,2005.
2. Shermuxamedova N.A. Gnoseologiya-bilish nazariyasi. – Toshkent., O'FMJ, 2010
3. Шермухамедова Н. Стиль научного мышления. – Ташкент, УФМЖ, 2015. 143 с.
4. Soifnazarov I. Qasimov. B. Nikitchenko G. Ilmiy ijod metodologiyasi. – Toshkent, Yangi avlod, 2004.
5. Qurbonova L. Ijodiy tafakkur. – Andijon, AnDU, 2009.
6. Фармак И.П. Воображение в структуре познания. – М. 1994.
7. Илин В.В. Теория познания. Эпистемология. – Москва, 1994.
8. Поппер К. Ложь и истина научного знания. – М.: Знание, 1993.
9. Берснужной С.Б. Категории "бытие", "ничто", "истина" как предмет сравнительного анализа: Мартин Хайдеггер и буддийская онтология : автореферат дис. ...кандидата философских наук. М. 2007.
10. Шарипов М. Категориальные знания и их выводы. – Т. 1995.
11. Иззетова Э. Научное знание в свете гуманитарных идеалов. – Карши, 2001.
12. Илин В.В. Теория познания. Эпистемология. -- Москва, 1994.

6-MAVZU.

FALSAFANING METOD, QONUN VA KATEGORIYALARI

“Metod”, “metodologiya” va “metodika” tushunchalari. Metod (yunon. *metods* – usul) keng ma’nodda yo‘l, ijodiy faoliyatning har qanday shakli kabi ma’nomlarni anglatadi. Metodologiya tushunchasi ikki asosiy mazmunga ega - faoliyatda qo‘llaniladigan ma’lum usullar tizimi (fanda, siyosatda, san’atda va h.k.); tizim haqidagi ta’limot yoki, nazariyasi.

Metodologiya faqat metodlarni emas, balki tadqiqotni ta’minlovchi boshqa vositalarni ham o‘rganadi. Tamoyil, qoida va ko‘rsatmalar, shuningdek, kategoriya hamda tushunchalar mana shunday vositalar jumlasiga kiradi. Nomuvoziy, beqaror dunyo sharoitlarida voqelikni metodologik o‘zlashtirishning o‘ziga xos vositalarini ajratish fan rivojlanishining «postnoklassik», deb nomlangan hozirgi bosqichida ancha dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Fan metodologiyasi uning strukturasi, taraqqiyoti, ilmiy tadqiqot vositalari va usullari, uning natijalarini asoslash yo‘llari, bilimni tajribaga tatbiq qilish mexanizmlari va shakllarini o‘rganadi. SHuningdek, metodologiya metodlar yig‘indisi va faoliyat turi haqidagi ta’limotdir.

Metod u yoki bu shaklda ma’lum qoida, tartib, usul, harakat va bilim mezonlarining yig‘indisi hamdir. U tamoyillar, talablar tizimi bo‘lib, subyektni aniq vazifani bajarishga, faoliyatning shu sohasida ma’lum natijalarga crishish sari yo‘naltiradi. U haqiqatni izlashda vaqt, kuchni tejaydi, maqsadga eng yaqin va oson yo‘l bilan etishishga yordam beradi.

Metodning asosiy vazifasi faoliyatning bilish va boshqa shakllarini boshqaruvdan iborat. Har qanday metod muayyan nazariya asosida yaratiladi va tadqiqotning zaruriy sharti sifatida namoyon bo‘ladi. Har bir metodning samaradorligi uning chuqur mazmun va mohiyatga egalligi, nazariyaning fundamentalligi bilan asoslanadi. O‘z navbatida, metod mazmuni kengayib boradi, ya’ni bilimning chuqurlashishi va kengayishi, tajribaga tatbiq etilishi bilan metodning ko‘lami ham o‘zgaradi.

Ilmiy bilishda nafaqat ilmiy natija (bilimlar majmui) va predmetning mohiyatini anglash, balki unga eltuvchi yo‘l, ya’ni metod ham haqiqiy bo‘lmog‘i lozim. Shunga ko‘ra, predmet va metodni bir-biridan ayri holda tushunish mumkin emas. Har qanday metod u yoki bu darajada real hayotiy jarayonlarda shakllanadi va yana unga qaytadi. Metod har qanday tadqiqot boshlanishida to‘la holda namoyon bo‘lmasa-da, ma’lum darajada predmetning sifat o‘zgarishi bilan har safar yangidan shakllanadi.

Metod subyekt va obyektning murakkab dialektikasi acosida rivojlanadi va bunda oxirgisi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Shu ma'noda, har qanday metod, eng avvalo, obyektiv, mazmunli va konkret bo'lsada, ayni paytda, subyektiv hamdir. Biroq u faqat mavjud qoidalar tizimi emas, balki obyektiv ilmiylikning davomi sifatida namoyon bo'ladi.

Metod metodikada konkretlashadi. Metodika daliliy materiallarni yig'ish va saralash vositasi, aniq faoliyat turidir. U metodologik tamoyillardan farq qilsada, ularga asoslanadi.

Metodlar xilma-xilligiga qarab, turli mezonlar asosida klassifikatsiya qilinadi. Eng avvalo, ma'naviy, g'oyaviy (shuningdek, ilmiy) moddiy va amaliy faoliyat metodlarini ajratmoq lozim.

Metodlar umumiylik darajasi va amal qilish doirasiga ko'ra bir necha guruhga bo'linadi. Ular: fan metodlari xususiy ilmiy metodlar umumilmiy tadqiqot metodlari Fanlararo tadqiqot metodlari, falsafa metodlari, Ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlari kabilardir. Quyida ularning mazmunini tahlil qilamiz.

Fan metodlari – ma'lum fan tarmog'iga kiruvchi yoki fanlar tutashgan joyda vujudga kelgan muayyan fan sohasida qo'llaniladigan usullar tizimi.

Fan metodlarining guruhlariga bo'linishi bir nechta asoslarga ega. Bilish jarayonida uning roli va o'rni nuqtai nazaridan: formal, empirik, nazariy tadqiqot, izohlash, shuningdek, boshqa metodlarga ajratish mumkin. O'z navbatida, bilishning sifat va son, bilvosita va bevosita original hamda faoliyatli metodlari ham mavjud. Metodlarni tanlash va turli metodik tadqiqot faoliyatida qo'llash o'rganilayotgan hodisa tabiati va qo'yilgan vazifalar bilan xarakterlanadi.

Xususiy ilmiy metodlar – materiya harakatining asosiy shakliga mos bo'lgan muayyan fanda qo'llaniladigan bilish usullari, tamoyillari, tadqiqot usullari va tartib-taomillari majmui. Mexanika, fizika, kimyo, biologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlarning metodlari shular jumlasidandir. Xususiy fanlar metodlarining o'ziga xos xususiyatlari moddiy ifodasini topgan bilish vositalari: mikrofizikada zarralarni tezlatgichlar, tibbiyotda a'zolar faoliyatini qayd etuvchi turli o'lchagichlar va shu kabilar hozirgi zamon metodologik tadqiqotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Umumilmiy tadqiqot metodlari falsafa bilan maxsus fanlarning fundamental nazariy-metodologik qoidalari o'rtasida o'ziga xos «oraliq metodologiya» bo'lib xizmat qiladi. Umumilmiy tushunchalar qatoriga ko'pincha «axborot», «model», «tuzilma», «funksiya», «tizim», «element», «oqilonalik», «ehtimollik» singari tushunchalar kiritiladi.

Falsafaning asosiy masalasini (to'la hajmda) yechishda «ishtirok etish» sharti muayyan «tafakkur shaklini yaratish»ning «falsafiyligi», «dialektikligi» darajasini aniqlashning muhim mezonidir.

Umumilmiy metodlar qatoriga tizimli va strukturaviy-funksional, kibernetik, ehtimoliy yondashuvlar, modellashtirish, formalizatsiya hamda boshqalar kiradi.

Fanlararo tadqiqot metodlari–asosan fan sohalari tutashgan joyda amal qiladigan (metodologiyaning turli darajasi elementlarini birlashtirish natijasida yuzaga kelgan) bir qancha sintetik va integrativ usullar majmui. Mazkur metodlar kompleks ilmiy dasturlarni amalga oshirishda keng qo'llaniladi.

Falsafa metodlari. Falsafa metodlarining asoslari bevosita amaliy faoliyat bilan bog'liq. Falsafaning eng qadimgi keng tarqalgan metodlardan biri dialektika bo'lsa, ikkinchisi metafizikadir. Biroq falsafa metodlari bular bilan cheklanmaydi. Bugungi kunda uning sofistika, eklektika, analitik, (hozirgi zamon analitik falsafasi), intuitiv, fenomenologik, sinergetik, germenevtik (tushunish) va boshqa turlari ham mavjud. Endilikda turli metodlarni birlashtirish jarayoni ham ro'y bermoqda (masalan, Gadamer germenevtikani ratsional dialektika bilan birlashtirishga harakat qiladi).

Dialektika (yunon. dialektika – bahs, suhbat) tabiat, jamiyat va bilish taraqqiyoti qonuniyatlari hamda ularning asosida shakllanadigan umumiy tafakkur uslubi va amaliy faoliyat haqidagi ta'limotdir. U grek tilida bahs va suhbatlashish san'ati, degan ma'noni anglatadi.

Bir davr ikkinchisining o'rniga, bir avlod oldingisidan keyin, bir voqea boshqasining ortidan sodir bo'lib turadi. Ana shu abadiy va azaliy uzluksizlik, doimiy alokadorlik, vaqtning orqaga qaytmasligi va voqealarning ketma-ketligi tarzidagi bog'lanishlar, rivojlanish va taraqqiyot, olamning rang-barangligi va uyg'unligi dialektikaning asosiy tamoyillarini tashkil qiladi.

Falsafada mazkur tamoyillarga asoslangan tafakkurni – dialektik tafakkur, ana shunday dunyoqarashni – dialektik dunyoqarash, yondashuvni – dialektik yondashuv, metodni – dialektik metod deb atash an'anaga aylangan. Shu bilan birga, u yoki bu olimning ushbu tamoyillarga asoslanadigan dunyoqarashi, falsafiy ta'limotlari ham bor. Masalan, Demokrit va Geraklit, Kant yoki Hegel dialektikasi deyilganda ana shunday hol nazarda tutiladi.

Dialektik metod yangi davrda, xususan, nemis falsafasida, ayniqsa, Kant, Fichte, Shelling va Hegel tomonidan yanada chuqurroq tahlil qilingan. Dialektik metod predmetlarda emas, balki munosabatlarda o'z aksini topa boshladi.

Kant dialektika metodidan yangicha foydalanish imkoniyatini ko'rsatdi, taraqqiyot muammosini yangicha qo'yish va hal qilish zaruriyatini e'tirof etdi.

Taraqqiyotning yangi nazariyasini Kant subyekt aqlining dialektik xarakteri bilan bog'laydi va subyektiv dialektikani asoslab beradi.

Dialektika taraqqiyotining keyingi imkoniyatlari Gegel falsafasida o'z ifodasini topdi. Gegel dialektikani falsafa taraqqiyotining umumiy nazariyasi sifatida asoslab bergan. Gegel dialektik metodni mukammallashtirish mumkinligini va u yagona haqiqiy metodligini ta'kidlaydi. Falsafa metodi tabiat va ruh taraqqiyotini ifodalovchi fikr harakatiga adekvat bo'lishi lozim. Gegel o'z metodida shunday adekvatlikka erishilganligiga ishonadi. Gegel dialektikasini tushunish uchun dastavval, gegelcha dialektikaning rezonans, salbiy, pozitiv dialektika kabi shakllarini tahlil qilish lozim.

Dialektikaning asosiy shakllari. Rezonans (subyektiv) dialektika — subyekt tafakkuri bo'lib, u predmetdagi ziddiyatlarni ifodalaydi, biroq mavjud ziddiyatlardan ilgarilab ketadi. Subyekt faqat buni izohlash bilan kifoyalanadi, xolos.

Salbiy (obyektiv) dialektika rezonans dialektikadan ba'zi ustuvorlikka ega, chunki u boshlanishidan ancha ilgariroq harakat qiladi. "U tomon", "Bu tomon" kabi izohlashlar mutlaq butunlikni inkor qiladi. Salbiy dialektika mustahkam narsalarni sindirishga intiladi. Uning kuchi aynan shundadir. Ojizligi esa, ularning o'zidagi cheklanganlikni izohlar ekan, judayam kam maqsadga erishiladi. Uning natijasi nol, salbiy, tasdiqlash unda hali namoyon bo'lgan emas.

Dialektikaning rezonans va salbiy shaklidan farq qiluvchi yuqoriroq shakli ichki (immanent) dialektikadir. Bu nafaqat rezonans va inkor qiluvchi, balki yaratuvchi dialektikadir. Chunki immanent dialektika predmetning immanent harakat birligidagi taraqqiyot mantig'i sifatida namoyon bo'ladi. Gegel dialektikasi mutlaq aql faoliyatining nazariyasi, mantig'i va metodi sifatida namoyon bo'ladi. Ta'kidlash joizki, idealistik dialektika bo'lgani singari materialistik dialektika ham bor. U moddiylikning yashash tamoyillari, kategoriyalar va qonunlarining yagona, bir butun tizimini ifodalaydi.

Umuman olganda, dialektik metodga ko'ra, agar obyektiv olamda doimiy rivojlanish, paydo bo'lish va yo'qolish, hodisalarning o'zaro bir-biriga o'tishi bo'lar ekan, unda tushuncha, kategoriya va tafakkurning mavjud shakllari, harakatchan. o'zaro bog'liqlikda, ziddiyatlar birligida bo'lib, rivojlanuvchi real haqiqatni to'g'ri aks ettirishi kerak. Shuning uchun dialektikaning asosiy tamoyili tarixiylik bo'lib, u predmetning doimiy rivojlanishda, o'zgarishda va harakatdaligini ifodalaydi.

Stixiyali dialektika. Qadimgi mutafakkirlar ziddiyatlilik va o'zgaruvchanlik fikr-mulohazalaridagina emas, balki real borliqda ham mavjud

ckanligini payqaganlar. Bu dalilning tagiga etgan ilk mutafakkirlardan biri efeslik Geraklit bo'lgan. U dunyoni «jonli olov» yoki «ikki marta kirish» mumkin bo'lmagan daryo oqimi sifatida tasavvur qilgan. Harakatchan dunyoda zamon o'tishi bilan hamma narsa o'zining dastlabki shakl-shamoyilini yo'qotadi va asta-sekin o'zining qarama-qarshiligiga o'tadi: ho'l narsa quriydi, quruq narsa esa nam tortadi; bir narsa boshqa narsaga: sovuq issiqqa, tirik o'likka o'tadi. Bu mulohazalarda hozirgi talqindagi dialektikaning asoslari mujassamlashgan. Shu sababli qadimgi faylasuflarning stixiyali dialektikasi dialektikaning tarixan birinchi shakli deb hisoblanadi. Stixiyali dialektika borliq va bilishning jarayonlar mohiyatini anglab yetishga asoslanmagan sodd dialektikadir.

O'rta asrlarda metafizika falsafadan dialektikani siqib chiqargan. Natijada dialektika odamlar ongiga diniy dunyoqarashni singdirish va mustahkamlash uchun hukmron sinflar faol foydalangan sofistika va sxolastikaga aylangan.

Idealistik dialektika. Metafizika unsurlarini o'z ichga olgan dialektikaga qaytish Yangi davr falsafasi (Rene Dekart, Benedikt Spinoza, Deni Didro va b.)da yuz bergan. Shunga qaramay dialektikaning eng yaxlit konsepsiyasini klassik nemis falsafasida Georg Gegel ta'riflagan. Bu konsepsiya dialektikaning ikkinchi shakli deb ataladi.

Gegel ilk bor dunyoni quyidan oliyga qarab boruvchi umumiy rivojlanish jarayoni sifatida tasvirlagan, rivojlanish manbai - qarama-qarshiliklar kurashini ko'rsatib bergan, dialektikaning asosiy qonunlari va kategoriyalarini ta'riflagan. Ammo Gegel dialektikasi idealistik xususiyat kasb etgan. Zero, **idealistik** dialektikaning andozasi bo'lib obyektiv borliq emas, balki uni aks ettiruvchi tafakkur xizmat qilgan. Bu nazariya chuqur dialektika g'oyalari: geologiyaga tatbiqan rivojlanish nazariyasi (Ch.Loyel), Lamarkning evolyusion g'oyalari, Kant - Laplasning kosmologik g'oyalari va boshqalar ilgari surgan tabiatshunoslik asoslariga zid bo'lgan.

Klassik dialektika. Gegel dialektikasi klassik dialektikaning shakllanishiga zamin hozirlagan. Dialektika mantiq bilan bog'langan. Buning natijasi o'laroq dialektikaning uchinchi tarixiy shakli yaratilgan (XIX asrning ikkinchi yarmi). Unga amalda ilmiy bilishning rivojlanishi yo'l ochib bergan. XIX asrning 40-yillarigacha fanning turli sohalarida yangi kashfiyotlar paydo bo'lgan va ular tabiatni tushuntirishga nisbatan dialektik yondashuvni tabiatshunoslik nuqtai nazaridan asoslagan. Ularning orasida uch kashfiyot: fizikada - materiya harakati shakllarining o'zaro aloqasini asoslab bergan energiyaning saqlanish va o'zgarish qonunining aniqlanishi; biologiyada - butun jonli tabiatning (o'simliklar, hayvonot dunyosining ham) tarkibiy

jihatdan yagonaligini yoritib bergan hujayra nazariyasining yaratilishi: rivojlanish g'oyasini jonli tabiatga tatbiqan ishlab chiqqani Darvinning evolyusiya nazariyasi alohida o'rin egallaydi. Bu sharoitda falsafiy dialektika borliqning o'xshashi, ya'ni borliqni uning o'ziga mos ravishda fikrlash va bilish imkoniyati sifatida falsafiy tafakkurning fanga ayniqsa mos keluvchi shakliga aylangan.

Klassik dialektikaning o'ziga xos xususiyatlarini qayd etib o'tamiz:

Birinchidan, klassik dialektika dunyoni tushunishning shunday bir usuliki, bunda borliq narsalar va hodisalarning umumiy o'zaro aloqasi, ularning bir-birini taqozo etishi va muttasil o'zgarishi nuqtai nazaridan anglab etiladi.

Ikkinchidan, dialektika obyektiv va subyektiv dialektikaning mavjudligini tan oladi. Obyektiv dialektika – bu tabiiy va ijtimoiy hodisalarning o'zaro aloqasi va rivojlanishi. U subyektdan, inson va insoniyatdan qat'i nazar mavjuddir. Subyektiv dialektika – bu subyektning fikrlash dialektikasi va uning obyektiv dunyoni bilishi. Obyektiv va subyektiv dialektikaning o'zaro nisbati qanday? Materialistik davr nuqtai nazaridan subyektiv dialektika obyektiv dialektikani aks ettiradi. Obyektiv va subyektiv dialektika mazmunan bir-biriga mos keladi (ularning umumiy jihati mazmun – borliq rivojlanishining yagona dialektik qonuniyati). Biroq shu bilan bir vaqtda, ular shaklan bir-biridan farq qiladi, chunki tafakkur, borliqning boshqa sohaları bilan taqqoslaganda, rivojlanishning o'z ichki mantiqiga ega. Obyektiv dialektika tafakkurda, subyektiv va ideal shakllarda aks etadi.

Uchinchidan, fan sifatidagi dialektikaning ichki mazmuni va mantiqiy «poydevori» uning tamoyillari, qonunlari va kategoriyalarini yaratadi. Dialektika jamuljum holda obyektiv dunyoni va uni uzluksiz o'zgarish va rivojlanish jarayonida bilishni aks ettiruvchi tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi sifatida tavsiflanadi. Dialektika qonunlari rivojlanish jarayonidagi umumiy muhim aloqalarni aks ettiradi. Ular dialektikaning nazariyasini yaratishda muhim metodologik funksiyani bajaradi. Dialektikada umumiy qonunlar uchta: ziddiyatlilik qonuni, miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishi qonuni hamda inkorni-inkor qonuni. Dialektika kategoriyalari – bu eng fundamental, asosiy tushunchalar bo'lib, ularda va ularning yordamida falsafiy fikrlash amalga oshiriladi. (Dialektika tamoyillari, qonunlari va kategoriyalarini biz quyida atroflicha ko'rib chiqamiz.)

To'rtinchidan, dialektikaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u nazariya vazifasini ham, metodologiya vazifasini ham bajaradi. Dialektika qonunlari, kategoriyalarining mazmuniga va bilish jarayonining amal qilish va rivojlanish

qonuniyatlariga muvofiq fikrlovchi subyektaga qo'yiladigan tegishli talablar shakllantiriladi va shu tariqa unga bilish faoliyatida yo'l ko'rsatiladi.

Shunday qilib, hozirgi talqindagi dialektika-bu:

a) hodisalarning ularga xos bo'lgan ziddiyatlar vujudga kelishi, o'zaro ta'sirga kirishishi va echilishiga muvofiq rivojlanishidan iborat bo'lgan obyektiv jarayon;

b) tabiat, jamiyat va tafakkurning harakat va rivojlanish universal qonunlari haqidagi falsafiy konsepsiya; dunyoni bilish va o'zgartirish metodi. Uning tizimiga kiruvchi rivojlanishning umumiy qonunlarini bilish o'tmishni anglab yetish, hozirgi dunyoda yuz berayotgan jarayonlarni to'g'ri tushunish va kelajakni bashorat qilish imkonini beradi.

Noklassik dialektika. So'nggi yillarda ayrim tadqiqotchilar Hegel dialektikasi va materialistik dialektikani klassik dialektika sifatida tavsiflab, dialektikaning to'rtinchi, noklassik shaklini ham farqlamoqdalar. Hozirgi zamon G'arb falsafasida dialektikaning ko'rsatilgan shaklining eng muhim elementlari falsafiy mushohada yuritishning unga xos bo'lgan germenevtik usulida namoyon bo'lmoqda. Ammo bu yerda dialektik metod avvalo mazmuni talqin qilish vositasida aniqlash uchun (P.Riker), shuningdek, anglab etilayotgan obyektning vaziyat nqtai nazaridan tahlil qilish uchun qo'llaniladi. Ammo XX asrda dialektikaning bir qancha noklassik konsepsiyalari vujudga keldi. Ularning qatoriga quyidagilar kiradi:

a) «fojeiy dialektika». Uning muallifi fransuz faylasufi Raymon Aron (1905-1983) hozirgi zamon dialektikasini tahlil qilib, hozirgi davrda jamiyat taraqqiyotdan insoniyat manfaatlarida foydalanishga qodir emas, degan xulosaga keladi;

b) «dialektik teologiya» yoki «inqiroz teologiyasi». (shveysariyalik protestant teologi va faylasufi Karl Bart (1886-1968) va nemis-amerika xristian teologi Maul Tillix (1886-1965) kreasionistik ta'limot bo'lib, dunyoning rivojlanishi zamirida bu dunyoni qandaydir g'ayritabiiy qurilish materiali – materiyadan yaratgan ilohiy substansiya yotadi, degan g'oyaga asoslanadi.

v) «salbiy dialektika». Teodor Adorno (1903-1969) – nemis faylasufi, sotsiologi, Frankfurt maktabining vakili, ko'p sonli falsafiy asarlar, shu jumladan «Salbiy dialektika» (1966) kitobining muallifi. Jan Pol Sartr (1905-1980) - fransuz faylasufi va yozuvchisi, ateistik ekzistensializm vakili. U falsafa muammolariga bag'ishlangan bir qancha asarlar, shu jumladan «Dialektik aql tanqidi» (1960) kitobining muallifi. Sartr talqinida dialektika ikki – «tanqidiy» va «dogmatik» shakllarda mavjud bo'lishi mumkin. Birinchisi «salbiy dialektika»dir.

Dialektikaning obyektivlik, konkretlik, determinizm va boshqa tamoyillari ham mavjud.

Dialektikaning o'zaro aloqadorlik tamoyili. Falsafada aloqa deganda ma'kon yo vaqtda bir-biridan muayyan masofada uzoqlikda joylashgan ikki yoki bir necha hodisa yoki obyektning o'zaro aloqa jarayoni tushuniladi. Hozirgi ilmiy bilimga tayanuvchi borliqning falsafiy talqini olamning universal yaxlitligini, dunyoning birligini ochib beradi. Dialektika kategoriyalari borliqning universal aloqalarini bilish shakli hisoblanadi.

Aloqalarning universalligi ularning tiplari va turlarining rang-barangligida namoyon bo'ladi. Ularning muayyan turlari maxsus fanlarning predmeti hisoblanadi. Dialektika borliqning barcha jarayonlariga xos bo'lgan umumiy, muhim, universal aloqalarni o'rganadi. Fan borliqning universal qonunlarini tashkil etadigan ichki, zaruriy, muhim, barqaror, takrorlanuvchi aloqalarga alohida e'tibor beradi. Umumiy aloqalar dialektika kategoriyalarida yoritiladi.

O'zaro aloqa. Real voqelikda har bir muayyan obyekt ko'p sonli sababiy zanjirlarning murakkab «tuguni» hisoblanadi. U boshqa obyektlardan ta'sirlanish bilan bir vaqtda o'zi ham ularga aks (reaktiv) ta'sir ko'rsatadi. «Tashqi» va «ichki» sababiy zanjirlar unda uyg'unlashadi, kesishadi va tarmoqlanadi. Ular bir-biri bilan o'zaro aloqaga kirishadi va bu o'zaro aloqa obyektida yuz beruvchi barcha jarayonlarning negiziga aylanadi.

O'zaro aloqani tushunish – umuman obyektning tushunish demakdir. Ammo har qanday obyekt boshqa obyektlar bilan o'zaro aloqa qilgani bois, uning barcha o'zaro aloqalarini bilish uchun undan boshqa obyektlarni o'rganishga, ulardan – uchinchi obyektlarga o'tishga to'g'ri keladi va h.k. Ayrim obyektning tabiatini belgilovchi o'zaro aloqani bilish jarayoni cheksizdir. Paskal ta'biri bilan aytganda, to'g'nag'ich kallagini bilish uchun butun Olamni bilish talab etiladi.

Aloqa uchun asos. Aloqa, aloqa uchun asos va aloqa shart-sharoitlari tushunchalarini farqlash lozim. Aloqa yuzaga kelishiga imkoniyat yaratuvchi ayrim xossa, belgi yoki munosabat aloqa uchun asos bo'ladi. Asosning mavjudligi aloqa o'rnatish uchun zarur, lekin etarli emas, chunki uning o'rnatilishi doim emas, balki muayyan sharoitdagina yuz beradi. SHart-sharoitlar – bu avvalo predmet mavjud bo'lgan muhitdir. U aloqa o'rnatish uchun qulay yoki noqulay bo'lishi mumkin. SHart-sharoitlar o'z holicha aloqa o'rnatish omili bo'lishi mumkin emas, ular faqat aloqa yuzaga kelishiga ko'maklashadi yoki monelik qiladi.

Aloqa tushunchasi dialektikada eng umumiy tushunchalardan biri hisoblanadi. Boshqa barcha kategoriyalar o'zaro aloqaning muayyan turlari bilan tavsiflanadi.

Munosabat. Aloqa tushunchasi o'zaro aloqa, harakat, munosabat tushunchalari orqali yoritiladi. «Hozirgi zamon falsafa lug'ati»da munosabat tushunchasi «narsalarning o'zaro mavjudlik usuli, ularda yashirin xossalarning namoyon bo'lish omili» sifatida ta'riflangan. Bu ta'rifda munosabatni tavsiflovchi quyidagi jihatlar farqlanadi: birinchidan, narsalarning o'zaro mavjudligi, yaqinlashuvi, birlashuvi. Ikkinchidan, munosabat narsaning xossalarni namoyon etish, ya'ni harakatga keltirish usuli sifatida amal qiladi. Uchinchidan, narsalarning birlashuvi sifatidagi munosabat ta'sirida kooperativ effekt, ya'ni narsalar holatlarining bir-birini o'zgartirishi yuz beradi. Bunda munosabat yuzaga kelgunga qadar yashirin holda mavjud bo'lgan narsalarning xossalari bir-biriga o'tadi va namoyon bo'ladi.

Xullas, munosabat, bir tomondan, narsalarning o'zaro aloqasini, boshqa tomondan esa – ularning alohida-alohida mavjudligini nazarda tutadi.

O'zgarishlar o'z xususiyati va yo'nalishiga ko'ra tartibsiz o'zgarishlar, aylanma harakatlar, jismlarning makonda bir joydan boshqa joyga mexanik ko'chishida namoyon bo'lishi mumkin. Rivojlanish o'zgarishning alohida tipi hisoblanadi.

Aloqalar quyidagi jihatlar bilan tavsiflanadi. Birinchidan, ular obyektiv xususiyat kasb etadi, ya'ni odamlar ongidan qat'i nazar, obyektiv qonuniyat sifatida mavjud bo'ladi.

Ikkinchidan, aloqalar universaldir, chunki hamma joyda va har doim, barcha hodisalarda, barcha darajalar va bosqichlarda namoyon bo'ladi.

Uchinchidan, o'zaro aloqa o'zining mohiyati va tabiatiga ko'ra serqirradir, zero, har bir predmet, har qanday hodisa boshqa hodisalar bilan minglab rishtalar vositasida bog'lanadi, bu aloqa moddiy va ma'naviy dunyo hodisa va jarayonlari o'rtasidagi munosabatlarning oxiri ko'rinmaydigan tarmog'i bilan tavsiflanadi.

To'rtinchidan, real aloqalar o'z xususiyati, chuqurlik va murakkablik darajasi, namoyon bo'lish shakllariga ko'ra cheksiz darajada rang-barangdir. Dialektika borliqning rang-barang aloqalarini tahlil qilishga nisbatan differentsiyalashgan yondashuvni nazarda tutadi. Bunda u quyidagi aloqalarni farqlaydi:

– materiyaning asosiy turlariga va uning harakat shakllariga xos bo'lgan aloqalar (mexanik, fizik, kimyoviy, biologik, ijtimoiy bog'lanishlar);

– materiya mavjudligining asosiy shakllariga xos boʻlgan aloqalar (makonga doir, vaqtga doir, strukturaviy, genetik, sababiy, funksional bogʻlanishlar).

Ammo aloqalarning koʻp sonli konkret shakllari orasida dialektikani borliqning barcha hodisalari va jarayonlarida namoyon boʻluvchi oʻziga xos aloqalar (bogʻlanishlar xususiyati) qiziqtiradi. Aloqalarning bunday shakllari qatoriga ichki va tashqi aloqalar; muhim va ahamiyatsiz aloqalar; zaruriy va tasodifiy aloqalar; barqaror va beqaror aloqalar; umumiy va yakka aloqalar kiradi.

Aloqaning obyektivligi. Bu yerda gap bugun qabul qilinib, ertaga bekor qilinadigan yuridik qonunlar haqida borayotgani yoʻq. Energiya va moddaning saqlanish qonunlari yoki butun olam tortishish qonuni haqida gapiradigan boʻlsak, biz ularni bekor qilishimiz yoki ularning amal qilishini ongli ravishda toʻxtatishimiz mumkin, deb aytish aqlga sigʻmaydi. Demak, qonunning muhim belgisi narsalarning obyektiv holatini, narsalar va hodisalar oʻrtasidagi obyektiv aloqani aks ettirishida namoyon boʻladi.

Aloqaning muhimligi. Muhim aloqa – bu narsaning mavjudligini, uning harakati va rivojlanishini belgilovchi bogʻlanish. Aytaylik, elementlarning davriy qonuni atom ogʻirligi, atom oʻzagingining zaryadi va elementlarning kimyoviy xossalari oʻrtasidagi muhim aloqani aks ettiradi;

Aloqaning zaruriyligi. Zaruriy aloqa – bu muayyan sharoitda zaruriy tarzda namoyon boʻluvchi bogʻlanish. Masalan, fizikada maʼlum boʻlgan oʻtkazgich qarshiligining oʻtkazgich tarkibi, uning uzunligi va koʻndalang kesimining yuziga bogʻliqligi qonuni oʻtkazgichda elektr toki oʻtgan har bir holda zaruriy tarzda namoyon boʻladi, chunki u oʻtkazgich qaysi moddadan yasalgan boʻlsa, shu moddaning tabiati, unga xos boʻlgan obyektiv xususiyatlar bilan belgilanadi;

Aloqaning barqarorligi. Barqaror aloqa – bu ishonchli tarzda saqlanadigan aloqa. U materiya harakatining tegishli shakli (materiya rivojlanishining muayyan bosqichi) yoki tafakkur mavjud boʻlgan davr mobaynida, toki bu narsalar va hodisalar mavjud ekan, amalda mavjud boʻladi;

Aloqaning umumiyliigi. Aloqaning umumiyliigi shunda namoyon boʻladiki, unga obyektiv dunyoning aksariyat yoki hatto barcha narsalari, hodisalari va jarayonlari boʻysunadi.

Materialistlar tarixiylik tamoyilini “olamning moddiy birligi haqidagi monistik tamoyilga” mosligi uchun reallikning barcha sohalarida mavjud deb hisoblaydilar. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, tarixiylikni mutloqlashtirish toʻgʻri emas. Chunki, ilgari Oy oddiy planeta boʻlgan, hozir esa sovuq kosmik

jism, qutb yulduzining konfiguratsiyasi 50 ming yil ilgari hozirgidan boshqacha bo'lgan, insonning jismoniy tipi 40-50 ming yil ilgari to'liq shakllangan. Bunda tarixiylik to'liq namoyon bo'layotgandek.

Ijtimoiy hayotni o'rganishda tarixiylik tamoyili g'oyasi Ibn Xaldun, ar-Roziy, Gegel, Shmoller ijodida aks etgan. Metodologik jihatdan tarixiylik tamoyili jamiyat taraqqiyotining u yoki bu bosqichidagi yaxlitlikni, rivojlanishning istiqbollari baholash imkonini beradi. Jamiyatning tarixiy rivojlanishida va tarixiylik tamoyilining amal qilishida tarixiy taraqqiyotni bilish yoki bilmaslik muhim ahamiyat kasb qiladi. Zero, bilish orqali yangi jamiyatning nazariy asoslari yaratiladi, bilmaslik esa ko'r ko'rona faoliyat natijasida jamiyatni navbatdagi boshi berk ko'chaga olib kiradi.

Sababiyat tamoyili. Sababiyat aloqalarning genetik tipi, zero, unda bir hodisa muqarrar yangi bir hodisani yaratadi. Yangi sifatning paydo bo'lishi sababga ega. Masalan, O'zbekistonda mudofaa sohasidagi islohotlar ilgarigi mudofaa xizmatining hozirgi davr talablariga javob bermasligi davlat manfaatlariga mos emasligi bilan belgilanadi. Hodisa va jarayonlarning o'zaro aloqadorlikda biri ikkinchisini keltirib chiqaruvchi jarayondir. Masalan: 1997 yilda O'zbekistonda kadrlar tayyorlash milliy dasturining qabul qilinishi unda belgilangan vazifalarni tizimli amalga oshirishni taqozo qiladi.

Tizimlilik tamoyili. Tizimlilik tamoyili va u bilan bog'liq tizimli yondoshuv o'zida dialektika nazariyasining kompleks g'oyalarini mujassamlashtirgan hozirgi zamon fani va amaliyotida muhim metodologik ahamiyat kasb qiladi. Tizimlilik tamoyilining asosiy omili yaxlitlik tamoyilidir. Bu obyektlarni ikki yoqlama: bir tomondan obyektlarning muhit bilan mutanosibligi, ikkinchi tomondan tizim elementlari, xossalari va funksiyalarining butun doirasida ichki bo'linishi nuqtai nazaridan o'rganishni talab qiladi. Bunda butunning xossalari uning elementlarini nazarda tutadi va aksincha. Tizimning yaxlitligi haqidagi tasavvurlar aloqa orqali konkretlashtiriladi.

Dialektikaning muqobillari. Odatda rivojlanishning dialektikaga zid bo'lgan yoki unga o'xshamaydigan konsepsiyalari, bilish metodlari, dunyoni ma'naviy o'zlashtirish usullari, ya'ni dialektikadan farq qiluvchi dunyoqarashga doir va metodologik mo'ljallar nazarda tutiladi. Dialektikaning shunday muqobillaridan biri metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika metodlaridir

"**Metafizika**" (yunon.- fizikadan keyin) – dialektika kabi universal metoddir. Bu so'z ilmiy muomalaga er. av. I asrda Aristotelning shogirdi, uning she'rlari sharhovchisi Rodoskiy tomonidan kiritildi. Mutafakkir asarlarini bir tizimga solar ekan, u borliq va bilish haqidagi umumiy masalalarni fizikadan

so'ng "birinchi falsafa"ning (mohiyat, sabab va boshqa) ikkinchi falsafadan farqli xususiy-ilmiiy bilimlarni o'rganadigan qismi sifatida talqin qilgan.

Ko'p hollarda, dialektikaga qarama-qarshi deb talqin etiladigan metafizika olamdagi narsa va hodisalarni o'rganishda ularning muayyan vaqt davomida nisbatan o'zgarmasdan, alohida turgan holatiga diqqatni ko'proq qaratadigan usuldir. Bu usul qo'llanganida olamning namoyon bo'lish shakllari hamda ular bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarning alohida qismi yoki holatiga asosiy e'tibor beriladi. Voqea, hodisa va jarayonlarni doimiy o'zgarish holatida o'rganish nihoyatda kiyin bo'lganligidan, nafaqat faylasuflar, balki barcha fan mutaxassislari uning nisbatan tinch va o'zgarmay turgan holatini o'rganadilar, tadqiq etadilar.

Hozirgi davr fanida metafizika uch asosiy ma'noga ega:

1. Falsafa umumiiy hodisalar haqidagi fandır. Bu ta'limotning asoschisi Aristotel bo'lib, u "narsaning birinchi turi" haqidagi ta'limotdir. Bu ma'noda, "metafizika" tushunchasini XX asrning yirik nemis faylasufi M. Xaydegger ham o'rganadi. Uningcha, bu kategoriya bilishning obyektii va subyektii bir vaqtda ifodalovchi tushunchadir.

2. Maxcyc falsafiiy fan ontologiiya, umuman, borliq haqidagi ta'limot bo'lib, nazariya bilish mantig'i va uning xususiiy ko'rinishlaridan mustasnodir. Shu ma'noda, bu tushuncha G'arb falsafasida o'tmishda ham (Dekart, Leybnits, Spinoza va h.k.), hozirda ham keng qo'llaniladi.

3. U bilish (tafakkur) va harakatni falsafiiy tushunish ma'nosida dialektikaga qarama-qarshi qo'yiladi. Bunda shu ma'nodagi tushuncha, ya'ni antidialektika haqida so'z boradi. Uning eng asosiiy xususiiyatlaridan biri bir tomonlamalik bilish jarayonining faqat bir qismini mutlaqlashtirishdir.

Falsafa tarixida metafizika (dialektika kabi) hech qachon o'zgarmasdan qolmagan. U turli tarixiiy shakllarda namoyon bo'lgan.

Eski metafizika XVII-XIX asr falsafasi va fanida ayniqsa kamol topdi (metafizik materializm, naturfalsafa, falsafa tarixi va h.k.) Metafizikaning bu shakliga xoc xususiiyat umumiiy o'zaro aloqadorlik va taraqqiiyotni inkor qilish, olamga bir butun tizimli yondashuvning yo'qligi, tafakkurning ikkilanuvchanligi, umumiiy dunyoviiy aloqadorlikning tugaganligiga ishonishdir.

XIX-XX asrlarda eski metafizikadagi keşkin kurashda taraqqiiyot g'oyasining yangi dalillar bilan mustahkamlanishi ikki muhim natijaga olib keldi: dialektik tafakkurning yangi ushblari paydo bo'ldi; XX asrda eski metafizikaning ilmiy dalillarini inkor qiluvchi yangi metafizika shakllandi.

Yangi metafizika eski metafizikadan farqli o'laroq, narsalarning umumiiy aloqadorligini va ular taraqqiiyotini inkor qilmaydi. Bu fandagi va jamiyatdagi

buyuk kashfiyotlar davrida absurdidir. Antidialektika yangi shaklining asosiy xususiyati – taraqqiyotni izohlashning turli variantlari va yo'llarini izlashdan iborat.

Buni quyidagi yo'nalishlarda tushunish mumkin:

a) eng umumiy, abadiy o'sish, o'zgarish yoki aksincha kichrayish (tekis evolyusionizm) tarzida;

b) xuddi sifat o'zgarishlari kabi sakrashlar zanjiri (katastrofizm) shaklida;

v) takrorlash sifatida qat'iy liniyalı yo'nalishga ega bo'lgan doimiy jarayon (to'g'ri chiziqli rivojlanish) holatida;

g) hech qanday yangiliklarsiz aylana doirasidagi abadiy harakat ko'rinishida;

d) mohiyatidan ziddiyat kelib chiquvchi harakat sifatida;

e) progress sifatida, ya'ni oddiydan murakkabga, pastdan yuqoriga intilish tarzida. Taraqqiyotning o'zaro aloqadorlik va ta'sirning boshqa aralash izohlari ham bo'lishi mumkin.

Sofistika. Sofistika falsafiy metodlar jumlasidan bo'lib, qadimgi Yunonistonda mil. av. V va IV asrning birinchi yarmida ijtimoiy-siyosiy hayotda xususiy bir yo'nalish sifatida paydo bo'lgan. Sofistika namoyandalari Protagor, Gorgiy, Gippiy, Antifont va boshqalardir. Sofistikaning paydo bo'lishi antik Yunonistonda iqtisodiy taraqqiyotga bo'lgan ehtiyoj bilan bog'liq. Bu oila urug' an'analaridagi turg'unlikni bartaraf qilish, yangi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarga ehtiyoj davri edi. Sofistikaning inqirozi eramizdan avval IV acp o'rtalarida boshlandi. Yeramizning II asrida klassik yunon sofistlarining g'oya va uslublarini qayta ishlabshga intiluvchi yangi oqim paydo bo'ldi.

Sofistika mavjud bilimlar tizimidan ziddiyatlarni siqib chiqaradi, bu bilan eski va yangi bilimlarni murosaga keltiradi. Sofistika inson bilimi doirasida cheksiz relyativizmni ulug'laydi. Predmet haqida har narsa deyish mumkin. Qanday maqsad ko'zlanmasin, so'zlar ifodasida hech qanday chegara yo'q (masalan, asal – shirin; asal – achchiq; qo'rg'on – aylanasimon, qo'rg'on – to'rtburchak va h.k.) shunga ko'ra sofist – mohir usta, so'zamol donishmand ma'nolarini anglatadi.

Sinergetika. Hozirgi zamon fanida sinergetika metodi keng qo'llanilmokda. Sinergetika so'zi yunoncha ("sinergena") bo'lib, kelishuv, hamkorlik, o'zaro ta'sir kabi ma'nolarni anglatadi. German Xakenning fikricha, sinergetika ko'p qismlardan iborat bo'lgan, o'zaro murakkab aloqadorlikdagi komponentlar tizimini o'rganadi. Xaken fikricha sinergetika hamkorliqdagi

harakat bo'lib, butunning tizim sifatida aks etuvchi qismlarining kelishilgan faoliyati ma'nosida talqin qilinadi.

Barcha ta'limotlar paydo bo'ladi, rivojlanadi va, nihoyat, eskiradi. Xaken sinergetikasi ham vorisiylikka asoslangan. Uning davomi bo'lgan I.Sherringtonning sinergetik uslubi. C.Ulamning sinerjiyasi. I.Zabuskiyning sinergetik yo'nalishlari ana shular jumlasidandir.

I.Sherrington sinergetik yoki integrativ tafakkurni muskullar harakatining boshqaruvida (orqa miya) asab tizimisdagi kelishilgan ta'sirni izohlash usulidir, deb tushunadi. S.Ulam esa, EHMning birinchi avlodi vakillaridan biri bo'lib, u sinerjiyaning, ya'ni mashina va uning operatori orasidagi uzluksiz hamkorlikning foydaliligi, ahamiyatining hozirgi davrdagi ta'siriga e'tiborni qaratadi.

I.Zabuskiy 60-yilning o'rtalarida liniyasizlik masalalarini hal qilishda analitik jihatdan cheklanganlik bir yoklamalikka yo'l ochganligini ta'kidlaydi. Liniyasiz matematika va fizika masalalarida sinergetika usulining tatbiq etilishini odatdagi matematika hisoblash mashinasining faoliyatini tahlil qilish bilan qiyoslaydi.

Hozirgi davrda I. Prigojinning sinergetika to'g'risidagi fikrlari ham ko'pchilikning e'tiborini tortmokda.

Sinergetika tabiatdagi evolyusiya nimaning hisobiga sodir bo'lishi mumkinligini asoslaydi. Barcha yangi strukturalar yaratilayotgan joyda energiyaning kuchli to'loqini va muhit bilan almashinuv zarur (evolyusiya hayot kabi), metabolizmni talab qiladi. Agar osmon jismlari evolyusiyasida biz ishlab chiqarishning natijasini kuzatsak, sinergetika tabiatni yaratish jarayonini o'rganadi. Sinergetika nisbiylik nazariyasining xulosalarini tasdiklaydi: energiya olamning yanada yuqoriroq darajalarini yaratadi.

Xullas, sinergetika – olamning o'z-o'zini tashkil etishi, makon va vaqtda narsa va voqealarning azaliy ketma-ketligi, o'zaro aloqadorligi, ularning muayyan tizimlardan iborat sababiy bog'lanishlar asosida mavjudligini e'tirof etishga asoslangan ilmiy qarashlar majmuidir. Bu ta'limotni dialektika asosida shakllangan va uni to'ldiradigan ilmiy qarashlar majmuasi deydiganlar ham bor. Ularga qarshi o'laroq, dialektika endi kerak emas, uni sinergetika bilan almashtirish lozim, deb hisoblovchilar ham yo'q emas.

Sinergetikada bifurkatsiya, fluktuatsiya, tartibsizlik, dissipatsiya, g'alati attraktorlar, chiziqsizlik singari tushunchalar mashhur. Ulardan tizimlar barcha turlarining, jumladan old organizmik, organizmik, ijtimoiy, etnik, ma'naviy va boshqa tizimlarning xulq-atvorini tushuntirish uchun foydalaniladi.

Bifurkatsiya ikkilanish nuqtalarining mavjudligini hamda rivojlanish davomining har xilligini nazarda tutadi. (Masalan bitta oila negizida yangi oila paydo bo'ladi va yangi oila o'zining rivojlanish tamoyillariga ega bo'ladi). Ularning faoliyati natijalarini oldindan bashorat qilish qiyin. I. Prigojinning fikriga ko'ra, bifurkatsiya jarayonlari tizimning murakkablashuvidan dalolat beradi. N. Moiseyevning fikricha, «ijtimoiy tizimning har bir holati bifurkatsiya holatidir».

Flukuatsiyalar umumiy holda ta'sirlantirishni anglatadi. Ularning ikki katta turkumi: tashqi muhit yaratadigan flukuatsiyalar va tizimning o'zida vujudga keladigan flukuatsiyalar farqlanadi. Ba'zan flukuatsiyalar juda kuchayib, tizimni to'la egallab olishi va mohiyat e'tibori bilan uning mavjudlik tartibini o'zgartirib yuborishi mumkin. Ular tizimni unga xos bo'lgan «tartib turi»dan olib chiqadi, ammo xaosga olib chiqadimi yoki yo'qmi – bu masalaning boshqa tomoni.

Dissipativ tizim ta'sirlar tarqaladigan tizim hisoblanadi. Umuman olganda, bu flukuatsiyalar to'la qamrab olgan tizim xulq-atvorining xususiyatidir. Har xil ta'sirlarga o'ta ta'sirchanlik va buning natijasida haddan tashqari nomuvoziylik – dissipativ tizimning asosiy xossasidir.

Attraktorlar to'plamlarni o'ziga tortuvchi, elementlar intiladigan markazlarni hosil qiluvchi tuzilma. Masalan, bir erga olomon to'planganida, o'z yo'nalishida harakatlanayotgan odam unga e'tibor bermasdan o'tib keta olmaydi. Uning traektoriyasi olomon tomonga buriladi. Kundalik hayotda bu qiziquvchanlik, deb ataladi. O'z-o'zini tashkil etish nazariyasida mazkur jarayon «to'planish nuqtasiga siljish» deb nomlanadi. Attraktorlar o'z atrofiga stoxastik elementlarni to'playdi, shu tariqa muhitni tuzilmalarga ajratadi va tartib o'rnatish ishtirokchisiga aylanadi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlari. Ijtimoiy-gumanitar faularda kuzatish natijalari ko'p jihatdan kuzatuvchining shaxsiga, uning hayotiy qarashlariga va boshqa subyektiv omillarga bog'liq bo'ladi, Mazkur faularda oddiy (faktlar va hodisalar chetdan turib qayd etiladi) kuzatish va ishtirokchilikka asoslangan ichdan turib(bunda tadqiqotchi ma'lum ijtimoiy muhitga qo'shiladi, unga moslashadi va hodisalarni «ichdan» tahlil qiladi) kuzatish farqlanadi. Psixologiyada kuzatishning o'z-o'zini kuzatish (introspeksiya) va empatiya (boshqa odamlarning ruhiy kechinmalariga kirib borish, ularning ichki dunyosi–sezgilari, fikrlari, xohish-istaklarini tushunishga intilish va h.k.) farqlanadi.

Etnometodologiya ichdan turib kuzatishning turlaridan biri bo'lib, u ijtimoiy hodisa va voqealarni tavsiflash hamda kuzatish natijalarini ularni

tushunish g'oyalari bilan to'ldirishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuv hozirda etnografiya, ijtimoiy antropologiya, sotsiologiya va kulturologiyada tobora keng qo'llanilmoqda.

Ijtimoiy eksperimentlar ular ijtimoiy tashkil etish va jamiyatni boshqarishni oqilonlashtirishning yangi shakllarini amalga tatbiq etishga ko'maklashmoqda. Ijtimoiy eksperiment obyekti odamlarning ma'lum guruhi eksperimentning bevosita ishtirokchilaridan biri bo'lib, ularning manfaatlari bilan hisoblashga to'g'ri keladi, tadqiqotchi esa o'zi o'rganayotgan vaziyatga bevosita qo'shiladi. Ijtimoiy eksperimentlar tadqiqotchidan axloqiy va yuridik norma va tamoyillarga qat'iy rioya etishni talab qiladi. Bu yerda (tibbiyotda bo'lgani singari) «ziyon etkazma!» tamoyili muhim ahamiyatga ega. Insonning intim dunyosiga kirish quroli bo'lib xizmat qilish - ijtimoiy eksperimentlarning asosiy xususiyati.

Shakllantiruvchi eksperimentda muayyan ruhiy faoliyat qanday shakllanishini aniqlash uchun tajriba o'tkazilayotgan shaxs turli eksperimental sharoitlarga qo'yiladi va unga ma'lum masalalarni hal qilish taklif etiladi. Bunda murakkab ruhiy jarayonlarni shakllantirish va ularning tuzilishini yanada chuqurroq tadqiq qilish mumkin. Mazkur yondashuv pedagogik psixologiyada qo'llaniladi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarda falsafiy va umumilmiy vositalar, metod va amallardan tashqari, mazkur fanlarning predmeti bilan bog'liq maxsus vositalar, metod va amallardan ham foydalaniladi. Ularning jumlasiga quyidagilar kiradi:

Ideografik metod—alohida tarixiy faktlar va hodisalarning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflash.

Dialog — «savol-javob metodi» ikki va undan ortiq kishilar orasidagi muloqot.

Tushunish va oqilona (intensional) tushuntirish (bu haqda ushbu bobning keyingi paragrafidan batafsil so'z yuritiladi).

Hujjatlarni tahlil qilish—son va sifat jihatidan tahlil qilish (kontent-analiz).

So'rovlar o'tkazish—maxsus tayyorlangan savollar yordamida u yoki bu masalaga oid ijtimoiy fikrni aniqlash. «Yuzma-yuz» so'rov (intervyu) yoki sirdan (so'rovnoma yordamida, pochta, telefon orqali va sh.k.) so'rov o'tkazish, ommaviy va maxsus so'rovlar farqlanadi. Maxsus so'rovlarda professional ekspertlar axborot olishning bosh manbai hisoblanadi.

Proektiv metodlar (psixologiyaga xos)—insonning produktiv faoliyati natijalariga qarab, uning shaxsiy xususiyatlarini bilvosita o'rganish usuli.

Testlash (psixologiya va pedagogikada)–standartlashtirilgan topshiriqlar bo‘lib, ularni bajarish natijalari ayrim shaxsiy xususiyatlar (bilim, ko‘nikma, xotira, zehn va sh.k.)ni o‘lchash imkonini beradi. Testlarning ikki asosiy guruhi farqlanadi–intellekt testlari (mashhur Q koeffitsienti) va erishilgan (kasbda, sportda va h.k.) natijalar testlari. Testlar bilan ishlashda axloqiy jihat muhim ahamiyat kasb etadi. Zotan, layoqatsiz yoki g‘irrom tadqiqotchining qo‘lida testlar jiddiy zarar keltirishi mumkin.

Biografik va avtobiografik metodlar yordamida u yoki bu kishining hayot yo‘li o‘rganiladi..

Sotsiometriya metodi–ijtimoiy hodisalarni o‘rganishda matematika vositalaridan foydalanishdir. Undan ko‘pincha «kichik guruhlar»ni va ulardagi shaxslararo munosabatlarni o‘rganishda foydalaniladi.

O‘yin metodlari – boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda qo‘llaniladi. Imitatsion o‘yinlar (ishbilarmonlik o‘yinlari) va ochiq o‘yinlar (ayniqsa, nostandart) vaziyatlarni tahlil qilishda farqlanadi. O‘yin metodlari orasida psixodrama va sotsiodrama alohida o‘rin tutadi. Ularda ishtirokchilar muayyan individual va gruppaviy vaziyatlarni ko‘rib chiqadilar.

Hozirgi zamon metodologiyasi. «Kumatoid», «case studies», «abduksiya» tushunchalari an‘anaviy metodologik tushunchalar ruhida tarbiyalangan odamga erish tuyulishi mumkin.

Kumatoid – suzayotgan obyektни anglatadi va obyektlarning tizimli xususiyatini aks ettiradi. U vujudga kelishi, hosil bo‘lishi, shuningdek, yo‘qolishi, parchalanishi mumkin. U o‘zining barcha elementlarini birvarakay emas, balki o‘ziga xos «hissiy-o‘ta hissiy» tarzda namoyon etadi. Kumatoidning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u vaqt va makonda mahalliylashishga befarq bo‘libgina qolmay, substrat – o‘zini tashkil etuvchi materialga ham qattiq bog‘lanmagan. U tizimli xususiyatlarga ega emas. Binobarin, mazkur xususiyatlar uning tarkibiy qismlariga mavjud yoki mavjud emasligiga, ayniqsa, ularning rivojlanish yo‘nalishi yoxud xulq-atvor tarziga bog‘liq. Kumatoidni moddiy tarzda mustahkamlangan ma‘lum bir xususiyat yoki bunday xususiyatlar to‘plami bilan aniq identifikatsiya qilish mumkin emas. Butun ijtimoiy hayot suzuvchi obyektlar–kumatoidlar bilan to‘lib-toshgan.

Evrastika. Evrastika yunoncha heurisko – topaman, kashf etaman, degan so‘zdan kelib chiqqan. «Evrastika» atamasining qo‘llanilishi qadimgi yunon olimi aleksandriyalik Papp (miloddan avvalgi III asr) nomi bilan bog‘lanadi. Bu nuqtai nazardan evrastika matematika masalalarini yechishni o‘rganishni istaganlarga mo‘ljallangan qoidalarning maxsus to‘plami sifatida namoyon

bo'ladi. «Mahorat sirlari» hamisha qat'iy sir tutilgan va tavsiflanmagan. Evristikani kashfiyotlar to'g'risidagi fan sifatida tavsiflash barcha zamonlarda ham juda murakkab vazifa hisoblangan. G. Leybnitsning «Kashfiyot san'ati» g'oyasi amalga oshmadi. B. Spinoza to'g'ri metod oqilona tanlashni ta'minlashi, noma'lumni bilish qoidalariga ega bo'lishi. foydasiz imkoniyatlarni chetlatish tartibini belgilashi lozimligini qayd etgan bo'lsa-da, buni asoslovchi nazariyani yaratmadi.

Evrastika o'ziga xos metodologiya, ya'ni ijodiy faoliyat metodlarining majmui sifatida ma'lum talablar qo'yadi:

– u oddiy tanlash usullariga emas, balki muammoni hal qilish vaqtini qisqartirish imkonini beradigan usullarga tayanadi;

– qo'llaniluvchi usullar an'anaviy qabul qilingan va eskirgan usullardan jiddiy farq qilishi mumkin;

– usullardan foydalanishga tadqiqot ko'rsatkichlariga qo'yiladigan tashqi cheklashlar qarshilik ko'rsatadi;

– izlanish modellari jiddiy darajada individuallashtirilgan bo'lib, bilish subyektining ruhiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq.

Evrastik faoliyatning bir qancha modellari farqlanadi.

Eng sodda model – ko'r-ko'rona qidirish modeli yoki «Labirint» modeli nisbatan keng tarqalgan bo'lib, unda muammo yechimini qidirish labirintda yo'l qidirishga o'xshatiladi. G. Bushning masala maydonini hosil qiluvchi obyektning tuzilishini va ular o'rtasidagi ma'naviy aloqalarni aks ettiruvchi strukturaviy-semantik modeli alohida diqqatga sazovor. Mazkur model bilan ishlash bir nechta bosqichga ajraladi: – kelgan axborot oqimida diskret obyektlarni ajratish (selektiv tanlash). «Labirint» modeli oldinga tinimsiz intilish, intuitsiyaga va topqirlikka tayanish zarurligini ko'rsatadi hamda bu yo'lda muvaffaqiyatga ham, muvaffaqiyatsizlikka ham uchrashi mumkinligini aks ettiradi.

– muammolar o'rtasidagi aloqalarni aniqlash;

– qo'yilgan vazifa bilan bog'liq bo'lgan aloqa obyektlarini aktualashtirish;

– markazdan uzoqdagi aloqa va obyektlardan abstraksiyalanish;

– umumlashtirilgan obyektlarni shakllantirish;

– umumlashtirilgan obyektlar o'rtasidagi aloqalarni topish;

– umumlashtirilgan labirint bo'ylab qidirish.

Evrastikada muqarrar tarzda amal qiladigan qoidalar mavjud emas, evristik izlanish jarayonida aniqlangan o'ziga xos xususiyatlar va xossalar to'g'risidagina so'z yuritish mumkin. Muayyan kashfiyotning barcha usul va

amallari, bosqich va kodlari evristika sohasiga kirib keladi. Oqilona evristika izchil ketma-ketlikda joylashtirilgan va umumiy tarzda ta'riflangan stereotip va qoidalarning mavjudligini nazarda tutmaydi. Unda tadqiqot jarayoni ham, izlanish usullarini tanlash ham, uning natijasi ham yangilik bo'ladi. Unda har bir insonning o'ziga xos xususiyatlari aksini topishi va e'tiborga olinishi lozim.

Evristika qoidalariga quyidagilar kiritiladi:

- ijodiy kashfiyotchilik metodologiyasi evristikdir;

- kashfiyotchilik vazifalari turkumi cheksizdir, kashfiyot usullari turkumi cheklangandir;

- masalaning yechimini izlash usuli har doim subyektiv jihatga ega bo'ladi, uning samaradorligi kashfiyotchining mahoratiga bog'liq;

- masalalarni yechishning yangi usullari kamdan-kam hollarda ijobiy natijaga olib keladi. animo ular yordamida topilgan yechimlar o'ziga xosligi bilan ajralib turadi;

- topilgan yechimga muqobil tarzda masala hal qilinishining qarama-qarshi usuli hamisha mavjud bo'ladi;

- biron-bir kashfiyotchilik vazifasi xulq-atvor va mushohada yuritishning ma'lum anglab etilgan yoki anglab etilmagan usuli, strategiyasi yoki taktikasisiz hal qilinmagan.

Evristik qoidalar evristiklikning atributivligini, ya'ni u faoliyat jarayonining har qanday subyektiga xosligini, shuningdek, ijodiy imkoniyatlar rivojlantirilishi va o'zlashtirilishi mumkinligini qayd etadi. Shu narsa shubhasizki, ijodiy, evristik jarayon kashfiyot vazifasini ta'riflashdan boshlanadi. U ma'lum va noma'lum, mavjud va izlanayotgan, bilim va bilmaslik o'rtasidagi bo'g'indir.

Qonun tushunchasining tahlili. Qonun – bu moddiy va ma'naviy hodisalarning ularning harakat va rivojlanish xususiyati va yo'nalishini belgilovchi obyektiv, muhim, zaruriy, barqaror va umumiy aloqasi.

SHuni e'tiborga olish lozimki, ilmiy adabiyotlarda «qonun» tushunchasidan tashqari «qonuniyat» tushunchasi ham ishlatiladi. Bular ayniy tushunchalar emas. Ular bir tartibli tushunchalardir, chunki ularda obyektiv borliqda mavjud bo'lgan zaruriy, obyektiv, umumiy aloqalar aks etadi. Ammo qonuniyat qonunga qaraganda kengroq tushunchadir. Qonun muayyan sharoitda o'zini qat'iy va muqarrar tarzda namoyon etsa, qonuniyat bir qancha qonunlarning o'zaro aloqasi, o'zaro ta'siri sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, ijtimoiy hodisalarni tahlil qilish chog'ida qiymat qonuni yoki ishlab chiqarish munosabatlari rivojlanishining muayyan darajasiga ishlab chiqarish kuchlarining

muvofiqligi qonunining aniq ko'rinishlari haqida ham, obyektiv qonuniyat sifatidagi jamiyatning faol rivojlanishi haqida ham gapirish mumkin.

Yuqorida keltirilgan ta'rif hamma qonunlarga tegishli. Ammo qonunlar har xil bo'ladi. Xususan, asosiy va ikkinchi darajali, dinamik va statik qonunlar, tabiat va jamiyat qonunlari, maxsus va umumiy qonunlar farqlanadi. Borliq qonunlari haqidagi ta'limot sifatidagi dialektikani umumiy (universal) qonunlar qiziqtiradi, chunki ular, birinchidan, faoliyatning barcha sohalariga xos, ya'ni tabiat, jamiyat va bilishda amal qiladi; ikkinchidan, harakat va rivojlanishning teran asoslarini yoritib beradi, aniqroq aytganda, rivojlanish nima uchun, qay tarzda, qaysi yo'nalishda yuz beradi, degan muhim savollarga izchil javob beradi.

Dialektika borliqning umumiy qonunlari haqidagi ta'limot sifatida obyektiv dunyo tinimsiz harakatda, o'zgarishda va rivojlanishda bo'lishidan kelib chiqadi. Dialektikaning bu qoidasi uning ikkinchi tamoyili -- rivojlanish tamoyilida qayd etiladi. Ammo rivojlanishni ko'rish va uning mavjudligini tan olishning o'zi kifoya qilmaydi. «Rivojlanish» tushunchasining mohiyat va mazmuni haqida aniq tasavvur hosil qilish talab etiladi. Biroq har qanday jism va jarayon dastlab shakllanadi. Shu bois, dastlab shakllanish va o'zgarish g'oyasining tahliliga to'xtalamiz.

Shakllanish – narsalar va hodisalarning o'zgaruvchanligini ifodalovchi falsafiy kategoriya. U asosan uch xil ma'noda ishlatiladi:

a) rivojlanish kategoriyasining sinonimi sifatida;

b) jarayonlar va hodisalarga turtki beruvchi omillarning yuzaga kelish jarayonining ifodasi sifatida;

v) predmetning «dastlabki shakllanish» jarayoni tavsifi sifatida, vujudga kelish va yo'q bo'lish, borliq va yo'qlikning yagonaligini o'zida ifodalovchi jarayon sifatida.

Shakllanish jarayonida eskidan yangiga o'tish, uning o'sishi, mustahkamlanishi va rivojlangan yaxlit tizimga aylanishi amalga oshadi. Dunyoda hamma narsa vujudga kelishi va yo'q bo'lishini payqagan qadimgi mutafakkirlar bu xossani mutlaqlashtirganlar, o'zgarish barqarorlikni, muayyan o'zgarmas jihatning saqlanishini ham nazarda tutishini anglamaganlar. Aks holda, holati o'zgargan eski bilan yangining o'rtasida hech qanday aloqa bo'lmasa, qanday o'zgarish haqida va nimaning o'zgarishi haqida gap borishi mumkin? Bu yerda o'zgargan narsa yoki hodisaning o'zi yo'q, demak, o'zgarish ham mavjud emas. Shakllanish mutlaqlashtirilishi mumkin emas, zero, u o'zgarish, eskidan farq qiladigan yangining vujudga kelishidir. Shakllanish bir narsaning o'zgarishi natijasida boshqa narsaga aylanish

jarayonini aks ettiradi, lekin bunda narsaning o'zi umuman mavjud bo'lgan narsa sifatida saqlanib qoladi. Faqat konkret borliq o'zgaruvchan va shakllanadi (xuddi shuningdek, zavol topadi), lekin bu mutlaq borliqdir, zero, umuman borliq o'zgarmasdir.

O'zgarish – moddiy obyektlarning o'zaro aloqaga kirishish jarayoni va uning natijasi. moddiy tuzilmalar aloqalari navbatdagi shaklining amalda aktuallashuvi. Bizni qurshagan dunyo shakllarining rang-barangligini va undagi aloqalarning rang-barangligini aniqlash kuzatuvchan inson uchun unchalik qiyin ish emas. Ammo shakllarning bunday rang-barangligining konkret, umumiy sababini va harakat shakllaridan biri – o'zgarishning mohiyatini tushuntirish talab etiladi.

Ma'lumki, dialektikada hodisaning mohiyati deganda mazkur hodisani vujudga keltirgan qarama-qarshiliklarning haqiqiy munosabati, ya'ni qarama-qarshiliklar birligi va kurashi tushuniladi. Har qanday hodisa uning o'zida yoki uning sirtida muayyan narsalar o'rtasida yuz bergan o'zaro aloqalarning oqibati hisoblanadi (bunda ichki o'zaro aloqalar birinchi darajali ahamiyat kasb etadi). Ayni shu sababli biror narsaning mohiyatini aniqlash munosabatlari (birligi va kurashi) hodisani vujudga keltiruvchi sabablar, ya'ni konkret, eng avvalo, ichki qarama-qarshiliklarni topish demakdir.

Antik davr faylasufi Gesiod o'zidan oldingi besh asrdan buyon o'tgan tarixni tavsiflagan. Bunda ahvol asrdan asrga yomonlashib borgan. Tarix olijanoblik va yuksak axloq hukm surgan «oltin asr»dan boshlangan, so'ng ular tanazzulga yuz tutgan «kumush asr» kelgan. Tarixiy jarayon mutlaqo axloqiy tubanlikni namoyish etuvchi «temir asr» bilan yakunlangan. Gesiodning fikr-mulohazalarida pregress g'oyasi aniq ko'zga tashlanadi. Uning yondashuvi aniq va tushunarli: u o'sha davr jamoa tuzumi inqirozga yuz tutgan zamonda yashagan va uning fikr-mulohazalarida aynan eski jamiyatga xos ma'naviy-axloqiy negizlarning emirilishi o'z ifodasini topgan. Qizig'i shundaki, Gesiodning ushbu fikri o'z davridan nolib yuradigan odamlarga shunchalik ma'qul bo'lganki, u yashagan davrdan ikki ming yildan ko'proq vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, bu mulohaza haligacha odamlar orasida «Yildan yilga ahvol battar» degan ibora tarzida saqlanib qolgan. Agar shunday bo'lganida edi, bu olamda o'shandan buyon hech vaqo qolmagan, balki Yerning o'zi ham yo'qolib ketgan bo'larmidi?

Umuman olganda, progress rivojlanish sur'atlarining o'sib borishi bilan tavsiflanadi va u tarixiy rivojlanishning obyektiv qonuni sifatida qabul qilinadi. Ammo jahonning tarixiy rivojlanish jarayonini tangliklar va inqirozlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Dunyoni mutlaqo tartibli holda ko'rish, tabiiy tarixiy

jarayonni umumiy, faqat ijobiy manzaralarda ifodalash istagi nazariy prognozlardan ham ko'ra ko'proq utopik (xom xayol), amalga oshmaydigan loyihalar sohasiga taalluqlidir.

Kishilik jamiyatining quyidan yuqoriga tomon rivojlanishi doimo ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'langan bo'lsa-da, tarixiy taraqqiyotning asl mohiyati, qonunlari va harakatlantiruvchi kuchlari uzoq vaqtgacha ma'lum bo'lmagan. Idealizm g'oyalari bilan ruhlangan faylasuf va sotsiologlar progress manbaini ma'naviy negizdan, aql-zakovatning takomillashish qobiliyatidan, axloq hamda huquqiy g'oyalarning rivojlanish darajasidan izlaganlar. Ammo bu oliy ma'naviy kuchlarni rivojlanishga nima majbur qilishi tushunarsiz bo'lib qolgan.

Rivojlanishning fatalistik talqini, ya'ni progressni muqarrar jarayon deb tushunish faollikni susaytiradi, hayotga tomoshabin bo'lib qarash, voqelikni loqayd kuzatishga yo'naltiradi.

Rivojlanishning volyuntaristik talqini jahon tarixining obyektiv qonunlarini inkor etish, o'z xohish-irodasini stixiyali tarzda ifodalash, ijtimoiy rivojlanishni erkin baholash bilan bog'liqdir.

Falsafiy yondashuv tarixiy taraqqiyot ildizlarini moddiy ishlab chiqarish sohasidan, iqtisodiyotdan izlash kerak, degan g'oyani ilgari suradi. Bunda inson va u yaratgan mehnat qurollarini o'z ichiga olgan jamiyatda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi ijtimoiy taraqqiyotning oliy obyektiv mezon sifatida tan olinadi. Muayyan ijtimoiy tuzumning progressivligi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi bilan belgilanadi.

Bunda ishlab chiqarish kuchlari jamiyatning rivojlanish darajasini pirovard natijada, umumbashariy tarixiy miqyosda, umumiy tarzda belgilaydi, deb hisoblanadi. Go'yoki ishlab chiqarish kuchlari erishgan har bir daraja juda ko'p turli imkoniyatlarni yaratadi va ijtimoiy harakat yo'li ko'pgina holatlarga, xususan, ijtimoiy faoliyat subyekti tanlagan tarixiy yo'lga bog'liq bo'ladi.

Bugungi tarix taraqqiyotni ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasiga bevosita bog'lash mumkin emasligini, ustqurnaviy hodisalar iqtisodiyotga nisbatan ancha mustaqil ekanligini ko'rsatdi.

Rivojlanish ochiq tizimning mavjudligi va evolyusiyasi, bir tomondan, uning ichki tuzilishiga, boshqa tomondan esa - uning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasiga bog'liq. Bu o'zaro aloqa jarayonida uning entropiyasi ko'payishi ham, o'zgarishsiz qolishi ham, kamayishi ham (atrof muhitda entropiyaning o'sishi hisobiga) mumkin.

Entropiyaning kamayishi tizimning differensiyalanishi, tizim strukturasi murakkablashuvi va uyushqoqlik darajasining ortishi bilan bog'liq.

Tizimning uyushqoqlik darajasini aniqlash uchun quyidagi mezonlardan foydalaniladi:

- strukturaviy mezonlar – tizimning murakkablik darajasi, tizim elementlari va ularning o'rtasidagi aloqalarning rang-barangligi va h.k.;

- energetik mezonlar – tizim faoliyatining samaradorlik ko'rsatkichlari (muayyan maqsadga erishish uchun qanday modda va energiya sarflari talab etilishi bilan belgilanadi);

- informatsion mezonlar – sirdan olinuvchi va tizimda aylanuvchi axborot miqdori va sifati, shuningdek, axborotni qayta ishlash va undan boshqaruv tizimlarida foydalanish usullari va h.k.

Evolyusiya qilayotgan, uyushqoqlik darajasi o'sib borayotgan tizimlar rivojlanayotgan tizimlar hisoblanadi.

Ammo shuni e'tiborga olish lozimki, har qanday konkret tizim o'z tarixiga ega, bu tarixning esa boshi va oxiri bor. Bu tarixda tizimning u paydo bo'lganidan keyingi hayoti avvaliga uyushqoqlikning qandaydir oliy darajasigacha (yunon. «akme» - cho'qqi) o'sib boradi, so'ngra uyushqoqlik darajasi pasaya boshlaydi, tizimning strukturasi soddalashadi, tartibsizlik kuchayadi va mazkur jarayon tizimning halok bo'lishi bilan tugaydi.

Rivojlanish tushunchasi adabiyotlarda ikki xil ma'noda qo'llaniladi. Keng ma'nodagi rivojlanish tushunchasi tizimning hayot siklini to'la qamrab oladi (va ayni holda uning rivojlanishidagi o'sish va pasayish to'g'risida so'z yuritiladi). Tor ma'nodagi rivojlanish deganda esa faqat evolyusiyaning o'sish jarayoni tushuniladi (bu holda pasayish jarayoni rivojlanishga zavol topish va tanazzul jarayoni sifatida qarama-qarshi qo'yiladi).

Rivojlanish tushunchasiga u boshqa ma'lum tushunchalar – «o'zgarish» va «harakat» bilan o'zaro nisbatlash yo'li bilan ta'rif berish mumkin. O'zgarish – bu narsalar, hodisalarning bir holatdan boshqa holatga o'tishi. U «barqarorlik»ka zid va aniq yo'nalishli – progressiv yoki regressiv xususiyat kasb etadi. Progress yoki taraqqiyot – materiya tuzilishining quyi shakllaridan oliy shakllariga, soddadan murakkabga o'tish. Bunga teskari yo'nalishda yuz beruvchi jarayon regress deb ataladi.

«Harakat» tushunchasini dialektika materiyaga tatbiqan «umuman o'zgarish» sifatida tavsiflaydi, ya'ni u dunyoda yuz beruvchi barcha jarayonlarni, ularning mazmunidan qat'i nazar qamrab oladi. Harakat o'z hajmiga ko'ra rivojlanishga qaraganda kengroq tushuncha, lekin rivojlanish o'zining konkret mazmuniga ko'ra harakatga qaraganda chuqurroq. Rivojlanishni harakat fenomenidan quyidagi jihatlar yordamida farqlash mumkin:

a) vaqtda aniq yo'nalishga egalik – o'tmishdan hozirgi davr orqali kelajakka qaratilganlik;

b) jarayonning ortga qaytmasligi, ya'ni o'zgaruvchi real narsalar, hodisalar o'z individual jihatlarida betakroridir;

v) rivojlanish jarayonida yangi, ya'ni ilgari mavjud bo'lmagan narsaning paydo bo'lishi;

g) rivojlanishning qonuniy xususiyati, u muayyan qonunlarga bo'ysunishi.

Shunday qilib, rivojlanish umuman o'zgarishning muayyan shakli, harakatning alohida turi bo'lib, unga moddiy obyektlarning qonuniy, yo'naltirilgan, orqaga qaytarib bo'lmaydigan, sifat o'zgarishlari xosdir.

Rivojlanish bilan yuzaki tanishish u bir yo'nalishli xususiyatga ega va g'olibona olg'a siljishdan iborat, degan tasavvur uyg'otishi mumkin. Amalda bunday emas. Bunga ishonch hosil qilish uchun ba'zan ayniylashtiriladigan «rivojlanish» va «taraqqiyot» tushunchalarini o'zaro nisbatlash kifoyadir.

Rivojlanishning dialektik konsepsiyasi quyidagi jihatlariga alohida e'tiborni qaratadi:

Rivojlanishning umumiy qonunlari. Hodisalarni tavsiflashdan ularning mohiyatini anglab yetishga o'tish hodisalarda umumiy jihatlarni topishni talab etadi. Bunda vazifa turli hodisalar o'rtasida umumiy jihatlarni topishdangina iborat emas. Hodisalarni birlashtiruvchi va ularning birligini belgilovchi asosni tushunib etish zarur. Bu asos – hodisalarni «biriktiruvchi» va ularni bir-biriga yo'ldosh bo'lish, uyg'unlashish va muvofiqlashishga majbur qiluvchi amalda mavjud bo'lgan barqaror aloqani aks ettiruvchi qonundir.

Qonunlarni bilishga hodisalarni ilmiy o'rganish natijasida erishiladi. Odatda, bu olimlarning tafakkurdan uzoq zahmat chekishni talab etuvchi juda og'ir ishdur. Voqelikning biron-bir qonunini aniqlash uchun olim o'rganilayotgan hodisalar haqidagi dastlabki ma'lumotlarning ko'p sonli to'plamlariga tayanishiga to'g'ri keladi. Bu ma'lumotlar shunday tartibga solinishi va umumlashtirilishi lozimki, hodisalarning mazkur sohasi asosiy elementlar va munosabatlarni farqlash imkonini beradigan tizim sifatida namoyon bo'lsin. Shundan so'ng elementlarning rang-barang munosabatlari orasida tizimning va tizim ayrim elementlarining har qanday o'zgarishlarida saqlanib qoluvchi umumiy, o'zgarmas, invariant aloqalarni aniqlash talab etiladi.

Voqelik qonunlari bizning ongimizdan, biz ularni bilish-bilmasligimizdan qat'i nazar mavjud va amal qiladi.

Fan qonunlari odamlar tomonidan anglab etilgan voqelik qonunlarining ongimizdagi in'ikosi. Har bir fan voqelikning muayyan sohasini o'z predmeti sifatida o'rganar ekan, mazkur sohada amal qiluvchi qonunlarni aniqlaydi. Ilmiy nazariya bilan qamrab olingan soha qancha keng bo'lsa, uning qonunlari shuncha umumiy bo'ladi. Fanda qonunlarning umumiylik darajasiga ko'ra murakkab ierarxiyasi mavjud. Umumiylik darajasi pastroq bo'lgan qonunlar umumiyroq qonunlarning ayrim ko'rinishlari sifatida amal qiladi va so'nggi zikr etilgan qonunlardan ularning oqibatlarini sifatida keltirib chiqariladi.

Masalan, Arximed qonuni uchun suyuqlik va unga solingan jism, og'irlik kuchining mavjudligi bazis sharoitlar hisoblanadi. Bu sharoitlarga nisbatan Arximed qonuni noinvariantdir: ular mavjud bo'lmasa, qonun amal qilmaydi. Bu yerda suyuqlikning tarkibi va solishtirma og'irligi, jismning fizik tuzilishi va shakli lokal sharoitlar hisoblanadi. Ularga nisbatan qonun invariantdir. Ammo uning amal qilishi turli natijalarda aks etishi mumkin: ayrim hollarda jism suvda suzadi, ayrim hollarda esa – u cho'kib ketadi.

Falsafa qonunlari tabiat va jamiyatda insonning ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan biri ikkinchisini taqozo qiluvchi qonunlardir. Falsafa qonunlari tizimida dialektik ziddiyatlilik qonuni markaziy o'rinni egallaydi. Qonunning muhim jihatlarini aniqlash uchun uning asosiy kategoriyalarini ko'rib chiqish kerak. Tahlilni qarama-qarshilik tushunchasidan boshlaymiz.

Qarama-qarshiliklar birligi qonuni. Qarama-qarshilik – narsalar va hodisalardagi bir-birini taqozo qiluvchi va bir-birini istisno etuvchi tomonlar, xossalar, tendensiyalar, jarayonlarni aks ettiruvchi falsafiy kategoriya (assimilyasiya – dissimilyasiya, o'zgaruvchanlik – tug'malik, ishlab chiqarish – iste'mol qilish, yaxshilik – yomonlik va sh.k.). Qarama-qarshiliklar – o'zaro bog'lanishli bo'lgan tushunchalar. Turli jihatlardan olingan taqdirda, ular o'zaro birlikni tashkil etmaydi va bir-biriga zid bo'lmasligi mumkin.

Qarama-qarshiliklar o'rtasida ikki xil munosabat mavjud: yagonalik munosabati va qarshi harakatga doir munosabat. (qonunning klassik ta'rifida «kurash» atamasi ishlatiladiki, u qonunning mohiyatini soddalashtiradi, chunki mazkur atama ko'proq jamiyatga tegishlidir.)

Qarama-qarshilik birligi nima? Birinchidan, qarama-qarshiliklar birligi – bu ularning uzviyligi. Har bir qarama-qarshilik boshqa bir qarama-qarshilikning mavjudlik sharti hisoblanadi. Ular alohida-alohida mavjud bo'lishi mumkin emas (agar qarama-qarshiliklardan biri yo'q bo'lsa, ularning ikkinchisi ham yo'q bo'ladi). Ikkinchidan, qarama-qarshiliklar birligi ular bir-birini taqozo etgan va bir-biriga o'tgan holdagina muayyan mazmun kasb etadi. Har qanday qarama-qarshilik o'zida mavjud bo'lmagan, lekin boshqa qarama-

qarshilikda mavjud bo'lgan jihatga muhtoj bo'ladi. Ular bir-biri bilan o'zaro ta'sirga kirishadi. Qarama-qarshiliklar bir-biriga ta'sir ko'rsatish orqali bir-biriga o'tadi. Bu qarama-qarshiliklar makonda bir-biridan ajratilgan, turli jinsli hodisalar sifatida mavjud bo'lmashligini, ularning har biri o'zida boshqasining muayyan jihatini mujassamlashtirishini anglatadi (masalan, o'quv jarayoni o'qituvchi va talablar mavjudligini nazarda tutadi).

Qarama-qarshiliklar birligi narsaning barqarorligini aks ettiradi va nisbiy, o'tkinchi hisoblanadi. Qarama-qarshiliklarning kurashi mutlaq xususiyat kasb etadi, u hech qachon to'xtamaydi.

Ziddiyatlar – narsa yoki hodisa qarama-qarshi tomonlarining bir-birini istisno etish va bir-biriga o'tish munosabatlaridir. Ziddiyatlar borliqning barcha hodisalari va jarayonlariga xos bo'lib, o'zgarish va rivojlanishning manbai, harakatlantiruvchi kuchi sifatida amal qiladi. Ayni shu sababli ziddiyat dialektik ziddiyatlilik qonunining mohiyatini yoritib beruvchi bosh kategoriya hisoblanadi. Ziddiyat – bu qarama-qarshiliklar munosabatigina emas, balki ularning tarqalish jarayoni hamdir. SHu tufayli ham, Gegel g'oyalari asoslanib, ziddiyat tarqalishining quyidagi bosqichlari (fazalari) farqlanadi: ayniyat, tafovut, qarama-qarshilik, ziddiyat va asos (ya'ni ziddiyatning echilishi).

Dialektik ziddiyat – bir-birini istisno etuvchi qarama-qarshiliklarning bilvosita birligidir. Qarama-qarshiliklar – ziddiyatlarning negizi, bog'lovchi bo'g'inlar esa – ularni yechish mexanizmidir. Quyidagi dalillar bog'lovchi bo'g'inlar roli va qarama-qarshiliklar tushunchasiga misol bo'lishi mumkin: Irsiyat va o'zgaruvchanlik qutblarida nafaqat organizmning avvalgi holati, balki o'zlashtirilgan yangi belgilari ham saqlanishini ta'minlovchi genetik kod bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi. Ijtimoiy hayotda jamiyatning o'ta boy va o'ta qashshoq qatlamlari qarama-qarshiliklari o'rtasida bog'lovchi bo'g'in vazifasini o'rta sinf bajaradi. O'rta sinf mamlakat aholisining aksariyat qismini tashkil etishi lozimligi, aks holda jamiyat holati doimo beqaror bo'lishini Aristotel qadim zamonlardayoq qayd etgan. Zero, mayda mulkdorlar olgan daromadining bir qismini o'z ishini rivojlantirishga yo'naltiradi, bozor kon'yunkturasini o'rganadi va unga juda tez moslashadi, bozorni zarur tovarlar va xizmatlar bilan boyitadi. Yana bir misol – shaxs va jamiyat munosabatlari. Ma'lumki, shaxs va jamiyat qarama-qarshiliklar hisoblanadi, shaxs a'zo bo'lgan ijtimoiy guruhlar ularning o'rtasida bog'lovchi bo'g'in sifatida amal qiladi. Bu va boshqa dalillar bilishda ichki qarama-qarshiliklar mavjudligini ham, bog'lovchi bo'g'inlarni ham hisobga olish muhim ekanligini ko'rsatadi. XX asr 30-yillarining boshida ingliz fizigi Poi Dirak pozitronlar, ya'ni elektronlarga o'xshash, lekin musbat

zaryadga ega bo'lgan zarralar mavjudligini bashorat qildi. Garchi olim o'z nazariyasida biron-bir xato topmagan bo'lsa-da, aksilzarralar mavjudligiga uning ishonchi yuq edi.

Shunday qilib, qarama-qarshiliklar aloqasi va ziddiyatlarni yechishning bir-biri bilan bilvosita bog'liqligi umumiy xususiyat kasb etadi, aloqa usuli esa bog'lanish xususiyati bilan belgilanadi. Bog'lovchi bo'g'inlarning o'zi ziddiyat qarama-qarshi a'zolari xossalariining uyg'unligidan tashkil topadi.

Ziddiyatlarning rivojlanish jarayoniga yanada chuqurroq kirish uchun ularning tarqalish bosqichlari (fazalari)dan tashqari, ularning holatlarini ham farqlash zarur. Predmetli-moddiy, «tilgan» ziddiyatning holati deganda qarama-qarshiliklarning amal qilish usuli, «birligi va kurashi»ning namoyon bo'lish xususiyati tushuniladi. Ayni shu xususiyat bu qarama-qarshiliklarning rivojlanish xususiyati va faollik darajasini belgilaydi. Ziddiyatning rivojlanish jarayonida bosqichlarni yoki tarqalgan, «tilgan» ziddiyatni tavsiflovchi holatlarni ham farqlash mumkin. Ijtimoiy tizimlarga tatbiqan ziddiyatlarning rivojlanish bosqichlariga nisbatan bunday yondashuv ularning quyidagi holatlarini aniqlash imkonini beradi: garmoniya, disgarmoniya, konflikt.

Shuni qayd etish muhimki, ziddiyatlar rivojlanayotgan har qanday tizimda mazkur tizim mavjudligining boshidan oxiriga qadar mavjud bo'ladi. Holatlar, miqdor ko'rsatkichlari, qarama-qarshiliklarning o'zaro aloqasi xususiyati, ularning tizimdagi roliga o'zgaradi.

Ziddiyatlarning turlari. 1) namoyon bo'lish shakliga ko'ra – ichki va tashqi ziddiyatlar;

2) rivojlanishdagi roliga ko'ra – asosiy va ikkinchi darajali ziddiyatlar;

3) vujudga kelish xususiyatiga ko'ra – zaruriy va tasodifiy ziddiyatlar;

4) jamiyatdagi tipiga ko'ra – antagonistik va noantagonistik ziddiyatlar farqlanadi.

Asosiy ziddiyatlar strukturaning qarama-qarshi tomonlari o'rtasida, ikkinchi darajali ziddiyatlar esa – bog'lovchi bo'g'inlar o'rtasida yuzaga keladi. Asosiy ziddiyatlar sifatli, muhim va zarurdir. Asosiy ziddiyatlarsiz predmet, uning sifat jihatidan muayyanligi va yaxlitligi mavjud bo'lmaydi. Ikkinchi darajali ziddiyatlar tasodifiy xususiyat kasb etadi, ularning borligi yoki yo'qligi predmetning sifatini o'zgartirmaydi. zaruriy ziddiyatlar – bir lahzalik ziddiyatlardir: ular ichki yoki tashqi, asosiy yoki ikkinchi darajali bo'lishi mumkin. Masalan, inson hayoti qil ustida turadigan avtomobil halokati yuz bergan paytda barcha ichki ziddiyatlar (psixologik konfliktlar, stresslar va fiziologik patologiyalar) ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Borliqning ichdan ziddiyatligi – obyektiv hodisa, tabiat va jamiyatning asosiy va umumiy xossasidir. Har bir inson hayotiga kelsak, u ziddiyatlar bilan har kuni to'qnash keladi, qarorlar qabul qiladi, baholar beradi, o'z qilmishlaridan pushaymon bo'ladi, ko'pincha yo'l qo'ygan xatolaridan afsus chekadi. Har qanday voqea, vaziyat, taxminning ichki ziddiyatlarini ko'rib, o'zi qabul qilayotgan qarorlarning ijobiy va salbiy tomonlarini taroziga solish tafakkurning yetuklik belgisidir.

Dialektika tizimida bu qonunning markaziy o'rni nima bilan belgilanadi? Birinchidan, bu qonun har qanday harakat va rivojlanish manbaini yoritadi, ya'ni rivojlanish nazariyasining eng muhim savollariga javob beradi. Ikkinchidan, bu qonun dialektikaning qolgan barcha qonunlari va kategoriyalarining asosi hisoblanadi. Ko'rsatilgan qonunlar va kategoriyalarning har birida biz birlik va kurashi munosabati bilan bog'liq bo'lgan qarama-qarshiliklarga duch kelamiz. Uchinchidan, dialektik ziddiyatlilik qonuni yagonani tafakkurda ikkilantirish va uning qarama-qarshiliklarini ularning tahlilini sintez bilan birlashtirish orqali o'rganishni talab qilib, bilish dialektik metodining bosh mazmunini belgilaydi.

Rivojlanish manbaini yorituvchi dialektik ziddiyatlilik qonunidan farqli o'laroq, miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishi qonuni rivojlanish jarayonining mexanizmini yoritadi, u qay tarzda va qanday shakllarda amalga oshirilishini ko'rsatadi (Bu qonunning xususiyatini, u qanday namoyon bo'lishi va amal qilishini aniqlash uchun uning asosiy tushunchalari: sifat, miqdor, me'yor, sakrashning mazmunini yoritish talab etiladi).

Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi qonuni. Hodisalarga makon-vaqt mezonni nuqtai nazaridan tavsif berish jarayonida «qayerda?» va «qachon?» savollari birinchi o'ringa chiqadi. Ularni bilishga nisbatan boshqa bir yondashuv «nima?» savoli bilan bog'liq. Ma'lum joyda va ma'lum vaqtda mavjud bo'lgan mazkur hodisa nimadan iborat? U qanday xossalarga bilan tavsiflanadi? Boshqa hodisalardan uning farqi nimada va qay jihatdan ularga o'xshash? Bunday savollarga javob hodisalarni sifat va miqdor jihatidan tavsiflash orqali beriladi. Mazkur tavsif predmeti sifat va miqdor kategoriyalari bilan ifodalanadi. Eng sinchkov tahlil ham hodisada sifat yoki miqdor jihatidan tavsiflash mumkin bo'lmagan narsani aniqlash imkonini bermaydi. Binobarin, sifat va miqdor – hodisaning qoldiqsiz «parchalanuvchi» ikki tomonidir.

Miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishi qonuni rivojlanish jarayonining mexanizmini yoritadi, u qay tarzda va qanday shakllarda amalga oshirilishini ko'rsatadi. Bu qonunning xususiyatini, u qanday namoyon bo'lishi

va amal qilishini aniqlash uchun uning asosiy tushunchalari: sifat, miqdor, me'yor, sakrashning mazmunini yoritish talab etiladi.

Sifat narsalarga xos va ularning borlig'i bilan ayniy bo'lgan hamda ularni muayyan aloqalar tizimidagi boshqa narsalardan farqlash imkonini beradigan o'ziga xos xususiyatni aks ettiradi. Narsalarning sifati ularning chekliligi bilan uyg'un bog'liq, zero, mazkur sifat yo'q bo'lishi bilan narsaning o'zi ham yo'q bo'ladi, u boshqa narsaga aylanadi. Sifat – narsaning ichki xususiyati, predmetni mazkur jihatdan farqlash uchun zarur va etarli bo'lgan xossalarni majmui. Sifat – xossalarning oddiy majmui emas, balki ularning muayyan yaxlitlikdan o'rin olgan va predmetning alohida mohiyat sifatida mavjudligini belgilovchi tizimidir. Predmetlarning munosabatlari va aloqalarining rang-barangligi ayni bir predmetda qarama-qarshi xossalarni va sifatlar mavjudligini izohlaydi. Bir jihatdan yengil narsa boshqa bir jihatdan og'ir bo'ladi, bir aloqada oq narsa boshqa bir aloqada qora bo'ladi va h.k. Masalan, suv va bug' bir-biridan sifat jihatidan farq qiladimi yoki miqdor jihatidanmi? Moddaning agregat holatini taqqoslaydigan bo'lsak, suv va bug' sifat jihatidan farq qiladi. Taqqoslash suv va bug'ning kimyoviy tarkibini aniqlashni nazarda tutsa, ularning o'rtasida miqdoriy farq mavjud bo'ladi. Ammo har qanday narsa bir jihatdan bitta sifatga va turli jihatlardan ko'plab sifatlariga ega bo'ladi

Har qanday predmet miqdor va sifat qarama-qarshiliklarining muayyan sintezidir. Uning borlig'i obyektga xos bo'lgan muhim xossalarni saqlashni nazarda tutadi. Olamning ko'p sifatli bog'liqlik uning elementlari nisbatan barqarorligi va mustaqilligi bilan ta'minlanadi. Ammo olam, shu jumladan har qanday predmet muttasil o'zgarishda bo'ladi. Hech narsa boqiy emas. Butun borliq qachondir paydo bo'lgan va qachondir halok bo'ladi. Dunyo o'zgaradi va ayni zamonda o'zligini saqlab qoladi, o'z-o'ziga nisbatan ayniy bo'ladi.

Me'yor – predmet borlig'ining chegarasi. U miqdor va sifatning shunday bir birligiki, bunda muayyan sifat faqat muayyan miqdor bilan bog'liq. Me'yor – bu miqdor ko'rsatkichlari yoki o'zgarishlarining tegishli sifat mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan muayyan oralig'i hamdir, Me'yor – bu shunday bir chegaraki, unda miqdor o'zgarishlari narsaning sifatiga putur etkazmaydi. Gegel fikricha, «Hamma narsa o'z me'yoriga ega, ya'ni miqdor jihatidan aniqdir».

Miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro bog'liqligi haqidagi qoida umumiy ahamiyat kasb etadi. U atrof borliqning barcha narsalari va hodisalariga nisbatan o'rinli, ya'ni dialektika qonuni kuchiga ega. U quyidagicha ta'riflanadi: miqdor va sifat o'zgarishlarining bir-biriga o'tishi qonuni narsaning miqdor va sifat tomonlarining shunday bir o'zaro aloqasini aks ettiradiki, uning ta'sirida miqdor o'zgarishlari me'yor chegarasidan chetga

chiqib, albatta tub sifat o'zgarishlariga sabab bo'ladi, bu sifat o'zgarishlari esa, o'z navbatida, yangi miqdor ko'rsatkichlariga olib keladi. Bu qonunga muvofiq rivojlanish bir-biridan farq qiladigan. lekin o'zaro bog'langan ikki bosqich – uzluksizlik va uzluksizlikning birligi sifatida yuz beradi. Rivojlanishda uzluksizlik – bu juda sust, ko'zga ko'rinmas miqdor o'zgarishlari bosqichi. Rivojlanishda uzluksizlik sakrash deb ataladi.

Sakrash-bu bir sifatning boshqa sifatga aylanish vaqti, shakli, usuli, miqdor o'zgarishlarining uzluksizligi, bosqichma-bosqichligidagi uzilishdir. Masalan, sakrash-bu Yerda hayotning paydo bo'lishi, hayvonlar dunyosidan insonning ajralib chiqishi, bir ijtimoiy tuzum o'rniga boshqa ijtimoiy tuzum kelishi, buyuk ilmiy va texnikaviy kashfiyotlardir. Har qanday sakrash rivojlanishda o'tish davrini tavsiflaydi. O'z tabiatiga ko'ra u doim ziddiyatlidir, chunki yangining tug'ilishidan ham, eskining qarshiligidan ham dalolat beradi.

Sakrashlarning shakllari rang-barang bo'lib, rivojlanayotgan hodisaning tabiati, shuningdek, unda sifat o'zgarishlari yuz berayotgan konkret sharoit bilan belgilanadi. Sakrashlar:

- 1) o'zgarishning davomligiga ko'ra (jadal, sust);
 - 2) o'zgarish shakliga ko'ra (bir karra, ko'p karra);
 - 3) o'zgarishning chuqurlik darajasiga ko'ra (qisman, to'liq);
 - 4) o'zgarishning yo'nalishiga ko'ra (progressiv, regressiv, yo'nalishsiz)
- farq qiladi.

Sakrashlarni tahlil qilish chog'ida «evolyusiya», «inqilob», «islohot» kabi atamalar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. «Evolusiya» tushunchasi keng va tor ma'nolarda qo'llaniladi. Keng ma'nodagi «evolyusiya» asta-sekin rivojlanish jarayoni bo'lib, u miqdor o'zgarishlarinigina emas, balki sifat o'zgarishlari, shu jumladan inqiloblarni ham o'z ichiga oladi. Tor ma'noda «evolyusiya» deganda inqilobdan, uning tayyorlanishidan oldingi davr tushuniladi. «Inqilob» tushunchasi ijtimoiy hodisalarni tavsiflash uchun ishlatiladi va jamiyatni asta-sekin emas, balki tubdan o'zgarish yasaydigan sakrashdir. Islohot jamiyat hayotining biron-bir muhim tomonini o'zgartirish bo'lib, bunda uning iqtisodiy va davlat tartibi asoslari saqlanib qoladi.

Inkorni-inkor. Inkorni-inkor qonunining mohiyati nimadan iborat? Ayni bir atama bunday ketma-ket qo'llanilishining ma'nosi nimada? Inkor kategoriyasi rivojlanayotgan obyekt tarixidagi bir lahzanigina tavsiflaydi. Bitta inkor harakati o'zgarish qaysi yo'nalishda yuz berayotgani, oldingi va keyingi voqealar oqimida u qanday ahamiyatga ega ekanligini, yuz bergan voqeaning mazmunini aniqlash uchun doim ham imkoniyat yaratavermaydi. Boshqacha

aytganda, inkorni-inkor tushunchasi rivojlanish jarayonining muhim xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Avval «inkor» kategoriyasining mazmunini aniqlaymiz. Inkor nima? Unga ikki xil – metafizik va dialektik munosabat mavjud.

Metafizik «inkor» asosiy e'tiborni eskining yo'q bo'lishiga qaratadi, yangining saqlanishi va uni yaratish jarayonlarini deyarli e'tiborga olmaydi. Shunday qilib, metafizik inkor – inkor qilish rad etish, yo'q qilishni anglatadi.

Dialektik inkor eski sifatdan yangi sifatga o'tish bo'lib, bunda eski sifatning muayyan tomonlari, mazmuni va funksiyasining elementlari o'zgargan ko'rinishda yangi sifatga o'tadi. Dialektik inkor – bu narsani butunlay yo'q qilish emas, balki eski sifatning ba'zi bir jihatlarini saqlagan va o'zgartirgan holda uni yangi narsaga aylantirishdir. U yangi va eski sifat o'rtasida aloqa mavjudligidan dalolat beradi. Dialektik inkor uch muhim jihat bilan tavsiflanadi:

- 1) eskini vayron qilish, buzish;
- 2) eskining elementlarini saqlash (vorisiylik);
- 3) yangini yaratish, tuzish.

Biz inkor kategoriyasi metafizik va dialektik talqinining mohiyatini aniqladik. Endi qo'sh inkor nimadan iborat ekanligini ko'rib chiqamiz.

«Qo'sh inkorni – inkor» da rivojlanish jarayoni eski sifatni inkor qilishdan boshlanadi, uni esa oradan ma'lum vaqt o'tgach yangi sifat inkor etadi. Ammo rivojlanish qanday yuz beradi? To'g'ri (yuksalib boruvchi) chiziq bo'ylabmi yoki egri chiziq bo'ylabmi? Bu masala quruq gap emas, balki u muhim ahamiyatga ega.

Inkorni-inkor qonuni – bu shunday bir qonunki, unga muvofiq rivojlanish jarayoni yangining eskini dialektik inkor etish cheksiz zanjiridan iborat bo'ladi, bunda rivojlanish avvalgi bosqichlarining barcha muhim jihatlarini yangida saqlanadi va umuman bu jarayon hujumkor, yuksalib boruvchi yo'nalishga ega bo'ladi. Ayni vaqtda rivojlanish jarayonida uning oliy bosqichlarida avvalgi bosqichlarning ayrim jihatlarini va tomonlari sifat jihatidan yangicha asosda takrorlanadi va ayni hol to'g'ri chiziq, tutash doira bo'ylab emas, balki spiralga yaqinlashuvchi egri chiziq bo'ylab yuksalishni belgilaydi. Harakatning spiralsimonligi rivojlanishning siklligini aks ettiradi.

Falsafa qonunlarining o'zaro aloqadorligi. Dialektikaning asosiy qonunlari yagona rivojlanish jarayonining turli jihatlarini tavsiflab, alohida-alohida emas, balki uzviy dialektik birlikda amal qiladi.

Dialektik inkor rivojlanish omili hisoblanadi, chunki u bartaraf etishni o'z ichiga oladi. Gegal fikricha, bartaraf etish «ikki xil ma'no kasb etadi: u asrash,

saqlab qolishni va ayni vaqtda to'xtatish, chek qo'yishni anglatadi». Hegel talqinida inkor rivojlanish omili sifatida yashash qobiliyatini yo'qotgan narsani yo'q qilish va erishilgan rivojlanishni saqlashni nazarda tutadi. Ammo har qanday hodisa yaxlit bo'lgani bois, bartaraf etish haqidagi masalaning qo'yilishi mavxum xususiyat kasb etadi. XIX asr falsafiy ta'limotlarida bartaraf etishning tabiat va tarixdagi ko'rinishlarini erishilgan yutuqlarni o'zgartirilgan holda saqlash sifatida yoritib, bu tushunchani to'ldiradi. Yangilik va eskilikning ichki ziddiyatlariga chek qo'yish sifatidagi o'z-o'zini inkor dialektik inkorning muhim xususiyati bo'lib, bu rivojlanishning hujumkorligini belgilaydi. Bu qonun dialektikaning boshqa qonunlarini umumlashtiradi, ularni sintez qiladi.

Falsafa tarixida kategoriyalarga nisbatan turli yondashuvlar.

Dialektika kategoriyalarini tizimga solish va formal-mantiqiy fikrlashning umumiy qonunlarini ishlab chiqishga ilk urinish Aristotel ijodi bilan bog'liq. Falsafa tarixida Aristotel antik falsafani tizimga soluvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Uning «Organon» asari ishonchli, haqiqiy bilim olish vositasi sifatida qaralgan. («Organon» – lot. orqanum – qurol, asbob. Aristotel mantiqiy asarlarining umumiy nomi.) Bu asarda Aristotel, xususan, formal-mantiqiy qonunni ta'riflab, haqqoniy fikrlash ziddiyatsiz fikrlash demakdir deb ta'kidlagan. Ammo «Metafizika» asarida (lot. metaphisica – butun borliqning ilk asoslari haqidagi ta'limot) Aristotel olamning umumiy asoslariga tavsif berishga harakat qiladi va falsafiy kategoriyalar materiya, shakl, sabab, zaruriyat kabilar haqida so'z yuritadi, bu kategoriyalarga ularning ichki qaranaqarshiliklarini tushunishni nazarda tutuvchi ontologik ma'no yuklaydi. Bundan fikrdagi ziddiyat u yanglish ekanligining bosh belgisi, borliqning ziddiyatligi haqidagi ta'limot esa – u haqqoniy ekanligining bosh belgisi, degan xulosa kelib chiqadi. Dialektik mantiq ham fikrlash va bilish metodlariga qo'yiladigan talablari bajarilishi lozimligini ko'rsatadi, biroq ayni vaqtda u dialektik mantiq qonunlari nafaqat bizning tafakkurimizda, balki narsalarning o'z tabiatida ham amal qiladi, degan fikrga asoslanadi.

Yangi davr (XVII asr)da kategoriyalarning tahlili. Yangi davrda fan yanada rivojlanadi. Uning bosh vazifasini olimlar tabiat qonunlarini aniqlashda ko'radilar. Insonning aqli tabiat hodisalarining o'xshash o'zaro ta'sirlarida muqarrar tarzda takrorlanuvchi barqaror aloqalar mavjudligini qadim zamonlardayoq payqagan edi. Bunda muhim, takrorlanuvchi xossalarni fan va falsafa kategoriyalarida qayd etiladi, ularning o'rtasidagi takrorlanuvchi aloqalar esa tabiat qonunlari sifatida tushuniladi.

XVII-XVIII asrlarda ilmiy bilimning aksariyat tarmoqlari ilmiy dalillar yig'ish darajasida bo'lgan. Aksariyat hollarda dunyo turli-tuman o'zgarimas

narsalar va takrorlanuvchi jarayonlarning mexanik to'plami sifatida tasavvur qilingan, bunda narsalar va jarayonlar o'rtasidagi aloqalar doim ham teran asoslanmagan. Olamning ichdan ziddiyatligi haqidagi tasavvur ko'p jihatdan yo'qolgan, qarama-qarshiliklar yo inson tafakkurining norasoligi, yo ayrim narsalar to'qnashuvi sifatida anglangan.

Nemis klassik falsafasining atoqli namoyandasi Immanuel Kant XVII-XVIII asrlar fani va falsafasining g'oyalari va kategoriyalarini tizimga solishga ahd qiladi. Shu maqsadda u kategoriyalarning uch guruhi: hissiyot, idrok va aql kategoriyalarini farqlaydi. Kant barcha kategoriyalar aprior (tajribada ko'rilmagan) xususiyatga ega ekanligini qayd etadi. Bilish kategoriyalarini Kant tajribaga yo'l ochadigan dastlabki konstruktiv sxemalar sifatida talqin qiladi. Kategoriyalar bilayotgan inson hissiy taassurotlar xaosi ustiga «tashlaydigan» va har xil taassurotlarni tasniflash, ta'riflash va o'zaro aloqani amalga oshiradigan tushunchalar «to'ri»ga o'xshatiladi.

Hissiyot kategoriyalari tarkibiga Kant makon va vaqt tushunchalarini kiritadi. Ular bizning o'z sezgi organlarimiz ko'rsatgan narsalarni umumlashtirish va anglab yetish qobiliyatimizni tavsiflaydi.

Idrok kategoriyalari tarkibiga Kant kategoriyalarning to'rt turkumi: miqdor, sifat, nisbat va modallikni kiritadi. U inson idrokining aprior shakllari obyektiv va umumiy mazmunga ega bo'ladi, buning natijasida tajriba umumiy va zaruriy ahamiyat kasb etadi, deb qayd etadi.

Barcha kategoriyalarni Kant ongimizning bilish obyektiga emas, balki subyektiga tegishli bo'lgan aprior elementlari deb e'lon qiladi. Aprior elementlar deganda tug'ma emas, balki individning rivojlanish jarayonida o'zlashtirilgan elementlar tushuniladi.

Kant taklif qilgan falsafiy kategoriyalar tasnifi borliq va bilish kategoriyalarinigina o'z ichiga olmaydi. Kant falsafasining tarkibiy qismini «Sof aqlning tanqidi» – «Amaliy aql tanqidi» va «Mulohaza yuritish qobiliyatining tanqidi» asarlari ham tashkil etadi. Bu asarlarda mutafakkir insonning ma'naviy qobiliyatlarini axloq va estetika kategoriyalarida tavsiflaydi. Shunday qilib, Kant shunday bir o'ziga xos tizimni yaratadiki, u Yevropa falsafiy tafakkuriga, ayniqsa nemis falsafasiga juda kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Kant g'oyalari nemis falsafasining taniqli namoyandalari – Fixte, Gegel, SHelling asarlarida tanqidiy yondashuv bilan qayta ishlandi va rivojlantirildi.

Ma'lumki, G.Gegel falsafasining eng kuchli tomoni dialektika hisoblanadi. U dialektikani mantiq va bilish nazariyasi bilan tenglashtiradi. Gegel falsafasida dunyo mutlaq ruhning o'z-o'zini rivojlantirishi sifatida

namoyon bo'ladi. Mutlaq ruh bir vaqtning o'zida ham substansiya (borliq asosi), ham subyekt, ya'ni o'z rivojlanishi va bilishining manbaidir. Inkorni-inkor Hegel falsafasining asosiy tamoyili hisoblanadi. Ikki tomonlama inkor etish g'oyasiga muvofiq mutlaq g'oyaning rivojlanishi quyidagi uch bosqichdan o'tadi: sof borliq (tezis), yo'qlik (antitezis); mavjud borliq vujudga kelish va yo'q bo'lish sifatida, shakllanish (sintez). Bilishning uch bosqichi (triada) g'oyasi Hegel falsafasini to'la qamrab oladi. Nafaqat Hegelning butun falsafasi, balki u ilgari surgan fikrlarning har bir kichik hujayrasi ham uch qismga bo'linadi («Mantiq fani», «Naturfalsafa», «Ruh falsafasi»). Masalan, mantiqni Hegel ilohiy aqlga mos keladigan sof aql sohasi sifatida ta'riflaydi. U uch qismdan iborat:

- borliq;
- mohiyat;
- tushuncha.

Mantiqning birinchi qismida Hegel borliq tushunchasini tavsiflovchi kategoriyalar: sifat, miqdor, me'yorga ta'rif beradi. Sifatni Hegel «borliq bilan ayniy bo'lgan bevosita muayyanlik» deb ta'riflaydi. Ayni shu sababli predmet o'z sifatini yo'qotar ekan, o'zining avvalgi mohiyatini ham yo'qotadi. Miqdor sifatning inkoridir: «Miqdor sof borliq bo'lib, unda muayyanlik borliq bilan ayniy emas, balki yo'qolgan yoki befarq tus oladi». Me'yor – predmet borlig'ining, miqdor o'zgarishlarining shunday bir chegarasiki, bunda predmet o'zining aniq sifatini yo'qotmaydi. Miqdor o'zgarishlari me'yori chegarasidan o'tar ekan, predmet yangi sifat holatiga o'tadi.

Tushuncha haqidagi ta'limotda Hegel obyektiv tushunchani farqlaydi u narsalarning o'zida yashaydi, uning mavjudligi tufayli narsalar mohiyat kasb etadi, narsani anglash uning tushunchasini anglash demakdir. Subyektiv tushuncha bizning borliqni bilish usulimiz sifatida ta'riflanadi. Umuman olganda Hegel mantig'ida tushunchalar (kategoriyalar)ning rivojlanuvchi tizimi o'z ifodasini topadi. Uning fikricha, tushunchalar dialektikasi narsalar dialektikasini belgilaydi. Har bir kategoriya muayyan mazmunga ega bo'ladi va inkorni-inkor tamoyiliga ko'ra hal qilinadigan o'z qarama-qarshiligining mavjudligini nazarda tutadi.

Dialektika kategoriyalari haqidagi tasavvurlarga sincrgetika ham jiddiy tuzatishlar kiritmoqda. (Uning kategoriyalarini biz tegishli bo'limlarda ko'rib chiqamiz).

Kategoriya tushunchasi va uning tasnifi. Kategoriya (yunon. kategoria – ta'rif, mulohaza) – borliq hodisalari va unda hukm suruvchi munosabatlarning muhim, tipik mazmunini o'zida aks ettiradigan o'ta keng tushuncha. Shunday

qilib, tabiiy til tushunchalari fan va falsafa kategoriyalari bilan (inimsiz boyib boradi. Kategoriyalarni tasniflash, borliqning turli shakllari haqidagi falsafiy tasavvurlarga muvofiq amalga oshiriladi. Odatda fan kategoriyalari, xususiylilmiy kategoriyalar va falsafa kategoriyalari farqlanadi.

Fan kategoriyalari tabiiy til tushunchalaridan ancha farq qiladigan so'zlar bilan ifodalanadi. Xususiylilmiy kategoriyalar alohida olingan xususiylilmiy fanlarda qo'llaniladigan, mohiyat nuqtai nazaridan boshqa fanlarda qo'llanilishi mumkin bo'lmagan kategoriyalardir. Masalan, fizika, kimyo geologiya, geografiya fanlari kategoriyalari xususiylilmiy xarakterga ega

Falsafiy kategoriyalar – borliqning umumiy, muhim tomonlari, xossalari, aloqalari va munosabatlari haqida fikrlash uchun qo'llaniladigan o'ta keng tushunchalar majmuidir. Ayni shu sababli falsafiy kategoriyalar hech qachon hajman cheklangan tabiiy til tushunchalari darajasida soddalashtirilishi mumkin emas.

Tushunchalar sifatida kategoriyalar fikrlashning zaruriylilmiy shakllari hisoblanadi. O'ta keng tushunchalar sifatida ular universal qo'llanish va butun olamni tavsiflashga da'vogar bo'lishi mumkin. SHU boisdan falsafiy kategoriyalar dunyoning manzarasini yaratish vositasi bo'lib xizmat qiladiki, bu, umuman olganda, falsafaning bosh vazifasi hisoblanadi. Falsafaning vujudga kelishi va rivojlanishi jarayonida falsafiy bilish predmetining o'ziga xosligini va falsafiy tafakkur xususiyatlarini aks ettiruvchi kategoriyalar tizimi mavjud. Falsafa kategoriyalari muayyan fanlarning kategoriyalaridan ancha farq qiladi. Bu farq shundan iboratki, falsafa kategoriyalari obyektiv dunyo hodisalari turkumlarining muhim xossalari va aloqalarinigina emas, balki barcha moddiy jarayonlarga xos bo'lgan eng umumiy xossalar va aloqalarni aks ettiradi. Shunday qilib, falsafa kategoriyalari obyektiv dunyoni ideal aks ettirishning o'ta keng shakllari bo'lib, ular voqelikni bilish va ma'naviy-amaliylilmiy o'zgartirishning asosiy tamoyillari bo'lib xizmat qiladi.

Falsafiy kategoriyalar – borliqning umumiy, muhim tomonlari, xossalari, aloqalari va munosabatlari haqida fikrlash uchun qo'llaniladigan o'ta keng tushunchalar majmuidir. Falsafiy kategoriyalar tizimida shartli ravishda to'rtta muhim guruhni farqlash mumkin.

1. Borliq kategoriyalari falsafiy kategoriyalarning birinchi va eng muhim guruhi bo'lib, ular har qanday falsafiy muammolarni tahlil qilishda qo'llaniladigan umumiy kategoriyalardir (falsafiy adabiyotlarda bu kategoriyalarni dialektika kategoriyalari yoki ontologik kategoriyalar deb nomlash odat tusini olgan). Ontologik kategoriyalar -- bu fikrlashning har qanday obyektini bilishda «ishlash»ga qodir bo'lgan universal vositalari. Ular

shunday bir o'ziga xos tilni hosil qiladiki, uning yordamida moddiy obyektlar haqidagi umumiy tasavvurlar ifodalanadi.

2. Ikkinchi guruhni falsafaning turli bo'limlariga tegishli bo'lgan maxsus kategoriyalar tashkil etadi. Substansion kategoriyalar – bu boshqa kategoriyalardan qat'i nazar, alohida-alohida qo'llaniladigan kategoriyalar. Bunday kategoriyalar qatoriga «borliq», «materiya», «harakat», «rivojlanish», «makon», «vaqt», «ziddiyat» va hokazolar kiradi. Ular obyektiv voqelikning muayyan umumiy xossalarini qayd etadi, lekin bu kategoriyalarning boshqa kategoriyalar bilan aloqalari haqida bevosita tasavvur hosil qilish imkonini bermaydi.

3. Uchinchi guruhni maxsus falsafiy fanlar: mantiq, axloq (etika), estetika kategoriyalari tashkil etadi. Masalan, axloq fanida falsafiy bilimning ayni shu sohasi va falsafaning axloq bilan turdosh bo'limlari – antropologiya, ijtimoiy falsafa, aksiologiyaga xos bo'lgan kategoriyalar tizimi (yaxshilik va yomonlik, sha'n va qadr-qimmat, hayot ma'nosi, baxt va boshqalar) vujudga kelgan.

4. Munosabatdosh kategoriyalar biri ikkinchisi bilan bog'liq bo'lib, bilish jarayonida biri ikkinchisini taqozo qiladi; ularning biri haqida tasavvur hosil qilganda boshqasini hisobga olmaslik mumkin emas. Bunday kategoriyalar qatoriga yakkalik va umumiylik; hodisa va mohiyat; shakl va mazmun; qism va butun; sabab va oqibat; tasodif va zaruriyat; imkoniyat va voqelik kabilar kiradi. Biz munosabatdosh kategoriyalarni batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Umumiylik, yakkalik, xususiylik kategoriyalari borliq narsalari va hodisalarning nisbatan mustaqilligi, ularning rang-barangligi va birligining in'ikosidir.

Kundalik hayotda biz «yakka», «xususiy», «umumiy» tushunchalarini ko'p ishlatamiz va ularning mazmuni bizga ba'zan oydek ravshan bo'lib tuyuladi. Ammo mazkur tushunchalar bilan ifodalanadigan predmet yoki predmetlar turkumini topishga harakat qilganimiz zahoti katta qiyinchiliklarga duch kelamiz.

Umumiy tushunchalar tabiati masalasi atrofida bahs o'rta asrlardan beri davom etib keladi. Umumiy tushunchalar amalda mavjudmi? Nima haqiqiy borliq hisoblanadi – yakkalikmi yoki umumiylikmi? Umumiylik va yakkalik munosabati hodisalar xossalarining emas, balki hodisalarning munosabati sifatida qaraladigan darsliklarga hozir ham duch kelish mumkin. Xo'sh, bugungi kunda falsafada mazkur masala qanday echilmoqda?

Yakkalik – faqat mazkur obyektga xos bo'lgan xossalarni ifodalovchi kategoriya. «Yakkalik» kategoriyasi narsada, hodisada faqat shu narsaga, hodisaga xos bo'lgan jihatni aks ettiradi. Yakkalik ayrim narsalar nisbatan

mustaqil mavjudligini ham, mazkur narsaning bu nisbatan mustaqilligi, diskretligi, alohidaligi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan individual betakror belgilarni ham qayd etadi.

Umumiylik ayrim narsaning muayyan turkumga mansub barcha narsalar bilan o'xshashligini belgilovchi xossalar bilan ifodalanadi. «Umumiylik» - bu narsalar va hodisalar o'rtasida muayyan sifat jihati doirasida amalda mavjud bo'lgan ayniylikdir.

Umumiylik yakka narsaning mohiyatini aks ettiradi. Umumiylikni faqat mohiyatni aniqlash orqali ochib berish mumkin. Yakkaliksiz umumiylik sezgilar darajasida idrok etiladigan belgilardan, yakkalikning betakror individualligi, boyligidan mahrum bo'lgan mavxumlik bo'lib qoladi. Yakkalik va umumiylikning keltiriladigan ta'riflari ulami ayni bir ayrim obyektning tomonlari sifatida tavsiflaydi.

Yakkalik ham, umumiylik ham mustaqil mavjud bo'lmaydi. Har qanday ayrim narsa yoki hodisa qarama-qarshiliklar birligi hisoblanadi. Bir vaqtning o'zida u ham yakkalik, ham umumiylikdir. Har qanday umumiylik ayrim narsa, hodisaning tarkibiy qismi, elementi hisoblanadi, chunki u ayrim narsa yoki hodisani to'liq emas, balki bir yoqlama – narsalarda mavjud ayniy jihatlarni aks ettiradi.

O'rta asrlar falsafasida umumiy tushunchalar tabiati haqidagi masala atrofidagi bahs uning ishtirokchilari realistlar va nominalistlarga bo'linishiga olib keldi.

Xususiylik tushunchasi zikr etilgan kategoriyalar mazmunini ochib beruvchi asosiy tushunchadir. Xususiylik – «narsa» tushunchasining sinonimi, ya'ni borliqning nisbatan mustaqil, sifat jihatidan muayyan parchasi. U xossalar to'plamiga ega. «Xususiylik» yakkalik va umumiylik o'rtasidagi oraliq kategoriya hisoblanadi. Xususiylik – yakkaga nisbatan umumiy bo'lgan va umumiyga nisbatan yakka bo'lgan narsa yoki hodisa. Masalan: modda (qonun moddasi) – yakka; qonun – xususiy; huquq - umumiy. «Qonun» tushunchasi «modda» tushunchasiga nisbatan umumiydir. O'z navbatida «qonun» tushunchasi «huquq» tushunchasiga nisbatan yakkalikni aks ettiradi. Yakkalik, umumiylik va xususiylik kategoriyalari bilish jarayonida uning tayanch nuqtalari, bilimsizlikdan bilim sari bosqich rolini o'ynaydi.

Mohiyat va hodisa kategoriyalari bilishning turli bosqichlarini belgilaydi va ularning har biri obyektning ayniy yetishning o'ziga xos darajasini aks ettiradi.

Mohiyat obyektiv borliqning ichki, nisbatan yashirin va barqaror tomonini ifodalash uchun mo'ljallangan bo'lib, u narsa, jarayonning tabiatini va ularga xos bo'lgan qonuniyatlarini belgilaydi.

Hodisa – bu narsa, jarayonda qarshimizda bevosita namoyon bo'luvchi xossalar, tomonlar yig'indisini ifodalash uchun mo'ljallangan kategoriya.

Falsafada hodisaning ikki ma'nosi shakllangan. Birinchidan, hodisa voqea, tabiat va jamiyatdagi jarayonlardir. U mazkur jarayonlar bizning ongimiz, idrokimizda aks etishini anglatadi. U, odatda, narsalar o'zaro ta'sirga kirishganida, mohiyat o'zini namoyon etishi natijasida yuz beradi. Narsa qanday bo'lsa, ko'rsatilgan aloqalar va o'zaro ta'sirlar xususiyati ham shunday bo'ladi.

Tabiatning mohiyati cheksiz-chegarasiz bo'lgani bois, uni bilish jarayoni ham cheksizdir. Mohiyat tushunchasi bilishni to'liq, mukammal bilimga erishishga yo'naltiruvchi tartibga solish tamoyili ahamiyatiga egadir. Hodisa tushunchasi mohiyatni bilish usulini ko'rsatadi va shu boisdan metodologik ahamiyat kasb etadi. O'rganilayotgan obyekt o'zi uchun g'ayritabiiy shart-sharoitlarga solinadigan ilmiy eksperiment butunlay yangi hodisalarni qayd etish va shu tariqa o'z shakllanishi va faoliyatining ilgari noma'lum bo'lgan qonunlarini kashf etishi tasodifiy bir hol emas.

Mohiyat va mavjudlik. Platon mohiyatni narsalarning moddiy-hissiy borlig'i bilan bog'lash mumkin bo'lmagan g'oya sifatida tavsiflagan. Har qanday g'oya kabi, mohiyat nomoddiy, o'zgarmas va boqiydir. Aristotel mohiyat deganda narsalar borlig'ining abadiy tamoyilini tushungan. Narsaning mohiyati qotib qolgan materiya bilan emas, balki shakl bilan belgilanishiga uning ishonchi komil bo'lgan. Ma'lumki, antik an'anada «shakl» va «g'oya» tushunchalari bir xil ma'noga ega. Biroq Platondan farqli o'laroq, Aristotel shakl (g'oya) va materiyani bir-biridan ajratmaydi, balki ularning uzviy aloqasini qayd etadi. O'rta asrlarda mohiyat va mavjudlik o'rtasidagi farq anglab etiladi. Mohiyat muayyan maqsad, mo'ljalni o'zida mujassamlashtiradi, mohiyatni bilish esa uning tub negiziga muvofiq bo'lgan ta'rifda ifodalanadi.

O'rta asrlar falsafasida qayd etilgan mohiyat va mavjudlik o'rtasidagi farq keyinchalik mohiyat va hodisaning nomuvofiqligi sifatida talqin qilingan. Bu nomuvofiqlik tasodifiy, o'tkinchi bo'lishi va asosiy tamoyilni, ya'ni narsani uning muhim xossalari bilan yaratgan Tangri niyatini tushunishdan chalg'itishi mumkin.

Mohiyat va hodisa o'rtasidagi dialektik aloqa quyidagilarda namoyon bo'ladi:

a) mohiyat va hodisa bir-biri bilan uzviy bog'liq. Hodisa o'zida mujassamlashgan narsa, ya'ni mohiyatsiz mavjud bo'la olmaydi. Mohiyatda u yoki bu tarzda namoyon bo'lmaydigan narsaning o'zi yo'q;

b) mohiyat va hodisaning birligi ularning o'zaro mosligi, ayniyligini anglatmaydi. Mohiyat doimo hodisa ortida yashirinib yotadi. Agar narsalarning namoyon bo'lish shakli va mohiyati bevosita mos kelganida, fanga hojat qolmas edi;

v) hodisa mohiyatga qaraganda faolroq va jo'shqinroq, mohiyat esa barqarorroq va turg'unroq - u barcha o'zgarishlarda saqlanib qoladi. Ammo, hodisaga nisbatan barqarorroq bo'lgan mohiyat mutlaqo o'zgarishsiz qolmaydi;

g) hodisa mohiyatga qaraganda boyroq. U obyekt muhim aloqalarining ichki mazmunigina emas, balki bu obyektning har qanday tasodifiy munosabatlari, alohida jihatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Mohiyat va hodisa o'zaro munosabatlarining bir-biri bilan ziddiyatli aloqasini qayd etuvchi o'ziga xos shakli zohiriylikdir. U bizning sezgilarimiz narsalarning mohiyatini, aniqroq aytganda mohiyatning biron-bir jihatini bir yoqlama noaniq aks ettirishini anglatadi. Ilmiy bilishning maqsadi narsalar va hodisalarning zohiriylik ortida yashirinib yotgan mohiyatini yoritishdan iborat.

Mazmun va shakl. Mazmun va shakl tushunchalari, ularning dialektikasi qadimdayoq sinchiklab o'rganilgan. Uyg'unlik, go'zallik, mutanosiblik tuyg'usi, aql va tananing barkamolligi qadimgi yunonlar uchun juda muhim bo'lgan. Ularning tilida shakl tushunchasi tabiatning oddiy materiali go'zal shakl-shamoyil kasb etishiga imkoniyat yaratadigan g'oya tushunchasining sinonimi sanalgan. Aristotel g'oya, ya'ni shaklni materiya bilan uzviy bog'liq deb hisoblagan. Qadimgi Yunonistonda mazmun va shakl muammosi qo'yilgan bo'lsa, keyingi ming yillikda bu muammoni turli yo'nalish mutafakkirlari yechishga harakat qildi.

Mantiqda mazmun tushunchasi uning muhim belgilari majmuini anglatadi. Falsafada mazmun narsaning negizini tashkil etadigan, uning mavjudligi, rivojlanishi va shakllarining o'zgarishini belgilaydigan qismlar, elementlarning muayyan tarzda tartibga solingan majmuidir. Ko'rib turganimizdek, mantiq va falsafadagi mazmun tushunchalari bir-birini istisno etmaydi, balki bir-birini to'ldiradi.

Shakl – narsaning tuzilishi, strukturasi, mazmun elementlarining uyushish, bir-biri va tashqi omillar bilan o'zaro aloqa qilish usulini tavsiflovchi ichki aloqa. "Shakl, – deydi Ibn Sino, – jismlarning mavjudligi qanday bo'lsa, shunday saqlanishi yoki boshlang'ich materiyaning konkret jismga aylanishidir".

Mazmun va shakl tushunchalariga berilgan ta'riflarning o'zidayoq biz ularning o'xshashligini payqaymiz, chunki struktura, ichki izchillik – mazmunning ham, shaklning ham zaruriy komponenti. Shu sababli mazmunni shakldan faqat mavxumlik nuqtai nazardangina ajratish mumkin. Ikki o'xshash mazmunni taqqoslashgina shakl omillarini farqlash imkonini beradi. Nafaqat mazmun «shakldor», balki shakl ham mazmunlidir. Shu sababli ayni bir jihat, element bir zamonning o'zida bir predmetning shakli ham, boshqa predmetning mazmuni ham bo'lishi mumkin.

Narsa shaklsiz ham mavjud bo'lmaydi. Shuningdek, shakl mazmunga faol ta'sir ko'rsatadi, narsaga unda mavjud bo'lmagan xossalarni baxsh etadi. Shakl va mazmunning nomuvofiqligi yoki qarama-qarshiligi yuzaga kelishiga sabab bo'ladigan mazkur kategoriyalar dialektikasi borliqning har qanday hodisasi o'zgarishi va rivojlanishining ichki manbai hisoblanadi.

Mazmun va shakl o'rtasidagi dialektik o'zaro aloqa:

1. Mazmun va shakl bir-biri bilan uzviy bog'liq. Amalda shaklsiz mazmun va mazmunsiz shakl hech qachon hech qayerda mavjud emas. Shaklni mazmundan ajratishga, shakl mustaqil ahamiyatga ega ekanligini isbotlashga urinishlar formalizmga olib keladi.

2. Mazmun va shaklning birligida mazmun yetakchilik qiladi. Mazmunning o'zgarishi doim shaklning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Qandaydir tashqi kuch emas, balki aynan mazmun o'zini shakllantiradi.

3. Mazmun va shaklning birligi mazmunga nisbatan shaklning nisbatan mustaqilligi, faolligini nazarda tutadi. Shaklning nisbatan mustaqilligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

a) rivojlanishda shaklning mazmundan oqsashida. Mazmun hech qachon bir darajada turmaydi, u o'zgaradi, shakl ham o'zgarishsiz qolmaydi. Ammo mazmun bilan taqqoslaganda shakl barqarorroq, turg'unroqdir. Bu hol shu bilan izohlanadiki, mazmun o'z harakatiga ega bo'ladi, shakl esa mazmun bilan belgilanadi. Mazmundan farqli o'laroq, shakl hodisaning turg'unroq tomoni sifatida amal qiladi. U muqarrar tarzda o'z mazmunidan ortda qoladi;

b) shaklning mazmunga aks ta'sirida. Bu ta'sir ikki yoqlama namoyon bo'ladi: shakl yo mazmunning o'zgarishiga ko'maklashadi, yo unga monelik qiladi. Shunday qilib, mazmun va shakl o'rtasidagi ziddiyat narsalar va hodisalarning o'zgarish, ularning boshqa narsalar va hodisalarga aylanish sabablaridan biri hisoblanadi.

Tizim, element, struktura butun va qism kategoriyalarini tizim, struktura, element kategoriyalari to'ldiradi va rivojlantiradi.

Qadimgi yunon falsafasida tizim tushunchasi borliqning tartiblilik va yaxlitligi sifatida tavsiflangan. Tizim (yunon. systema – birlashtirish, yaratish) – bir-birining o'rtasida qonuniy bog'lanish yoki o'zaro aloqa mavjud bo'lgan muayyan elementlar yig'indisi.

Tizimli yondashuv tizimlarning sifat jihatidan o'ziga xosligidan qat'i nazar, ular xulq-atvorining umumiy tamoyillari va qonunlarini aniqlashni nazarda tutadi. Ayni shu sababli tizimlar juda keng miqyosda qo'llaniladi. Hozirgi zamon fanida tizimli yondashuvning ikki yo'li qo'llaniladi: birinchisi-tizimlar tushunchasini muayyan tarzda formallashtirish va ularning fan tilida tavsiflanadigan umumiy belgilarini aniqlash; ikkinchisi-muayyan tizimlarning tipologik tahlilidan foydalanish kabilardir.

Tizimlarning o'ziga xos xususiyatlari. Tizimlarning muhim umumiy xususiyatlari tizimli yondashuvning bir qancha tamoyillarini ta'riflash imkonini beradi.

Birinchi – yaxlitlik tamoyili. Har qanday tizim ko'p sonli elementlardan tashkil topadi, lekin ularning yig'indisiga bog'liq emas.

Ikkinchi tamoyil – tizimli tuzilishining ierarxiyaviyligi: tizimning har bir elementi murakkab tuzilishga ega bo'lib, nisbatan mustaqil tizim sifatida qaraladi. Ayni vaqtda o'rganilayotgan tizim murakkabroq tizim tarkibiga uning elementlaridan biri sifatida kiradi.

Uchinchi tamoyil – tizimni tashkil etuvchi elementlar bir-biri bilan muayyan munosabatlarga kirishadi. Ularning orasida eng muhimlari tizim tashkil etuvchi, tizimning yaxlitligini ta'minlovchi elementlardir.

Tizimni o'rganish strukturaviy va funksional yondashuvlardan foydalanishni nazarda tutadi.

Strukturaviy yondashuv tizimni uning tuzilishi va shakli nuqtai nazaridan o'rganish imkonini beradi.

Tizimlarning tiplari. Tizimlarning umumiy belgilari bilan bir qatorda, muayyan tiplari faqat o'zigagina xos bo'lgan tipologik belgilarga egadir.

Kibernetika boshqaruvchi tizimlar xulq-atvorini o'rganadiki, bu oqilona asoslangan boshqaruv tizimlarini yaratish imkonini beradi. O'yinlar nazariyasi bizning konfliktlashayotgan tizimlar haqidagi tasavvurimizni ancha kengaytiradi, sinergetika esa o'ta murakkab tizimlar xulq-atvorining qonuniyatlarini aniqlaydi. Shunday qilib, tizim, struktura va element kategoriyalari fan va falsafani yanada boyitib, muhim metodologik vazifani bajaradi.

Elementlari va strukturasi xususiyatiga ko'ra tizimlarning har xil turlari farqlanadi. Obyektiv borliqda mavjud bo'lgan moddiy tizimlarni va

obyektiv borliqning inson ongidagi in'ikosi hisoblangan ideal tizimlarni farqlash ayniqsa keng tarqalgan. Elementlari va aloqalarining soniga ko'ra sodda va murakkab tizimlar farqlanadi.

Element – (lot. elementum – birlamchi modda) – butunning nisbatan bo'linmas qismi. Qism tushunchasi o'z hajmiga ko'ra «element» tushunchasidan kengroq, chunki bu har qanday qism emas, balki nisbatan bo'linmas qism. Bunda «qism» butun tushunchasi bilan, «element» esa – struktura tushunchasi bilan munosabatga kirishadi.

Struktura (lot. struktura – tuzilish, joylashuv, tartib) tizimning tuzilishi va ichki shakli, mazkur tizim elementlari o'rtasidagi barqaror o'zaro aloqalarning birligi. Struktura narsalar va hodisalarning tarkibiy qismlari o'rtasidagi qonuniy aloqa usuli.

Sabab va oqibat. Qanday voqea yuz bermasin, barchasining o'z sababi bor. To'g'ri olingan yo'l yo'lovchini tekisliklar orqali mo'ljallangan manzilga olib keladi, xato va beparvolik uni sahroga olib boradi va halokatga giriftor etadi. Hodisalarning umumiy o'zaro bog'liqligi va bir-birini taqozo etishi g'oyasi determinizm tamoyilida o'z aksini topadi. Bu tamoyilga binoan tabiatda hamma narsa sababning hukmiga bo'ysunadi.

Yuz berishi yangi hodisa vujudga kelishiga olib keluvchi hodisa sabab deb ataladi. Sabab ta'sirida vujudga keluvchi hodisa esa oqibat deb ataladi. Dunyoda barcha hodisalar, o'zgarishlar, jarayonlar muqarrar tarzda muayyan sabablar tufayli yuz beradi. Dunyoda sababsiz hodisalar yo'q va bo'lishi mumkin ham emas. Sababiyat qonuni dunyoda barcha hodisalar sababiy belgilangan degan qoidaga asoslanadi. Sababiyat qonunini tan oluvchi va uni borliqning barcha hodisalariga tatbiq etuvchi faylasuflar deterministlar deb, sababiyat qonunini inkor etuvchi faylasuflar esa indeterministlar deb ataladi.

Sabab va oqibat dialektikasi. Sabablar ichki va tashqi, bevosita va bilvosita, obyektiv va subyektiv bo'lishi mumkin. Subyektiv sabablar ko'pincha faoliyat, xulq-atvor, qilmishlarni izohlash sohasida namoyon bo'ladi.

Sabab va oqibat munosabatlarini orqaga qaytarib bo'lmaydi. Sabab va oqibatning sof chiziqli jarayon sifatidagi mexanistik talqini muqarrar tarzda sabab va oqibatni orqaga qaytarish mumkin, degan xulosaga olib keladi. Sabablar va oqibatlarining munosabatlari murakkab va rang-barangdir. Bir sabab ko'plab oqibatlarga sabab bo'lishi va aksincha, bir oqibat zámirida ko'p sonli sabablar yotishi mumkin. Ayrim sabablar cheksiz oqibatlar zanjirining ilk manbai hisoblanadi. Ba'zi bir sabablar «zanjir reaksiyasi» ko'rinishini kasb etishi, ya'ni ikki yoki undan ortiq oqibatni yuzaga keltirishi, ular esa, o'z navbatida, ikki yoki undan ortiq oqibatga sabab bo'lishi mumkin.

Bahona va shart. Sabab, bahona va shartni farqlash lozim. Bahonani subyektiv sabablar qatoriga kiritish mumkin. Bunda voqea yoki sherikning harakati o'zining, odatda, noto'g'ri javob harakatlarini oqlash maqsadida talqin qilinadi va baholanadi. SHartlar-amaldagi yoki ehtimol tutilgan sababning mavjudlik muhitini tashkil etadigan ichki omillar va tashqi munosabatlar majmuidir.

Sinergetika sababiyat haqida. Sinergetika yo'nalishi asoschilaridan biri I.R.Prigojin mexanistik determinizmga shunday baho beradi: «Dinamika ratsionalistik modelning mahsuli sifatida tushunilgan determinizm endilikda ayrim hollardagina namoyon bo'luvchi xossa bilan bog'lanadi», deb baho beradi.

Fan rivojlanishi bilan sabab-oqibat aloqalarining statistik qonuniyatlari va ehtimoliy tabiati haqidagi tasavvur yuzaga keladi. Murakkab tizimlarning o'z-o'zini tashkil etishi haqidagi fan – sinergetika determinizm talqiniga ma'lum aniqliklar kiritdi. Bir qator ilmiy dalillar olimlar har qanday tabiiy hodisalar stoxastik xususiyatga ega va muayyan noaniqlik sharoitida yuz beradi, degan xulosa chiqarishiga olib keldi. Murakkab tizimlar uchun, odatda, rivojlanishning bir necha muqobil yo'llari mavjud bo'ladi. Sinergetika sabab-oqibat aloqalari nomutanosib tizimlarda namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Bu tizimlarning rivojlanishi ko'p variantlidir. Bunda evolyusiyaning har qanday turi emas, balki yo'llarning muayyan doirasi mavjud bo'lishi mumkin. Rivojlanishda kutilmagan burilishlar yuz berish ehtimoli mavjud, chunki u tasodifiy aloqalar orqali sodir bo'ladi. Nomutanosib tizimlar tashqi omillarga o'ta ta'sirchandır. SHu bois intensivlik darajasiga ko'ra ahamiyatsiz bo'lgan ta'sirlar ham kutilmagan natijalarga olib keladigan shikastli oqibatlar sababi bo'lishi mumkin.

Sabab va oqibat o'rtasida murakkab dialektik o'zaro aloqasi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) sabab vaqtida oqibatdan oldin keladi. Oqibat sababdan oldinroq yuz bermaydi;

2) sabab muayyan sharoitda albatta oqibatni vujudga keltiradi. Sabab va oqibat shu darajada bog'liqlik, agar sabab yuz bersa va etarli sharoit mavjud bo'lsa, muqarrar tarzda oqibat ham yuz beradi.

3) sabab va oqibat bir-biri bilan o'zaro ta'sirga kirishadi. Bu o'zaro ta'sirlanish jarayonida sababgina emas, balki oqibat ham faol bo'ladi;

4) ayni bir hodisa bir munosabatda sabab sifatida, boshqa bir munosabatda – oqibat sifatida amal qiladi. Aytaylik, yomg'ir – muayyan ob-

havo sharoitlarining oqibati, lekin uning o'zi yaxshi hosildorlik sababiga aylanadi;

5) sabab va oqibatning o'zaro ta'siriga tegishli sharoitlar ta'sir ko'rsatadi. Oqibat yuz berishiga qulaylik yaratuvchi sharoitlar ham, sababning ta'sirini qaytaruvchi sharoitlar ham bo'lishi mumkin. Ayni bir sabab muayyan sharoitlarda turli shakldagi oqibatlar yuz berishiga olib keladi;

6) sababni bahona bilan ayniylashtirmaslik kerak. Bahona – bu boshqa voqeadan bevosita oldin keladigan, uning yuz berishiga imkoniyat yaratadigan, lekin uni vujudga keltirmaydigan va oldindan belgilamaydigan voqea. Bahona harakatni yaratmaydi, balki unga turtki beradi.

Sababiy bog'lanish tushunchasi muhim metodologik funksiyani bajaradi. Muayyan oqibatning yuz berish sabablari va sharoitlarini bilgan holda, inson nafaqat uning yuz berishini bashorat qiladi, balki zarur oqibatni yaratadi. Bu insonga o'tmishni bilish va kelajakka nazar tashlash imkonini beradi.

Zaruriyat va tasodif falsafiy kategoriyalari narsalar va hodisalarning bir-biri bilan har xil tipdagi aloqalarini aks ettiradi. Zaruriyat va tasodif tushunchalari qadim zamonlardan beri faylasuflar e'tiborini o'ziga tortib keladi. Vaqt o'tishi bilan ularning talqini o'zgaragan, ayrim faylasuflar tabiatda tasodifning mavjudligini istisno etgan bo'lsa, ayrimlar uni mutlaqlashtirgan.

Zaruriyat va tasodifning qarama-qarshiligi – ichki va tashqi narsalar qarama-qarshiligidir. Tasodif – tashqi omillar bilan belgilanadigan aloqa tipidir.

Imkoniyat va voqelik. Imkoniyat va voqelik kategoriyalarida borliqning o'zgaruvchanligi, dinamikasi, uning o'zgarish tendensiyalari o'z aksini topadi. Imkoniyat rivojlanishning obyektiv tendensiyalarini aks ettiradi, u qonuniyat, zaruriyatga, o'zgarayotgan narsaning muhim tomonlariga muvofiq yuzaga keladi.

Imkoniyat-narsaning tugallanmagan, potensial rivojlanishidagi obyektiv mavjud bo'lgan va ichdan belgilangan holatini aks ettiruvchi falsafiy tushuncha. Har bir vaziyatda imkoniyatlarning muayyan to'plami mavjud bo'lib, ulardan biri amalga oshgani boshqalari chetda qolganini anglatadi. Imkoniyatlarning «kurashi» va amalga oshish xususiyatiga ichdan zarur tendensiyalarga nisbatan tasodifiy hisoblangan sharoitlar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shu sababli voqelik doim ichki va tashqi, mohiyat va hodisa, zaruriyat va tasodifning dialektik birligidan iborat bo'ladi. Ijtimoiy rivojlanish va tabiatning o'zgarishi sohasida imkoniyatning voqelikka aylanishi kishilarning ongli yo'l tanlashi va faoliyati bilan tartibga solinadi.

Voqelik – amalga oshgan, aktuallashtirilgan borliqni tavsiflovchi falsafiy kategoriya: voqelik amalga oshgan imkoniyat hisoblanadi.

Voqelik tushunchasi ikki ma'noda ishlatiladi. Birinchidan, voqelik – bu mavjud borliq, biz yashayotgan dunyo, uning ongimizdagi in'ikosidir. Voqelik tushunchasi ayrim predmetning borlig'iga ham tegishlidir. Bu ma'noda u obyektning holatini tavsiflovchi mazkur lahzadir.

Imkoniyatlarning turlari. Sifat jihatidan imkoniyatlar formal va real, mavxum va muayyan imkoniyatlar farqlanadi. Real imkoniyat imkoniyatni voqelikka aylantirishi mumkin bo'lgan shart-sharoitlar mavjudligini anglatadi.

Murakkab tizimlar uchun, odatda, rivojlanishning bir necha muqobil yo'llari mavjud bo'ladi. Ayni bir muhitda har xil strukturalar vujudga kelishi, rivojlanish jarayoni ko'p variantli tarzda amalga oshishi, buning natijasida rivojlanishda kutilmagan burilishlar yuz berishi mumkin. SHu bois prognoz va taxminlar ishonchsiz yoki yanglish bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, mazkur muhitda evolyusiyaning har qanday turi emas, balki yo'llarning muayyan doirasigina mavjud bo'lishi mumkin. Muqobil imkoniyatlar o'rtasidagi miqdoriy nisbat matematik jihatdan ehtimol tutilgan ayrim voqea yuz berishining ehtimollik darajasi sifatida ifodalanishi mumkin. Inson o'z faoliyatida real imkoniyatlarni hisobga oladi va ularni voqelikka aylantirish uchun zamin hozirlaydi.

Xulosalar. Dialektika rivojlanish falsafasining puxta ishlab chiqilgan konsepsiyasidir. Hodisalar rivojlanishining umumiy nazariyasi sifatida u rivojlanishning mohiyatini anglab yetishga yo'l ochadi, tabiat, jamiyat va tafakkurdagi real jarayonlarni ular amalda qanday bo'lsa, shunday aks ettiradi.

Dialektika narsalar va hodisalarni o'rganishga ularning vujudga kelishi, harakati va rivojlanishi nuqtai nazaridan yondashadi, shu sababli u obyektiv jarayonlarni konkret, har tomonlama o'rganishga yo'l ko'rsatadi.

Dialektika bilan bir qatorda rivojlanishning metafizik konsepsiyasi, sofistika, eklektika, ekzistensial dialektika, sinergetika va boshqa konsepsiyalar mavjud. Ayrim falsafiy maktablar dialektikani sxolastika sifatida rad etadi. Bu dialektika yanada chuqurroq o'rganish va anglab yetishni talab qilishini anglatadi.

Dialektika qonunlari obyektiv dunyoning eng muhim aloqalari va munosabatlarini aks ettiradi. Ular birlikda va o'zaro aloqada amal qilib, murakkab serqirra jarayon – obyektiv borliqning rivojlanishini tavsiflaydi.

Dialektika qonunlarining amal qilish mexanizmini chuqur bilish, ulardan mohirona foydalanish yanglishish va xatolardan qutqaradi, kishilarning amaliy faoliyatiga yanada izchilroq va samaraliroq tus beradi.

Kategoriyalar fikrlashning universal shakllari bo'lib, ularda obyektiv voqelikda mavjud bo'lgan umumiy aloqalar, xossalar va munosabatlar aks

etadi. Kategoriyalarda kishilik jamiyatining tajribasi va faoliyati mujassamlashadi.

Bilish natijalari o'z aksini topuvchi tushunchalar va kategoriyalar bo'lmasa, bugungi kunda bilishning o'zi ham bo'lmas edi. Kategoriyalar obyektivlik, muayyanlik, amaliyot bilan bog'liqlik va tarixiylik, o'zgaruvchanlik va sh.k. xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Tajribaviy amaliy matnlar

Rivojlanish, dialektika, obyektiv dialektika, subyektiv dialektika, stixiyali dialektika, materialistik dialektika, idealistik dialektika, ziddiyat, sakrash, ayniyat, tafovut, inkor, vorisiylik, miqdor, sifat, me'yor, xossa, qonun, voqelik qonunlari, fan qonunlari, falsafa qonunlari, bazis sharoit, lokal sharoit.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Subyektiv va obyektiv dialektikaning o'zaro aloqasi va farqi nimada?
2. Dialektikaning bilish mantiqi va metodologiyasi sifatidagi asosiy xususiyatini ayting.
3. Nima uchun ziddiyat tushunchasi dialektikada bosh tushuncha hisoblanadi?
4. Qo'sh inkorning mohiyatini tushuntiring?
5. Sakrashlarning qanday shakllari mavjud?

Esse mavzulari

1. Dialektika va sinergetika: o'zaro aloqadorligi va farqi
2. Gegel diolektika ta'limoti asoschisi.
3. Dialektikaning muqobillari va ularning o'zaro ta'siri
4. Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi qonunining jamiyat taraqqiyotida amal qilishi

Bilim va ko'nikmalarni baholash mezonlari

1. Dialektik inkorning birinchi muhim jihatini aniqlang?

- A. Eskining asosida yangini yaratish.
- B. Bo'shliqni tan olish.
- V. Eskidan hech narsa qoldirmaslik
- G. Boriga ko'nikma hosil qilish

2. Dialektik inkorning ikkinchi muhim jihatini aniqlang?

- A. Eskining elementlarini saqlash (vorisiylik);
- B. Ziddiyatlarni yaratish
- V. Miqdordan sifatga o'tish
- G. Narsalardagi tafovut

3. Dialektik inkorning uchinchi muhim jihatini aniqlang?

- A. Yangini yaratish, tuzish
- B. Xususiy qonunga amal qilish
- V. Dissapativ holatni shakllantirish
- G. Bifurkatsiya holatiga o'tish

4. Tafovut –bu

- A. Avvalgi holatdan saqlanib qolgan xossalar ustunlik qilgani holda, ayni bir predmet xossalarining mos kelmasligi
- B. Bir holatdan ikkinchi holatga o'tish
- V. Empirik xulosalar asosida yangi xulosaga kelish
- G. Yangini yaratish

5. Sifat – bu

- A. Narsaning ichki xususiyati, predmetni mazkur jihatdan farqlash uchun zarur va etarli bo'lgan xossalar majmui.
- B. Narsaning tashqi ko'rinishi
- V. Vorsiylikning amal qilishi
- G. O'z-o'zini tashkillashtirish

Adabiyotlar:

1. Tulenov J. Dialektika nazariyasi. – T.: Sharq, 2001
2. Мамадалиев Ш.О. Методологическое значение структуры диалектического противоречия в познание. // Дисс... канд... филос. наук. – Т.: Институт философии и права. 1991.
3. Сеитов П.Д. Системность диалектики// Дисс...канд...филос..наук. – Т.: Институт философии и права имени И.Муминова. 1993.
4. Ромашенко Ю.М. Бытие и эстетство. – СПб(б): Алетейя, 2003.
5. Новая философская энциклопедия: в 4 т. – М.: 2000–2001.
6. Хуков В.А., Хан Г.Н. Оправдание случайности. – М.: 1990.
7. Эгурнов Л.Л. Диалектика самоорганизации и управления в сложных тизимх // диссертация ... кандидата философских наук: – Москва, 2003.
8. Желтов М.П. Диалектика отношений "человек-земля"//Дисс. докт. филос наук. – Чебоксары, 2006.
9. Shermuxamedova N.A. Falsafa. – Toshkent, Noshir, 2012.
10. Shermuxamedova N.A. Borliq va rivojlanish falsafasi. – Toshkent, Noshir, 2013.-750 b.
11. Илин И.В. Лос В.А. Урсул А.Д. Устойчивое развитие и глобальные процессы. – Москва, МГУ, 2015. 443 с.

TARIXIY JARAYONDA JAMIYATNING MADANIY VA MA'NAVIY QADRIYATLARI. JAMIYAT VA TARIX FALSAFASI

Tarixning mazmunini aniqlash borasidagi izlanishlar.

Tarixda mazmunning mavjudligi haqidagi tasavvur, shuningdek, O'rta asrlar falsafasi ilk bor ta'riflab bergan insoniyatning taraqqiyoti g'oyasi ancha yashovchan bo'lib chiqdi: u turli yo'nalish va oqimlarga mansub faylasuflar tomonidan muayyan falsafiy ta'limotlar nuqtai nazaridan u yoki bu tarzda talqin qilingan. Masalan, Ma'rifat davrida barcha tarixiy voqcalarga oqilonalik mezoniga muvofiq baho berilgan. Mazkur konsepsiya eng mukammal ko'rinishda D.Didro tashabbusi bilan yaratilgan «Ensiklopediya»ning faol ishtirokchilaridan biri, fransuz ma'rifatchisi Nikolay Kondorse asarida o'z aksini topgan. U o'zining «Inson tafakkuri taraqqiyotining tarixiy manzarasiga chizg'i» deb nomlangan risolasida kishilik jamiyatining barcha jabhalariga tafakkurning kirishi g'oyasini mazkur jamiyat rivojlanishining uzoq istiqboli sifatida asoslashga harakat qiladi.

Tarixning mazmunini aniqlash borasidagi keyingi izlanishlar amalda muayyan ideal tajassumi sifatidagi tarixning mazmuni haqidagi tezisning ko'rinishlari hisoblanadi. Idealning mazmuni har xil, hatto qarama-qarshi bo'lishi mumkin: texnokratik illyuziyalar, ommaviy iste'mol jamiyati ideali, axborot jamiyati ideali, xususiy mulk va ekspluatatsiyasiz umumiy tenglik jamiyati va h.k. Tarixning mazmunini aniqlash yo'lidagi izlanish rang-barang ekanligiga qaramay, uning har bir talqini aholi muayyan qismining orzu-umidlariga mosdir. Tarixning mazmuni tushunchasining eng teran talqinlarini XX asr faylasuflari – K.Yaspers taklif qilgan. U jahon tarixining mazmunini davrlarning umuminsoniy aloqalarga asoslanadigan mazmun jihatidan bog'lanishida ko'radi. Mazkur bog'lanishning mavjudligini tarixning mazmunini aks ettiradigan dunyoviy vaqt o'qi kafolatlaydi. U Sharq va G'arb madaniyatlarining umumiy asosi hisoblanadi. Yaspers jahon tarixida tillarning vujudga kelishi, mehnat qurollari ixtiro qilinishi, olovdan foydalanishga kirishilishi kabi to'rt bosqichini farqlaydi. Vaqt o'qi qning boshlanishi Hindiston, Xitoy, Yunoniston, Markaziy Osiyo, Yeron buyuk madaniyatlari deyarli bir vaqtda vujudga kelgan miloddan avvalgi 800 va 200 yillar oralig'idagi davrga mos keladi. Yevropada fan-texnika davrining boshlanishi mazkur madaniyatlarning davomi (ma'lum ma'noda esa ularning ziddi) bo'lgan. To'rtinchi bosqichda insoniyatning birligi vujudga keladi. Bu davrda jamiyat insonga munosib bo'lgan asoslar va tamoyillarga muvofiq rivojlanadi.

Totalitarizmdan butunlay voz kechishga asoslangan huquqiy davlat mazkur birlikning kafili hisoblanadi. Tarixning mazmuni – umuminsoniy madaniyatni va vaqt o'qining avvalida shakllangan an'analarni saqlash va rivojlantirishdadir.

Bugungi kunda jamiyatning globallashuvi munosabati bilan tarixning mazmuni haqidagi masala yana kun tartibidan o'rin olmoqda. Zamonlar va xalqlar aloqasini, xalqlar o'rtasidagi hamjihatlikni qaror toptiradigan, ajdodlarning ma'naviy merosini saqlash va ko'paytirishni, hozirgi avlodlarning erkinligi va ijodiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishni ta'minlaydigan qadriyatlar tizimiga qarab mo'ljal oluvchi g'oyalar yana muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tarix falsafasining predmeti, yo'nalishlari tuzilishi va funksiyalari. Tarixiy jarayonning yagonaligi va rang-barangligi, uni davriylashtirish va uning shakllarini tizimga solish haqidagi tasavvurlar, shuningdek, insoniyat tarixiy rivojlanishini harakatlantiruvchi kuchlar va uning yo'nalishi haqidagi masala har doim tarix falsafasining muhim tarkibiy qismlari hisoblangan.

«Tarix falsafasi» nima va uning predmeti nimadan iborat? Bu savolga javob berar ekanmiz, tarix falsafasi tushunchasiga «Falsafiy qomusiy lug'at» mualliflari bergan ta'rifni keltirish o'rinli bo'ladi deb o'ylaymiz: «Tarix falsafasi – falsafaning tarixiy jarayonni va tarixiy bilishni talqin qilish bilan bog'liq bo'lgan bo'limi». Demak, tarix falsafasi falsafaning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Tarix falsafasining predmeti tarixiy jarayon va tarixiy bilishni talqin qilish, ularning mazmunini yoritib berishdan iborat. Ammo bu tarix falsafasini tavsiflashga nisbatan birdan-bir yondashuv emas, chunki tarixiy rivojlanish jarayonida tarix falsafasining predmeti va muammolari sezilarli darajada o'zgargan va hozirgi vaqtda tarix falsafasining turli yo'nalishlari tomonidan har xil talqin qilinadi.

Masalan, antik davr tarixchilari va faylasuflari (Gerodot, Platon, Fukidid, Aristotel, Plutarx va b.)ning tadqiqotlari o'tgan va hozirgi zamon kishilarining qilmishlari, tabiat va insonning o'zaro aloqasi haqida ma'lumotlar yig'ishdan, ya'ni tarixiy dalillarni ularni nazariy jihatdan anglab etmasdan va yagona falsafiy-tarixiy tizimga solmasdan tavsiflash va o'rganishdan iborat bo'lgan. Tarixiy harakat yo'llarini, tarixiy jarayon tendensiyalari va yo'nalishini anglab yetish muammosi antik davr mutafakkirlari, avvalo Gerodot, Fukidid, Aristotel, Teofrast, Pliniy Katta va boshqalarda kuchli qiziqish uyg'otgan. Bu tarixchi va faylasuflarning asarlarida insoniyatning o'tmishi va kelajagi haqida muayyan tasavvurlar, odamlarning qilmishlari haqida, tarixiy voqealarning yo'nalishi va mazmuni to'g'risida mulohazalar mavjud bo'lgan.

Sharqda tarix falsafasining (A.Beruniy, Ibn Xaldun, A.B.Narxashiy, R.Hamadoniy) predmeti sifatida jahon tarixi, umumiy tarixiy taraqqiyot qoidalari, yo'nalish va omillarini belgilovchi kishilik jamiyatining o'ziga xos davriylik nazariyasi alohida o'rin tutadi. "Odamlar kabi davlat ham o'zining hayotiy davriga ega". Beruniy tarixni o'rganish tahlil qilish va so'ng xulosalar chiqarish zarurligini tavsifiya qilar ekan. uni davrlarga bo'lish, har bir davrning o'ziga xos jihatlarini aniqlash va ana shu usul orqali ijtimoiy hayotga, kishilik jamiyatiga tegishli va asosli baho berish mumkin deb hisoblaydi. Markaziy Osiyo mutafakkiri A.R.Beruniy podsholiklar tarixi orqali o'tmishni davrlarga bo'lishni taklif qiladi. Tarix uning fikricha, fikr va tafakkur manbai. U doimo turli fanlarning o'zaro ta'sirining uzviyligi va uyg'unligi natijasida takomillashadi.

Feodalizmning inqirozi, kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi, hurfiylikning kuchayishi ijtimoiy ong tarixga nisbatan teologik yondashuvdan xalos bo'lishiga ko'maklashdiki, bu fanning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Uyg'onish davri (XIV-XVI asrlar) mutafakkirlari, xristian tarixchilaridan farqli o'laroq, tarixiy jarayonni dunyoviy sharoitlardan, insonning tabiatidan kelib chiqib tushuntirishga harakat qildilar., Nikkolo Makiavelli (1469-1527) moddiy manfaat, xususiy mulkni asrash va ko'paytirishga intilish jamiyatning rivojlanishini harakatlantiruvchi kuch ekanligini isbotlab, siklli rivojlanish g'oyasini asoslashga harakat qildi. Uning ayrim asarlarida ijtimoiy hodisalarning qonuniyatlariga doir farazlar ham mavjud, lekin u mazkur qonuniyatlarni ta'riflashning uddasidan chiqmagan.

Uyg'onish davrida va Yangi davrda (Nikkolo Makiavelli, Jambattista Viko, Frensis Bekon, Tomas Gobbs va b.) tarixning maqsadi, yo'nalishini, shuningdek, tarixiy jarayonda insonning, sinflarning rolini aniqlash (Ogyusten Terri, Fransua Gizo, Ogyust Mine) tarix falsafasining predmetiga aylangan.

Tarixiy o'zlikni anglashning rivojlanishiga o'z tadqiqotlarida tarixni inson aqli tabiatining evolyusiyasi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan alohida borliq sifatida falsafiy jihatdan anglab yetishga urg'u bergan Volter (1694-1778) asarlari, shuningdek, tarixiy jarayon g'oyasini birinchilardan bo'lib asoslab bergan Mari Jan Kondorse (1743-1794) tadqiqotlari ham kuchli ta'sir ko'rsatdi.

G.V.F.Gegel (1770-1831) tarixga har bir davr betakror tarzda rang-barang bo'lgan holda, ayni vaqtda insoniyat rivojlanishining qonuniy bosqichi sanalgan yagona qonuniy jarayon sifatida yondashdi. XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshida tarixiy bilim sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarildi. Tarixiy o'zlikni anglash jarayoni evolyusiyasining keltirilgan tavsifi bizga tarix

falsafasining hozirgi konsepsiyalariga nazar tashlash imkonini beradi. Tarix falsafasining gnoseologik konsepsiyasi XIX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran mazkur fanning mustaqil yo'nalishi sifatida shakllana boshladi. Bu yondashuv namoyandalari (Vilgelm Diltey, Benedetto Kroche, Georg Zimmel, Robin Kollingvud, Raymon Aron) tarix falsafasining asosiy predmeti – tarixiy o'tmishni o'rganishning mantiqiy-nazariy va metodologik muammolari, uni nazariy jihatdan rekonstruksiya qilish va tarixiy dalillarning haqiqiyiligini aniqlash, deb hisoblaganlar.

Tarix falsafasining aksiologik konsepsiyasi tarixning qimmatini muammosiga, shuningdek, tarixiy bilimning ayrim hodisalarini qimmatga ega yoki ega emas deb e'lon qiluvchi mulohazalar uchun oqilona asoslarni aniqlashga alohida e'tibor beradi.

Mazkur konsepsiyaning rivojlanishiga nemis faylasuflari – neokantchilik Baden maktabi namoyandalari Vilgelm Vindelband (1848-1915) va Genrix Rikkert (1863-1936) salmoqli hissa qo'shgan. Bu tadqiqotchilar falsafani qadriyatlar haqidagi umumiy fan sifatida tavsiflaganlar. Rikkert qadriyatlar «subyekt va obyektning narigi tomonida joylashgan butunlay mustaqil saltanat»ni tashkil qiladi, deb hisoblagan. Vindelband va Rikkert nazariy va amaliy aqlning kantcha tafovutidan kelib chiqib, qadriyatlar haqida mulohaza yuritish va joizlikni bilishga asoslangan normativ ta'limot sifatidagi tarix falsafasini nazariy mulohaza yuritish va «borliq» haqidagi empirik ma'lumotlarga tayanuvchi tajribaga asoslangan fanlarga qarshi qo'yg'an. Ular qonuniyatni tarixiy bilishning asosiy tamoyili sifatida rad etib, uni «qadriyatlariga mansub deb topish» tamoyili bilan almashtirgan. Vindelband va Rikkert fikriga ko'ra, qadriyatlar tarixdan ustun xususiyat kasb etadi va jamuljam holda odamlarga bog'liq bo'lmagan ideal transsendental (narigi) dunyoni tashkil qiladi.

Tarix falsafasi ontologiyasi – bu tarix falsafasining tarixiy borliq muammolari, chunonchi: tarixning mazmuni va yo'nalishi, ijtimoiy taraqqiyot, ijtimoiy determinizm, yagona tarixiy makonning vujudga kelishi, jahon tarixining yagonaligi asoslarini, insonning koinotdagi o'rnini aniqlash, tarixiy vaqt masalasi va hokazolarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi tarkibiy qismi. Mazkur bo'lunda jamiyatning rivojlanish mantig'ini, uning turli tomonlari o'rtasidagi aloqalar va o'zaro bog'lanishlarni o'rganish ham muhim o'rin egallaydi.

Tarix falsafasi gnoseologiyasi asosiy e'tiborni tarixiy bilish muammolariga, aniqroq aytganda, tarixiy faktlar va voqealarni o'rganish, tahlil

qilish va tushuntirish, tarixiy bilimning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, tarixiy bilishda haqiqatning tagiga yetishga qaratadi.

Tarix falsafasi tarixi tarix falsafasining vujudga kelishi va rivojlanishi, tarix falsafasi predmetining shakllanishi muammolarini, tarix falsafasining turli yo'nalishlar va oqimlar vujudga kelishiga sabab bo'lgan ichki differentsiatsiyalanish jarayonini o'rganadi. Tarix falsafasi mazkur bo'limining muhim muammolari qatoriga tarixiy jarayonni davriylashtirish, boshqa ijtimoiy fanlar orasida tarix falsafasining o'rnini aniqlash masalalari ham kiradi.

Tarix falsafasi antropologiyasi insonning tarixiy jarayondagi o'rnini, bu jarayonda tarix subyektlarining rolini aniqlaydi va «Tarixni kim harakatga keltiradi?», degan savolga javob beradi. Odatda, tarix falsafasining turli yo'nalishlari tarixiy jarayon subyektlari qatoriga xalq, millat, omma, olomon, ijtimoiy sinflar va atoqli shaxslarni kiritadi va qo'yilgan savolga har xil javob beradi.

Tarix falsafasining funksiyalari. Tarix falsafasining dunyoqarashga doir funksiyasi shundan iboratki, u insonda tarixga, ya'ni jamiyatning mavjudligi va rivojlanishi, tarixiy jarayonning yagonaligi va rang-barangligiga, uning mazmuni va yo'nalishiga, insonning undagi o'rni, roli va hokazolarga nisbatan umumiy munosabatni shakllantiradi.

Tarix falsafasining nazariy funksiyasi tarixiy jarayonni teran anglab yetish va u haqda nazariya, ya'ni tarixiy jarayonning mavjudligi, mazmuni, rivojlanish yo'nalishi haqidagi qarashlar tizimi darajasida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Tarix falsafasining metodologik funksiyasi uning qoidalarini tarixiy o'tmishning u yoki bu ijtimoiy fanlar doirasida o'rganiluvchi ayrim hodisalari va voqealarini o'rganish jarayonida amalga tatbiq etish imkoniyatidan iborat. Bu holda tarix falsafasining qoidalari va xulosalari tarix, sotsiologiya, iqtisod, siyosatshunoslik, huquq falsafasi, psixologiya va boshqa fanlar sohasida amalga oshiriluvchi tadqiqotlarda qudratli metodologik vosita rolini o'ynaydi.

Tarixiy jarayon mazmunini belgilashga oid yondashuvlar tahlili. Tarixiy jarayon mazmuni va uning yo'nalishi muammosi tarix falsafasining muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Mazkur muammo qadimgi dunyo mutafakkirlaridayoq qiziqish uyg'otgan. Antik faylasuflar chiziqli tarix falsafasining uch muhim yo'nalishi: progressiv, regressiv va siklli yo'nalishlarni farqlaganlar. Shuni qayd etish muhimki, bu yo'nalishlarning barchasi hozirgi vaqtda ham o'z izdoshlariga ega. Shu bilan bir qatorda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tarixiy rivojlanishning nochiziq konsepsiyasi ham asoslangan. Bu yo'nalishlarni batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Antik davr mutafakkirlarining aksariyati, shu jumladan Protagor va Demokrit jamiyatning rivojlanishi asosan yovvoyilikdan «oltin asr» sari yuksalib boruvchi yoʻnalishda kechgan deb hisoblagan va shuning uchun ularni progressiv yoʻnalish asoschilari deb hisoblash mumkin. Boshqa mutafakkirlar (Gesiod, Seneka), aksincha, jamiyatning rivojlanishi regressiv yoʻnalishga ega, yaʼni u «oltin asr»dan jamiyatning tanazzuli, axloqning buzilishi va hokazolar bilan tavsiflanuvchi «temir asr» sari rivojlanadi, degan fikrni ilgari surgan. Yana bir toifa faylasuflar (Platon, Aristotel, Polibiy) jamiyat yuksalib boruvchi yoʻnalishda, lekin tutash doira boʻylab harakatlanadi va har doim ortga, dastlabki bosqichga qaytadi, deb hisoblagan.

Tarix falsafasi rivojlanishining hozirgi bosqichida tarixning shunday bir talqini vujudga keladiki, unda mualliflar bu muqobil yondashuvlarning ijobiy gʻoyalaridan foydalanishga va ularning kamchiliklari oʻrnini toʻldirishga harakat qiladilar. Mazkur yondashuv monadaga doir yondashuv degan nom olgan.

Tarixga monadaga doir yondashuvning oʻziga xos jihati shundan iboratki, u jahon tarixiy jarayoniga koʻp sonli tarixiy individlar (sotsiumlar)dan iborat boʻlgan yaxlitlik sifatida qaraydi.

Bunda monadaga doir yondashuvning formatsion elementi tarixiy rivojlanishning ayni bir bosqichini boshdan kechirayotgan turli mamlakatlar uchun umumiy boʻlgan jihatlarga, sivilizatsion element esa ijtimoiy organizmlarning xususiyatlariga, ularning betakrorligiga eʼtiborni qaratadi. Shunday qilib, monadaga doir yondashuv doirasida formatsion yondashuvning umumlashtiruvchi imkoniyatlari va sivilizatsion yondashuvning individuallashtiruvchi imkoniyatlari ularni qarama-qarshi qoʻyish asosida emas, balki ularning yagonaligi va bir-birini toʻldirishini tan olish asosida hisobga olinadi va roʻyobga chiqariladi.

Yuqorida qayd etib oʻtilganidek, tarixning mazmuni muammosi tarix falsafasining aksariyat yoʻnalishlarida koʻzga koʻrinadigan oʻrinni egallaydi. Ayni vaqtda shunday konsepsiyalar ham paydo boʻlganki, ularda tarixning mazmuni muammosi markaziy muammo hisoblanadi. Bu konsepsiyalarning mohiyatiga qisqacha toʻxtalib oʻtamiz.

Taniqli nemis faylasufi Karl Yaspers (1883-1969) jahon tarixining «vaqt oʻqi» amal qilgan davrda vujudga kelgan falsafiy eʼtiqodgina insoniyat uchun umumiy eʼtiqodga aylanishi mumkin, deb hisoblagan. Faylasuf qadimgi yunon faylasuflari, yahudiy xalqining paygʻambarlari, Yeronda zardushtiylik dinining, Xitoyda – konfutsiychilik va daochilikning, Hindistonda – buddizm va jaynizmning asoschilari bir vaqtda ijod qilgan miloddan avvalgi 800 va 200

yillar oralig'idagi davmi tarixning universal mazmunini namoyon etgan «vaqt o'qi» davri deb hisoblashni taklif qilgan. Yaspers fikriga ko'ra, inson o'z-o'zini anglab yetishi, inson ma'naviyatining uyg'onishi shu vaqtgacha o'zaro bog'lanmagan lokal madaniyatlarga bo'lingan insoniyat umumiy tarixining ibtidosiga aylangan.

Amerikalik faylasuf Frensis Fukuyama tarixiy jarayon mazmuni va uning yo'nalishini aniqlash uchun «tarixning intihosi» nazariyasini taklif qilgan. «Tarixning intihosi»ni u shunda ko'rganki, insoniyat oxir-oqibatda jamiyat va davlatning optimal shaklini albatta topadi. Fukuyama liberal g'oyalar va qarashlarni umuminsoniy ideal sifatida e'tirof etgan, ularning negizida insonning barcha ehtiyojlari qondirilishi va jamiyatdagi asosiy ziddiyatlar hal qilinishi lozim, deb hisoblagan. Uning fikricha, liberalizm jamiyatni tashkil etishning oqilona shakli sifatida, o'z muqobiliga ega emas, shu sababli insoniyat oldida bu mafkurani boshqa mamlakatlarga yoyish va shu tariqa umuminsoniy davlat – siyosiy jabhada liberal demokratiyani yaratishdan boshqa yo'l yo'q.

Jamiyat tushunchasi va madaniy tarixiy tiplar g'oyasi. Jamiyat hayoti asrlar osha olimlar va faylasuflarning tadqiqot obyekti bo'lib kelmoqda. U turli fanlar, chunonchi: sotsiologiya, tarix, siyosatshunoslik, huquqshunoslik, etnografiya, iqtisodiy nazariya va hokazolar doirasida o'rganiladi. Fanning vazifasi – jamiyat tuzilishini o'rganish, tarixiy jarayonda takrorlanuvchi, umumiy xossalar, jihatlar, omillar va qonuniyatlarni aniqlashdan iborat. Ilmiy bilim tarixiy jarayondan taqqoslab bo'lmaydigan darajada qashshoqroq bo'lsada, u jamiyatga zarur, chunki uning haqiqiy tarixini o'rganish, uning o'tmishda va hozirgi davrda rivojlanishining muqobil imkoniyatlarini aniqlash, bugungi kunning muhim vazifalarini hamda hozirgi zamon va kelajakka ta'sir ko'rsatish yo'llarini belgilash imkonini beradi.

Muayyan fanlardan farqli o'laroq, falsafaning vazifasi tarixiy jarayonning umumiy jihatlarini o'rganishdan iborat.

Madaniy-tarixiy tiplar nazariyasi XIX asrda vujudga kelgan bo'lsada, aslida bu haqdagi dastlabki qarashlar Forobiy ijodiga mansub. Forobiy insonlar jamiyatini ikki madaniy- tarixiy tiplarga ajratadi: Birinchisi, to'liq jamiyat bo'lib, u o'zida a) er yuzidagi jami insonlarni qamrab oluvchi yirik jamiyat, b) Yerning muayyan qismida yashovchi bir millat yoki bir dinga mansub kishilarning o'rta jamiyati v) muayyan qavm yoki dinga mansub bir shahar jamiyatini qamrab oladi. Ikkinchisi, bir qishloq, ovul, yoki bir oiladan iborat bo'lgan to'liqsiz jamiyat. Forobiy fikricha "Eng yaxshi fazilat va oliy darajadagi komillikni kichik birligi shahar hisoblanadigan madaniy jamiyat

ichidagina qo'lga kiritish mumkin. To'liqsiz jamiyatlar insonni takomillashtirishga qobil emaslar". Forobiyning bu fikrlari Platon va Aristotelning jamiyatga oid qarashlaridan farq qiladi, chunki u jamiyatdagi o'zgarishlarni inobatga olgan. Jamiyatni to'liq va to'liqsizga ajratar ekan,

P.A.Sorokin (1889-1968) jamiyatga individlar va ijtimoiy guruhlarining o'z ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyati bilan belgilanadigan bir-biri va jamiyat bilan o'zaro munosabatlari natijasida vujudga keladigan integral yaxlitlik sifatida qaragan.

Jamiyatning vujudga kelishiga doir qarashlar. Jamiyatning vujudga kelishi haqida ajdodlarimiz hayotining arxeologlar topgan va odamlarning ko'plab avlodlari bosib o'tgan murakkab va fojialarga to'la tarixiy yo'ldan dalolat beradigan izlarga qarab xulosa chiqarish mumkin. Jamiyatning kelib chiqishini ilmiy tavsiflash borasidagi qarashlar mehnat va mehnat qurollari nazariyasi doirasida amalga oshirilgan. Bu nazariyaga ko'ra mehnat, so'ngra burro nutq inson jamiyatini yaratgan. Inson hayotida mehnat qurollarining ahamiyatini rad etmagan holda, bu farazni tasdiqlovchi aniq ilmiy dalillarga duch kelmadik. Z.Freyd inson vijdonini uning kelib chiqish manbai deb hisoblagan. Etnografik tadqiqotlar bu farazni umuman tasdiqlamaydi. Y.Xeyzinga o'yin va o'yin faoliyatiga madaniyatning insonni shakllantiruvchi asosiy tamoyil sifatida qaraydi. Yernst Kassirer (1875-1945) ilgari surgan farazga ko'ra, simvolik shakllar, ya'ni inson va uning ongi paydo bo'lishini belgilagan ramzlar va belgilar madaniyatning turli shakllarini birlashtiruvchi oliy va universal tamoyil hisoblanadi. Kassirer fikriga ko'ra, qadimgi ajdodlarimiz ularning yashab qolishini ta'minlovchi etarli tabiiy kuchga ega bo'lmagan. Inson o'zining hayvonlar xulq-atvorini kuzatish va ularga taqlid qilish qobiliyati bilan yashab qolish imkoniyatini qo'lga kiritgan. O'z navbatida taqlidga asoslangan xulq-atvor ramziy belgilar, keyinchalik esa nutq vujudga kelishiga asos bo'lgan.

To'plangan tajribani belgilar tizimida qayd etish va avloddan-avlodga o'tkazish qobiliyatining shakllanishi hayvonlar to'dasi kishilik hamjamiyatiga aylanishining muhim omili bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Bunday qobiliyatga hayvonlarning biron-bir turi ega emas. Namoyish etish, o'rnak ko'rsatish, taqiqlar va cheklashlar tizimi muloqotning nafaqat noverbal, balki asta-sekin shakllangan verbal vositalarida ham o'z ifodasini topgan. Muloqot mehnat ko'nikmalarini mustahkamlash, ovqat topish va unga ishlov berishni tartibga keltirish, o'z jamoa harakatlarini muvofiqlashtirish imkonini bergan. Etnografik ma'lumotlar tajribani avloddan-avlodga o'tkazish va jamoa faoliyati

ko'nikmalarini shakllantirish shakli sifatida o'yin ulkan ahamiyat kasb etganidan dalolat beradi.

Jamiyat rivojining iqtisodiy asoslari. Ijtimoiy ishlab chiqarish tushunchasi. Hozirgi ko'rinishda jamiyat takror ishlab chiqarish, o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi tashkil etish ichki mexanizmlariga ega bo'lgan tarixan muayyan, yaxlit va barqaror tizim sifatida namoyon bo'ladi. Jamiyat – bu odamlarning shunday bir birlashmasiki, uning yaxlitligi ijtimoiy ishlab chiqarish, ya'ni odamlarning umuman ishlab chiqarish, o'z hayotini quvvatlash va takror ishlab chiqarishga qaratilgan birgalikdagi faoliyati bilan ta'minlanadi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish – vaqtda davom etadigan va vaqti-vaqti bilan takrorlanadigan jarayon (takroriy ishlab chiqarish). Ayni vaqtda u o'zgaruvchanlikni, muayyan ijtimoiy dinamikani (ya'ni sof ishlab chiqarishni) o'z ichiga oladi. Ko'rsatilgan omillarning birligi, bir tomondan, an'ana, ijtimoiy merosga, boshqa tomondan esa, amaliy va ma'naviy tajribaning oshishi va to'planishiga asoslanadi. Ijtimoiy dinamika, jamiyatning rivojlanishi ishlab chiqarishda va odamlar xulq-atvorini boshqarishda to'plangan tajribani saqlash va kelgusi avlodlarga qoldirish usullarini takomillashtirish bilan ta'minlanadi. Tajribani baham ko'rishning muhim vositalari – til, namoyish etish, o'rnak ko'rsatish va eng muhimi – tajribani o'zlashtirayotgan odam qaysi xalq vorisi bo'lsa, shu xalqning ijtimoiy boyligi va madaniy mulki hisoblanadi. Har bir jamiyat o'z mavjudligi va rivojlanishi uchun zarur tabiiy boyliklarga ega. Ajdodlar yaratib qoldirgan boyliklarni saqlash va ulardan foydalanish hamda jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish ijtimoiy boylikning o'sishiga olib keladi. Buning natijasida mulk instituti ijtimoiy ishlab chiqarishning muhim vositasi va rag'batlantiruvchi omili sifatida vujudga keladi.

Ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. Xodimlar, ularning mehnati va ishlab chiqarish vositalari – mehnat qurollari va vositalari ishlab chiqarishning muhim omillari hisoblanadi. Ishlab chiqarish moddiy-texnika vositalari va ularni ishga solishga qodir bo'lgan odamlar majmui jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini tashkil etadi. Ishlab chiqarish jarayonida odamlar o'rtasida turli-tuman munosabatlar yuzaga keladi. Ularning orasida tashkiliy-iqtisodiy, ishlab chiqarish-texnologik va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish-texnologik munosabatlar texnika va ishlab chiqarish texnologiyasining xususiyati rivojlanish darajasiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lsa, tashkiliy-iqtisodiy va ayniqsa ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar asosan ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulk shakllari bilan belgilanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarish natijasida yaratiladigan ne'matlar va xizmatlarni ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonida yuzaga keluvchi munosabatlarni o'z ichiga oladi. Mazkur munosabatlar tizimi ijtimoiy normalar va huquq normalari bilan tartibga solinadi va ijtimoiy ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulk huquqining xususiyati bilan belgilanadi.

Mulk iqtisodiy hokimiyatga kim ega bo'lishini, xo'jalik faoliyatidan olingan foyda kimga tegishini va u qanday moddiy mulkiy manfaatlarni yuzaga keltirishini belgilaydi. Mulk shakllari ishlab chiqarish ijtimoiylashuvining amaldagi darajasi bilan belgilanadi, unga esa, o'z navbatida, umumiy texnologik taraqqiyot ta'sir ko'rsatadi. Mulkning davlat mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk jamoa mulki kabi shakllari mavjud.

Jamiyat rivojining ma'naviy asosi. Odamlarning ma'naviy faoliyati jamiyat mavjudligining zaruriy shartidir. Odamlar ongli mavjudotlar bo'lib, ular o'z tafakkuri bilan ijtimoiylikning barcha ko'rinishlarini anglab yetadi. Bu jarayonda olimlar, rassomlar, jurnalistlar, turli partiyalar va harakatlarning mafkurachilari va shu kabilarning ixtisoslashgan kasbiy ma'naviy faoliyati muhim rol o'ynaydi. Ularning nisbatan mustaqil kasbiy faoliyati ijtimoiy hayotning turli jabhalariga xizmat ko'rsatadi. Ma'naviy ishlab chiqarishda iqtisodiy kichik tizim qonuniyatlari, ya'ni jamiyatning xo'jalik jarayonlari o'rtasidagi takrorlanuvchi muhim-zaruriy bog'lanishlar o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Ularning qatoriga ehtiyojlarining yuksalish qonuni, ijtimoiy takror ishlab chiqarish qonunlari, qiymat qonunini kiritish mumkin.

Jamiyat ma'naviy kichik tizimining vujudga kelishi rang-barang ijtimoiy va shaxsiy ma'naviy ehtiyojlar bilan belgilanadi. Fanda ham ijtimoiy amaliyotga bevosita chiqish imkoniyatiga ega bo'lmagan o'z muammolari yuzaga keladi. Mazkur muammolarni yechish fan rivojlanishining sharti, uning ichki ehtiyoji hisoblanadi.

Axborot va kommunikatsiya ma'naviy ishlab chiqarishning axborot almashinuviga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan sohalari bo'lib, bu avvalo aholiga to'g'ridan-to'g'ri axborot berish vositalaridir. Qadimda bular podsholarning farmonlarini maydonlarda o'qib eshittirgan jarchilar, voizlar, shoirlar va baxshilar, masxarabozlar, teatr, shuningdek, yozma adabiyot bo'lgan. Keyinchalik, axborot texnika vositalari rivojlanishi bilan ma'naviy muloqotga bo'lgan ehtiyojlar bosma nashrlar (kitoblar, gazetalar, jurnallar) bilan qondirilgan, so'ng radio, kino, televidenie, ya'ni hozirgi ko'rinishdagi ommaviy axborot vositalari (OAV) paydo bo'lgan. Hozirgi sharoitda ommaviy axborot vositalari o'z mahsulotini ishlab chiqaradigan va uni bozorda sotadigan sanoatning alohida tipidir.

Insonga ta'lim va tarbiya berish ma'naviy ishlab chiqarishning alohida sohasi hisoblanadi. Jamiyatda ta'lim va tarbiya muassasalarining tarmoqlangan tizimi: , bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, maktab ta'limining turli-tuman shakllari: kollejlar, pansionatlar, internatlar oliy o'quv yurtlari tashkil etiladi. Axloqiy va estetik tarbiya berish, dunyoqarashni shakllantirish o'quvchilar ongida dunyoning ilmiy manzarasini shakllantirish yo'li bilan, shuningdek, san'at, falsafa va diniy muassasalar yordamida amalga oshiriladi. Tarbiyalash funksiyasini oila, do'stlar va tanish-bilishlar davrasi, davlat muassasalari, huquqiy tartibot organlari, shuningdek, ommaviy axborot vositalari bajaradi.

Ijtimoiy ong ma'naviy kichik tizimning bosh bo'g'ini hisoblanadi. U bilimlar, g'oyalar, qarashlar, fikrlar, dunyoqarashga doir mo'ljallar, qadriyatlar va hokazolarning butun rang-barangligida namoyon bo'ladi.

Individual ong – ayrim insonda uning yashash sharoiti va ruhiy xususiyatlari ta'sirida shakllanadigan dunyoning subyektiv obrazi. U shaxsning ichki borlig'iga ega bo'ladi, aksariyat hollarda hammadan yashirin ong oqimini tashkil qiladi. Ijtimoiy ong ijtimoiy birliklar va guruhlar tashqi omillar – jamiyat hayotining moddiy sharoitlari va uning ma'naviy madaniyati ta'sirida shakllantiradigan kollektiv tasavvurlarni tavsiflaydi.

Ijtimoiy ong murakkab tuzilishga ega. U ikki daraja: kundalik ong va nazariy ongni o'z ichiga oladi. Kundalik ong o'z tuzilishiga ko'ra turli jinslidir. U ajdodlar to'plagan mehnat faoliyati tajribasini, axloqiy me'yorlar, odatlarni, kundalik turish-turmush qoidalarini, tabiatni kuzatish natijasida shakllangan tasavvurlarni, dunyoqarashga doir ba'zi bir mo'ljallarni, xalq og'zaki ijodi (folklor) va hokazolarni o'z ichiga oladi. Kundalik ong asosan mehnatga, kundalik turish-turmushga va odamlarning ular bilan bog'liq bo'lgan yashash sharoitlari va munosabatlariga qarab mo'ljal oladi. Kundalik hayot, ya'ni faoliyat, odatlar va munosabatlarning uzluksiz takrorlanadigan shakllari kundalik ong mazmunini tavsiflovchi asosiy tushuncha hisoblanadi. U o'zining sinkretik xususiyati, mazmunan qashshoqligi, emotsiyalarga boyligi, stixiyaliligi va amaliyotga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Kundalik ongning bilish imkoniyatlari cheklangan: u hodisalar mazmunini teran anglashga, dalillarni tizimga solishga qodir emas. Nazariy ong kundalik ongga tayanadi, lekin uning tor doirasidan tashqariga chiqa oladi.

Mazkur darajalar ijtimoiy ong tuzilishini bilish harakatidagi uning obyektga muvofiqlik darajasi bilan farq qiladigan jihatlari sifatida tavsiflaydi. Ayni vaqtda ijtimoiy birliklar va guruhlar ma'naviy faoliyatining mahsuli sanalgan ijtimoiy ong ularning subyektiv qobiliyatlarini o'zida

mujassamlashtiradi. Ijtimoiy ong manbalarining o'ziga xos xususiyatlari ta'siri ijtimoiy psixologiya va mafkurada aks etadi.

Ijtimoiy psixologiyada u yoki bu guruhga yoki butun jamiyatga mazkur jamiyat tarixining muayyan davrida xos bo'lgan ijtimoiy tuyg'ular muhim o'rin tutadi. Ijtimoiy tuyg'ular juda faol va o'ta ta'sirchandir. Ular aks etish va tarqalish xususiyati va usullariga ko'ra farq qiladi. O'zaro ruhiy induksiya, taqlid, ijtimoiy nazorat, ta'sir ko'rsatish, emotsiyalarni yuqtirish va hokazolar shular jumlasidandir.

Mafkura. Mafkura ijtimoiy ongning tarkibiy qismi bo'lib, ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlarining tizimga solingan, nazariy ko'rinishda aks ettiradigan va ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash yoki o'zgartirishga xizmat qiladigan g'oyalar, qarashlar majmuidan iborat. Mafkura mazmunini ijtimoiy rivojlanishning etilgan, muhim, dolzarb va yechishni talab qiladigan ziddiyatlari tashkil etadi. Shunga muvofiq yuz berayotgan jarayonlar mazmuniga va ijtimoiy muammolarni yechishi yo'llariga nisbatan alohida yondashuvni aks ettiruvchi ayrim nazariy mulohazalar yuzaga keladi. Bu mafkuraning shakli hisoblanadi. Uning mazmuni esa muayyan ijtimoiy guruh – sinf, etnik guruh, hukmron elita yoki uning muxolifati va hokazolarning manfaatlarini ifoda etishdan iborat. Mafkura shaklan obyektiv, lekin mazmun jihatidan subyektivdir. U nazariy jihatdan tizimga solingan ko'rinishda ijtimoiy guruhlarining ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlariga bo'lgan munosabatini aks ettiradi va ularning ijtimoiy-siyosiy natijalarini nazariy jihatdan asoslash va oqlashga harakat qiladi.

A.Ochildiyev istibdod mafkurasi, istiqloq mafkurasi, va jamiyat mafkurasi kabilarni farqlaydi. Istibdod mafkurasidan farqli o'laroq "istiqloq mafkurasi millat, jamiyat, davlatni mustaqil taraqqiyot yo'liga boshlaydigan, uni belgilab beradigan, erkin va ozod rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan g'oyalar, qarashlar tizimidir". Uning fikricha, har qanday davlat o'z faoliyatida yagona etnosotsial birlik sifatida chiqadigan millat manfaatini himoya qilishga qaratilishi, uning jipsligi, taraqqiyotini ta'minlaydigan milliy mafkuraga tayanmog'i lozim. Zero milliy mafkura davlat organlari, ijtimoiy institutlar faoliyatini tashkil qiluvchi, yo'naltiruvchi qurol vazifasini o'taydi.

Ijtimoiy ong shakl va mazmun jihatidan rang-barangdir. Ijtimoiy ongning ilmiy, diniy, axloqiy, estetik, siyosiy, huquqiy, falsafiy turlari farqlanadi. Ular o'zi aks ettiruvchi hodisalar mazmuni, moddiylashuv shakli va ijtimoiy funksiyalariga ko'ra farq qiladi. Ijtimoiy ong turlari yoki shakllari ko'p darajali tuzilmalar bo'lib, o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lgan oddiy va nazariy darajalarni, ijtimoiy psixologiya va mafkurani o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy ong holatlari. Ijtimoiy ongning yaxlit tavsifi ijtimoiy ong holati, ommaviy ong, jamoatchilik fikri kabi tushunchalarda ifodalanadi. Ijtimoiy ong holati mazkur tarixiy davrda qaysi g'oyalar va qarashlar yetakchilik qilayotgani, ijtimoiy ongning qaysi shakllari jamoatchilik fikri va kayfiyatiga ayniqsa samarali ta'sir ko'rsatayotgani, jamoatchilik fikrini shakllantirishning qaysi mexanizmlari ustuvor ahamiyatga ega ekanligi (u mafkuraviy majburlov mahsulimi yoki stixiyali tarzda shakllanadimi), jamoatchilik fikrini shakllantirish vositalari orasida fan, din, siyosat va huquq qanday o'rin egallashi bilan belgilanadi. Ijtimoiy ong holatlarini tavsiflashda ilmiy va noilmiy tasavvurlarning o'zaro nisbatini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, ijtimoiy bo'hronlar va tangliklar davrida o'ta xurofiy aqidalar tiklanadi, sarosimalik kayfiyatlar, ijtimoiy ongning beqaroligi kuchayadi. Ijtimoiy ong madaniyatda o'zining amaliy ifodasini topadi.

Jamiyat rivojining ijtimoiy asoslari. Ijtimoiy ishlab chiqarishda mehnat taqsimoti va ixtisoslashish muqarrar tarzda ijtimoiy tabaqalanishga turtki beradi, o'ziga xos vazifalarnigina bajaradigan, jamiyatda ma'lum mavqega ega bo'lgan va o'z manfaatlarini ilgari suradigan nisbatan mustaqil ijtimoiy birliklar va guruhlar vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Shuni ta'kidlash lozimki, ijtimoiy tabaqalanish va odamlar o'rtasidagi tengsizlik jamiyatning tabiiy holatidir. «Oltin asr», umumiy va to'la tenglik haqidagi orzu mutlaqo noilmiy bo'lgani bois uni ro'yobga chiqarish mumkin emas. Tengsizlik shaxs va pirovard natijada – jamiyat rivojlanishining muhim omilidir.

Ijtimoiy tengsizlik vujudga kelishi va jamiyatning rivojlanishida mulk instituti alohida rol o'ynagan. Ijtimoiy birliklar va guruhlar ijtimoiy tuzilmaning muhim elementi hisoblanadi. Ular kishilarning umumiy ijtimoiy belgilari mavjudligi bilan ajralib turadigan birlashmalaridir. Mazkur belgilar qatoriga guruh uchun umumiy sanalgan ehtiyojlar va manfaatlar, qadriyatlar va me'yorlar, turmush tarzi, ijtimoiy mehnat taqsimotidagi o'rin va ular bilan bog'liq ijtimoiy rollar kiradi. Ijtimoiy guruh xususiyati va tipi uning xulq-atvorini va jamiyatning ijtimoiy kichik tizimidagi o'rini ham belgilaydi. Ehtiyojlar va manfaatlarning birligi ijtimoiy birliklar va guruhlarini birlashtiruvchi asosiy belgi hisoblanadi. Mazkur ehtiyojlar va manfaatlar ijtimoiy birliklar va guruhlarining jamiyatdagi mavqei bilan belgilanadi. Ijtimoiy birliklar va guruhlar turli asoslarga ko'ra tasniflanadi. Jumladan, katta va kichik ijtimoiy guruhlar farqlanadi. Kichik guruh a'zolarining yaqinligi, aloqalarning mustahkamligi, munosabatlarning norasmiyiligi, bevosita shaxsiy aloqalar o'rnatilgani, umumiy qadriyatlar va xulq-atvor qoidalari amal qilishi bilan tavsiflanadi. Kichik guruhga korxonalar, muassasalar, mehnat jamoasi, oilalar misol

bo'lishi mumkin. Oilaviy munosabatlar qarindoshlik aloqalari bilangina cheklanmaydi: ular oila a'zolarining bir-biri oldida o'zaro ma'naviy javobgarligi, birgalikdagi mehnat va turish-turmush hamda ular bilan bog'liq bo'lgan va huquq bilan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlar bilan mustahkamlanadi.

Katta ijtimoiy guruhlar – tarixiy rivojlanish jarayonida vujudga keladigan sinfiy, etnik, hududiy, ijtimoiy-siyosiy va boshqa guruhlardir. Ular shaxs va jamiyat hayotida juda muhim rol o'ynaydi.

Etnik birliklar ijtimoiy hayot xo'jalik, hudud, til, odatlar, an'analar, rasmlar, e'tiqodlarning birligi belgisiga ko'ra tarkib topadigan va etnik birliklarning har xil turlarini tashkil etadigan kishilarning ayrim muayyan-tarixiy jamoalari doirasida kechadi. Urug' mazkur birliklarning ilk shakli. U qon-qarindoshlik belgisiga ko'ra uyushgan odamlar birlashmasi bo'lib, ibtidoiy jamoaning asosiy, ishlab chiqaruvchi va etnik bo'g'ini hisoblangan. Qabila ikki yoki undan ortiq urug'ning bir necha yuzdan bir necha minggacha bo'lgan odamlardan iborat birlashmasidir. Qabila umumiy mulk, umumiy boshqaruv, turish-turmushning umumiy jihatlari va ayrim umumiy xo'jalik faoliyatiga ega bo'lgan.

Bir hududda yashaydigan, umumiy xo'jalik faoliyati, til, ruhiyat tarzining xususiyatlari, turish-turmush, madaniyat va hayot tarzining odatlar va an'analarda mustahkamlangan ba'zi bir jihatlari elat va millatni tavsiflaydi. Ammo ularning o'rtasida jiddiy farqlar ham mavjud. Qabilalarning uyushmalari, aholi migratsiyasi, tilning yaqinligi elat vujudga kelishining omillari hisoblanadi. Ular qon-qarindoshlik, urug'doshlik aloqalarini buzuvchi omillardir. Ammo elatni birlashtiruvchi aloqalar ham ancha shartlidir. Elatni tashkil etadigan qabilalar yashaydigan hudud muhim birlashtiruvchi asos hisoblanadi.

Tabaqalar va sinflar. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishida tabaqalar va sinflar salmoqli o'rin egallaydi. Tabaqalar – sanoatlashish bosqichidan oldingi jamiyatlarda vujudga kelgan, yuridik yoki odatga asoslangan va avloddan-avlodga meros bo'lib o'tadigan huquqlar va burchlarga ko'ra farq qiladigan ijtimoiy guruhlar. Tabaqaviy bo'linish jamiyatning murakkab ierarxiyaviy tuzilishining shakllanishiga sabab bo'ladi.

Yirik guruhlar orasida iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy-psixologik maqomiga ko'ra farqlanadigan sinflar alohida o'rin egallaydi. Iqtisodiy belgi sinfning bosh belgisi hisoblanadi, zero, sinfiy bo'linish shakllari ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan munosabat hamda mulk shakllari bilan belgilanadi. Hozirgi zamon jamiyatida yuqori malakali aqliy mehnat bilan professional tarzda

shug'ullanadigan kishilarning katta ijtimoiy guruhi – ziyolilar alohida rol o'ynaydi. Ziyolilar soni tinimsiz ko'payib, ularning jamiyat hayotidagi roli ortib bormoqda. Bu avvalo fan-texnika taraqqiyoti, shuningdek, hozirgi jamiyatda ma'naviy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan bog'liq. Ziyolilar guruhi o'z kelib chiqishiga ko'ra ham, ijtimoiy maqomiga ko'ra ham turli jinslidir. Tegishli ravishda uning siyosiy mo'ljallari ham har xildir.

Institutlar. Jamiyatning rivojlanish jarayoni alohida muhim vazifalarni bajaradigan va aniq tashkiliy tuzilmaga ega bo'lgan ijtimoiy va siyosiy tashkilotlar – institutlarning tarmoqlangan tizimi yaratilishi bilan tavsiflanadi. (Siyosiy partiyalar, jamg'armalar, uyushmalar). Institutlar jamiyat normal faoliyatining zaruriy omili sanalgan ijtimoiy muhim faoliyatni amalga oshiradi. Bunday institutlar qatoriga davlat va uning institutlari, partiyalar va harakatlar, ommaviy axborot vositalari, diniy muassasalar, ta'lim va madaniyat muassasalari, sog'liqni saqlash va sanitariya xizmati tizimlari, bozor, banklar va hokozolar kiradi. Ijtimoiy institutlar faoliyati ijtimoiy hayotning barcha jabhalari: oila va ishlab chiqarish, tovarlar va pullar harakati, ishlab chiqarish, iste'mol va hokozolarga nisbatan tatbiq etiladi. Institutlar turli birliklar va guruhlarining manfaatlarini muvofiqlashtirishni amalga oshiradi, ularning samarali o'zaro aloqasini ta'minlaydi, vujudga kelgan ijtimoiy qadriyatlarini mustahkamlaydi va yangilarini yaratadi.

Hududiy guruhlar. Aksariyat mamlakatlarda hududiy guruhlarining o'zaro munosabatlarida jiddiy muammolar yuzaga keladi. Bu ma'naviy hayot an'analari va iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra farq qiladigan viloyat va markaz, poytaxt va chekka o'lka hamda yirik mintaqalarning munosabatlari bo'lishi mumkin (masalan, AQSH yoki Italiyada SHimol va Janub munosabatlari). Etnik yoki diniy farqlar, bir ma'muriy birlikning boshqa ma'muriy birliklarga hududiy e'tirozlari hududiy guruhlar o'rtasidagi ziddiyatni kuchaytirishi mumkin.

Jamiyat rivojlanishiga qarab uning ijtimoiy tuzilmasi murakkablashib boradi. Bu miqdor va sifat jihatidan har xil ijtimoiy guruhlarining o'zaro aloqasi va manfaatlarini muvofiqlashtirishni talab etadi. Ijtimoiy birliklar va guruhlarining turlari ularning o'rtasidagi munosabatlar va ijtimoiy aloqalar xususiyatini ham belgilaydi. Aloqalar uzoq yoki qisqa muddatli, mustahkam yoki bo'sh va zaif, bevosita yoki bilvosita bo'lishi mumkin. Aloqalar xususiyatining shakllanishida manfaatlar muhim rol o'ynaydi, ularni muvofiqlashtirish vazifasini esa jamiyatning maxsus institutlari, avvalo siyosiy tizim hal qiladi.

Ijtimoiy makon. Moddiy borliq makoni kabi, ijtimoiy makon ham moddiy obyektning tuzilishi bilan belgilanadi. Tegishli ravishda ijtimoiy tuzilma va ijtimoiy o'zaro aloqalar ijtimoiy makon xususiyatini belgilaydi. Makondagi aloqalar o'zaro aloqaga kirishayotgan subyektlar o'rtasida ma'lum masofa mavjudligi bilan ajralib turishi mumkin. Biz mazkur masofa xususiyatini o'zimiz uchun botiniy tarzda aniqlaymiz va yo uni saqlab qolishga, yo o'zgartirishga harakat qilamiz. Odamlar o'rtasidagi aloqalar ham makon mezonini bilan o'lchanadi. Ular vizual, yo bevosita, yo bilvosita, yo doimiy, yo nomuntazam bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy makon o'zining serdarajaliligi bilan ajralib turadi. Bu ayni bir inson turli birliklarda har xil maqomga ega bo'lishida namoyon bo'ladi (masalan, o'zi mehnat qiladigan ishxonada u xizmat pillapoyasida eng past o'rinni egallaydi, oilada esa boshliq hisoblanadi).

Insonning ijtimoiy makondagi o'rni uning butun umri mobaynida o'zgarib turadi. Bu hol «ijtimoiy mobillik» kategoriyasi bilan tavsiflanadi.

Jamiyat rivojining siyosiy asoslari. Rivojlangan ijtimoiy tizimga ega bo'lgan jamiyatda ijtimoiy, etnik va diniy tabaqalanishning kuchayishi muqarrardir. Mavjud mavqeidagi tub o'zgarishlardan kelib chiqadigan qarama-qarshi manfaatlarni ko'zlovchi ijtimoiy birliklar va guruhlar mavjudligi ularning o'rtasida siyosiy munosabatlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bu manfaatlarni muvofiqlashtirish zaruriyati jamiyat siyosiy tizimining tuzilishi va funksiyalarini belgilaydi. Siyosiy tizim jamiyatda siyosiy munosabatlarni tartibga soluvchi davlat va siyosiy tashkilotlar, institutlar va muassasalar majmuidir. Siyosiy tizim murakkab tuzilishga ega. Jamiyatda fuqarolarga nisbatan qonuniylashtirilgan majburlov choralarini qo'llash yo'li bilan o'zining siyosiy munosabatlarni tartibga solish borasidagi funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat siyosiy tizimning bosh elementi hisoblanadi. Davlat jamiyatning muhim ijtimoiy-siyosiy instituti bo'lib, muayyan hududda unga oliy hokimiyat vakolatlari beriladi. Bu vakolatlardan davlat odamlar, ularning guruhlari va birlashmalari xulq-atvorini boshqarish uchun foydalanadi. Davlatning asosiy belgilari:

1. Jamiyatdan ajratilgan xalq hokimiyati. Hokimiyat — bir subyekt (hokimiyat boshlig'i)ning o'z hukmi ostidagi fuqarolarga buyruqlar berish, ularning bajarilishi ustidan nazorat olib borish va ularni bajarishdan bo'yin tovlagan shaxslarga nisbatan sanksiyalar qo'llash imkoniyati.

2. Suverenitet, ya'ni o'z mamlakati hududida oliy hokimiyatga to'liq egalik qilish va tashqi siyosatda mustaqillik.

3. Hokimiyat chiqargan qonunlar va uning vakolatlari amal qilinadigan hudud.

4. Butun aholi uchun majburiy sanalgan qonunlar va normalar qabul qilish mutlaq huquqi.

5. Davlat xizmati xodimlari, qurolli kuchlar, majburlov organlari va hokazolarni ta'minlash uchun aholidan soliqlar undirish huquqi.

Davlatning boshqaruv shakli (ya'ni hokimiyatni tashkil etish usuli) va davlat qurilishi shakllari mavjud. Boshqaruv shakllariga ko'ra monarxiya va respublika farqlanadi. Monarxiya quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi: birinchidan – hokimiyat bir shaxsga qarashli bo'ladi; ikkinchidan – davlat boshlig'iga hokimiyat meros bo'lib o'tadi. Davlat boshlig'ining vakolatlari hech qanday konstitutsiyaviy normalar bilan cheklanmaydigan mutlaq monarxiyalar va monarx vakolatlari konstitutsiya bilan cheklanadigan konstitutsiyaviy monarxiyalar farqlanadi. Respublikaning asosiy xususiyati shundan iboratki, unda hokimiyat manbai xalq hisoblanadi, zero, davlatning oliy organlarini xalq saylaydi. Parlament, prezidentlik respublikalari va aralash respublikalar farqlanadi.

Parlament respublikasi hukumatni parlament ko'pchiligi tamoyiliga ko'ra shakllantirishni nazarda tutadi: qaysi partiya parlamentda ko'pchilikni tashkil qilsa, shu partiya parlamentga hisobdor bo'lgan o'z hukumatini shakllantiradi.

Prezidentlik respublikasi davlat boshlig'i va hukumat boshlig'i vazifalarini prezident bajarishi bilan tavsiflanadi.

Aralash respublika (yarim prezidentlik respublikasi)da kuchli prezidentlik hokimiyati hukumat faoliyati ustidan parlamentning samarali nazorati bilan uyg'unlikda amal qiladi.

Davlat qurilishi shakliga ko'ra unitar, federativ va konfederativ davlatlar farqlanadi. Ma'muriy birliklari o'z davlatchiligiga ega bo'lmagan yagona, siyosiy jihatdan bir jinsli davlat unitar davlat hisoblanadi.

Federatsiya – siyosiy subyektlar (shtatlar, erlar, federatsiya subyektlari va sh.k.), o'z konstitutsiyalari, qonunchilik, ijro va sud organlariga ega davlatlar uyushmasi. Ularning mustaqilligi markaz bilan federatsiya tarkibiga kiruvchi subyektlar o'rtasida vakolatlarning taqsimlanishi bilan belgilangan chegaralarga muvofiq cheklanadi. Davlatlararo birlashmaning alohida shakli konfederatsiya bo'lib, u mustaqil davlatlar muayyan o'zaro maqsadlarga erishish uchun tuzgan doimiy uyushmadir.

Siyosat. Jamiyatni boshqarishni amalga oshiruvchi davlat faoliyati va ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar va muassasalarning o'z ijtimoiy muhim

manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun xalq hokimiyati institutlaridan foydalanish borasidagi faoliyati siyosat sohasini tashkil qiladi.

Davlat siyosatining asosiy vazifasi – jamiyatning yaxlitligini ta'minlash, aholini jiplashtirish, qarama-qarshi manfaatlarni ilgari suruvchi ijtimoiy birliklar va guruhlarning munosabatlarini oqilonalashtirish, mazkur vazifalarni hal qilish uchun huquqdan foydalanishdir. Davlat jamiyatning xo'jalik, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy jabhalarini mazkur jamiyat normal faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan darajada tartibga soladi.

Siyosat – ongli yoki stixiyali harakatlar sohasi. U ijtimoiy guruhlar o'z manfaatlarini, hokimiyat esa – o'z siyosiy vazifasini anglab yetishini nazarda tutadi. Siyosiy jarayon mazmuni va yo'nalishi asosan fuqarolarning siyosiy mentaliteti bilan belgilanadi. Siyosiy ong ijtimoiy guruhlarning manfaatlarini va ularning ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlari tizimidagi ahamiyatini anglash sifatida mafkurani o'z ichiga oladi. Siyosiy mafkura nazariy, dasturiy-siyosiy va empirik darajalardan tarkib topadi.

Kommunikatsiya – siyosiy tizimning zaruriy elementi. U, birinchidan, siyosiy tizim institutlari o'rtasidagi aloqa vositalarini, ikkinchidan, hukumatga axborot uzatish yo'llarini, uchinchidan, ommaviy axborot vositalarini o'z ichiga oladi. Mazkur axborot tizimlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud. Ommaviy axborot vositalari nafaqat aholiga axborot beradi, balki hokimiyat vakillari, partiyalar va harakatlarning u yoki bu siyosiy bayonotlarini sharhlaydi, ularga baho beradi, informatsion materiallarni tegishli tarzda saralaydi, fuqarolarning kayfiyati va siyosiy mo'ljallarini shakllantiradi.

Ijtimoiy hayotning asoslari. Jamiyatning yuqorida sanab o'tilgan kichik tizimlari o'ziga xos vazifalarni bajaradi va bir-biri bilan aloqa qiladi. SHu o'rinda savol tug'iladi: ularning o'rtasida belgilovchi va belgilanuvchi muayyan icrarxiya mavjudmi? Jamiyat – yaxlit tuzilma va har bir mamlakat betakror tarzda o'ziga xos, o'zining betakror tarixi va madaniyatiga ega. Bu tarqoq ijtimoiy kichik tizimlarni muayyan birlikka birlashtiradigan omillar mavjudligini nazarda tutadi.

Fuqarolik jamiyati, davlat, demokratiya. Hozirgi zamon jamiyati o'ta murakkab va faol ijtimoiy tizimdir. Umuman olganda, uni quyidagi xususiyatlarga ega bo'lgan jamiyat sifatida tavsiflash mumkin:

- u spontan tarzda vujudga keladi va biron-bir boshlang'ich g'oyani o'zida mujassamlashtirmaydi, jamiyatning barcha a'zolari uchun muqarrar bo'lgan olamshumul maqsadga ega bo'lmaydi;

- u o'z hayotining barcha tomonlarini yagona markazdan nazorat qilmaydi;

• unda muvofiqlashtirishga muayyan umumiy maqsad va yagona markazga bo'ysunish hisobiga emas, balki xulq-atvor umumiy qoidalariga rioya etish hisobiga erishiladi;

• mazkur jamiyatning iqtisodiy asosi xususiy mulk va xususiy tadbirkorlik, markazlashtirishdan chiqarilgan bozor tizimi va raqobatdir;

• uning individlari erkin va mustaqil bo'lib, qonun bilan muhofaza etiladigan shaxsiy hayot sohasiga egadirlar, bu hayot doirasida ular o'zlari istagan har qanday qarorlarni mustaqil ravishda qabul qilishga haqlidirlar;

• individlar shak-shubhasiz va uzviy fundamental huquqlar va erkinliklarga, shu jumladan fikrlash va so'z erkinligi, uyushmalar va tashkilotlar tuzish erkinligi, vijdon erkinligi, bir joydan boshqa joyga ko'chib yurish erkinligi, o'zi istiqomat qiladigan mamlakatni tanlash erkinligiga egadirlar;

• bu ko'ppartiyaviy jamiyat bo'lib, unda siyosiy partiyalar hech qanday bevosita ommaviy-hokimiyat vakolatlariga ega emaslar;

• davlat hokimiyati va mahalliy o'zini o'zi boshqarishning vakillik organlari aholi tomonidan saylanadi;

• hokimiyatning qonunchilik, ijro va sud tarmoqlari bir-biridan ajratilgan.

Zamonaviy jamiyatning umumiy tavsifida quyidagi tushunchalar markaziy o'rinni egallaydi: fuqarolik jamiyati, huquqiy davlat, ko'ppartiyaviylik, demokratiya, hokimiyatning bo'linishi, xususiy mulk, bozor, shaxs erkinligi va suvereniteti.

Fuqarolik jamiyati – davlat hokimiyati organlarining to'g'ridan-to'g'ri aralashuvidan qonunlar bilan muhofaza etilgan ixtiyoriy uyushmalar va tashkilotlar majmui.

Zamonaviy jamiyatda davlat odamlarning shaxsiy hayotiga aralashmaydi, ularni yagona mafkura va qadriyatlar yagona tizimini qabul qilishga majburlamaydi.

Davlat doim fuqarolar hayotining barcha tomonlarini o'z nazorati ostiga olishga, ularning tartibga solinmagan faoliyati doirasini toraytirishga, ularni bir-biridan ajratish va tarqatishga harakat qiladi.

Fuqarolik jamiyati davlatga muttasil ta'sir ko'rsatadi. Bu shunday bir ta'sirki, usiz davlat o'z vakolatlari doirasini toraytirishga hech qachon bormagan bo'lur edi. Davlatga fuqarolik jamiyati ta'sirining bosh mexanizmi demokratiya (yunon. «demos» - xalq va «kratos» - hokimiyat) – vaqti-vaqti bilan boshqariluvchilar boshqaruvchilarga o'z hukmini o'tkazishidir. Davlat va

fuqarolik jamiyatining bu qarama-qarshiligi va ayni vaqtda o'zaro bog'liqligi erkinlikning muhim shartidir.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyatining shakllanishi demokratik o'zgarishlarning negizidir. Kishilarni ijtimoiy tartibni ixtiyoriy ravishda, cho'chimasdan qabul qilishga majbur etadigan sharoitlar faqat fuqarolik jamiyatida mavjuddir.

Siyosiy erkinlik – fuqaroning davlatni boshqarishda ishtirok etish huquqi. Bu erkinlik faqat demokratiya sharoitida, ya'ni hamma o'z xohish-irodasini ifoda etish imkoniyatiga ega bo'lgan sharoitlarda ro'yobga chiqarilishi mumkin. «Formal demokratiya, ya'ni erkin, teng huquqli va yashirin ovoz berish huquqi erkinlikning kafolati emas, balki aksincha, unga tahdiddir», deb yozadi K.Yaspers.

Demokratiya mexanizmi samarali faoliyat ko'rsatishining asosiy shartlaridan biri qonunga zid aralashuvlardan muhofaza etilgan barqaror fuqarolik jamiyatining mavjudligidir.

Demokratiya ochiq va hech narsa bilan cheklanmagan bahs-munozara imkoniyatini nazarda tutadi. Bunga erishish uchun matbuot, yig'ilishlar, so'z erkinligi talab etiladi. Demokratiya siyosiy partiyalar mavjudligini ham talab qiladi.

Demokratiya erkin jamiyat qo'lida samarali qurol bo'lib qolishini belgilaydigan omillar ro'yxati u doim muayyan ijtimoiy kontekstda amalga oshirilishini va hokimiyatni saylovda g'alaba qozongan ko'pchilikka beradigan umumiy saylov huquqidangina iborat emasligini ko'rsatadi.

Sivilizatsiya (lot. civilis – fuqarolik, davlatga doir) atamasi har xil ma'noda ishlatiladi. Birinchidan, sivilizatsiya – insoniyat rivojlanishida varvarlikdan keyin boshlangan va sinflar, davlat vujudga kelishi, urbanizatsiya va yozuv paydo bo'lishi bilan tavsiflanadigan tarixiy bosqich. Ikkinchidan, sivilizatsiya – barcha madaniyatlar yaxlitligining tavsifi, ularning umuminsoniy birligi sifatida («jahon sivilizatsiyasi», «ma'rifatli hayot tarzi» va sh.k.) namoyon bo'ladi. Uchinchidan, sivilizatsiya – «moddiy madaniyat» atamasining sinonimi sifatida: qulay narsa, texnika yaratadigan qulaylik (turar joy, ro'zg'or texnikasi, transport va aloqa, xizmatlar ko'rsatish va sh.k.)ni ifodalaydi. To'rtinchidan, sivilizatsiya – tarixiy jarayon birligining tavsifi sifatida xarakterlanadi. Bu tushuncha ijtimoiy bo'yluk rivojlanishi munosabati bilan tarixning muayyan bosqichlariga qiyosiy baho berish mezonini bo'lib xizmat qiladi. Ayni holda jamiyatning rivojlanishi «ma'rifatlilik», «sivilizatsiya rivojlanishining quyi bosqichi», «sivilizatsiyaning umumiy darajasi», «sivilizatsiyaning oraliq bosqichlari» tushunchalari bilan tavsiflanadi. Ammo

sivilizatsiyaning mazkur talqini to'liq emas, chunki uning rivojlanish darajasi yoki bosqichini aniqlash imkonini beradigan mezon yo'q.

Ibn Xaldu (1332-1406) o'z davrida birinchi bo'lib, sivilizatsiyalarning yuzaga kelishi, rivojlanishi va tanazzuli haqida ilmiy asoslangan g'oyalarni ilgari suradi. Jumladan madaniyatlar va davlatlarning paydo bo'lishi, yashashi va inqirozi muayyan tarixiy qonuniyat ekanligini, unga tabiiy geografik va iqtisodiy omillar, turmush tarzi va dunyoqarashlar jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini aytadi.

XVIII asr o'rtalarida sivilizatsiya tushunchasidan inson «tabiiy» holatining ziddi sifatida foydalanilgan, sivilizatsiya taraqqiyotining mezoni sifatida esa ijtimoiy farovonlik g'oyasi turli ko'rinishlarda ilgari surilgan. Kant sivilizatsiya va madaniyat o'rtasida farq mavjudligini qayd etgan. Shpengler sivilizatsiyani madaniyatning rivojlanishidagi bir bosqich sifatida tavsiflab, bu farqni mutlaqlashtirgan. Uning (keyinchalik P.Sorokin, A.Toynbi va boshqa mutafakkirlarning) konsepsiyasida sivilizatsiya madaniyatning zavol topish bosqichi sifatida, madaniyatda mujassamlashgan tabiiy-hayotiy asosni siqib chiqaradigan texnik-mexanik elementlar saltanati sifatida tavsiflanadi.

XIX-XX asrlarda amalga oshirilgan etnografik tadqiqotlar sivilizatsiyaning mazmunini tushunishga muhim hissa qo'shdi. Ular turli xalqlar ma'naviy dunyosi, hayoti, odatlari, iqtisodiyoti va madaniyatining ulkan boyligi va rang-barangligini yoritib berdi. XIX asrning mashhur etnograflaridan biri Ch.Teylor madaniyat va sivilizatsiya odamlar tarix jarayonida o'zlashtiradigan bilimlar, e'tiqodlar, ma'naviy-axloqiy konsepsiyalar, yuridik qoidalar, odatlar va amaliy ko'nikmalar majmuini ifodalaydi deb hisoblab, bu tushunchalar ayniydir degan xulosaga keldi.

Markaziy Osiyoda sivilizatsiya axloq shaklida yuzaga kelgan. U o'zida yaxshilik va yomonlik, muhabbat va nafrat o'rtasidagi kurashda yaxshilik va muhabbat g'alabasi bilan bog'liq ma'naviy axloqiy me'yorlarni mujassamlashtirgan. Inson mohiyatida aks etuvchi bu me'yorlar sharq sivilizatsiyasining asosini tashkil qilgan.

Jamiyatning sivilizatsion asoslari sivilizatsiyalar tipologiyasida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Bunda sivilizatsiyalarning evropacha va noevropacha tiplarini farqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu farqlar shu darajada kattaki, evropacha sivilizatsiya qadriyatlari uzoq vaqt oliy qadriyatlar sifatida tavsiflangan. Xo'sh, evropacha va noevropacha sivilizatsiyalar o'rtasidagi farq nimada?

Sivilizatsiyalarning tiplari. Noevropacha sivilizatsiyalar ancha katta guruhni tashkil etadi (A.Toynbi tasnifiga ko'ra, bunday sivilizatsiyalar 21 ta).

Bu sivilizatsiyalarning aksariyati betakror tarzda o'ziga xos va ayni vaqtda umumiy tipologik jihatlarga ega. Bular evropacha sivilizatsiyadan ancha oldin vujudga kelgan an'anaviy sivilizatsiyalardir. An'anaviy jamiyat juda sust rivojlanadi va mavjud hayot tarzini asrlar va hatto ming yilliklar osha saqlashga qodir.

Sivilizatsiyaning «evropacha» va «noyevropacha» tiplari tushunchalari umumiy, muhim, jins bildiruvchi belgilarni qamrab oladi. Mazkur tiplar doirasida mavjud turga oid farqlar pirovard natijada jahon tarixida evropacha sivilizatsiyaning betakrorligini e'tirof etish bilan bog'liq. Ayrim mutaxassislar fikriga ko'ra, u an'anaviy jamiyat madaniyatining mutatsiyasi natijasida vujudga kelgan va insoniyat tarixida uning o'xshashi mavjud emas. Shunga qaramay sivilizatsiyalar tipologiyasi evropacha va noevropacha rivojlanish xususiyatlari bilan cheklanmaydi, chunki insoniyat tarixida ozmi-ko'pmi o'xshash bo'lgan ko'p sonli sivilizatsiyalar mavjud.

Jumladan, madaniy-tarixiy birlik belgisiga ko'ra G'arbiy, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Yevropa mamlakatlarini, shuningdek, evropacha sivilizatsiyaga mansub bo'lgan, lekin o'z madaniyatining xususiyatiga ko'ra farq qiladigan AQSH va Kanadani farqlash mumkin.

Sivilizatsiyalar tipologiyasida madaniy-diniy birlik belgisi ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. A.Toynbi, S.Xantington va boshqa olimlar taklif qilgan sivilizatsiyalar tasnifida diniy omil muhim rol o'ynaydi. A.Toynbi tasnifiga ko'ra hozirgi vaqtda G'arb-xristian, pravoslav-xristian, islom, hind, Uzoq Sharq sivilizatsiyalari mavjud.

O.Toffler, D.Bell, K.Pekka ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasini tasniflash uchun asos qilib olib, quyidagi sivilizatsiyalarni farqlaydilar:

- ilk sivilizatsiya (arxaik, an'anaviy yoki ibtidoiy jamoa);
- qishloq xo'jalik-hunarmandchilik sivilizatsiyasi;
- industrial (sanoatlashgan) sivilizatsiya;
- hozirgi postindustrial yoki informatsion sivilizatsiya.

Ijtimoiy-siyosiy hayot xususiyatiga ko'ra an'anaviy, liberal va oraliq sivilizatsiyalar farqlanadi.

Liberal sivilizatsiya yoki G'arb sivilizatsiyasi madaniy va siyosiy plyuralizm hamda jamiyatning asosiy qadriyati – huquq tizimining vujudga kelishi bilan bog'liq. Uning ildizlari xususiy mulk va erkin bozor hukm surgan davrda vujudga kelgan antik sivilizatsiyaga borib taqaladi. O'z navbatida, bozor va xususiy mulk individ uchun kafolatlarni, mulkdor imtiyozlarini, mulkdorlar guruhining ma'muriyatdan ustunligini, shaxs erkinligi va o'z imkoniyatlarini

ro'yobga chiqarish tamoyillarini o'z ichiga olgan huquqiy tamoyillar va institutlar tizimi vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

An'anaviy sivilizatsiyalar ijtimoiy hayotning vahshiylikka chek qo'yish bilan bog'liq dastlabki shaklidan iborat. Bular barcha a'zolari bevosita emotsional muloqot jarayonida bo'lgan nisbatan kichkina lokal hamjamiyatlardir. Ular jamoa qadriyatlarining ustunligi, qabila oqsoqollariga nisbatan hurmat, o'tmishga qarab mo'ljal olishga asoslangan. An'anaviy sivilizatsiyaning o'ziga xos jihatlari – past malakali, lekin ancha keng byurokratiyaga tayanuvchi jabr-zulmga asoslangan hokimiyat, tabaqalarning huquqsizligi, jamoaviy tuzilma, huquqning norasoligi, individning kamsitilishi kabilardir.

Oraliq sivilizatsiya yoki o'tish davri sivilizatsiyasi ulkan inshootlar (to'g'onlar, kanallar va sh.k.) barpo etish, yangi hududlarni bosib olish yoki o'z hududini tashqi dushmandan himoya qilish (masalan, Buyuk Xitoy devori) zaruriyati tufayli vujudga keladi. Natijada an'analari va qadriyatlariga ko'ra har xil lokal hamjamiyatlarning mexanik birlashuvi yuz beradi.

Sivilizatsiya ijtimoiy hayotning barcha omillarini: madaniyat va madaniyatsizlikni, yutuqlar va kamchiliklarni o'zida birlashtiradi. Ma'lumki, jamiyat rivojlanishiga qarab uning normalari eskirib boradi. Ular mazkur sotsiurning o'zgartgan yashash sharoitlari bilan to'qnashib, uning mavjudligiga to'g'ridan-to'g'ri tahdid soladi. Ammo muhimi shundaki, normalar o'z holicha jamiyatning saqlanishini kafolatlamaydi, ular mazkur normalarga amal qilishga, ulardan o'z faoliyatida foydalanishga, ularni o'ziga xos tarzda talqin qilishga qodir bo'lgan odamlarni shakllantirishni nazarda tutadi. Shu sababli madaniyat sivilizatsiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Madaniyat, uning tuzilishi va ijtimoiy funksiyalari. «Madaniyat» atamasi arabcha «madina» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «shahar» degan ma'noni anglatadi. Arablar kishilar hayotini ikki turga ajratib, birini badaviy yoki sahroyi turmush, ikkinchisini madaniy turmush deb ataganlar. Tugab borayotgan Rim imperiyasida, keyinchalik esa O'rta asrlarda ham madaniyat tushunchasi shahardagi turmush tarzi va sivilizatsiya ne'matlari bilan bog'langan.

Markaziy Osiyoda madaniyat axloq ko'rinishida shakllangan. Shu bois, eng qadimgi davrlardan hozirgi kungacha ham yurtimizda ma'naviy madaniyat, go'zallikka intilish, san'atni qadrlash kabilar ustuvorlik qiladi. Uyg'onish davrida madaniyat shaxsiy barkamollik belgisi sifatida qaralgan. Shu davrda madaniyatni ma'naviy faoliyatning turli sohalari: vujudga kelayotgan fan, axloq, san'at, falsafa, din bilan bog'lash odati paydo bo'lgan. Madaniyat xulq-

atvor andozalari majmui sifatida, ma'naviy faoliyat antik an'anasining davomi sifatida e'tirof etilgan. Shu ma'noda madaniyat tushunchasi ijtimoiy-ilmiy muomaladan o'rin olgan XVIII asrgacha amal qilgan.

Ma'rifat davri faylasuflari madaniyatga inson faoliyatining alohida mustaqil va o'ziga xos jabhasi sifatida qaraydilar. Ularning talqinida jamiyat va shaxs hayotining barcha sohalarida aql, oqilonalik tamoyillarining qaror topishi madaniyatning eng muhim jihatidir. Aqlning vazifasi insoniyat oldiga umumiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarni qo'yish va ijtimoiy o'zgarishlarni o'ziga bo'ysundirishdan iborat. Ma'rifat davrida madaniyat deb hisoblash mumkin bo'lgan narsalarni saralash mezonlari yaratildi. Madaniy faoliyat intellektual, ijodiy, samarali, novatorlik ruhi bilan sug'orilgan bo'lishi, ya'ni nafaqat yaratishi, balki inson imkoniyatlari sohasini tinimsiz kengaytirishi lozim edi. Ammo madaniyatning asl mohiyati, uning o'ziga xosligi inson aqlining mutlaq erkinligi sifatidagi ma'naviy faoliyat doirasi bilangina cheklanardi.

XIX asrda madaniyatga avvalo u yoki bu tipdagi jamiyat hayoti va uning o'z-o'zini tashkil etishidagi roliga ko'ra farqlanadigan qadriyatlar va g'oyalar tizimi sifatida yondashila boshlandi. Hegel madaniyatga mutlaq g'oya o'z-o'zini anglab yetishining boshlang'ich va yakunlovchi (falsafa) bo'g'ini sifatida qaraydi. Hegelning bu nazariyasi XIX-XX asrlarning madaniyatga doir bir qator konsepsiyalarida tanqid qilinadi. Jumladan, «lokal sivilizatsiyalar» konsepsiyasida Shpengler xalqlar madaniyatiga o'z rivojlanish jarayonida vujudga kelish, ravnaq topish, tanazzulga uchrash va halok bo'lish bosqichlaridan o'tadigan berk, betakror organizmlar sifatida qaraydi. Shpengler tarixiy jarayonning o'ziga xos uzluksizligi dalilidan madaniyatlarning ko'p sonliligi g'oyasini keltirib chiqaradi.

XX asrda madaniyatni o'rganish asosan etnografiya va ijtimoiy antropologiya doirasida amalga oshiriladi. XX asrning ikkinchi yarmida madaniyatning kommunikativ xossalari haqidagi tasavvurlar rivojlanadi, uning gennenevtik talqini keng tarqaladi. Bu esa madaniyatning tuzilishi va xususiyatlarini o'rganish uchun asos sifatida tilga qiziqish kuchayishiga sabab bo'ladi.

Madaniyat yaxlit bo'lib, ancha murakkab tuzilishga ega. Uning elementlari turli asoslarga ko'ra farqlanadi. Har qanday madaniyat:

– barqaror elementlar, ya'ni madaniy universalialarni;

– muayyan tarixiy sharoitda vujudga keladigan va yo'q bo'lib ketadigan o'tkinchi elementlarni o'z ichiga oladi.

Madaniy universalialar. Madaniy universalialar qatoriga ijtimoiy hayotning barcha umuminsoniy shakllari, chunonchi: ijtimoiy ishlab chiqarish,

mehnat va o'yin, dam olish va muloqot, jamoat tartibi va boshqaruv, ta'lim va tarbiya, ma'naviy hayot (huquqiy va axloqiy ong, san'at, din va h.k.) kiradi. Tarixan o'tkinchi elementlar jamiyat evolyusiyasi jarayonida vujudga keladigan va yo'q bo'lib ketadigan muayyan tipdagi madaniyatlarga xos. Madaniyat tipi o'z ijtimoiy-psixologik zamini, aholi mentaliteti, uni vujudga keltirgan sivilizatsiya bilan uzviydir. Madaniyat tipiga xos bo'lgan hayot tarzi, qadriyatlarga munosabat an'analarning vorisiyligi bilan quvvatlanadi. Antik davr, O'rta asrlar, Uyg'onish davri va hokazolar madaniyati jamiyat, shu jumladan ayrim xalqlar tarixining turli bosqichlariga mos keladigan madaniyatning muayyan-tarixiy tiplaridir. O'z navbatida, madaniyatning muayyan-tarixiy tipi kichik madaniyatlarni, ya'ni madaniyatning etnik, mintaqaviy yoki diniy o'ziga xoslik bilan belgilangan qismlarini o'z ichiga oladi.

Madaniyatning ichki tuzilishi. Har qanday madaniyatning ichki tuzilishi uning amal qilish xususiyatlari bilan belgilanadi. Madaniyatning borlig'i insoniyat tajribasini o'zida mujssamlashtirgan alohida madaniy predmetlilikni yaratuvchi subyektning o'ziga xos faoliyati bilan ta'minlanadi. Shundan kelib chiqib madaniyatning quyidagi muhim elementlarini farqlash mumkin:

- madaniyat subyekti;
- inson faoliyati;
- madaniy predmetlilik;
- madaniyatning asosiy funksiyasi – ajdodlar ma'naviy tajribasini saqlash, avloddan-avlodga o'tkazish va o'zlashtirishni amalga oshirish bilan bog'liq odamlar o'rtasidagi aloqalar.

Madaniyat subyekti – individ (shaxs), ijtimoiy guruh yoki jamiyat. Madaniyat inson imkoniyatlarini, uning qobiliyatlari, bilim va ko'nikmalarini ro'yobga chiqarish sifatidagina shakllanadi va amal qiladi. Madaniyat subyekti ayrim individ yoki ijtimoiy guruh bo'lgani bois gruppaviy va individual madaniyatning turli-tuman shakllari farqlanadi. Gruppaviy madaniyat deganda milliy madaniyat, manzilgoh (kichik, katta shahar yoki megapolis, qishloq, shaharcha) madaniyati; sinf, kasbiy guruh va hokazolar madaniyati tushuniladi. Gruppaviy madaniyat muayyan omillar ta'sirida o'zgaradi, uning yangi shakllari vujudga keladi. Masalan, hozirgi zamon jamiyatida ommaviy madaniyat va elitar madaniyat alohida o'rin egallaydi.

Elitar madaniyat shaxsiy asosni izlash va qaror topdirish sifatida amal qiladi. U jiddiy, murakkab, o'ziga xos bo'lib, novatorlik xususiyatini kasb etadi. Uning mahsuloti jamiyatning novatorlarcha izlanishlarni tushunish va baholashga qodir bo'lgan intellektual elitasi uchun mo'ljallangan. Ommaviy

madaniyat vujudga kelishiga ommaviy axborot vositalari – gazetalar, omnabop jurnallar, radio, ovoz yozish, kinematograf, televidenie, magnitli va videomagnitli yozish vositalarining rivojlanishi zamin hozirladi.

Individual madaniyat – insonning ijtimoiyligi mezon. Inson qanday bo'lsa, uning madaniyati ham shunday bo'ladi. U madaniyat darajasi, uning mavjudligi yoki mavjud emasligi tushunchalari bilan tavsiflanadi.

Madaniy faoliyat. Madaniyat – inson dunyosi, faqat unga xos faoliyat usuli bo'lib, uni amalga oshirish jarayonida odamzot o'zi yaratayotgan narsalarga ruh baxsh etadi, tabiatni, o'zi yashaydigan muhitni insoniylashtiradi. Madaniy faoliyat ongli va qadriyatlarga qaratilgan. Unda me'yorlarga rioya qilish va ularda nisbatan mustaqillik, maqsadga muvofiqlik va nouutilitarlik o'zining uyg'un ifodasini topadi. Madaniy faoliyat umuminsoniy idcallar va qadriyatlarni etnik yoki mintaqaviy shaklda aks ettiradi. Madaniyat jabhasida inson faoliyati uning ehtiyojlari bilan belgilanadi, lekin faqat ularga bog'liq bo'lmaydi. Unda maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan elementlar ham, ortiqcha unsurlar ham mavjud. Ortiqchalik tushunchasi madaniyat hodisalarida ularning ma'naviy mazmunini amalda gavdalandirish uchun talab etiladigan vositalarning zarur darajasidan ortiqroq elementlar mavjudligini anglatadi.

Madaniyat produktiv va reproduktiv, ijodiy, an'anaviy va novatorlik faoliyati bilan birlikdagina samarali rivojlanadi. Har qanday madaniy hodisaning ahamiyati, uning mazmuni obyektiv, subyektga oldindan belgilangandir, chunki yangi avlod madaniyat hodisalariga tayyor holda duch keladi. Madaniy faoliyat ehtiyojlar bilangina cheklanmaydi, chunki u motivlar, ideallar, qadriyatlar, ya'ni ma'naviy mo'ljallar bilan tartibga solinadi.

Madaniy predmetlilik. Inson faoliyati – madaniyatning zaruriy elementi. U madaniyatni qadriyatlar yaratish jarayoni sifatida tavsiflaydi. Madaniy predmetlilik keng tushuncha bo'lib, u jamiyatdagi bilimlar, ko'nikmalar, me'yorlar va qadriyatlarni gavdalandiruvchi barcha narsalarni qamrab oladi. U moddiy madaniyat elementlari - moddiy ishlab chiqarish vositalari, mahsullari va infratuzilmasini, ro'zg'or buyumlari va shu kabilarni o'z ichiga oladi. Madaniy predmetlilik til va nutqda, axloqiy xulq-atvor va san'at asarlarida, huquqiy va siyosiy xulq-atvorda, ilmiy asarlar va diniy rasm-rusumlarda mujassamlashgan ma'naviy madaniyatni ham qamrab oladi. Mo'qddiy va ma'naviy madaniyat bir-biri bilan uzviy bog'liq.

Madaniy kommunikatsiya. Madaniyat boyliklaridan foydalanish ularni o'zlashtirishni, ya'ni shaxs va jamiyatning ma'naviy va amaliy mulkiga aylantirishni nazarda tutadi. Shu sababli yuqorida zikr etilgan predmetlilikni avlod-dan-avlodga qoldirish, idrok etish va anglab yetish borasidagi faoliyat

madaniyatning muhim elementi hisoblanadi. Madaniyatning har qanday predmeti matnni eslatadi. Bu matn belgilarning tasodifiy va mantiqsiz to'plamiga emas, balki fikrga aylanishi uchun uni kimdir o'qishi talab etiladi. Bilim, tajriba va fikr almashish madaniyat borlig'ining zaruriy shartidir. Madaniyatlar muloqoti o'zaro aloqa qilish, madaniy predmetlilikni tushunish, unga baho berish shakli hisoblanadi va madaniy jarayon markazidan o'rin oladi.

Ammo turli madaniyatlarning o'ziga xosligini mutlaqlashtirish ham yaramaydi. Har bir madaniyat o'z madaniy o'zagini saqlagan holda, sirdan ta'sirlar natijasida muttasil o'zgaradi, ularni har xil ko'rinishda moslashtiradi. Inson huquqlarini himoya qilish, odamlarni zarur moddiy ne'matlar bilan ta'minlovchi ilg'or texnologiyalar keng miqyosda amalga joriy etilishi, tibbiy xizmat ko'rsatishning tarqalishi, ta'lim va madaniyat institutlarining rivojlanishi, faol madaniy aloqalar – bularning barchasi turli madaniyatlarning yaqinlashuvi va evropacha sivilizatsiya ijobiy ta'sirining dalilidir. An'ana madaniyatning muhim birlashtiruvchi mexanizmi hisoblanadi. Madaniyat tushunchasining o'zi «xotira» kabi an'ananing mavjudligini nazarda tutadiki, uni yo'qotish jamiyat halokati bilan barobardir. An'ana tushunchasi madaniyatning madaniy o'zak, endogenlik, o'ziga xoslik, madaniy meros, madaniy dinamika kabi omillarini o'z ichiga oladi.

Madaniyat o'zagi – madaniyatning nisbatan barqarorligini va yashovchanligini kafolatlovchi tamoyillar tizimi. U asrlar mobaynida shakllanadi va jamiyat borlig'ining o'zgaruvchi sharoitlariga moslashish mexanizmlarini ta'minlaydi.

Endogenlik madaniyatning mohiyati, uning tizimli birligi ichki tamoyillarning mushtarakligi bilan belgilanganini anglatadi.

O'ziga xoslik – madaniy rivojlanishning nisbatan mustaqilligi va erkinligi bilan belgilanadigan betakrorlik.

Madaniy meros – ajdodlar tomonidan yaratilgan va har bir jamiyatning ijtimoiy-madaniy jarayoniga kiritilgan qadriyatlar majmui. Madaniyat masalalari bo'yicha Mexikoda o'tkazilgan jahon konferensiyasida (1983 yil) an'ana tarixning harakatlantiruvchi tamoyillaridan biri sifatida e'tirof etilgan.

Madaniyat funksiyalari. Madaniyat insonning bilish faoliyatini o'z ichiga oladi, ijtimoiy tajribani avlodlarga qoldirish va boshqa xalqlar madaniyatini o'zlashtirish vositasi sifatida informativ funksiyani bajaradi. Madaniyatning rivojlanishi u boshqa madaniyatlar bilan aloqa qilishini taqozo etadi. Madaniyatning normativ funksiyasi muayyan sivilizatsiyada shakllangan me'yorlarni amalga joriy etadi, shuningdek, o'z me'yorlari va qadriyatlarini yaratib, ularni inson hayoti va faoliyatining barcha jabhalariga tatbiq etadi.

Ijtimoiy-madaniy jarayonda davlat hayoti qadriyatlari muhim ahamiyat kasb etadi: ideokratik, teokratik yoki siyosiy davlat boshqa-boshqa madaniy mo'ljallarga tayanadi. Davlat o'z negizini mustahkamlaydigan me'yorlarning ustunligini ta'minlaydi va o'ziga tahdid solishi mumkin bo'lgan me'yorlarni siqib chiqaradi. O'z navbatida, madaniyat ham ijtimoiy tajribani saralash, uni ramziy tizimlarda mustahkamlashni amalga oshiradi.

Madaniyatning insonni kamol toptirish funksiyasi individning madaniyatni o'zlashtirish jarayonida shaxsga aylanishida namoyon bo'ladi. Madaniyat normativ tartibga solinadigan faoliyat sanalgani bois, u qadriyatlarni yaratish sohasi sifatida namoyon bo'ladi. Madaniyat hodisalari ijtimoiy o'zgarishlarni boshqaradi, ularni ijtimoiy muhim maqsadlarni amalga oshirishga yo'naltiradi. Madaniyat qadriyatlarni mazkur hamjamiyatda ijtimoiy mo'ljal berish va tartibga solish funksiyasini bajaradi. Madaniyat ijtimoiy munosabatlar tizimiga xizmatlar ko'rsatadi, bu yerda yuz beruvchi o'zgarishlar va siljishlarni belgilaydi va tayyorlaydi, inson xulq-atvorini tartibga solishni ta'minlovchi maxsus mexanizmlarni yaratadi. Bu to'g'ridan-to'g'ri, bevosita tartibga solish bo'lishi mumkin (huquq, axloq, taqiq). Bu jamiyatning u yoki bu qadriyatlari va talablarini aks ettiruvchi ba'zi bir harakatlarni bajarishni buyurish orqali amalga oshiriladigan bilvosita tartibga solish bo'lishi ham mumkin.

Madaniyat insonning jamiyatdagi o'rnidan, uning diniy mansubligi yoki siyosiy qarashlaridan dalolat beruvchi ramzlarning keng tizimini yaratadi. Inson yaratgan har qanday predmet madaniyat hodisasi hisoblanavermaydi, xuddi shuningdek, har qanday inson ham madaniyatli bo'lavermaydi.

Madaniyatsizlik yoki madaniyat darajasining pastligi aholining bir qismi o'z madaniyatidan ajralib qolganini anglatadi. Savodsizlik, axloqsizlik, madaniy me'yorlarga muvofiq bo'lgan xulq-atvor, muloqot, mehnat ko'nikmalari mavjud emasligi, tabiatga nooqilona munosabat va madaniyatsizlikning boshqa shunga o'xshash ko'rinishlari oqilona bo'lmagan madaniy siyosat yoki uning umuman mavjud emasligi natijasidir. Ayni vaqtda madaniyatsizlik ongli siyosat natijasi bo'lishi ham mumkin.

Madaniyat inson faoliyatining barcha jabhalarini qamrab oladi, jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy kichik tizimlarini birlashtiradi. Ammo madaniy jarayon chegarasi sivilizatsiya, uning me'yorlari bilan belgilanadi. Madaniyat sivilizatsiyada chuqur ildiz otgan bo'lib, u bilan bir jon va bir tan hisoblanadi. Madaniyat va sivilizatsiyaning o'zaro aloqasi shu darajada kuchliki, aksariyat faylasuflar va olimlar bu tushunchalarni ayniy deb hisoblaydilar. Sivilizatsiya elementlaridan biri sifatida madaniyat unga muvofiq

bo'ladi, lekin mustaqil rivojlanishga qodir element sifatida u sivilizatsiya bilan ziddiyatga kirishishi mumkin. Mazkur ziddiyatning mavjudligi madaniyatning ham. sivilizatsiyaning ham rivojlanish manbaidir. Madaniyat va sivilizatsiya o'rtasida tub tafovut mavjudligi ham sivilizatsiyaning halokatiga sabab bo'ladi. Shu sababli sivilizatsiya madaniyatni ijtimoiy nazorat qilish mexanizmlariga ega bo'ladi. Sivilizatsiya madaniyatning rivojlanishini belgilash va rag'batlantirish yo'li bilan uni cheklaydi, o'z manfaatlariga bo'sundiradi. Sivilizatsiyaning mavjudligi madaniyat vujudga kelgan andozalar, me'yorlar va qoidalarga rioya qilishga o'zini majburlovchi cheklashlar konservatizmga chek qo'yishga qay darajada qodirligi bilan belgilanadi. Ayni bir sivilizatsiya ko'psonli madaniyatlarni yaratadi.

Ommaviy madaniyat shakllanishining tarixi. Uchinchi ming yillik davlatlararo, shaxslararo munosabatlarning murakkablashuvi, bir tomondan, jamiyat ma'naviy madaniyatining yuksalishi va ikkinchi tomondan uning tanazzulga yuz tutishi bilan boshlandi. Dunyo olimlari va davlat rahbarlari inson kamoloti omillari haqida fikr yuritarkan, albatta ommaviy madaniyatning salbiy ta'sirini eslashi odatga aylandi. Masalan, XX asr oxirida YUNESKO komissiyasining majlisida "Ommaviy madaniyat va ommaviy kommunikatsiya ikki asr oralig'idagi hodisa. Iqtisodiy nuqtai nazardan ularning shakllanishi yirik sanoat rivojlanishi oqibatida madaniyat sohasidagi o'zgarishlarda namoyon bo'ldi. Natijada yirik sanoat ishlab chiqarishi paydo bo'ldi va axborot hamda madaniyat almushinuvi suratlari kuchaydi" deb alohida ta'kidlangan. AQSHning sobiq davlat kotibi Z.Bzejnskiyning "Agar Rim dunyoga huquqni, Angliya parlament faoliyatini, Fransiya madaniyat va respublikacha millatchilikni bergan bo'lsa, Amerika ilmiy texnikaviy taraqqiyotni va ommaviy madaniyatni berdi" degan fikrida ommaviy madaniyatning o'chog'i Amerika ckanligiga ishorani ko'rish mumkin.

Aslida ham vaziyat shundaymi? Biz keyingi yillarda qayta va qayta qoralayotgan "Ommaviy madaniyat"ning o'zi nima? Bu savollarga javob berish uchun insoniyat tarixiga murojaat etamiz. Ommaviy madaniyat-o'zining soddaligi va murakkabligi bilan ahamiyatlidir.

Qadimgi Rimda esa, bu tadbirlar ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan. Respublika davrida yiliga yettita xalq bayramlari o'tkazilgan bo'lsa, keyinchalik bu bayramlar soni 175 taga yetgan, ulardan 10 tasi gladiatorlar o'yini, 101 tasi teatr sahnasidagi spektakllar, 64 tasi sirk o'yinlarida o'z ifodasini topgan.

Amfiteatrdagi Rimdagi eng mashhur gladiatorlar o'yinlari o'tkazilgan. Unda dastlab uchta, so'ng 22ta, 25, 60 ta juftliklarning o'zaro kurashi

jarayonida bir-birini o'ldirishidan huzurlangan ommaning jazava bilan "o'ldir", "ur". - deb baqirishi ommaviy ongsizlik darajasidagi ommaviy madaniyatning birinchi ko'rinishi bo'lib, bunda odamzod axloq normalaridan chekinib, gladiatorlarning o'lim oldi talvasasidan huzurlangan. Tomoshani yanada qiziqarliroq o'tkazish uchun rimliklar sahnani mavzuga oid dekoratsiyalar bilan bezagan va eramizdan oldingi 202-yildayoq harakatlanuvchi sahna dekoratsiyalari paydo bo'lgan. Masalan, sahna bir lahzada katta kemaga aylanishi yoki u yo'qolgandan keyin er ostidan sherlar chiqib kelishi, yoki suvga to'lib unda timsohlar paydo bo'lishi odatiy holga aylangan. Shu bilan qadimgi yunonlar ommaviy tomoshalarga asos solgan. Bunda ishtirokchi va tomoshabinlar orasidagi masofa kichik bo'lgan, rimliklar esa bayramlarni ommaviy ermakka aylantirgan.

O'rta asrlarda qadimgi davr ommaviy madaniyati vahshiyliги darveshlik, quvnoqlik va ommaviy bazmlar bilan almashadi. O'rta asrlardagi bazmlarda jonglerlar, musiqachilar va qo'shiqchilar, akrobatlar va raqqosalarning o'yinlari bilan boshlangan va tarixiy qo'shiqlar bilan yakunlangan. Shuningdek, O'rta asrlarda ritsarlarning janglari uyushtirilgan, gladiatorlar jangidan farqli o'laroq bu janglarda aslzodalar ishtirok etgan. Shaharlarning rivojlanishi bilan bu o'yinlar yanada qizg'inroq tashkil etilgan. Bu davrdagi o'yinlar bir tomondan diniy ruhda bo'lsa, ikkinchi tomondan belgilangan qoidalar chizig'idan chiqishga harakat qilingan. Masalan, Shekspirning "Qirol Lir" asaridagi voqealarda masxarobozning doimiy ishtiroki va bazmlar bu davrdagi ommaviy madaniyatning yorqin ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Uyg'onish davridagi ommaviy madaniyat go'zallikka e'tibori bilan ahamiyatlidir. Me'morlar, haykaltaroshlar, rassomlarning asarlariga buyuk ijod mahsuli sifatida yondashuv shakllangan. Reallik va illyuziya o'rtasidagi chegara asta-sekinlik bilan yo'qola boshlagan, barcha asarlar huzurlanish kayfiyatini uyg'otish uchun yaratilgan, masalan ayol va erkaklarning yalang'och tanasining san'at asarlaridagi ifodasi).

1789-yildagi buyuk fransuz inqilobi ijtimoiy hayotga ta'sir etmay qolmadi, bu odamlar dunyoqarashida yangi tipdagi ommaviy madaniyatning shakllanishiga olib keldi. Inqilob syujetlarni erkin tanlash huquqini berdi. XVIII asrning badiiy hayotida san'at sohasida bozor munosabatlarining shakllanishiga turtki bo'lgan ijtimoiy institut – Akademiya paydo bo'ldi. Akademiya doimiy ko'rgazmalar tashkil etilgan, rassomlar ilgari faqat buyurtma asosida asarlar yaratgan bo'lsalar, endilikda ommaga yoqishi mumkin bo'lgan asarlarni yaratishi lozim bo'lgan. Akademiya faoliyati haqiqiy san'at asarlari va soxta asarlar orasidagi farqni aniqlash vazifasini bajargan. XIX asr boshlarida mehnat

sharoitlari, axborotni etkazish usullari turmush tarzi o'zgargan. Yevropadagi industrial inqilob natijasida qo'l mehnati o'rnini mashina, ustaxonalar o'rnini fabrikalar egallagan, urbanizatsiya jarayoni faol rivojlangan. Jadal sur'atlarda qishloq aholisi shaharlarga ko'chib o'tishi boshlangan. Dunyoni idrok etish va unda o'z o'znini his qilish o'zgargan. San'at asarlariga ehtiyoj ustuvorlik qila boshlagan. XIX asr oxirlarida noyob qo'l mehnati mahsullari o'rnini ommaviy mahsulot egallagan. Va pirovard natijada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida modern uslubining barcha sohalardagi hukmronligi boshlangan. Xususan, texnika sohasida D.Uattning par mashinasi (1784), D.Fultonning paroxodi (1807), R.Steffensonning parovozi (1814), axborotni etkazish vositasi sifatida CH.Uinston va S.Morzening telegrafi (1840), radioning (1850) yaratilishi ommaviy madaniyatning keng qamrovli tarqalishiga zamin yaratgan.

XX asr insoniyat taraqqiyotida yangi davr va yangi munosabatlarni boshlab berdi. Birinchi va Ikkinchi Jahon urushi yangi texnika vositalarini yaratish va ulardan ommaviy foydalanishni taqozo etdi. Aynan shu asrda Yevropada Gabriel Shanchning (Koko Chanel) ayollar yurishlarida qulaylik yaratish uchun mutlaqo yangi andozadagi kiyimlarni yaratishi va Sharqda parangi tashlash g'oyasi bilan boshlangan ommaviy jarayon ularning ta'lim olish, mehnat qilish uchun o'z huquqlarini himoya qilishida davom etdi.

XX asrning 60 yillarida ijtimoiy hayotdagi bir xil sokin hayot normalari asta-sekinlik bilan barcha sohalarda o'zgara boshladi. Hozirgi davrgacha lazer disklaridan foydalanuvchilarining soni 200 milliarddan oshdi. XX asrning 60-70 yillaridan dunyoda kiyinish madaniyati o'zgardi, odamlarning milliy liboslar o'rniga zamonaviy bichimdagi kiyimlarga ixlosi ortdi. 1970-yillarda xippilar, 1980-1990-yillarda panklar, rokkerlar, 2000-yillarda emmolar noan'anaviy liboslar bilan o'z g'oyalarini targ'ib qila boshladilar. 1991-yilda internetning (O'zbekistonda 1997-yildan foydalanilishi boshlangan) 2001-yilda aypetning yaratilishi dunyoning cheksiz uzoq masofasini soniyalar darajasida yaqinlashtirdi. Hozirgi kunda Internetdagi ijtimoiy tarmoqlar va undan foydalanuvchilar ommaviy madaniyatning ochiq targ'ibotchisiga aylandilar.

Ommaviy madaniyat tushunchasi. Ommaviy madaniyat tushunchasi XX asrning 30-yillarida paydo bo'lgan va 1944-yilda D. Makdonaldning "Ommaviy madaniyat nazariyasi" nomli asarida birinchi marta ilmiy izohlangan. Yuz yil davomida ommaviy madaniyat hodisasiga ijtimoiy-siyosiy, psixologik, estetik, nazariy va mafkuraviy nuqtai nazardan baho berishga harakat qilingan. Ba'zilar omma foydalanishini mo'ljallagan badiiy madaniyatni ommaviy san'at, tijorat madaniyati, ong industriyasi, bozor madaniyati bilan bog'lagan. Kanadalik sotsiolog olim Mak-Lyuen fikricha, "Ommaviy

madaniyatni – industrial odanning folklori”, fransuz olimlari A. Moren va A. Byurjelon fikricha ommaviy madaniyat insoniyat tarixidagi total estetik madaniyatdir.

Ommaviy madaniyatni unga xos belgilar orqali aniqroq tasavvur qilish mumkin. Ommaviy madaniyat – bu marginal madaniyat; asosida koʻrgazmalilik yotgan madaniyat; dilxushji; universal til xos boʻlgan madaniyat tipi; karnaval madaniyati; reallik doirasidan chiqish illyuziyasini beruvchi madaniyat; ommaviy ishlab chiqarish; individul muloqot illyuziyasi; suniy madaniyat va x.k sifatida namoyon boʻladi.

Ommaviy madaniyat bu nafaqat film va musiqa, adabiyot va tasviriy sanʼat va ommaviy axborot, balki turmush tarzidir. Ayniqsa XX asrda u keng rivoj topdi. Undan voz kechish yoki qochib qutulish mumkin emas. Kompyuter asrida ommaviy madaniyat oʻz rivojlanishining yangi bosqichiga koʻtarildi. Turmush tarzi sifatidagi ommaviy madaniyat ijtimoiy makonni toʻliq qamrab oladi: bu bizning suhbatlashish madaniyatimiz, shaxslararo munosabatlar tipi, eshitatgan qoʻshiqlarimiz mazmuni, dam olish madaniyatimiz va boshqa barcha hayotimiz bilan bogʻliq jarayon. Ommaviy madaniyat anʼanaviy turmush tarzini toʻliq oʻzgartiradi.

Ommaviy madaniyat va omma uchun madaniyat tushunchalaridagi farqlarni tushunish muhim ahamiyatga ega. Bu tushunchalardagi umumiylik tushunarlik bilan izohlanadi. Omma uchun madaniyat sovet davridagi xalq uchun sanʼat gʻoyasi bilan hamohang. Ommaviy madaniyat esa tovar pul munosabatlarining tarkibiy qismidir. U imidjni shakllantiradi. Omma uchun madaniyat ijtimoiy psixologik targʻibotning tarkibiy qismi. U ommaviy ijtimoiy muhit talablariga javob sifatida amal qiladi. (masalan sovet davridagi fabrikalardagi ayollarning uniformasi). Har ikki holatda ham umumiy jamoa eʼtiborini jalb qilish maqsadi yotadi.

Aksilmadaniyat XX asrning ikkinchi yarmida shakllandi. Aksilmadaniyat ommaviy jarayon boʻlsada, u tom maʼnoda ommaviy madaniyat boʻla olmaydi. Aksilmadaniyat xippi va panklar faoliyati bilan bogʻliq rok musiqada oʻz ifodasini topadi. Aksilmadaniyat tushunchasi XX asrning 60 yillarida amerikalik sotsiolog T. Rozzaku tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Aksilmadaniyat asosini mavjud anʼanaviy voqelikka qarshilik tashkil etadi. Aksil madaniyatning vatani Kaliforniyadir. Aksilmadaniyat “Men boshqalarga, ularga qarshi” asosiy gʻoyasini va axloqiy pozitsiyani himoya qiladi. Aksilmadaniyat shok holatini ustuvor biladi, u qancha koʻp mavjud axloq normalari chegarasini buzsa, shuncha huzurlanadi. XX asrning 70-yillarida rok-estrada oʻz ifodasini topgan aksilmadaniyat bilan

panklar va metalistlar harakati boshlandi. Bu harakat vakillarining qarshiligi musiqada emas, balki xulq atvorda namoyon bo'lgan. Turli ranglarga buyalgan sochlari, har xil taqinchoqlar bilan aksilmadaniyatvakillari odamlarga huum qilishi ularni qo'rqitishi va bu bilan o'zini qanoatlantirish mumkin bo'lgan. XX asrning oxirida yoshlarning rok madaniyatida namoyon bo'lgan aksil madaniyati o'z kuchini yo'qotdi.

Submadaniyat tushunchasi turli xqlarning turmush tarzi, an'analarini o'rganishga mo'ljal olgan. XVIII-XIX asrda shakllangan mintaqaviy, lokal madaniyatlar submadaniyat deb nom olgan. Submadaniyat aksilmadaniyat kabi agressiv xarakterga ega emas, biroq unda o'zining yaxlitligini saqlashga moyillik kuchli. Submadaniyat doimo umumiylikka tayanadi, mavjud qoidalar tizimidan chiqqa olmaydi, submadaniyat vakillarini umumiy kiyim, yosh birlashtirish mumkin. Submadaniyatda uni boshqa madaniyatlardan farqlovchi jihatlar aniq ko'zga tashlanadi. Submadaniyat bir-biridan va ommaviy madaniyatdan o'zini himoya qilishi mumkin. Ularda o'ziga xos ustuvor maqsadlar, urf odatlar amal qiladi. (Masalan lo'ililar turmush tarzi submadaniyatga misol bo'la oladi).

Hozirgi sivilizatsiya davrida submadaniyatlarining dialogi faollashdi, chunki asrlar oralig'ida odamlarning o'zligini saqlashga moyilligi oshdi.

Ommaviy madaniyat submadaniyat elementlari bilan birlashadi. Bunday vaziyatda populyar (mashhur) madaniyat faollashadi.

Populyar (mashhur) madaniyat – omma tomonidan qabul qilinishi muayyan davrda keng tarqalishi mumkin bo'lgan madaniyat. Bu madaniyat ommaviy madaniyatning tarkibiy qismini sifatida amal qiladi. Biroq geografik belgilariga ko'ra ommaviy madaniyat populyar madaniyatga nisbatan keng tushuncha. San'at nuqtai nazaridan ommaviy madaniyat tijorat maqsadlarini ko'zda tutadi. XX asrning 70-yillarida "Mahallada duv-duv gap", "Yor-Yor", "Uchrashuv" kabi filmlar ommaviy auditoriya uchun ommaviy kino hisoblangan. Biroq u ommaviy madaniyat bo'la olmaydi. XX asrning 90-yillarida S. Spilbergning "Yura davri parki" filmi haqiqiy ommaviy madaniyatning namunasidir. Chunki filmning sur'atga olinish jarayonining reklamasini, film qahramonlari sur'atlari tushirilgan maykalar, kepkalar, krujkalar znachoklarning sotilishi tom ma'noda tijorat maqsadlariga yo'nalgan.

Ommaviy madaniyat faol, u chegara bilmaydi, populyar madaniyat esa chegaralangan. Masalan XX asrning 80-yillarida Yulduz Usmonovning estradasi populyar madaniyat hisoblansa, biroq 90-yillarda sof ommaviy madaniyat sifatida namoyon bo'ladi. Bu Yulduz Usmonovning ilgarigidan yaxshi qo'shiq aytganini ifodalamaydi. Uning ijodi ommaviy axborot

vositalarida doimiy yoritila boshladi, turmushga chiqqani, ajralgani, va yana turmushga chiqishi, qizining turmushga chiqishi va ajralishi ommalashib ketdi va bunda axborot kommunikatsiya vositalaridan unumli foydalanildi. Populyar madaniyat siyosiy lashmaydi.

Aksilmadaniyat, submadaniyat va populyar madaniyat tushunchalari o'rtasida farqlar bor. Biroq ularning hammasi turli vaziyatlarda ommaviy madaniyatning tarkibiy qismi bo'la oladi.

Ekran madaniyati - ommaviy madaniyatning tarkibiy qismi, uning asosiy targ'ibotchisi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida "ekran" tushunchasi paydo bo'ldi. XX asr davomida u yangi mazmun bilan boyib bordi. Ming yillar davomida bilim yetakchisi va targ'ibotchisi kitob bo'lsa, XX asrda kitob sahifalaridagi bilim ekranga ko'chdi. Ekran madaniyatining dastlabki bosqichi kino bilan bog'liq. Kino odamlarga voqealarni harakat bilan ifodalash istagini qanoatlantirish maqsadida paydo bo'ldi. Hozirgi kundagi ekran madaniyati internet tarmog'i, axborot kommunikatsiya vositalarida to'liq namoyon bo'lmoqda. Imo, skayp va boshqalar shular jumlasidandir.

Ommaviy madaniyat va ommaviy madaniyatsizlik tushunchalari birbiridan farq qiladi. Ommaviy madaniyatsizlik eng xavfli kuchga ega. U jamiyatning bir guruh a'zolari emas, balki ko'p sonli odamlar guruhini qamrab oladi, u aql bilan emas balki ommaning umumiy ta'sir kuchi bilan boshqariladi. (Masalan, 2017-yil 8-sentabrda Ginnes kitobi uchun tayyorlangan palov pishirish jarayoni, yoki Bunyodkor stadionidagi to'p ortidan quvish ommaviy madaniyatsizlikning yorqin misoli bo'la oladi).

Qadriyat tushunchasi va uning umumiy tavsifi. Qadriyatlar - falsafaning alohida bo'limi (yunon. axios - qadriyatlar, logos - bilim: qadriyatlar haqidagi fan) bo'lib, u insonning dunyoga bo'lgan munosabatining alohida jihatini ifodalaydi, inson faoliyati, jamiyat va madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini yanada teranroq anglab yetish imkonini beradi.

Qadriyat kategoriyasining mazmuni inson uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'lgan narsa yoki hodisalarda o'z ifodasini topadi. Muhimlik narsaning o'zidagi xossalari bilan emas, balki ularning inson hayotidagi ahamiyati bilan belgilanadi. I.Kant tafakkur qadriyatlarning manbalarini va ularni maqbul narsaga aylantiruvchi qadriyatlar o'lchovini anglab yetishga qodir ekanligini qayd etadi. Tabiat va madaniyat predmetlari sanalgan manbalar bo'lmasa, qadriyatlar ham bo'lmaydi. Qadriyatlar o'lchovi esa ayrim mezonlarning mavjudligini nazarda tutadi. Muayyan predmetning mazkur mezonlarga muvofiqligi uni shaxs yoki jamoa uchun qadriyatga aylantiradi. Maqbullik subyektiv darajada baholash, ya'ni turli hodisalarning inson uchun ahamiyatini

aniqlash tarzida amal qiladi. Mazkur hodisalarning inson uchun ahamiyati uning ijtimoiy pozitsiyasi, dunyoqarashi, madaniyat, aql-zakovat va ma'naviyat darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli qadriyatning borlig'i intellektual darajadagina emas, balki emotsional darajada ham anglab etiladi. O'z-o'zidan ravshanki, subyektiv maqbul narsa yoki hodisa bilan qadriyat o'rtasida to'qnashuv yuz berishi mumkin. Masalan, inson uchun muhim madaniy hodisa – o'yinni ko'pchilik faqat bolalikdagina kechishi mumkin bo'lgan behuda va befoyda faoliyat deb hisoblaydi. Shiller, aksincha, o'yinning inson uchun ahamiyatini qayd etib: «Inson so'zning to'liq ma'nosida inson bo'lgan holdagina o'ynaydi va u faqat o'ynayotgan paytdagina to'laqonli inson bo'ladi» deb yozadi.

Ammo baholargina emas, balki qadriyatlar dunyosi ham insoniyatga bog'liq bo'lib, uning rivojlanish darajasi, faoliyat sohasining kengayishi, madaniyat va sivilizatsiyaning xususiyati bilan belgilanadi. Turli sivilizatsiyalarga xos bo'lgan me'yorlarni taqqoslash qadriyatlar dinamikasi haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Masalan, qadimgi Yunonistonda inson hayoti to'laqonli tarzda uyg'un namoyon bo'lishi, Misrda esa – inson hayotining o'limga bo'ysunishi oliy qadriyat hisoblangan.

Qadriyatlar individual bo'lib, ular anglanishi yoki anglanmasligi yoki noto'g'ri anglanishi mumkin. Ammo qadriyatlarni subyektiv darajada maqbul hodisa sifatida anglashning har qanday varianti baholash ko'rinishida amal qiladi. Haqiqatdan farqli o'laroq, baholash narsalarning haqiqiy holatiga bilimning muvofiqligiga erishishdan emas, balki narsalarni va ularning xossalarni inson uchun zarur va muhim deb anglab yetishdan iborat. Predmetning obyektiv mazmuni (ahamiyati) bilan subyekt baholash jarayonida eksplikatsiya qiluvchi shaxsga doir mazmun o'rtasida kuchli tafovut mavjud. Shu sababli baholashda dunyoni anglab yetishning shaxsiy xususiyati bilan izohlanuvchi subyektiv omil ustunlik qilishi mumkin. Bu tafovutga qaramay, haqiqat va qadriyat o'rtasida uzviy aloqa mavjud.

Qadriyatlar san'at va din, axloq va huquq, siyosiy va madaniy hayot sohasida yetakchi o'rinni egallaydi. Ularni ilmiy tushunchalar tiliga o'girish mumkin emas va aksariyat hollarda ular badiiy-obrazli mifologik yoki diniy shakl-shamoyilga solinadi.

Qadriyat o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiydir va obyekt-subyektlilik xususiyat kasb etadi. Ma'lumki, jamiyat bo'lmagan joyda qadriyatlar mavjudligi haqida gapirishning o'zi behudadir. Zero narsalar, voqealar ularning inson bilan, sotsium hayoti bilan aloqasiz, o'z holicha qadriyatlar bilan bog'lanmaydi. Xullas, qadriyatlar doim insoniy qadriyatlar hisoblanadi va ijtimoiy xususiyat

kasb etadi. Bu insoniyatlashgan tabiatga, ya'ni butun sivilizatsiyagagina emas, balki hatto ko'p sonli tabiat obyektlariga ham taalluqli. Masalan, kisloroddan iborat bo'lgan atmosfera Yerda inson paydo bo'lishidan ancha oldin mavjud bo'lgan, lekin kishilik jamiyati vujudga kelganidan keyingina atmosferaning odamlar hayoti uchun ulkan ahamiyati haqida so'z yuritish imkoniyati tug'ilgan.

Qadriyat insonning amaliy faoliyati jarayonida vujudga keladi. Insonning har qanday faoliyati muayyan maqsadni belgilashdan boshlanadi va mazkur faoliyat ayni shu maqsadga erishishga bag'ishlanadi. Maqsad – individga o'zining muayyan ehtiyojlarini qondirish imkonini berishi mumkin bo'lgan faoliyatning pirovard natijasi haqidagi insonning tasavvuri. Shunday qilib, individ o'z faoliyatining mo'ljallangan natijasiga avval-boshdanoq qadriyat sifatida qaraydi. Shu sababli inson natijaga erishishga qaratilgan faoliyat jarayonining o'ziga ham o'zi uchun muhim, qadrlı bo'lgan jarayon sifatida yondashadi.

«Qadriyat» tushunchasini «muhimlik» tushunchasidan farqlashi lozim. qadriyat «muhimlik» tushunchasi bilan nisbatlashadi, lekin u bilan ayniy emas. Muhimlik qadriyatga bo'lgan munosabatning faollik, qizg'inlik darajasini tavsiflaydi. Nimadir bizni ko'proq, nimadir kamroq ta'sirlantiradi, nimadir bizni o'ziga nisbatan butunlay befarq qoldiradi. Shuningdek, muhimlik qadriyat xususiyatigagina emas, balki «aksilqadriyat», ya'ni ziyon xususiyatiga ega bo'lishi ham mumkin. Yomonlik, ijtimoiy adolatsizlik, urushlar, jinoyatlar va kasalliklar jamiyat va shaxs uchun ulkan ahamiyatga ega, lekin bu hodisalarni qadriyatlar deb nomlash odat tusini olmagan.

Binobarin, «muhimlik» tushunchasi «qadriyat»ga qaraganda kengroq. Demak qadriyat – ijobiy muhimlik. Ijtimoiy rivojlanishda salbiy rol o'ynaydigan hodisalar salbiy ahamiyatga molik deb talqin qilinishi mumkin. Shunday qilib, har qanday muhimlik emas, balki inson, uning birlashmalari yoki butun jamiyat hayotida ijobiy rol o'ynaydigan muhimlikkına qadriyat hisoblanadi.

Har qanday qadriyat ikki xossa: funksional ahamiyat va shaxsga doir mazmun bilan tavsiflanadi. Bu qanday xossalari?

Qadriyatning funksional ahamiyati – bu narsa yoki g'oyalarning ularni mazkur jamiyatda qadriyatga aylantiruvchi ijtimoiy muhim xossalari, funksiyalarining majmui. Masalan, muayyan g'oyaga ma'lum informatsion mazmun va uning haqqoniylik darajasi xos.

Qadriyatning shaxsga doir mazmuni – bu uning inson ehtiyojlariga bo'lgan munosabati. Qadriyatning shaxsga doir mazmuni, bir tomondan,

qadriyat funksiyalarini bajaruvchi obyekt bilan belgilanadi, boshqa tomondan esa, insonning o'ziga bog'liq bo'ladi. Inson narsaning mazmun va mohiyatini anglab yetish jarayonida o'zining mazkur narsaga bo'lgan sof tabiiy ehtiyojidan emas, balki o'zi mansub bo'lgan jamiyat tarbiyalagan ehtiyojdan, ya'ni jins bildiruvchi ijtimoiy ehtiyojdan kelib chiqadi. U narsaga go'yo boshqa odamlarning, jamiyatning ko'zi bilan qaraydi va unda mazkur jamiyat doirasida o'z hayoti uchun muhim bo'lgan narsani ko'radi. Inson jins bildiruvchi mavjudot sifatida narsalarda ularning jins bildiruvchi mohiyatini, narsaning g'oyasini izlaydi va bu g'oya inson uchun mazmun kasb etadi.

Ayni vaqtda shuni qayd etish lozimki, qadriyatlar odamlar uchun bir xil mazmun kasb etmaydi, u odamlarning jamiyatdagi mavqeiga va ular hal qilayotgan vazifalarga bog'liq bo'ladi. Masalan, shaxsiy avtomobil harakatlanish vositasi, qo'shimcha pul topish vositasi yoki shaxsning mavqeidan dalolat beruvchi buyum bo'lishi mumkin. So'nggi zikr etilgan holda avtomobil uning egasi boshqa odamlar ko'z o'ngida muayyan nufuz kasb etishi uchun imkoniyat yaratuvchi egalik obyekt sifatida muhimdir. Ko'rsatilgan holatlarning barchasida ayni bir predmet turli ehtiyojlar bilan bog'liq.

Qadriyatlar o'z tabiatiga ko'ra obyektivdir. Subyekt mavjud bo'lmagan joyda qadriyat to'g'risida so'z yuritish behuda ish ekanligi yuqorida qayd etilgan. Qadriyat insonga, uning tuyg'ulari, mayllari, emotsiyalariga bog'liq bo'ladi, ya'ni qandaydir subyektiv narsa yoki hodisa sifatida qaraladi. Bundan tashqari, individning buyumga bo'lgan qiziqishi yo'qolgani, buyum uning ehtiyojlarini qondiray qo'ygani zahoti individ uchun buyum o'zining qadriyat sifatidagi ahamiyatini yo'qotadi. Boshqacha aytganda, subyekt bilan bog'liq bo'lmagan holda, uning ehtiyojlari, mayllari, manfaatlari bilan buyumning aloqasiz qadriyat mavjud bo'lishi mumkin emas.

Qadriyat nazariyasining shakllanish tarixi. Qadimgi davrdayoq faylasuflarni qadriyatlar muammosi qiziqtirgan. Ammo o'sha davrda qadriyat borliq bilan ayniylashtirilgan, qadriyatga xos bo'lgan xususiyatlar esa uning mazmuniga kiritilgan. Masalan, Zardo'sht, Moniy, Suqrot va Platon uchun yaxshilik va adolat kabi qadriyatlar haqiqiy borliqning bosh mezonlari hisoblangan. Bundan tashqari, qadimgi faylasuflar qadriyatlarni tasniflashga harakat qilganlar. Xususan, Moniy zulmat va ziyo dunyosi mavjud, birinchi dunyoda adolatsizlik, zulm, zo'ravonlik, ikkinchisida esa abadiy, yengilmas doimiy qadriyatlar hukm suradi deb xisoblaydi Aristotel inson, baxt, adolatni qadriyatlar tizimiga va anglab yetish imkoniyati insonning oqilligiga bog'liq bo'lgan nisbiy qadriyatlarni farqlaydi.

Turli davrlar va ularda mavjud bo'lgan falsafiy maktablar qadriyatlar tushunchasining shakllanishiga o'z hissasini qo'shgan. Masalan, O'rta asrlarda g'arbda ham sharqda ham qadriyatlar diniy xususiyat kasb etgan va ilohiy mohiyat bilan bog'langan. Uyg'onish davrida A.Navoiy, A.Jomiy, Rumi, Leonardo da Vinchi ijodida insonparvarlik va hurfikrlilik qadriyatlari birinchi o'ringa chiqqan. Jumladan, A.Navoiyning odil jamiyat qurish haqidagi g'oyasida umuminsoniy qadriyatlar tizimi, muhabbat, komil inson ta'limotida esa eng yotuk inson qiyofasiga xos shaxsiy qadriyatlar tizimi ifodalangan.

Yangi davrda qadriyatlar haqidagi ta'limotga nisbatan yondashuvlar ratsionalizm nuqtai nazaridan tavsiflana boshlanganki, bu hol fanning rivojlanishi va yangi ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi bilan izohlanadi. Bu davrda qadriyatlar va ularning mezonlari muammosi Rene Dekart, Benedikt (Barux) Spinoza, Klod Adrian Gelvetsiy, Pol Anri Golbax, A. Avloniy, A.Donish, Furqat, Muqumiy va boshqa mutafakkirlarning asarlarida o'z aksini topgan. Jumladan, A.Avloniy "Turkiy guliston yohud axloq" asarida "yaxshi xulqlar – muhabbat, yaxshilik, adolat, haqiqat, shijoat, ibrat kabi ijobiy qadriyatlarni va razolat, g'iybat, jaholat, adovat kabi "yomon xulqlar"ni farqlaydi. Keyinroq XX asrda o'zbek faylasufi S.Shermuxamedov Avloniy g'oyasini davom ettirib insonga tabiat 36 ta ijobiy fazilat va 36 ta salbiy illat ato etganligini, ularning qay darajada namoyon bo'lishi inson o'z hayotining qadriga etishida ko'rinishini e'tirof etadi.

Immanuil Kant falsafasi qadriyatlar haqidagi ta'limotning rivojlanish jarayonida tub burilish yasadi. Kant mavjudlik va joizlik, voqelik va ideal, borliq va yaxshilik tushunchalarini birinchi bo'lib farqladi, erkinlik sifatidagi axloqiylik muammosini zaruriyat qonuni ta'siri ostida bo'lgan tabiat sohasiga qarama-qarshi qo'ydi va h.k.

Qadriyatlar nazariyasi falsafiy bilimlarning ilmiy tizimi sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida Vilgelm Vindelband, Rudolf Lotse, German Kogen, Genrix Rikkert kabi nemis faylasuflarining asarlarida shakllana boshladi. Ayni shu davrda R. Lotse va G.Kogen obyekt ma'nosidagi qadriyat tushunchasiga ilk bor falsafiy ta'rif berdi. XX asrning boshida fransuz faylasufi P.Lapi qadriyatlar nazariyasini ifodalash uchun «aksiologiya» (yunon. axios - qadriyat, logos – fan, ta'limot) atamasini muomalaga kiritdi. Keyinchalik aksiologiya muammolari fenomenologiya, germenevtika, ekzistensializm va boshqa falsafiy yo'nalishlarning vakillari tomonidan tadqiq etildi.

Mamlakatimizda qadriyatlar haqidagi fan sho'ro davrida, uning nazariy asosini idealistik falsafa tashkil qilgani uchun rad etildi. XX asrning 80-yillaridan e'tiboran bu nazariya rivojlana boshladi. Bu dastlab X. Shayxova

ijodida milliy qadriyatlarning asosiy shakllari, inson qadri va shaxsiy qadriyatlarining tahlilida o'z ifodasini topdi. Binobarin, o'z shaxsi va boshqalarning qadri ni anglash uchun insonning ma'naviy dunyosi ezgulikka xizmat qilishi, yuksak ijtimoiy sifatlarga ega bo'lishi, uning o'zi esa hayotning bebaho ne'mat ekanligini anglaydigan darajada tarbiyalangan bo'lmog'i lozim.

Demak, qadim zamonlardan boshlab hozirgi vaqtgacha falsafada qadriyat muayyan narsaning atributimi yoki u shaxs va jamiyat ehtiyojlari bilan belgilangan baholash mahsulimi, degan masala atrofida turli falsafiy maktablar va yo'nalishlarning vakillari o'rtasida muhokama qilingan va u hozir ham davom etmoqda. Birinchi holda qadriyat insondan qat'i nazar mavjud bo'lgan obyektiv narsa yoki hodisa sifatida talqin qilinadi. Ikkinchi holda qadriyat tushunchasi erkin xususiyatga ega bo'lgan subyektiv nisbiy mulohazalar bilan bog'lanadi.

Qadriyat voqelikning, ya'ni tabiat, jamiyat yoki madaniyat hodisalarining xossasi, degan fikrga qo'shilsak, haqiqat va qadriyatning ayniylashtirilishi muqarrardir. Ammo uning: «Baxt-saodat nima?», degan asosiy masalasini birinchi bo'lib ta'riflagan Suqrot haqiqat va qadriyat o'rtasida jiddiy farqlarni ko'rsatib bergan. Bilim baxt-saodatga erishishning muhim sharti, lekin u mazkur qadriyatga erishishning birdan-bir sharti emas. Bu hol shu bilan izohlanadiki, tabiat va jamiyat predmetlari va hodisalari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularni anglab yetish yo'amalda nima mavjudligi haqidagi bilim shaklida, yo bu borliq qanday bo'lishi lozimligi, inson tabiatga va boshqa odamlarga nisbatan o'zini qanday tutishi kerakligi haqidagi tasavvur ko'rinishida amalga oshirilishi mumkin. Birinchi holda predmet haqidagi bilim uning haqiqiyliги yoki soxtaligi nuqtai nazaridan, ikkinchi holda – predmetning qimmatı, ya'ni uning inson uchun ahamiyati nuqtai nazaridan tavsiflanadi.

Ehtiyojlar va qadriyatlar. Ehtiyojlar tashqi muhit predmetlari va sharoitlariga yoki ichki, ma'naviy uyg'unlikka erishishga muhtojlik sifatida anglanadi. Ular tashqi dunyo bilan muayyan munosabatlarda namoyon bo'lib, obyektlarni, o'zlari yo'naltirilgan mavjud borliqni ham, o'z manbai sanalgan subyektning muhim xususiyatlarini ham tavsiflaydi. Shaxs faolligining teran asosi sanalgan ehtiyojlar inson faoliyatini ularni ro'yobga chiqarishga yo'naltiruvchi mo'ljallar, mayllar va manfaatlarda o'z rivojini topadi. Aynan ehtiyojlar inson ongining nisbiy mezonı, uning mayllari, manfaatlari, didlari va idcallarining poydevori hisoblanadi.

Inson ehtiyojlari o'zgaruvchan, harakatchan, o'zaro bog'langan va bir-birining o'rnini bosishga qodir. Ularning ayrimlari vujudga keladi, ba'zilari yo'q bo'ladi, ayrimlari aktuallashadi, ba'zilari ikkinchi darajali ahamiyat kasb

Turli davrlar va ularda mavjud bo'lgan falsafiy maktablar qadriyatlar tushunchasining shakllanishiga o'z hissasini qo'shgan. Masalan, O'rta asrlarda g'arbda ham sharqda ham qadriyatlar diniy xususiyat kasb etgan va ilohiy mohiyat bilan bog'langan. Uyg'onish davrida A.Navoiy, A.Jomiy, Rumi, Leonardo da Vinchi ijodida insonparvarlik va hurfiylik qadriyatlari birinchi o'ringa chiqqan. Jumladan, A.Navoiyning odil jamiyat qurish haqidagi g'oyasida umuminsoniy qadriyatlar tizimi, muhabbat, komil inson ta'limotida esa eng yuqori inson qiyofasiga xos shaxsiy qadriyatlar tizimi ifodalangan.

Yangi davrda qadriyatlar haqidagi ta'limotga nisbatan yondashuvlar ratsionalizm nuqtai nazaridan tavsiflana boshlanganki, bu hol fanning rivojlanishi va yangi ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi bilan izohlanadi. Bu davrda qadriyatlar va ularning mezonlari muammosi Rene Dekart, Benedikt (Barux) Spinoza, Klod Adrian Gelvetsiy, Pol Anri Golbax, A. Avloniy, A.Donish, Furqat, Muqumiy va boshqa mutafakkirlarning asarlarida o'z aksini topgan. Jumladan, A.Avloniy "Turkiy guliston yohud axloq" asarida "yaxshi xulqlar – muhabbat, yaxshilik, adolat, haqiqat, shijoat, ibrat kabi ijobiy qadriyatlarni va razolat, g'iybat, jaholat, adovat kabi "yomon xulqlar"ni farqlaydi. Keyinroq XX asrda o'zbek faylasufi S.SHermuxamedov Avloniy g'oyasini davom ettirib insonga tabiat 36 ta ijobiy fazilat va 36 ta salbiy illat ato etganligini, ularning qay darajada namoyon bo'lishi inson o'z hayotining qadriga etishida ko'rinishini e'tirof etadi.

Immanuel Kant falsafasi qadriyatlar haqidagi ta'limotning rivojlanish jarayonida tub burilish yasadi. Kant mavjudlik va joizlik, voqelik va ideal, borlik va yaxshilik tushunchalarini birinchi bo'lib farqladi, erkinlik sifatidagi axloqiylik muammosini zaruriyat qonuni ta'siri ostida bo'lgan tabiat sohasiga qarama-qarshi qo'ydi va h.k.

Qadriyatlar nazariyasi falsafiy bilimlarning ilmiy tizimi sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida Vilgelm Vindelband, Rudolf Lotse, German Kogen, Genrix Rikkert kabi nemis faylasuflarining asarlarida shakllana boshladi. Ayni shu davrda R. Lotse va G.Kogen obyekt ma'nosidagi qadriyat tushunchasiga ilk bor falsafiy ta'rif berdi. XX asrning boshida fransuz faylasufi P.Lapi qadriyatlar nazariyasini ifodalash uchun «aksiologiya» (yunon. axios - qadriyat, logos – fan, ta'limot) atamasini muomalaga kiritdi. Keyinchalik aksiologiya muammolari fenomenologiya, germenevtika, ekzistensializm va boshqa falsafiy yo'nalishlarning vakillari tomonidan tadqiq etildi.

Mamlakatimizda qadriyatlar haqidagi fan sho'ro davrida, uning nazariy asosini idealistik falsafa tashkil qilgani uchun rad etildi. XX asrning 80-yillaridan e'tiboran bu nazariya rivojlana boshladi. Bu dastlab X. Shayxova

ijodida milliy qadriyatlarining asosiy shakllari, inson qadri va shaxsiy qadriyatlarining tahlilida o'z ifodasini topdi. Binobarin, o'z shaxsi va boshqalarning qadriini anglash uchun insonning ma'naviy dunyosi ezgulikka xizmat qilishi, yuksak ijtimoiy sifatlarga ega bo'lishi, uning o'zi esa hayotning bebaho ne'mat ekanligini anglaydigan darajada tarbiyalangan bo'lmog'i lozim.

Demak, qadim zamonlardan boshlab hozirgi vaqtgacha falsafada qadriyat muayyan narsaning atributini yoki u shaxs va jamiyat ehtiyojlari bilan belgilangan baholash mahsulimi, degan masala atrofida turli falsafiy maktablar va yo'nalishlarning vakillari o'rtasida muhokama qilingan va u hozir ham davom etmoqda. Birinchi holda qadriyat insondan qat'i nazar mavjud bo'lgan obyektiv narsa yoki hodisa sifatida talqin qilinadi. Ikkinchi holda qadriyat tushunchasi erkin xususiyatga ega bo'lgan subyektiv nisbiy mulohazalar bilan bog'lanadi.

Qadriyat voqelikning, ya'ni tabiat, jamiyat yoki madaniyat hodisalarining xossasi, degan fikrga qo'shilsak, haqiqat va qadriyatning ayniylashtirilishi muqarrardir. Ammo uning: «Baxt-saodat nima?», degan asosiy masalasini birinchi bo'lib ta'riflagan Suqrot haqiqat va qadriyat o'rtasida jiddiy farqlarni ko'rsatib bergan. Bilim baxt-saodatga erishishning muhim sharti, lekin u mazkur qadriyatga erishishning birdan-bir sharti emas. Bu hol shu bilan izohlanadiki, tabiat va jamiyat predmetlari va hodisalari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularni anglab yetish yo'amalda nima mavjudligi haqidagi bilim shaklida, yo bu borliq qanday bo'lishi lozimligi, inson tabiatga va boshqa odamlarga nisbatan o'zini qanday tutishi kerakligi haqidagi tasavvur ko'rinishida amalga oshirilishi mumkin. Birinchi holda predmet haqidagi bilim uning haqiqiyliги yoki soxtaligi nuqtai nazaridan, ikkinchi holda – predmetning qiimmatini, ya'ni uning inson uchun ahamiyati nuqtai nazaridan tavsiflanadi.

Ehtiyojlar va qadriyatlar. Ehtiyojlar tashqi muhit predmetlari va sharoitlariga yoki ichki, ma'naviy uyg'unlikka erishishga muhtojlik sifatida anglanadi. Ular tashqi dunyo bilan muayyan munosabatlarda namoyon bo'lib, obyektlarni, o'zlari yo'naltirilgan mavjud borliqni ham, o'z manbai sanalgan subyektning muhim xususiyatlarini ham tavsiflaydi. Shaxs faolligining teran asosi sanalgan ehtiyojlar inson faoliyatini ularni ro'yobga chiqarishga yo'naltiruvchi mo'ljallar, mayllar va manfaatlarda o'z rivojini topadi. Aynan ehtiyojlar inson ongining nisbiy mezonini, uning mayllari, manfaatlari, didlari va idcallarining poydevori hisoblanadi.

Inson ehtiyojlari o'zgaruvchan, harakatchan, o'zaro bog'langan va bir-birining o'rnini bosishga qodir. Ularning ayrimlari vujudga keladi, ba'zilari yo'q bo'ladi, ayrimlari aktuallashadi, ba'zilari ikkinchi darajali ahamiyat kasb

etadi. Inson ehtiyojlari sifat jihatidan cheksiz va kengayishga qodir, zero, ularning shakllanishi individlarning bir-biri va jamiyat bilan ijtimoiy aloqalarining ko'p sonliligi va intensivligini aks ettiradi. Ijtimoiy hayotning, ijtimoiy munosabatlar majmuining murakkablashuvi va differentsiatsiyalanishi, moddiy va ma'naviy hayotning o'z me'yorlari va qadriyatlarini bilan rivojlanishi, inson ma'naviy hayotining jo'shqinligi – bularning barchasi uning ehtiyojlari o'zgarishi va rivojlanishini belgilaydi.

Garchi qadriyatlar ehtiyojlar bilan bevosita bog'liq bo'lsa-da, lekin ular bilan uzviy emas. Ehtiyojlar harakatchan, qadriyatlar nisbatan barqarordir; ehtiyojlar icrarxiyaviy bo'lib, ularning icrarxiyasi muntazam ravishda o'zgaradi, qadriyatlar esa nisbatan o'zgarmas va individ tomonidan uning ijtimoiylashuvi jarayonida o'zlashtiriladi. Bu hayotning har qanday sohasida yuz bergan yangiliklarga nisbatan ancha keng tarqalgan muxolifatni izohlaydi. Masalan, rim imperatorlari xristian dinining qimmatini tan olgunlariga qadar xristianlar asrlar mobaynida quvg'in qilinganlar. Ibn Sino, Imom Buxoriy o'z davrida tan olinmagan va yurtidan quvg'in qilingan. Belorusiyalik mashhur rassom Mark Shagalning o'ziga xos ijodi, garchi butun dunyoda yuksak baholangan bo'lsa-da, o'z vatanida hanuzgacha tan olinmagan va uncha ma'lum emas. Sezann ijodi rassomning o'limidan keyingina tan olingan, uning tiriklik paytida esa mazkur buyuk musavvirning asarlari Parijdagi zamonaviy san'at ko'rgazmalarida biror marta ham namoyish etilmagan, chunki nufuzli hay'at uning asarlarini diqqatga sazovor deb hisoblamagan va sh.k. Ayni hol shu bilan izohlanadiki, ehtiyojlar anglanishi yoki anglanmasligi yoinki noto'g'ri anglanishi mumkin. Shu sababli amalda muhim hodisalar qadriyatlar sifatida idrok etilmasligi, amalda qimmatga ega bo'lmagan narsa esa yangilish tarzda qadriyat sifatida tasavvur qilinishi mumkin. Bundan tashqari, ehtiyojlarni qondirishga yo ko'maklashuvchi, yo monelik qiluvchi hodisalar mavjud. Binobarin, ahamiyatga ega bo'lgan hamma narsalar ham qadriyat sanalavermaydi, balki ijobiy ahamiyatga molik hisoblanadi.

Shunday qilib, qadriyat deganda biron-bir obyektning ijobiy ahamiyati tushuniladi. Ammo ayrim hollarda biron-bir obyektning ijobiy ahamiyati foydalilik chegarasidan chetga chiqmasligi mumkin (masalan, quyosh nuri o'simliklar uchun foydali). Muhimlikni obyektiv talqin qilish mumkin. qadriyat esa inson uchun muhim bo'lgan hodisaning mazmunini aniqlashni afzalda tutadi. Shu sababli qadriyat tabiat hodisalarining insonga bog'liq bo'lmagan obyektiv aloqasi sifatidagi foydalilik ayrim ko'rinishi sanalgan hodisalarining moddiy predmetli borlig'i bilan mos kelmaydi.

Qadriyatlarining turlari. Qadriyatlar turli asoslarga ko'ra tasniflanadi.

Mazmun jihatidan jamiyatning kichik tizimlari haqidagi tasavvurlarga mos keluvchi qadriyatlar, chunonchi: moddiy (iqtisodiy), siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlar farqlanadi. Kichik tizimlarning har biri o'z tasnifini nazarda tutuvchi tarkibiy qismlarga bo'linadi. Masalan, moddiy qadriyatlar ishlab chiqarish-iste'molga doir (utilitar) qadriyatlarni, mulkiy, maishiy munosabatlar bilan bog'liq qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Ma'naviy qadriyatlar axloqiy, ma'rifiy, estetik, diniy g'oyalar, tasavvurlar va bilimlarni o'z ichiga oladi.

Tarixiy xususiyatiga ko'ra qadriyatlar jamiyat rivojlanishining u yoki bu bosqichiga mos keladi yoki turli demografik guruhlar (yoshlar, keksa avlod vakillari)ning, shuningdek, kasbiy, sinfiy, diniy, siyosiy va boshqa birlashmalarning qadriyatlarini aks ettiradi. Jamiyat ijtimoiy tuzilishining bir jinsli emasligi qadriyatlarning va qadriyatlarga munosabatning bir jinsli emasligini va hatto ziddiyatligini vujudga keltiradi. Shu ma'noda qadriyatlar ijtimoiy munosabatlar mavjudligining moddiy shaklidir.

Mavjudlik shakliga ko'ra moddiy va ma'naviy qadriyatlar farqlanadi. Ijtimoiy hayotning asosiy sohalariga muvofiq odatda qadriyatlarning uch guruhi farqlanadi: moddiy qadriyatlar, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar va ma'naviy qadriyatlar.

Moddiy qadriyatlar – bu qadriyat ahamiyatiga molik bo'lgan tabiiy obyektlar va predmetlar, ya'ni mehnat vositalari va bevosita iste'mol buyumlaridir. Tabiiy qadriyatlar qatoriga tabiiy boyliklarda mujassamlashgan tabiiy ne'matlar kiradi. Moddiy qadriyatlar jumlasiga inson mehnati natijasida yaratilgan moddiy dunyo predmetlari, shuningdek, o'tmish madaniy merosi predmetlari kiradi. Moddiy qadriyatlar – bu tabiiy ne'matlar, mehnat mahsullarining iste'mol qiymati, ijtimoiy hodisalarda mujassamlashgan ijtimoiy ne'matlar, tarixiy voqealar, madaniy meros, axloqiy ezgulik, go'zalik mezonlarigani qanoatlantiruvchi estetik hodisalar, diniy ibodat predmetlari yoki o'zining muayyan ramziy ifodasini topgan diniy g'oyalar va sh.k. Moddiy qadriyatlar ongda emas, balki odamlar hayot faoliyatida amal qiluvchi muayyan narsalar, hodisalar dunyosida mavjud bo'ladi. Moddiy qadriyatlarning asosiy sohasi – shaxs va jamiyatning barkamollik haqidagi tasavvurlarini gavdalanitiruvchi inson maqsadga muvofiq faoliyatining mahsullari. Bunda o'zining moddiy ifodasini topgan qadriyat sifatida faoliyat natijasi ham, faoliyatning o'zi ham amal qilishi mumkin.

Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar – bu ijtimoiy va siyosiy hodisalar, voqealar, siyosiy aktlar va harakatlarning qadriyat sifatidagi ahamiyatidir. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar qatoriga, odatda, siyosiy va ijtimoiy harakatlarda

mujassamlashgan ijtimoiy imtiyozlar, shuningdek, jamiyatning ravnaq topishi, xalqlar o'rtasida tinchlik va hamkorlikning mustahkamlanishiga ko'maklashuvchi tarixiy voqealarning progressiv ahamiyati kiradi.

Ma'naviy qadriyatlar – bu ijtimoiy ong hodisalarining tegishli shakllarda namoyon bo'lgan me'yoriy-nisbiy tomoni. Fan, axloq, san'at, falsafa, huquq qadriyatlarini ma'naviy qadriyatlar deb hisoblash odat tusini olgan.

Ma'naviy qadriyatlar qatoriga baxt-saodat, yaxshilik va yomonlik, go'zallik va xunuklik, adolat va adolatsizlik, huquqiylik va nohuquqiylik, tarixning mazmuni va insonning vazifasi va hokazolar haqidagi me'yoriy tasavvurlar ko'rinishida ifodalangan ijtimoiy idcallar, mo'ljallar va baholar, me'yorlar va taqiqlar, harakat prinsiplari kiradi. Moddiy qadriyatlar inson ehtiyojlari va manfaatlarini obyektleri sifatida amal qilsa, ma'naviy qadriyatlar ikki xil funksiyani bajaradi: ular qadriyatlarning mustaqil sohasi va moddiy qadriyatlarni baholash asosi, mezonidir.

Ma'naviy qadriyatlar mazmun jihatidan, funksiyalariga ko'ra va ularni ro'yobga chiqarishga qo'yiladigan talablarga ko'ra rang-barangdir. Faoliyat maqsadlari va usullarini qat'iy belgilovchi qoidalarning butun bir turkumi mavjud. Bular standartlar, qoidalar, qonunlar, andozalar. Madaniyat algoritmi sifatida xizmat qiluvchi me'yorlar, didlar, ideallar qadriyatlarni ro'yobga chiqarishda ko'proq erkinlik beradi.

Me'yor – faoliyatning yagona va barqaror shartlar bilan belgilanuvchi optimalligi va maqsadga muvofiqligi haqidagi tasavvur. Me'yorlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: xatti-harakatlarning yagona ko'rinishi (invarianti)ni; xulq-atvorning boshqa ko'rinishlariga nisbatan taqiqni; mazkur ijtimoiy sharoitlarda xatti-harakatlarning maqbul varianti (andozasi)ni; me'yordan chetga chiqish mumkin emasligi haqida ogohlantirish maqsadida ayrim shaxslarning xulq-atvorini baholashni (ba'zan ayrim sanksiyalar ko'rinishida). Me'yoriy tartibga solish inson faoliyati va munosabatlari tizimini to'la qamrab oladi. Ijtimoiy me'yorlarni mustahkamlash tizimi ularni amalga oshirishning sharti hisoblanadi. Mazkur tizim xatti-harakatni ijtimoiy ma'qullash yoki qoralashni, o'z faoliyatida me'yorga rioya qilishi shart bo'lgan shaxsga u yoki bu sanksiyalarni tayinlashni nazarda tutadi.

Ideal – barkamollikning oliy me'yori haqidagi tasavvur, insonning inson va tabiat, inson va inson, shaxs va jamiyat munosabatlarini tartibga solish, barkamollashtirish va uyg'unlashtirishga bo'lgan ehtiyojining ma'naviy ifodasi. Ideal tartibga soluvchi funksiyani bajaradi, u inson ro'yobga chiqarishga butun umrini bag'ishlashga tayyor bo'lgan strategik maqsadlarni aniqlash imkonini beruvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Idealga amalda erishish mumkinmi?

Aksariyat mutafakkirlar bu savolga rad javobini bergan: ideal barkamollik va tugallanganlik timsoli sifatida empirik yo'l bilan kuzatiluvchi borliqda o'z o'xshashiga ega emas, u ongda transsendentallik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Shunga qaramay ideal ma'naviy qadriyatlarning jamuljam ifodasi hisoblanadi

Moddiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy qadriyatlar o'rtasida mavjud tafovutlarga qaramay, ular bir-biri bilan uzviy bog'liq va qadriyatlarning har bir turida boshqa bir turning muayyan jihati mavjud. Ayni paytda, shunday qadriyatlar ham borki, ularni moddiy qadriyatlar qatoriga ham, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar qatoriga ham, ma'naviy qadriyatlar qatoriga ham kiritish mumkin. Bu avvalo inson hayoti, sog'lig'i, erkinligi va shu kabilardir.

Subyektlar maqomiga ko'ra individual shaxsiy (subyektiv-shaxsiy), gruppaviy, umuminsoniy qadriyatlar farqlanadi - (gruppaviy, milliy, sinfiy, umuminsoniy) qadriyatlar farqlanadi.

Individual yoki shaxsga doir qadriyat – bu narsa, hodisa, g'oyaning muayyan inson uchun qadriyat sifatidagi ahamiyati. Har qanday qadriyat o'z mohiyatiga ko'ra individualdir, zero, narsa, hodisa, g'oyani faqat insongina baholashga qodir. Shaxsiy qadriyatlar ta'lim va tarbiya, individ hayot tajribasini to'plashi jarayonida shakllanadi. Shaxsiy qadriyatlar individning ehtiyojlari va manfaatlari ta'sirida vujudga keladi. Ular kishilarning mayllari, didlari, odatlari, bilim darajasi va boshqa individual xususiyatlari bilan belgilanadi.

Jamoaviy qadriyatlar – bu narsalar, hodisalar, g'oyalarning odamlar muayyan birligi (sinf, millat, mehnat jamoasi va sh.k.) uchun qadriyat sifatidagi ahamiyatidir. Gruppaviy qadriyatlar muayyan jamoaga kiruvchi indvidlarni yagona manfaatlar, qadriyatlar va mo'ljallar bilan birlashtirib, mazkur jamoaning hayot faoliyatida ulkan ahamiyat kasb etadi.

Umuminsoniy qadriyatlar – bu narsalar, hodisalar, g'oyalarning jahon hamjamiyati uchun qadriyat sifatidagi ahamiyatidir. Umuminsoniy qadriyatlar, birinchidan, jahon hamjamiyati aholisining aksariyati amal qiladigan ijtimoiy-siyosiy va axloqiy tamoyillardir. Ikkinchidan, umuminsoniy ideallar, umumxalq maqsadlari va ularga erishishning asosiy vositalari (ijtimoiy adolat, insonning ha'ni va qadr-qimmat, fuqarolik burchi va sh.k.) majmuidir. Uchinchidan o'z mohiyati va ahamiyatiga ko'ra umuminsoniy xususiyat kasb etuvchi qadriyatlar: tabiiy boyliklar, tinchlikni saqlash, qurolsizlanish, xalqaro iqtisodiy tartib muammolaridir. Umuminsoniy qadriyatlar – jamiyat va madaniyatning rivojlanishi mahsuli.

Shaxsiy, jamoaviy va umuminsoniy qadriyatlar bir-biri bilan ijtimoiy nuqtai nazardan uzviy bog'liq.

Ijtimoiy qadriyatlar shaxsning kamol topishida birlamchi ahamiyatga ega, ular shaxsga ijtimoiy sharoitlarga moslashish, jamiyatda muayyan o'rinni egallash, qoniqarli shaxsiy maqomga ega bo'lish imkonini beradi. Shaxs o'zining ijtimoiylashuvi jarayonida asrlar osha avloddan-avlodga o'tib kelayotgan ijtimoiy qadriyatlarni o'zlashtiradi.

Psixologiya ijtimoiy qadriyatlarning individ ruhiy hayotining barqaror ichki elementlariga aylanish mexanizmlari qanday, degan savolga ham javob beradi. Bunday mexanizm **interiorizatsiya**, ya'ni tashqi dunyoning ayrim jihatlari insonning shaxsiy ruhiy hayotiga kiritishdir. Buning natijasida tashqi dunyoning ichki omillari inson tafakkuri va xulq-atvoriga, uning ruhiyati ichki strukturalarining shakllanishiga ijtimoiy faoliyatning tashqi strukturalarini o'zlashtirish orqali ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi zamon psixologiyasida **tarixiy interiorizatsiya g'oyasi** ham ilgari suriladi: muayyan tarixiy davrda odamlar ommaviy xulq-atvorining shakli hisoblangan mexanizmlar keyinchalik ongning ichki mexanizmlariga aylanadi. Bunga rasm-rusumlar, teatr, cherkov, o'yin qabilidagi kollektiv harakatlar, hozirgi sharoitda esa – maktab, televidenie, ommaviy axborot vositalari misol bo'lishi mumkin.

Ammo individual qadriyatlarning shakllanishida faoliyatning rang-barang shakllari (mehnat, bilish, muloqot, o'yin)gina ishtirok etmaydi. Bunday vosita sifatida umuman ijtimoiy tuzilmalar amal qiladi. Bozor va kundalik turmush, reklama va moda, siyosat va huquq, ta'lim va tarbiya, ommaviy axborot vositalari va san'at, hukmron madaniy me'yorlar va ijtimoiy-siyosiy institutlar tomonidan rasmiy darajada andoza sifatida e'tirof etilgan ayrim shaxslarning obro'si, ijtimoiy-psixologik stereotiplar, andozalar, axloq va tabu – bularning barchasi jamiyat ma'naviy hayotining shaxsning qadriyatlarga munosabatini shakllantiruvchi omillaridir.

Shaxsning shakllanishi o'ziga xos qadriyatlar majmuiga ega bo'lgan ijtimoiy guruhlar, birliklar va birlashmalar doirasida yuz beradi. Qadriyatlar shaxs xulq-atvorini tartibga solish vositalari sifatida u yoki bu hodisalar qadriyatlar sifatida idrok etilishi yoki idrok etilmasligidan qat'i nazar shaxsning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi. Qadriyatlar tizimi haqidagi ongli tasavvurlar, qadriyatlar va mo'ljallar majmui shaxsning qadriyatlarga munosabatini belgilaydi. Bu munosabat davr hamda shaxs -qo'shilgan ijtimoiy guruhlarning ijtimoiy me'yorlari va talablarini o'zlashtirishi jarayonida shakllanadi.

Qadriyatlarga munosabat individning hayot tajribasi va shaxs kechinmalarining butun majmui bilan mustahkamlanadi va tartibga solinadi. Ular individga muhimni nomuhimdan ajratish imkonini beradi, motivlarning barqarorligini hamda shaxs xulq-atvori va tafakkurining vorisiyligini belgilaydi.

Ustuvor qadriyatlarni tanlash jarayonida o'z-o'ziga munosabat va haqiqiy shaxsiy maqom o'rtasidagi ziddiyat, shuningdek, yoz individuallashtirilgan qadriyatlari bilan nufuzli ijtimoiy guruhlar tomonidan e'tirof etilgan qadriyatlar o'rtasidagi ziddiyatlarni anglash ham o'z ta'sirini ko'rsatadi

Jamiyat va inson hayotidagi qadriyatlarni uch guruhga ajratish mumkin:

1. Inson va jamiyat uchun ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar. Bu shunday qadriyatlarki, ularsiz jamiyat va insonning normal faoliyati izdan chiqmaydi. Masalan avtomobil moddiy qadriyat, lekin u bo'lmasa ham inson o'z hayotini to'g'ri tashkil etishi mumkin.

2. Kundalik hayot va ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar. Bu guruhga aksariyat moddiy va ma'naviy qadriyatlar kiradi. Bular insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, jamiyatning normal faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan qadriyatlardir.

3. Oliy qadriyatlar – bu o'z ahamiyatiga ko'ra eng yuksak darajada turuvchi, odamlarning fundamental munosabatlari va ehtiyojlarini aks ettiruvchi qadriyatlardir. Oliy qadriyatlarsiz nafaqat inson shaxs sifatida kamol topa olmaydi, balki jamiyat ham normal hayot kechira olmaydi. Oliy qadriyatlarning mavjudligi doimo individning shaxsiy hayoti chegarasidan chetga chiqish bilan bog'liq. Ular individni uning o'zidan yuksak bo'lgan, uning hayotini belgilaydigan, uning taqdiri uzviy bog'liq bo'lgan narsalar bilan oshno etadi. Ayni shu sababli oliy qadriyatlar odatda umuminsoniy xususiyat kasb etadi.

Oliy qadriyatlar guruhida qadriyat sifatidagi hayot (hayot qadriyatlari), sog'liq va erkinlik alohida farqlanadi.

Insoni umri eng oliy qadriyatlar qatoriga kiradi, zero, hayotsiz inson bo'lmaydi va qadriyatlar ham bo'lishi mumkin emas. Individ uchun hayot boshqa biron-bir narsaga bog'liq bo'lmagan holda eng yuksak qadriyat, ne'mat sifatida amal qiladi. O'z navbatida, hayotning qimmati boshqa barcha qadriyatlar uchun o'ziga xos zamin va cho'qqi hisoblanadi. Hayotning qimmati qanday tushunilishiga qarab odamlar o'rtasidagi munosabatlar va jamiyatning insonga bo'lgan munosabati ham shakllanadi.

Birinchi holda hayotning qimmatiga individual nuqtai nazardan yondashilsa, ikkinchi holda – ijtimoiy nuqtai nazardan yondashiladi, ya'ni bu yerda hayotning ahamiyati individning o'zi uchun emas, balki jamiyat uchun belgilanadi.

Insonning o'zi qadriyat hisoblanadimi, degan savolning ikki tomoni bor
1) inson uchun boshqa odamning va umuman insonning qimmati nimada? 2) uning o'z hayotining qimmati nima bilan o'lchanadi? Tafsilotlarga berilmay

shuni qayd etamizki, bu savollarga javoblar aniq va uzil-kesil bo'lishi mumkin emas. Gap shundaki, individning boshqa odamlarga qiziqishi odamlar qandayligigagina emas, balki uning o'zi qandayligiga ham bog'liq bo'ladi. Bunga yana shuni qo'shimcha qilish joizki, inson hayotining va insonning qimmatini to'g'risidagi masalaning qo'yilishi tarixiy sharoitlar bilan bevosita bog'liq. Masalan, O'rta asrlarda feodal o'z krepostnoyini o'ldirishi jinoyat hisoblanmagan va jazoga tortilmagan. Hozirgi vaqtda har bir kishining yashash huquqi tan olingan va odam o'ldirish u yoki bu tarzda jazolanmaydigan mamlakat mavjud emas. Xullas, inson — alohida, mutlaq qadriyat. Qolgan barcha qadriyatlar inson manfaatlari nuqtai nazaridan baholanadi.

Moddiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy qadriyatlarning bir qismi oliy qadriyatlar qatoriga kiradi. Bular avvalo: tinchlik, insoniyat hayoti; adolat, erkinlik, odamlarning huquqlari va burchlari, do'stlik va mehribonlik haqidagi tasavvurlar; qarindoshlik aloqalari; faoliyat qadriyatlari (mehnat, ijod, bunyodkorlik, haqiqatni anglab yetish); o'z-o'zini asrash qadriyatlari (hayot, sog'liq); o'z shaxsiyatini namoyon etish, o'z qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish qadriyatlari; shaxsiy fazilatlarini tanlashni tavsiflovchi qadriyatlar (halollik, dovyuraklik, sadoqat, adolat, yaxshilik) va h.k.

Inson sog'lig'i tabiiy, mutlaq va boqiy oliy qadriyatdir. Insonning barcha ehtiyojlarini qondirish darajasi uning sog'lig'i qay darajada ekanligi bilan belgilanadi. Sog'liqqa bo'lgan ehtiyoj yalpi xususiyat kasb etadi, u ayrim individlarga ham, butun jamiyatga ham xos. Shu sababli individual (shaxsiy) sog'liq va jamiyat sog'lig'i yoki aholi salomatligi farqlanadi.

Sog'liqning holati inson va jamiyat hayotining barcha sohalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, muayyan inson hayotining to'laqonliligi va faolligi uning sog'lig'i darajasiga, «sifat» xususiyatlariga bevosita bog'liq. O'z navbatida, aholi salomatligi mehnat resurslarining sifatiga, ijtimoiy mehnatning unumdorlik darajasiga va shu tariqa jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi dinamikasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Erkinlik oliy qadriyat sifatida inson uchun ulkan ahamiyatga ega. Bu kategoriyaning falsafiy talqini quyidagi ta'rifda o'zining ayniqsa aniq ifodasini topgan: erkinlik — bu insonning obyektiv zaruriyatni bilishga tayangan holda o'z manfaatlari va maqsadlariga muvofiq ish ko'rish qobiliyatidir.

Erkinlik doim va hamma joyda eng buyuk qadriyat hisoblanadi. Boshqa hollarda bo'lganidek, erkinlik uni inson anglagan taqdirdagina qadriyatga aylanadi. Erkinlikning qimmatini anglab etilmagan, inson o'zini boshqa odamlar bilan teng jonzot sifatida idrok etmagan joyda o'ziga qadriyat sifatida yondashish ham, insonning qadr-qimmatini ham mavjud bo'lmaydi. O'zining

erksizligini tushunish va erkinlikning qimmatini anglab yetish tub ijtimoiy o'zgarishlar davrida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi.

Erkinlik – barcha odamlarning sivilizatsiya yutuqlaridan teng darajada foydalanish va o'z mehnati mevalarini va o'z taqdirini tasarruf etish huquqi. Erkinlik yo'l tanlash imkoniyatidir. Ongli ravishda amalga oshiriladigan har qanday yo'l tanlash kabi, erkinlik ham shaxs uchun muqobil imkoniyatlardan birini afzal ko'rish va boshqasidan voz kechish bilan bog'liq. Yo'l tanlash shaxsning keyingi faoliyatini cheklovchi omilga aylanmasligi uchun u muhim qoidaga amal qilishi lozim: har safar yo'l tanlashni amalga oshirayotganda keyingi yo'l tanlashlar istiqboli toraymasligiga, balki insonga o'zining yangi kasbiy, axloqiy va intellektual imkoniyatlarini aniqlash imkonini berib, kengayib borishiga erishishga harakat qilish kerak. (AQSH 200 yil, Hindiston 350 yil Angliya mustamlakasiga, Gretsiya 400 yil Turkiya mustamlakasiga qarshi erkinlikka erishish uchun kurash olib bordi. O'zbekiston 150 yillik mustamlakadan so'ng 1991-yilda erkinlikka erishdi).

Shaxsning qadriyatlarga bo'lgan munosabati g'oyasi ilmiy muomalaga XX asming 20-yillarida sotsiologlar U.Tomas va F.Znanetskiy tomonidan kiritilgan. Ular qadriyatlarga munosabatni shaxsning uning xulq-atvorini tartibga soluvchi ijtimoiy mo'ljali sifatida yondashgan. Bu tushunchaning ko'p sonli turli talqinlari paydo bo'lgan. Biz quyidagi ta'rifga qarab mo'ljal olamiz.

Qadriyatlarga munosabat – bu shaxsning hayot tajribasi, uning barcha kechinmalari majmui bilan mustahkamlangan va shaxs uchun muhim ahamiyatga molik bo'lgan narsalarni ikkinchi darajali, ahamiyatsiz narsalardan ajratuvchi muhim elementlari.

Vujudga kelgan, keng tarqalgan qadriyatlarga munosabatlar majmui ongning shaxsning barqarorligini, muayyan turdagi xulq-atvor va faoliyatning vorisiyligini ta'minlovchi, individning chtiyojlari va manfaatlariga yo'l ko'rsatuvchi o'ziga xos o'zagini tashkil etadi. Ayni shu sababli qadriyatlarga munosabat shaxs motivatsiyasini tartibga soluvchi, belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Rivojlangan qadriyatlarga munosabat – shaxsning yetuklik belgisi, uning ijtimoiylik darajasi ko'rsatkichi. Vatanparvarlik, insonparvarlik, ijod shaxsning muhim qadriyatlarga munosabatlari hisoblanadi.

Qadriyatlarga munosabatlarning barqaror va ziddiyatlardan xoli majmui shaxsning muayyan tamoyillar va ideallarga sodiqlik, bu ideallar va qadriyatlarga erishish yo'lida g'ov-to'siqlardan oshib o'tishga qodirlik, hayot pozitsiyasining faolligi, maqsadga erishish yo'lida tirishqoqlik kabi fazilatlarini belgilaydi. Qadriyatlarga munosabatlarda ziddiyatlilik xulq-atvorda

noizchillikni vujudga keltiradi. Qadriyatlarga munosabatlarning norasoligi – infantilizm (bolalik yoshi xossalari), shaxsning ichki strukturasi dan tashqi stimullarning ustunligi belgisi.

Baholash – buyumning inson faoliyati. uning ehtiyojlarini qondirish uchun ahamiyatini anglab yetish vositasi. Baholash subyektning o'z hayoti va faoliyati uchun hodisalarning ijtimoiy ahamiyatini aniqlashidir. U insonga hodisalar dunyosida mo'ljal olish imkonini beradi. uning faoliyatini yo'lga soladi. Baholash universaldir: u sezgilar va aql-idrok darajasida, emotsiyalar va tuyg'ular, tasavvurlar, idroklar, mulohazalar, mayllar, istaklar, intilishlar, afzalliklar va, albatta, faoliyat ko'rinishida ro'yobga chiqib, inson hayot faoliyatining barcha turlariga ta'sir ko'rsatadi.

Baholashning mohiyatini teranroq anglab yetish uchun uni «qadriyat» bilan solishtirish o'rinni bo'ladi. Baholash va qadriyat – bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan tushunchalar, lekin ularning o'rtasida jiddiy farq ham mavjud. Xo'sh, bu farq nimalarda ko'rinadi?

Birinchidan, qadriyat biz baho berayotgan narsa, ya'ni baholash predmeti bo'lsa, baholash – bu baho berish jarayoni, ya'ni aqliy faoliyat bo'lib, uning natijasi o'laroq borliqning muayyan predmeti biz uchun qanday qimmatga ega ekanligi aniqlanadi. Predmetni yoki uning xossasini foydali, yoqimli, yaxshi, chiroyli deb topib, biz baholashni amalga oshiramiz.

Ikkinchidan, faqat ijobiy ahamiyat kasb etuvchi qadriyatlardan farqli o'laroq («salbiy qadriyatlar» bo'lishi mumkin emas). berilgan baho ijobiy bo'lishi ham, salbiy bo'lishi ham mumkin. Biz muayyan predmetni yoki uning xossasini foydali emas, balki zararli deb topishimiz, muayyan xatti-harakatni yomon, axloqqa zid deb baholashimiz, ko'rilgan filmni mantiqsiz deb qoralashimiz mumkin. Bunday fikrlarning barchasi baholash hisoblanadi.

Uchinchidan, qadriyat amaliy munosabat mahsuli sifatida obyektiv hisoblanadi. Baholash esa subyektivdir. U obyektiv qadriyatning sifatigagina emas, balki baholovchi subyektning ijtimoiy va individual fazilatlariga ham bog'liqdir. Ayni shu sababli ayni bir hodisa ayni bir davrda yashayotgan odamlar tomonidan turlicha baholanishi mumkin.

Bu yerda haqiqiy va soxta baholar to'g'risidagi masala yuzaga kelishi mumkin. Baholash ilmiy bilimlarga tayanishi ham, odatdagi bilimlarga, an'analarda, odatlarda mujassamlashgan ijtimoiy tajribaga va hatto turli xurofiy aqida va bid'atlarga tayanishi ham mumkin. Berilgan bahoning haqqoniyligi subyekt qadriyatning obyektiv ahamiyatini qay darajada aniq anglab etgani bilan belgilanishini tushunish muhimdir. Haqiqat to'g'risidagi masalada bo'lganidek, bu yerda ham amaliyot bosh mezon hisoblandi.

Baholash strukturasi. Baholash strukturasi ikki tomonni shartli ravishda farqlash mumkin. Baholashning birinchi tomoni narsalar, xossalari, jarayonlar va hodisalarning ayrim obyektiv xususiyatlarini qayd etish bo'lsa, ikkinchi tomoni subyektiv obyektga bo'lgan munosabati: ma'qullash yoki qoralash. xayrixohlik yoki yomon ko'rish va hodisalardir. Birinchi tomonning baholashi bilimga yaqinroq bo'lsa, ikkinchi tomonning baholashi me'yorga yaqinroqdir.

Baholashning funksiyalari ham uning ichki ziddiyatlarga to'la tabiati bilan belgilanadi. Hozirgi zamon qadriyatlar nazariyasida odatda baholashning quyidagi funksiyalari farqlanadi.

Dunyoqarashga doir funksiyaga muvofiq baholash subyektiv o'zligining shakllanishi, amal qilishi va kamol topishining zaruriy sharti hisoblanadi, chunki har doim uning uchun atrof borliqning ahamiyatini aniqlash bilan bog'liq.

Gnosologik funksiya borliqning in'ikosi, obyektlarning ijtimoiy ahamiyatini anglab yetish omili sanalgan baholash va bilishning o'ziga xos jihati hisoblanadi.

Baholashning faollashtiruvchi funksiyasi bilishning bilimlardan foydalanishga qaratilganini aks ettiradi, amaliy faoliyatga faol intilish va munosabatni shakllantiradi.

Variativ funksiya baholashda tanlashni, subyektiv muayyan obyektlarni, ularning xossalari, munosabatlarini afzal ko'rishini nazarda tutadi. Baholash hodisalarni taqqoslash va ularning jamiyatda mavjud me'yorlar, ideallar bilan o'zaro nisbatini aniqlash orqali amalga oshiriladi.

Shunday qilib, qadriyatning mohiyatini va uning baholash bilan o'zaro aloqasini o'rganish qadriyatlarining tasnifiga o'tish imkonini beradi. Qadriyatning borlig'i baholash bilan uzviydir. Baholash yo'li bilan individ ayrim qadriyatlarni aktuallashtiradi, ba'zi bir qadriyatlarni esa rad etadi, ularning ierarxiasini o'rnatadi. Baholash strukturasi, baholash predmeti, subyektiv va asosi kiradi.

Baholash predmeti. Baholashning obyektiv mazmuni uning predmeti bilan belgilanadi. Shu sababli baholash bilish bilan bevosita bog'liq; zero, predmetning ahamiyati haqida xulosa chiqarishdan oldin uning obyektiv xossalari haqida bilimga ega bo'lish lozim. Haqiqiy, ishonchli bilimning o'zi baholash uchun asos bo'lishi mumkin.

Haqiqatning amaliy jihatdan foydaliligi uni ijobiy tavsiflash imkonini beradi. Ammo haqiqatga berilgan salbiy baholar ham yaxshi ma'lum: behuda, shafqatsiz, befoyda va sh.k. Bu tasodifiy bir hol emas: ilmiy bilish o'z

oqibatlarini mavhumlashtiradi va aksariyat olimlar fan va axloqning aloqasini rad etadi. Ayrim universal aloqani xolisona tavsiflashga qarab mo'ljal oluvchi ilmiy bilimdan farqli o'laroq, baholash bu aloqaning mazmunini tushunish, uning ahamiyatini tafakkur va emotsiyalar darajasida anglab yetish va boshdan kechirishdir. Baholashga doir mulohazalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, bilim borliq hodisalarini erkin baholashga monelik qilmaydi. Bilishga doir mulohazalar intersubyektiv hamda nuqtai nazarlarga bog'liq bo'lmasa, baholashga doir mulohazalar subyektiv bo'lib, har xil asoslarga ega. Biz estetik, siyosiy, axloqiy, dunyoqarashga doir, maskuraviy qadriyatlarda erkin baholashlarga ayniqsa ko'p duch kelamiz. Ma'lumki, natijalar, metodlar va vositalarni baholash – bilish jarayonining ajralmas tarkibiy qismi. YAnglish tasavvurlar, gipotezalarning ilmiy ahamiyatini baholash ham muhim muammodir.

Bilimning haqiqiyiligi uning obyektiv borliqqa bo'lgan munosabati bilan belgilansa, uning bilim sifatidagi qimmatini fanning rivojlanish jarayonida aniqlanadi va uning bilish jarayoniga ta'sirining ahamiyati bilan belgilanadi. Masalan, o'tmishning ko'pgina soxta konsepsiyalari (astrologiya, alximiya va sh.k.) hozirgi zamon fanining shakllanishiga ancha kuchli ta'sir ko'rsatgan. Bu soxta tasavvurlarning cvristik imkoniyatlari ularning bilim sifatidagi mazmunidan boyroq bo'lib chiqqan.

Shuni qayd etish lozimki, baholashga doir mulohazalar ham haqiqiylik yoki soxtalik, adolat yoki adolatsizlik kategoriyalarida baholash predmeti bo'lishi mumkin. Baholashga doir mulohazalarning «haqiqiylik – soxtalik» tushunchalarida tavsiflanuvchi turkumlari mavjud. «Adolat – adolatsizlik» kategoriyalarida tavsiflanuvchi baholashga doir mulohazalar katta bir turkunni tashkil etadi. Bular siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik munosabatlar, xatti-harakatlar, qilmishlar sohasiga taalluqli bo'lgan baholashlardir. Masalan, sud qarori, tergov xulosasi va shu kabilarda ifodalangan mulohazalarning xususiyati qanday? Ular «haqiqiylik – soxtalik» yoki «adolat – adolatsizlik» kategoriyalarida baholanadimi? Bu mulohazalar baholashga doirmi yoki bilish sohasiga taalluqli va haqiqiylik mezonini qanoatlantirishi lozimmi? Sud u yoki bu qilmishni inqilobiy maqsadga muvofiqlik nuqtai nazaridan tavsiflansa, bu yerda, odatda, haqiqat emas, balki baholash mavjud bo'ladi. Ba'zan haqiqat va baholash o'rtasidagi ziddiyat o'zining cho'qqisiga etadi. Garchi huquq o'z tabiatiga ko'ra me'yoriy va, binobarin, qadriyat sifatida mazmunga ega bo'lsa-da, har qanday qilmishni huquqiy tavsiflash haqiqiylik mezonini qanoatlantirishi lozim. Huquqiy tavsiflashdan baholash elementini butunlay ajratish mumkin bo'lmasa-da, u mazkur tavsiflashda ikkinchi darajali o'rin

egallaydi, haqiqatning hosilasi hisoblanadi. Ayni holda haqiqat baholashning birdan-bir asosi bo'lishi lozim.

Baholashga doir tavsifiy mulohazalar ham mavjud. Ular haqiqat sifatida ahamiyatga ega bo'lgan tavsiflashni ham, qadriyat sifatida mazmun kasb etuvchi baholashni ham o'z ichiga oladi. Sudning ko'pgina qarorlarini baholashga doir tavsifiy mulohazalar sifatida tavsiflash mumkin. Shunday qilib, baholash bilish omilini, bilimning haqiqiyliги talabini o'z ichiga oladi, lekin birgina unga bog'liq emas. O'z navbatida, bilim baholashning asosi ham, predmeti ham bo'lishi mumkin.

Baholash subyekti. Bahoning shakllanishiga baholash subyekti: individ, ijtimoiy guruh, jamiyat, insoniyat ancha kuchli ta'sir ko'rsatadi. Avvalo, ehtiyojlarning boyligi, inson ma'naviy hayotining murakkabligi bilan izohlanuvchi baholash asoslarini tanlash subyektivdir. Ma'lum hollarda subyekt shaxsiy (gruppaviy) manfaatni, o'tkinchi egoistik mayllarni baholashning birdan-bir asosi sifatida tanlaydi. Bu tasodifiy bir hol emas. Individ ijtimoiy va shaxsiy munosabatlarining ko'p sonliligi va icrarxiyaviyligi uning borliq voqealarini baholashga nisbatan yondashuvlarining serqirraligini nafaqat tushuntirdi, balki buni nazarda tutadi. Ayni vaqtda psixologiya va sotsiologiyada mazmun va ahamiyat jihatidan har xil bo'lgan hodisalarga ayni bir subyekt tomonidan berilgan baholarda barqarorlik, o'zgarmaslik, takroriylik qayd etiladi. Shaxs ijtimoiy-madaniy va shaxsiy qadriyatlarning ancha batartib tizimiga amal qilgan holda o'zini yaxlitlik sifatida namoyon etadi. Ehtiyojlardan kelib chiquvchi mazkur tizim inson o'zini qurshagan borliq: tabiat dunyosi, ma'naviy madaniyat va o'z-o'zini baholashining teran asosi sifatida amal qiladi. Shunga qaramay shaxsning yo'l tanlashini belgilovchi qadriyat va mo'ljallari insonning yashash sharoitlari va ehtiyojlari kabi o'zgaruvchandir. Natijada baholashlarda o'zboshimchalik, subyektivizmga yo'l qo'yilishi xavfi yuzaga keladi.

Baholash asosi. Obyektiv asosning mavjudligi baholashda subyektivizm yo'lida muayyan g'ov-to'siq hisoblanadi. Baholash asosi – subyektga hodisani uning mazkur davrdagi yoki kelajakdagi ijtimoiy ahamiyati nuqtai nazaridan tavsiflash, borliq narsalari va hodisalarini saralash, tanlashni amalga oshirish va o'z faoliyatining strategiyasini belgilash imkonini beruvchi mezon. Baholashga doir mulohazalarda baholash asosi aniq aks ettirilishi ham, implitsit tarzda, ya'ni aniq bo'lmagan ko'rinishda ifodalanishi ham mumkin. Ammo asos – baholashning muqarrar elementi.

Baholash asosi sifatida shaxs yoki ijtimoiy guruhning bevosita ehtiyojlari, manfaatlari, mo'ljallari amal qilishi mumkin. Ammo baholash zamirida

andozalar, qoidalar, standartlar, ijtimoiy imperativlar yoki taqiqlar, me'yorlar ko'rinishida ifodalangan maqsadlar yoki loyihalar yotishi ham mumkin. Me'yoriy tartibga solish sohasi inson faoliyati sohasi bilan deyarli mos keladi. U huquqiy va axloqiy me'yorlardan tashqari qoidalar, komandalar, buyruqlar, standartlar, texnik me'yorlar, xizmat tartibi va shu kabilarni ham o'z ichiga oladi. Me'yorlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular bir vaqtning o'zida qadriyat sifatida ham, baholash asosi sifatida ham amal qiladi. Bu ikki yoqlamalik baholashga doir mulohazalar ikki yoqlamaligining sabablaridan biri hisoblanadi. Xulq-atvorni baholashda, maqsaddan qat'i nazar, qoidalar va me'yorlarga formal muvofiqlik birinchi o'ringa chiqqan holda, me'yor mustaqil qadriyat sifatida ko'pincha odatga aylanadi. Shaklan me'yorlar va qoidalarga muvofiq bo'lgan yuzaki faoliyat ba'zan jamoatchilik fikrida ijobiy baho olishi, ish manfaatlarida sermazzun faoliyat esa salbiy baholanishi mumkin.

Har qanday baholash o'z predmetini ham, baholash subyekting ehtiyojini ham tavsiflaydi. Subyekt u yoki bu hodisani baholar ekan, o'zining unga bo'lgan munosabatini ham, o'z ehtiyojini ham ifoda etadi.

Har bir baholashda faoliyatning turli tomonlari asos bo'lishi mumkin:

- me'yoriy (muayyan me'yorga muvofiq) baholash;
- ijtimoiy-madaniy (muayyan jamiyatning madaniy o'ziga xosligi bilan mushtarak) baholash;
- professional (mazkur kasb andozalari va qoidalariga muvofi-) baholash;
- operatsional baholash (muayyan maqsadga erishish imkonini beruvchi operatsiyalarning maqsadga muvofiq majmui va ketma-ketligi).

Har bir muayyan holda yuqorida zikr etilgan asoslardan biri yoki ularning muayyan uyg'unligidan foydalanilishi mumkin bo'lib, bu ayni bir hodisaga berilgan bahoning mazmunini sezilarli darajada o'zgartiradi.

Masalan, huquq bilan tartibga solinuvchi qilmish huquqiy me'yor nuqtai nazaridan baholanuvchi yuridik fakt hisoblanadi. Ayni shu qilmish operatsion (operatsiya qay darajada muvaffaqiyatli amalga oshirilgani) yoki axloqiy (qilmish subyekti qaysi axloqiy prinsiplarga amal qilgani) nuqtai nazaridan baholanishi mumkin.

Baholash asosi sanalgan me'yorlar uning predmeti bo'lishi ham mumkin. Ular faoliyatning hayot sinovidan o'tgan usullarini mustahkamlash vositasi sifatida vujudga keladi. Ayni vaqtda ijtimoiy me'yorlar allaqachon eskirgan va shaxs o'z-o'zini qadriyat sifatida erkin anglab yetishiga monelik qiluvchi taqiqlar va qoidalarning manbalari bo'lishi mumkin. Ijtimoiy me'yorlar ijtimoiy amaliyotdan oqsashi ular birdan-bir maqsadga aylanishiga zamin yaratadi. Masalan, avtomobildan transport vositasi sifatida emas, balki uning egasi

(uning jamiyatdagi haqiqiy o'rnini qanday ekanligidan qat'i nazar) jamiyatning «oliy» sinfiga mansubligidan dalolat beruvchi timsol sifatida foydalanilishi mumkin.

Qadriyatning tabiati va mohiyatini tushunishga nisbatan bir necha yondashuv mavjud bo'lib, quyida ularning ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

1. **Naturalistik psixologizm** (Aleksius fon Meynong, Ralf Barton Perri, Jon Dyui, Klarens Irving Lyuis) qadriyatlarga manbai insonning biologik va psixologik ehtiyojlarida mujassamlashgan obyektiv omillar sifatida qaraydi. Mazkur yondashuv inson o'zining muayyan ehtiyojlarini qondirish jarayonida foydalanuvchi har qanday predmetlar va harakatlarni qadriyatlar qatoriga kiritish imkonini beradi.

2. **Personalistik ontologizm.** Mazkur yo'nalishning eng taniqli namoyandasi Mark Sheler ham qadriyatlarning obyektiv xususiyatini asoslashga harakat qilgan. Ammo, M.Sheler konsepsiyasiga binoan, muayyan predmetlar, hodisalar qadriyatini ularning empirik tabiati bilan ayniylashtirish mumkin emas. Aytaylik, rang o'zi tegishli bo'lgan predmetlardan qat'i nazar mavjud bo'lishi mumkin bo'lganidek, qadriyatlar ham (go'zallik, ezgulik, fojeaviylik) o'zlari tavsiflovchi narsalardan qat'i nazar idrok etilishi mumkin.

M.Sheler fikriga ko'ra, qadriyatlar dunyosi muayyan ierarxiyaga ega. Bu ierarxiyaning quyi pog'onasini hissiy mayllarni qondirish va moddiy ne'matlar bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar egallaydi; yuksakroq qadriyatlar – bu «go'zallik» qadriyatlari va «ma'rifiy» qadriyatlar; «ilohiylik» va Xudo g'oyasi eng oliy qadriyat hisoblanadi. Bu qadriyatlar dunyosining realligi ilohiy shaxsning qadriyatiga asoslanadi. Inson shaxsining tipi esa unga xos bo'lgan qadriyatlar ierarxiyasi bilan belgilanadi. Ayni shu ierarxiya mazkur shaxsning ontologik asosi hisoblanadi.

3. **Aksiologik transsendentalizm** (Vilgelm Vindelband, Genrix Rikkert) qadriyatlarni obyektiv borliq sifatida emas, inson ehtiyojlari va mayllariga bog'liq bo'lmagan ideal borliq sifatida tushunadi. Bunday qadriyatlar qatoriga mustaqil mazmun kasb etadigan va ideal me'yorlar tarzida mavjud bo'lgan qadriyatlar – haqiqat, yaxshilik, adolat, go'zallik kiradi. Shunday qilib, mazkur konsepsiyada qadriyat borliq emas, balki manbai muayyan transsendental, ya'ni g'ayrioddiy ong sanalgan idcaldir.

4. **Madaniy-tarixiy relyativizm.** Aksiologiyaning bu yo'nalishi asoschisi Vilgelm Diltey bo'lgan. Uning ta'limoti zahirida aksiologik plyuralizm g'oyasi yotadi. Aksiologik plyuralizm deganda Diltey tarixiy metod yordamida farqlanuvchi va tahlil qilinuvchi teng huquqli qadriyatlar tizimlarining ko'p sonliligini tushungan. Mohiyat e'tibori bilan bu yondashuv real madaniy-tarixiy

kontekstni mavhumlashtirib, qadriyatlarning birdan-bir to'g'ri, mutlaq konsepsiyasini yaratish yo'lidagi urinishlarni tanqid tig'i ostiga olgan.

5. Qadriyatlarning sotsiologik konsepsiyasi. Bu konsepsiyaning asoschisi qadriyatlar tushunchasini sotsiologiyaga kiritgan va undan ijtimoiy harakat va ijtimoiy bilimni talqin qilish uchun foydalangan Maks Veberdir. Veber fikriga ko'ra, qadriyat – ijtimoiy subyekt uchun muayyan ahamiyatga ega bo'lgan me'yor.

Keyinchalik M. Veberning bu yondashuvini amerikalik sotsiolog Uilyam Tomas va polyak sotsiologi Florian Znanetskiy rivojlantirdi. Bu olimlar qadriyatlarni ularning ijtimoiy ahamiyati nuqtai nazaridangina emas, balki ijtimoiy mo'ljallar orqali ham tavsiflay boshladilar. Ularning fikriga ko'ra, tavsiflash mumkin bo'lgan mazmunga va muayyan ijtimoiy guruh a'zolari uchun ahamiyatga ega bo'lgan har qanday predmet qadriyat hisoblanadi. Mo'ljallar esa guruh a'zolarining qadriyatga bo'lgan subyektiv munosabatini anglatadi.

Hozirgi zamon falsafiy va sotsiologik adabiyotlarida ham qadriyatlarning tabiati va mohiyatini tushunishga nisbatan yagona yondashuv mavjud emas. Ayrim tadqiqotchilar qadriyatga insonning ma'lum bir ehtiyojini qondirishga yoki unga muayyan foyda keltirishga qodir bo'lgan predmet sifatida; ayrimlar – ideal, me'yor sifatida; yana bir guruh olimlar – biron-bir narsaning inson yoki ijtimoiy guruh uchun ahamiyati sifatida yondashadilar. Zikr etilgan yondashuvlarning har biri mavjud bo'lish huquqiga ega, chunki ularning barchasi qadriyatlarning muayyan jihatini aks etiradi; ularga bir-birini istisno etuvchi yondashuvlar sifatida emas, balki bir-birini to'ldiruvchi yondashuvlar sifatida qarash kerak. Mazkur yondashuvlar sintezi hozirgi zamon qadriyatlar umumiy nazariyasini tashkil etadi.

Xulosalar. Tarix falsafasi – bu falsafaning tarixiy jarayon mazmuni, uning qonuniyatlari va asosiy yo'nalishlarini tushuntirish bilan shug'ullanuvchi, shuningdek, uni bilish metodlarini asoslovchi bo'limi. Quyidagilar tarix falsafasining tarkibiy qismlari hisoblanadi: tarix falsafasi ontologiyasi, tarix falsafasi gnoseologiyasi, tarix falsafasi tarixi, tarix falsafasi antropologiyasi. Tarix falsafasining dunyoqarashga doir, nazariy, metodologik va prognostik funksiyalari farqlanadi.

Tarix falsafasining hozirgi konsepsiyalari orasida gnoseologik yo'nalish (tanqidiy tarix falsafasi), ontologik konsepsiya, aksiologik konsepsiya, tarixning texnokratik konsepsiyalari alohida o'rin egallaydi.

Formatsion va sivilizatsion yondashuvlar tarixiy jarayon yo'nalishini ayniqsa, to'liq va teran aks ettiradi. Ayrim tadqiqotchilar ko'rsatilgan yondashuvlarga muvofiq monadaga doir yondashuvni taxmin qiladilar.

Madaniyat inson faoliyati bilan uzviydir. Uning taraqqiyoti madaniy-tarixiy ijodda individlar va ijtimoiy guruhlar ishtiroki bilan belgilanadi. Sivilizatsiya – o'z-o'zini quvvatlovchi o'zgarimas jamiyat, ijtimoiy statika manbai. Madaniyat – ijtimoiy dinamika manbai, u tarix talabiga javob berish va ijtimoiy o'zgarishlarga zamin yaratishga qodir shaxslarni shakllantiradi va ayni vaqtda o'zi ham mazkur shaxslar tomonidan shakllantiriladi.

Qadriyatlar inson va jamiyat hayotida o'z holicha emas, balki vujudga kelgan qadriyatlarga munosabatlar tizimi zaminida muhim o'rin egallaydi. Qadriyatlarning butun rang-barangligini uch asos: ijtimoiy hayot sohasiga, subyektlarga, qadriyatlarning jamiyat hayotidagi roliga ko'ra tasniflash mumkin.

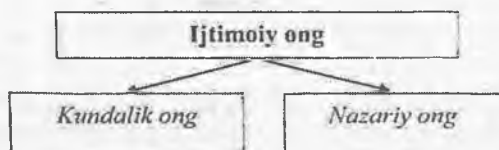
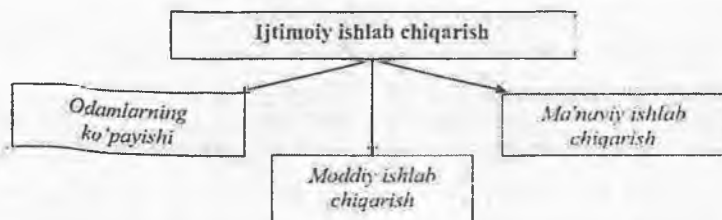
Quyidagilar inson uchun eng oliy qadriyat hisoblanadi: qadriyat sifatidagi hayot, qadriyat sifatidagi sog'liq va qadriyat sifatidagi erkinlik.

Tajribaviy amaliy matnlar

Tarix falsafasi, formatsion va sivilizatsion yondashuv, tarixiy taraqqiyot konsepsiyasi, mafkura, ijtimoiy kichik tizim, katta ijtimoiy guruhlar, etnik birliklar, institutlar, hududiy guruhlar, ijtimoiy makon, siyosat, sivilizatsiya, madaniyat, madaniy universalialar.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Tarix falsafasining strukturasi

Tarix falsafasi Ontologiyasi	Tarix falsafasi gnoscologiyasi
Tarix falsafasi	
Tarix falsafasi antropologiyasi	Tarix falsafasi tarixi

Tarix falsafasining funksiyalari

Dunyoqarashga doir funksiya	Nazariy funksiya
Tarix falsafasining asosiy funksiyalari	
Prognostik funksiya	Metodologik funksiya

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Jamiyat nima?
2. Ijtimoiy ishlab chiqarish nima?
3. Jamiyat kichik tizimlari nima bilan tavsiflanadi? Ularning birligi nimada?
4. Sivilizatsiya nima?
5. Yevropa sivilizatsiyasi chindan ham sivilizatsiyaning oliy shakli hisoblanadimi va u butun insoniyat rivojlanishiga yo'l ko'rsatishga qodirmi?
6. Madaniyat nima? Uning sivilizatsiya bilan aloqasiga tavsif bering.
7. Tarix falsafasining zamonaviy konsepsiyalari qaysilar?
8. Tarix falsafasi va falsafa tarixi: o'zaro uyg'unlik va farqlarni aniqlang.
9. Tarix falsafasining funksiyalarini bilasizmi?

10. Qadriyat va baholashga ta'rif bering

Esse mavzulari

1. Tarixiy jarayonning muqobil konsepsiyalari.
2. Mulk va ijtimoiy tengsizlik: ularni jamiyat hayotidan chiqarish imkoniyati.
3. Individual va ijtimoiy ongda ijtimoiy psixologiya va mafkura.
4. Hokimiyat va siyosat: afsona va voqelik.
5. A.Berunty ijodida tarix falsafasi muammosi
6. Ibn Xaldun tarixning mazmuni haqida
7. E.Toffler sivilizatsiyalar tarixi haqida.
8. Tarix falsafasi aksiologik yo'nalishining o'ziga xos xususiyatlari

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Madaniy tarixiy tiplar nazariyasi qachon vujudga keldi?

- a) XIX asr
- b) XVII asr
- v) XVIII asr
- d) XX asr

2. Madaniy tarixiy tiplar tushunchasi kim tomonidan fanga kiritilgan?

- a) N. YA.Dostoyevskiy
- b) P.A.Sorokin
- v) Gegel
- d) T. Kun

3. Insoniyatning paydo bo'lishida asosan qaysi omillar rol o'ynagan ?

- a) Mehnat va nutq
- b) Iqtisod
- v) Ehtiyoj
- d) Din

4. Qadriyatlarning asosiy nechta guruhi mavjud?

- A) 3 guruh
- B) 4 guruh
- V) 5 guruh
- D) 6 guruh

5) Baholashning strukturasi ko'rsating

- A) Obyektiv va subyektiv xossalarda namoyon bo'ladi
- B) ijtimoiy jarayonlarda o'z ifodasini topadi
- V) ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi
- D) individual xususiyat kasb etadi

Adabiyotlar:

1. Jo'rayev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. – T.: Ma'naviyat, 2008.
2. Бердяев Н.А. Смысл истории. – Москва., 1990.
3. Бергер П. Понимание современности // Социологические исследования. 1990. №7.
4. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. – Москва., 1993.
5. Гумилев Л.Н. История людей и история природы. – Москва., 1993.
6. Каган М.С. Философия культуры. – СПб., 1996.
7. О свободе. Антология западноевропейской либеральной мысли. – Москва., 1995.
8. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. -- Москва., 1992.
9. Тойнби А. Постижение истории. – Москва., 1991.
10. Прокофьева Г.П. Становление категории "Цивилизация" как универсальной единицы анализа исторического процесса : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11. Хабаровск, 2001.
11. Волтер Философия и методология истории// Историк и история: жизнь, судьба, творчество. В 2-томах. – М.:1998.
12. Фукуяма Ф. Конец истории // Вопросы философии. 1990 №3.
13. Шпенглер. Закат Европы. Очерки мифологии истории. В 2-х томах. 1998.
14. Ломоносов Ю.Л. "Конец истории" как социофилософская проблема : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11. – Москва, 2002.

FALSAFIY ANTROPOLOGIYA (INSON FALSAFASI)

Inson falsafiy muammo sifatida. Falsafa tarixida insonga murojaat etmagan, inson moddiy va ma'naviy borlig'ining turli tomonlarini bevosita yoki bilvosita tahlil qilmagan faylasuf yoki falsafiy yo'nalishni topish deyarli mumkin emas. Aksariyat falsafiy va diniy tizimlar katta olam yoki makrokosmga zid o'laroq, insonga mikrokosm yoki kichik Koinot sifatida qarab, uni butun olamni tushunish kaliti deb hisoblaganlar. Faylasuflar inson sirining tagiga yetish borliq jumbog'ining tagiga yetish bilan barobar ekanligini qayta-qayta anglab etganlar. Zero Forobiy aytganidek – "Odamlar o'zlarining xos xususiyatlariga va tabiiy ehtiyojlariga ko'ra jamiyat tuzadilar. Ularning harakat va fe'llarini dastavval bora-bora odatlarga aylanadigan tabiiy qobiliyatlar belgilaydi". O'z-o'zingni angla va shu orqali dunyoni anglaysan. Dunyoni insonning teran qatlamlariga kirmasdan sirtidan bilishga bo'lgan barcha urinishlar narsalar haqida faqat yuzaki tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Insondan sirtga qarab harakat qiladigan bo'lsak, narsalar mohiyatini hech anglay olmaymiz, zero, bu mohiyat insonning o'zida mujassamlashgan.

Bu fikr qadimgi mutafakkirlargayoq yaxshi ma'lum bo'lgan. Unga turli ko'rinishlarda Sharqda ham, yunon-rim falsafiy an'anasida ham duch kelish mumkin. Xususan, antik davrda Delfidagi Apollon ibodatxonasiga kiraverishda ustunga o'yib yozilgan, rivoyatlarga qaraganda Suqrot takrorlashni yaxshi ko'rgan «O'z-o'zingni angla», degan ibora ayniqsa mashhur bo'lgan. Uchinchi mingyillikda ham bu fikr o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. U nafaqat narsalar dunyosini, balki inson borlig'ining mohiyatini, inson va ijtimoiy munosabatlarning asl tabiatini tushunishga harakat qilayotgan har bir odam uchun o'z-o'zini anglashga chorlovchi fikr bo'lib qolmoqda. Buni faqat shu bilan izohlash mumkinki, ayni holda har bir yangi avlod o'z davri hamda tabiiy-ilmiy va falsafiy tasavvurlarning tegishli darajasi nuqtai nazaridan yechishga harakat qiladigan o'ta murakkab, «boqiy» falsafiy masalalardan biri to'g'risida so'z yuritiladi. Xususan, qadimgi xitoy faylasufi Lao Szi fikriga ko'ra, «boshqalarni biluvchi – oqil, o'zini biluvchi – donishmanddir». Protagorning: «Inson barcha narsalar mezonidir», degan fikri ham juda mashhur. «Tangri saltanati bizning ichimizdadir», deb o'rgatgan Iso Masih. Buddaviylarning: «O'zligingga nazar tashla, sen Buddasan», degan chorlovi ham yuqoridagi fikr bilan hamohangdir. Islomda «Kimki o'zini bilsa, u Allohni ham bilgaydir», deyiladi.

Qadimgi Sharq, xususan Xitoy falsafiy tizimlari asosan sotsiotsentrik konsepsiyalardan iborat bo'lib, ularda inson, odatda, jamiyat, sotsium bilan uzviy bog'liq deb qaraladi. «Ideal munosabatlar qonuni»ga odamlar o'rtasida, oila, jamiyat, davlatda rioya qilish inson hayotining muhim ma'nosi hisoblanadi; bunga jamiyatda qabul qilingan me'yorlar, qoidalar, rasm-rusumlar va shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish imkoniyat yaratadi. Boshqacha aytganda, inson o'z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o'lchashi lozim, xususan, u keyinchalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o'zini kamol toptirishi lozim.

Shu ma'noda mashhur qadimgi xitoy faylasufi Konfutsiy (mil. av. 551-479-yillar)ning fikrlari diqqatga sazovor bo'lib, u shunday deb saboq beradi: «qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o'rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so'nggi darajasiga etadi. Niyatlar sof va xolis bo'lsa, qalb rostgo'y va samimiy bo'ladi. qalb rostgo'y va samimiy bo'lsa, inson to'g'ri yo'lga kiradi, kamol topadi. Inson to'g'ri yo'lga kirs va kamol topsa, oilada tartib o'rnatiladi. Oilada tartib hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinch-totuv yashaydi».

Qadimgi hind falsafasiga dunyoning ichki dunyosini birinchi o'ringa qo'yish, ya'ni antropotsentrizm xosdir. Masalan, buddizmda nirvanaga erishish inson barcha niyatlarining pirovard maqsadi deb e'lon qilinadi. Nirvana jonning shunday bir holatiki, bunda har qanday mayllar yo'qoladi va ichki uyg'unlik yuzaga keladi, mutlaqo erkinlik va tashqi dunyoga qaram emaslik tuyg'usi paydo bo'ladi.

Qadimgi hindlarning boshqa bir diniy-falsafiy ta'limoti – jaynizm nuqtai nazaridan inson o'zining ma'naviy mohiyati bilan moddiy mohiyatni nazorat qilish va boshqarishga erishish uchun uzoq va og'ir yo'l – jonning erkinlashuvi yo'lini bosib o'tishi lozim.

Demak, inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab yetadi. Falsafa dunyoni inson orqali ichdan bilishdir, fan esa insondan tashqaridagi dunyoni yuzaki bilish demakdir. Insonda mutlaq borliq, insondan tashqarida esa – nisbiy borliq namoyon bo'ladi. Inson barcha yaxshi fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan o'ziga xos, betakror va barkamol mavjudot – cheksiz mikrokosm sifatida ham, inson tabiatining norasoligi va buzuqligi tufayli halokatga mahkum bo'lgan tabiat xatosi sifatida ham, Xudo yaratgan banda sifatida ham, boshqa odamlar faoliyatining mahsuli sifatida ham talqin qilinadi.

Xususan. Sharq mutafakkiri A.Beruniy jahon fanida birinchi marta inson va tabiat, odam va olam o'rtasidagi munosabatlarni dunyoviy fan nuqtai nazaridan o'rganadi. U "odamlar tuzilishining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarining turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va erning, odam yashaydigan joylarning turlichaligi hamdir. Tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlarga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli xohishlarni ifodalash uchun zarur bo'lgan so'zlarga ehtiyoj tug'ilishidir. Uzoq zamonlar o'tishi bilan bu iboralar ko'payib, yodda saqlangan va takrorlanish natijasida tarkib topib, tartibga tushgan", deb hisoblaydi. Demak, Beruniy fikricha, insonning fe'l-atvori va ma'naviy qarashlari, surati va siyrati bevosita tabiiy muhit ta'sirida shakllanadi.

Inson barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidir, degan fikr insonga mexanistik nuqtai nazardan yondashgan Ma'rifat davri mutafakkirlari, xususan «Inson-mashina» deb nomlangan asar muallifi fransuz J.Lametri (1709-1751) ilgari surgan g'oyalar bilan to'qnashadi.

Boshqa bir mashhur fransuz faylasufi – R.Dekart (1596-1650) asarlarida inson mohiyati masalasiga nisbatan butunlay o'zgacha yondashuvga duch kelamiz. U «inson fikrlovchi narsadir», deb hisoblaydi.

«Inson, u uzoq vaqt o'ylaganidek, dunyoning statik markazi emas, balki evolyusiyaning o'ziga va cho'qqisi bo'lib, bu ancha go'zalroqdir», deb qayd etadi atoqli fransuz faylasufi va teolog P.T. de Sharden (1881-1955). Unga zid o'laroq, A.Shopengauer (1788-1860) inson nuqsonli mavjudot ekanligini ta'kidlaydi, uni «tabiat xalturasi» deb ataydi.

Fransuz yozuvchisi va faylasufi J.P.Sartr (1905-1980) bu fikrni butunlay rad etadi. Uning fikricha, inson kelajakka qarab intiladi va shu tariqa o'zini o'zi yaratadi. U «Inson – odamzot kelajagidir», deb ta'kidlaydi.

Fikrlarning bunday rang-barangligi sababini, avvalo, insonning o'z tabiatidan izlash lozim. Inson tabiatining siri, hech shubhasiz, «boqiy muammolar»dan biri bo'lib, falsafa o'z predmetining mohiyati va xususiyatiga ko'ra unga qayta-qayta murojaat etgan va shunday bo'lib qoladi. Bu yerda mazkur sohadagi barcha fikr-mulohazalarga mo'ljal beruvchi insonning kelib chiqishi haqidagi masala ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Inson qayerdan va qanday paydo bo'lgani haqidagi ko'p sonli g'oyalar orasidan eng muhimlarini ajratib olsak, ularning barchasini ma'lum darajada shartlilik bilan ikki asosiy konsepsiya – insonning tabiiy va g'ayritabiiy kelib chiqishi haqidagi konsepsiyalar doirasida birlashtirish mumkin.

Insonning kelib chiqishi haqidagi birinchi yondashuv insonning paydo bo'lishiga olib kelgan tabiatning qonuniy rivojlanishi g'oyasidan kelib chiqadi.

Bunda inson jonsiz, keyinchalik esa – jonli moddaning tabiiy evolyusiyasi mahsuli sifatida qaraladi. Mazkur konsepsiya 1859-yilda inson kelib chiqishining tabiiy-ilmiy talqiniga asos bo'lgan Ch.Darvinning «Hayvon va o'simlik turlarining kelib chiqishi haqida» deb nomlangan mashhur asarini e'lon qilgan evolyusion nazariyasiga tayanadi va hozirgi vaqtda molekulyar biologiya va gen injeneriyasi sohasida erishilgan eng so'nggi yutuqlar ta'sirida o'z shakl-shamoyilini sezilarli darajada o'zgartirib, aksariyat olimlar uchun ularning ilmiy faoliyatida o'ziga xos dasturilamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, insonda nafaqat o'ta rivojlangan tirik jonzorlar, balki o'ta sodda mavjudotlar bilan ham kuchli genetik o'xshashlik mavjud. Xususan, shimpanze bilan bunday o'xshashlik 98 % ni, kalamush bilan – 80 % ni va hatto banan bilan – 50 % ni tashkil etadi. Biroq shuni ta'kidlash lozimki, «tabiiy» yondashuv tarafdorlari inson kelib chiqishining dunyoviy konsepsiyasiga ham (masalan, darvinchilar bilan bog'liq holda bo'lganidek), kosmik konsepsiyasiga ham tayanishlari mumkin.

Ikkinchi yondashuv insonga, Xudo yoki kosmik Aql mehnatining mahsuli sifatida qarab, uni g'ayritabiiy asosdan keltirib chiqaradi. Garchi bu konsepsiya isbotlanganlik jihatidan birinchi ta'limotga hozirgi zamon tabiatshunosligi nuqtai nazaridan yon bersa-da, lekin falsafiy nuqtai nazardan u insonning tabiiy-ilmiy kelib chiqishi konsepsiyasi kabi mavjudlik huquqiga egadir, zero, birinchi yondashuv ham, ikkinchi yondashuv ham oqilona asoslangan va uzil-kesil dalil-isbotlar keltirmaydi.

G'arb falsafasida inson. Kosmotsentrizm nuqtai nazaridan inson avvalo kosmosning bir qismi sifatida, «kichkina dunyo» sifatida (Demokrit), ba'zan jonli organizm sifatida tasavvur qilinadigan makrokosm bilan uzviy bog'liq bo'lgan mikrokosm sifatida idrok etiladi. Antik faylasuflar Koinotni va unda mavjud tartibni tushunish orqali insonning o'zini ham anglab yetish mumkin deb hisoblaganlar (Platon, Aristotel). Bunda tafakkur, bilim, aql-zakovat va donishmandlik muhim rol o'ynagani bois, ular doim kosmotsentristlar tomonidan yuksak baholangan, inson va uning qobiliyatlariga baho berishda birinchi o'ringa qo'yilgan.

Uyg'onish davrida inson o'zlikni anglash tuyg'usi va ijtimoiy nuqtai nazari o'sishi natijasida o'z manfaatlarini ifoda eta boshladi. Inson shaxs sifatida kamol topdi, o'zini o'z shaxsiy hayoti va taqdirining butiyodkori sifatida tobora kuchliroq anglay boshladi. Inson mustaqillikka va tabiatni o'ziga bo'ysundirishga harakat qildi, o'z ijodiy imkoniyatlari cheksiz ekanligiga ishona boshladi. Mazkur qarashlar italyan faylasufi Piko della Mirandolaning «Inson qadr-qimmatini haqida so'z» deb nomlangan mashhur asarida o'z aksini

topdi. Tasviriy san'at, me'morchilik, axloq, estetika, adabiyot va pedagogikani yaxshi tushunadigan har tomonlama komil inson o'sha davrning idealiga aylandi. Uyg'onish davri bu idealga to'la mos keladigan Leonardo da Vinchi, Alberti Bottichelli, Rafael kabi atoqli shaxslarni dunyoga berdi.

O'sha davr falsafasida insonga bo'lgan qiziqishning kuchayishi bilan bir qatorda tabiatga bo'lgan qiziqish ham tiklandi. N.Kuzanskiy, J.Brunoning panteistik konsepsiyalari xristianlar Xudosini siqib chiqara boshladi. Yunonlarning kosmotsentrizmi tabiiysentrizm sifatida qayta anglab etildi. Bunda antik faylasuflarning markazida Yer joylashgan pirovard kosmos haqidagi tasavvurlari cheksiz va markazsiz kosmosga o'rin bo'shatdi.

Bunday kosmos umumiyroq va kengroq tushuncha – «tabiat» bilan tenglashtiriladi. Shundan beri u turli falsafiy tizimlarda faol o'rganiladi. Xususan, Ma'rifat davri falsafasida fundamental tushunchaga aylanadi, SHelling ijodida markaziy o'rin egallaydi, shuningdek, ekologiyaga qarab mo'ljal oluvchi ayrim hozirgi falsafiy konsepsiyalarda dunyo va insonni tushinishda tayanch nuqtasi hisoblanadi. Mazkur yondashuvga ko'ra inson tabiatning ajralmas qismi sifatida qaraladi. Bunday qarashlarning izchil tarafdorlari, masalan, XX asrning ikkinchi yarmida rivojlangan ijtimoiy ekologiya namoyandalari e'tiborni haddan tashqari keng qaratadigan tabiatdan uning muayyan qismiga – inson o'z hayot faoliyatini amalga oshiradigan biosferaga qaratish lozimligini qayd etadilar va bunda antropotsentristik qarashlardan voz kechib, ularni biosferotsentrizm bilan almashtirishni talab qiladilar. Biosferotsentrizmda falsafiy tadqiqotlar markaziga inson o'miga tabiatni qo'yish taklif qilinadi va shu tariqa tabiat inson ehtiyojlari nuqtai nazaridan qaralmaydi, inson mohiyati va uning ehtiyojlari esa tabiiy qonunlarni va biosferaning tadrijiy rivojlanish tendensiyalarini bilish nuqtai nazaridan tadqiq etiladi.

Yangi davrda insonga qiziqish asosan, ijtimoiy munosabatlardagi ishtiroki bilan bog'lanadi. Yangi davrda insonga biluvchi subyekt sifatida yondashildi. Masalan, Dekart insonning mohiyati, o'ziga xos xususiyatini uning tafakkuri, fikrlash qobiliyatida ko'rdi. XVIII asr fransuz materialist faylasuflari (Didro, Golbax, Gelvetsiy, Lametri) tabiatshunoslik va mexanika sohasida erishilgan hayratomuz yutuqlar ta'sirida insonning jonini ong bilan, tanasini esa – avtomat, mashina bilan tenglashtirib, uni mexanistik talqin qildilar.

Buyuk nemis faylasufi I.Kant (1724-1804) inson betakror mavjudot va u haqda alohida falsafiy mulohaza yuritish mumkin, deb hisoblagan. Ayni vaqtda, u «inson uchun maktab bo'lib xizmat qiladigan madaniyat sohasidagi barcha muvaffaqiyatlarning maqsadi o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni amalga

tatbiq etishdan iboratdir. Ammo bu bilimlar tatbiq etilishi mumkin bo'lgan dunyodagi eng muhim predmet insondir, zero, u o'zi uchun pirovard maqsaddir», deb qayd etadi.

Dunyoning butun rang-barangligi orasida I.Kant tabiatning turli, lekin biri-biri bilan uzviy bog'langan uch darajasi: notirik tabiat, tirik tabiat va inson tabiatini farqladi. Uning fikricha, bu darajalarning har birida tabiat o'z qonunlariga, chunonchi: notirik tabiat – mexanika qonunlariga, tirik tabiat – maqsadga muvofiqlikka bo'ysunadi, inson tabiati esa erkinligi bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda u inson tabiatini qolgan ikki tabiatga bog'lash va ular orqali bilish mumkin emasligini ta'kidlaydi. Inson tabiatini faqat uning erkinlikdan kelib chiqadigan o'z qonunlariga muvofiq anglab yetish mumkin. Shunday qilib, I.Kant inson tabiatning undagi boshqa jonli va jonsiz obyektlar kabi o'ziga to'q obyekt hisoblanishi haqidagi fikrni ilgari surish orqali insonni o'rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi va shu tariqa falsafiy bilimning mustaqil bo'limi sifatida falsafiy antropologiyaning yaratilishiga yo'l ochdi.

I.Kantdan keyin nemis klassik falsafasida inson asosan madaniyat dunyosini yaratuvchi ma'naviy faoliyat subyekt sifatida, umumiy ideal asos – ruh, aql manbai sifatida tushunildi. L.Feyerbax (1804-1872) bu yondashuvga qarshi chiqdi. O'sha davrda obyektiv idealizm falsafasida hukm surgan tushunchalar («g'oya», «ruh»)ga zid o'laroq, u «inson» kategoriyasini ilgari surdi. Feyerbax insonga tarixiy ma'naviy rivojlanish mahsuli sifatida emas, balki avvalo biologik, hissiy-jismoniy mavjudot sifatida yondashib, undagi tabiiy-biologik asosga murojaat etdi. Unda inson Xudo yaratgan banda emas, balki tabiatning bir qismi bo'lib. fransuz faylasuflari qayd etganidek mexanizm emas, balki organizmdir.

Ayni shu sababli Feyerbax falsafasi «antropologik materializm» degan nom oldi. Uning insonga nisbatan yondashuvi shu bilan tavsiflanadiki, insondagi tabiiylik va ijtimoiylik materialistik monizm nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Bu inson bir vaqtning o'zida notirik va tirik tabiatning tadrijiy rivojlanishi mahsuli sanalgan biologik mavjudot sifatida ham, mohiyati ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadigan ijtimoiy mavjudot sifatida ham qaralishini anglatadi.

XIX asrdan boshlab Yevropa falsafiy tafakkuri F.Shelling, A.Shopenqauer, M.Shtirner, S.Kerkegor, F.Nitsshe, N.Berdyacv, A.Bergson kabi faylasuflarning sa'y-harakatlari bilan inson mavjudligini individual va tarixiy muayyanlashtirish sari yuz burdi. Hayot, sezgilar, xohish-iroda, irratsionallik tushunchalari maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylandi va

keyinchalik ekzistensializm, intuitivizm va personalizm falsafasida rivojlantirildi.

Xususan, ekzistensializm nuqtai nazaridan obyektiv dunyo – bu avvalo «inson borlig'i» bo'lib, insondan tashqarida dunyo haqida biron-bir gap aytish mumkin emas. Inson borlig'i to'g'risida so'z yuritish o'rinli bo'ladi, chunki inson borliq xususida savollar beradi, uning mazmunini tashkil etgan holda uni boshdan kechiradi, anglab yetadi.

Inson muammosiga qisqacha tarixiy-falsafiy nazar tashlash XX asr boshiga kelib falsafada bilimning yangi mustaqil sohasi – inson haqidagi ta'limot, ya'ni falsafiy antropologiya vujudga kelishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilganini ko'rsatadi.

Insonga fan nuqtai nazaridan yondashuv. Tabiat haqida bilimlar to'planishi va ularning rivojlanishiga qarab, odamzotning o'z-o'ziga bo'lgan qiziqishi ham kuchayib bordi. inson borlig'ining bu sohadagi tadqiqotlar uchun yanada kengroq imkoniyatlar yaratuvchi yangi va yangi o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Odatda, jamiyat hayotida tarixan qisqa vaqt ichida jiddiy va teran o'zgarishlar yuz bergan, insoniy munosabatlar negizini tashkil etuvchi eskicha tasavvurlar va qarashlar ta'sirida butunlay o'zgargan davrlarda insonga bo'lgan falsafiy qiziqish ayniqsa kuchaygan. Bunday davrlarda falsafada insonning mohiyati, uning burchi, vazifasi va yuz berayotgan voqealar uchun javobgarligi haqidagi azaliy masalalarga bo'lgan qiziqish yana kuchaygan. Shunday qilib, falsafaning ontologiya, gnoseologiya, etika, estetika kabi bo'limlari bilan bir qatorda, inson haqidagi bilimlar sohasi asta-sekin shakllanib bordi. Bu yerda inson nafaqat turli tomonlardan tahlil qilindi, balki uning ijtimoiy, tabiiy va kosmik jarayonlar bilan o'zaro aloqalari ham o'rganildi.

Insonni bilish borasidagi ko'p asrlik sa'y-harakatlarni bir erga jamlab, ularning orasidan uzil-kesil echilgan deb hisoblash mumkin bo'lganlarini ajratib olsak, shak-shubhasiz yutuqlar soni uncha ko'p bo'lmaydi. Ular orasida avvalo shu dalilni qayd etish lozimki, insonning paydo bo'lishi Yerda hayotning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, u o'z ibtidosi va muayyan tarixiga egadir. Xususan, 1982-yil Vatikandagi Rim Papasi fanlar akademiyasi tashkil etgan kongress ishtirokchilari – dunyoga mashhur antropologlar, bioximiklar va genetiklar hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanib, inson va hayvonot dunyosi o'rtasida yaqin aloqa mavjud, degan umumiy xulosaga keldilar.

Inson va uni qurshagan dunyo tadrijiy rivojlanishini isbotlangan deb hisoblash mumkin. Bu nafaqat arxeologiya va Yer geologik tarixi bilan tasdiqlanadi, balki Yerdagi hayotga doir hozirgi tasavvurlardan va umumiy

e'tirof etilgan «kengayib boruvchi Olam» nazariyasi tushuntiradigan dunyodagi evolyusion jarayonlardan ham ke'lib chiqadi.

Biroq fan, ayniqsa, genetika ba'zan bizning avvalgi tasavvurlarimizni butunlay o'zgartiradigan yangi kashfiyotlar qilishda davom etmoqda. Xususan, jonli mavjudotlarning biologik nusxalarini yaratish imkoniyatini beruvchi klonlash ketidan genetiklar, shov-shuvga sabab bo'lgan eng so'nggi xabarlariga ko'ra, qadimgi faylasuflarning ilgari faqat odatdagi tajribaga tayangan o'lmaydigan odam yo'qligi haqidagi taxminiy (induktiv) xulosani jiddiy shubha ostida qoldirishga qodir natijaga yaqinlashdilar. Jumladan, italyan olimlari sut emizuvchilarning qarish jarayonini P66SHC sifatida ma'lum bo'lgan alohida gen boshqarishini aniqladilar. Ular mazkur genni «nazorat osti»ga olish va shu tariqa sinalayotgan hayvonlar umrini populyasiya bo'yicha umrning o'rtacha uzunlik ko'rsatkichiga nisbatan 35 % ga uzaytirishga muvaffaq bo'ldilar.

Shunga qaramay, bugungi kunda jismoniy umrboqiylik ilmiy nuqtai nazardan biologiyaning fundamental qonunlariga zid hisoblanadi. Bu qonunlarga muvofiq hujayralarning bo'linish yo'li bilan ko'payish qobiliyatining susayib borishi inson hayotini cheklaydi. Xususan, insonning yetuk organizmi taxminan 50 000 milliard hujayradan iborat ekanligi aniqlangan. «Odamda uning umri mobaynida bir hujayra avlodida ketma-ket bo'linishlar soni elliktagacha bo'ladi. Bo'linish jarayonlari maromini hisobga olganda, shuni taxmin qilish mumkinki, inson umrining uzunligi (ba'zi bir istisno hollardan tashqari) 110 yoshdan oshishi mumkin emas».

Biroq fan bir joyda to'xtab turgani yo'q va shu bois matbuotda vaqti-vaqti bilan paydo bo'layotgan genetik olimlarning hujayra qarishini to'xtatadigan moddani topish, shuningdek, organizmda mazkur moddaning ajralishini boshqaradigan genni aniqlash borasidagi urinishlari haqidagi xabarlar o'ziga jiddiy e'tibor berishni talab qiladi.

Falsafa «boqiy» masalalarni o'rganar va butun borliqning dastlabki asoslari va muhim qadriyatlarini aniqlashga harakat qilar ekan, u uzil-kesil yechimlar va shak-shubhasiz javoblar olishga da'vogarlik qilmaydi. Sinovdan o'tkazilgan dalillar va isbotlangan asoslarning yo'qligi uni xijolatga solmaydi, zero, falsafa intuitsiya, g'oyibona ta'sir, ilhom, mantiqiy kuchga asoslangan farazlar, taxminlar, to'ldirishlar bilan kifoyalanadiki, bu unga mavjud bilimlar va shakllangan tasavvurlar doirasidan chetga chiqib, aniq isbotlangan ilmiy yechimga ega bo'lmagan narsa yoki hodisani o'zgacha tarzda, erkin tushuntirish imkonini beradi. Shu tariqa falsafa insonni bilish chegaralarini kengaytirib, uni nafaqat yuqoriroq darajaga ko'taradi, balki yangi muammolarni

qo'yish imkonini beruvchi yangicha yondashuvlar, o'zgacha nuqtai nazarlar va eng muhimi – eski muammolarning yangicha talqinlari bilan boyitadi.

Shu ma'noda S.Sheroziyning «Inson nimadan boshlanadi?», degan savolga hech ikkilanmasdan: «Inson marhuma motam tutishdan boshlanadi», deb javob beradi va “Dunyoga keldimu, bozorga bordim, kafanni oldimu, mozorga bordim” deb ta'kidlaydi.

Shunday qilib, haqiqiy falsafada muayyan masalalar, ayniqsa inson bilan bog'liq murakkab masalalar xususida bir xil fikrlash hollari kuzatilmaydi. Bundan farqli o'laroq, fanda bir fikrlilik u yoki bu muammoning uzil-kesil yechimi topilganidan dalolat beradi. Masalan, «abadiy dvigatel»ni yaratish masalasi xususida olimlar orasida to'la bir fikrlilik hukm suradi: hozirgi zamon tabiatshunosligi qonunlariga muvofiq bunday dvigatelni yaratish mumkin emas. Ammo fandan farqli o'laroq, falsafaning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u har qanday hodisani o'rganish va tushunishda tayaniladigan qadriyatlar va mo'ljallar tizimidan tashkil topadi. Ayni shu sababli bu yerda u yoki bu faylasufning dunyoni qanday tushunishi, uning hayotga munosabati, ayniqsa, muhim rol o'ynaydi. U qaysi aksiomalarni ilgari surishi, qaysi ustuvorliklarni qayd etishi, nimani muhim deb hisoblashi, nimaga ishonishi yoki ishonmasligidan faylasufning boshqa narsalarga bo'lgan tegishli munosabati, uning umumiy va xususiy masalalarga doir falsafiy pozitsiyasi kelib chiqadi.

Insonning ko'p o'lchovlilik. Insonni o'rganishga nisbatan «introvertiv» va «ekstrovertiv» yondashuvlar ayniqsa ajralib turadi.

Introvertiv yondashuv insonning ong, jon, ruhiyat, instinktlar, nuqsonlar, fazilatlar kabi muhim xususiyatlarini tahlil etib, uni «ichdan» tushunish, anglab yetishni nazarda tutadi. Bunda insonning jismoniy va ma'naviy mohiyati haqidagi falsafiy mulohazalar aksariyat hollarda tabiiy fanlarning empirik ma'lumotlariga, avvalambor biologiya va psixologiya yutuqlariga tayanadi, lekin ba'zan mistika, ezoterika, okkultizm bilan belgilanadi. Bunday yondashuvlar ayniqsa nemis antropologlari M.Sheler (1874-1928) va A.Gelen (1904-1976), avstriyalik faylasuf K.Lorens (1903-1989) ijodiga xosdir.

Ekstravertiv yondashuv insonga nazar tashlash, uning mohiyatini tahlil qilish go'yoki «sirtidan» amalga oshiriladiki, buning natijasida diqqat markazidan uning ijtimoiy va tabiiy mohiyati o'rin oladi: tegishli mo'ljallarga muvofiq insonning Xudo, kosmos, universum va shu kabilar bilan aloqasi tahlil qilinadi. Bu yerda falsafa ko'pincha tarix, sotsiologiya, ekologiya, teologiya bilan ittifoq tuzadiki, bu hol diniy falsafa vakillari N.A.Berdyayev, S.N.Bulgakov, S.L.Frank, N.O.Loskiy kabi vakillariga ko'proq xosdir.

Shunday qilib, insonni falsafiy tushunish uchun yagona asos mavjud emas, xuddi shuningdek, bunday asos yaqin kelajakda paydo bo'lishiga umid qilish uchun ham asoslar yo'q. Hozircha faqat shuni qayd etish mumkinki, diqqat markazidan yuqorida sanab o'tilganlardan qaysi biri, chunonchi: kosmos, tabiat, Xudo, jamiyat yoki bevosita inson o'rin olganiga qarab, falsafa tarixida insonni tushunish bilan bog'liq masalalarni hal qilishda asos bo'ladigan turli falsafiy nuqtai nazarlar farqlanadi. Ularning orasida kosmotsentrizm, teotsentrizm, sotsiotsentrizm va antropotsentrizm ayniqsa keng tarqalgan bo'lib, turli davrlarda ularning har biri har xil ko'rinishda namoyon bo'lgan, lekin inson muammolarini o'rganuvchi falsafiy konsepsiyalarda doim u yoki bu tarzda mavjud bo'lgan.

Biologizatorlik konsepsiyalari. Biologizatorlik konsepsiyalarining tarafdorlari insonni uning tabiiy, biologik asosidan kelib chiqib tushuntirishga harakat qiladi. XVIII asr oxirida jamiyat hayotiga ayrim odamlarning o'z mavjudligi uchun kurash maydoni sifatida qarashni taklif qilgan T. Maltus nazariyasini bunday tushuntirishga bo'lgan birinchi jiddiy urinish deb hisoblash mumkin. Maltus fikricha, bu kurashda kuchlilar g'olib chiqadi, kuchsizlar esa halok bo'lishga mahkumdur. Mazkur kurashga tabiiy omillar turtki beradi. Xususan, aholi soni geometrik progressiya bo'yicha ko'payib boradi, tirikchilik vositalari taklifi esa faqat arifmetik progressiya bo'yicha o'sadi, bu esa muqarrar tarzda ocharchilik, epidemiyalar, urushlar va boshqa ijtimoiy tangliklarga olib keladi. Mazkur omillarga Maltus kuchlilarning yashab qolishini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlarning «tabiiy», muqarrar va hatto zarur tartibga solish vositalari sifatida qaraydi. Demografik muammolarning echilmagani, shuningdek, ular XX asrda yanada keskinroq tus olishi shunga sabab bo'ldiki, Maltus g'oyalari neomaltuzchilar deb nomlangan o'z davomchilarini topdi va topishda davom etmoqda.

Biologizatorlik yondashuvlari XIX va XX asrlar chegarasida Darvinning tabiiy tanlanish haqidagi ta'limotini mutlaqlashtirib, nafaqat insonning kelib chiqishi, balki uning mohiyatini, pirovard natijada esa – butun ijtimoiy munosabatlar tabiatini tushuntirishga harakat qilgan sotsial-darvinistlarga ham xosdir. Hozirgi vaqtda bu yo'nalishni odamlarga ham, hayvonlarga ham teng darajada xos bo'lgan irsiyatga urg'u beruvchi sotsiobiologiya davom ettirmoqda. Sotsiobiologlar fikriga ko'ra, inson xulq-atvori ham, hayvon xulq-atvori ham irsiy omillar bilan belgilanadi va hech kim o'z irsiyati ta'sirini – u xoh yaxshi bo'lsin, xoh yomon – engishga qodir emas.

Inson tabiati xususida shunga o'xshash qarashlarga ayrim odamlarning boshqa odamlardan ustunligini faqat ularning «oliy» yoki «past» irqqa

mansublik belgisiga ko'ra e'lon qiluvchi irqchilik konsepsiyalarida ham duch kelish mumkin. Bu, xususan, « irqiy tozalik » uchun kurash olib borgan va « irqiy tanlanish » ni amalga oshirish g'oyasini faol ilgari surgan fashistik mafkurada ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Mazkur g'oyalar zamirida asosan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida keng tarqalgan « inson irsiyatining oliy sifati » ga qanday vositalar bilan va qay tarzda erishish mumkinligi haqidagi ta'limot – evgenika yotadi.

XX asr boshlarida bu ta'limot shu darajada keng tarqaldiki, ayrim mamlakatlarda davlat siyosati bilan uzviy bog'landi. Xususan, 1920-1930-yillarda Daniya, Shvetsiya va Norvegiyada jamiyatda tabiiy tanlanishni ijtimoiy mustahkamlovchi irqiy qonunlar qabul qilindi.

Sotsiologizatorlik konsepsiyalari. Sotsiologizatorlik yondashuvi inson tabiatini ijtimoiy munosabatlarda ko'rishga harakat qiladilar. Bunda ular ba'zan nafaqat insonning ijtimoiy asosini uning biologik asosiga qarama-qarshi qo'yadilar, balki so'nggi zikr etilgan asosni hayvoniy va hattoki tuban, shu bois jiddiy e'tiborga loyiq emas, deb hisoblaydilar. Asosiy e'tibor ijtimoiy munosabatlar tahliliga va individ, shaxsning shakllanishida jamiyat qanday rol o'ynashini aniqlashga qaratiladi. Pirovardida ijtimoiy asos individual asosga qaraganda ustunroq ahamiyat kasb etadi, uni o'ziga bo'ysundiradi va qamrab oladi. Mazkur yondashuv total ijtimoiy tizimlarga va ularni asoslashga harakat qiluvchi falsafiy ta'limotlarga, xususan, Platon falsafasi ayniqsa xosdir. Umuman olganda, bu individualizm va kollektivizm muammosidir.

Passionarlar va subpassionarlar nazariyasi. Lev Nikolayevich Gumilyov (1912-1992) insonni tushunishga yangicha yondashgan va tarixiy-madaniy jarayonda indvidlarning uch turi: passionariylar, subpassionariylar va muvofiq odamlarni farqlagan. Passionarlik (lotincha « passio » – « ehtiros ») deganda energiyaning « tur me'yoridan og'uvchi, ammo patologik xususiyatga ega bo'lmagan » turi tushuniladi. Passionarlik har safar materiyani o'zini qayta tashkil etishga majburlovchi to'lqin manbai, atrof-muhitni o'zgartirish qobiliyati hamda bunga bo'lgan intilish yoki fizika tili bilan aytganda, muhitning agregat holatini buzishga bo'lgan intilish tarzida namoyon bo'luvchi biofizik omildir. Passionar turtki mutatsiyaga olib keladi. Gumilyovning fikriga ko'ra, mutantlarning tug'ilishi passionariylar o'ta g'ayratli shaxslarning tug'ilishidir. Passionarlik turtkisi shu qadar kuchli bo'lishi mumkinki, mazkur belgi egalari o'z qilmishlarining oqibatlari haqida o'ylashga o'zlarini majbur qila olmasliklari mumkin. Shuning uchun ham passionarlikni ong belgisi deb emas, balki asab sistemasining konstitutsiyasida namoyon bo'luvchi muhim belgisi deb tushunish lozim, u, ong faoliyati bilan bog'liq faollikdan farqli

o'laroq, emotsiyalar sohasida yashaydi. Passionariylarni ideal xususiyatlardan ancha uzoq xususiyatlar: takabburlik, mag'rurlik, manmanlik, ochko'zlik va b. tavsiflari ham mumkin.

«Passionarlik —muayyan maqsadga (ko'pincha xayoliy maqsadga) erishishga yo'naltirilgan faoliyatga (ongli yoki ko'pincha ongsiz) ichki intilish. Mazkur maqsadni passionariy hatto o'z hayotidan hamda zamondoshlari va qabiladoshlarining baxtidan afzal deb biladi». Passionarlik darajasi har xil bo'lishi mumkin. ammo bu hodisa tarixda aniq va qayd etiladigan tarzda namoyon bo'lishi uchun passionariylar soni ko'p bo'lishi kerak, ya'ni passionarlik nafaqat individual belgiga, balki populyasion belgiga ham tayanadi. Passionariylar orasida ruh passionariylari va tana passionariylari ham farqlanishi mumkin. Salbiy impulsarga ega bo'lgan, hech narsaga qaramay, hatto o'z zarariga ish tutishga intiladigan odamlar passionariylar deb ataladi. Ijoiy, hayotbaxsh impulsarga ega odamlar esa subpassionariylar deb ataladi.

L. Gumilyovning fikriga ko'ra, passionariylar tubanlashgan hollarda ularning o'mini subpassionariylar egallaydi. Ularni «sodda», «qoloq» odamlar deb hisoblaydilar, ularning keng maydonga chiqishi etnosning intihoga yuz tutganini anglatadi, chunki ularda instinktiv impulslardan boshqa hech narsa qolmaydi. «Passionarlik» hodisasi dunyoning yagona axborot-energetik manzarasida tarixda chuqur iz qoldirgan «buyuk odamlar va xalqlar»ning faoliyati mexanizmlarini tushunish imkonini beradi. Uni tushunib etishga «inson xulq-atvorining shakllanishiga jug'rofiy muhitning ta'siri» masalalari bilan) ulkan hissa qo'shdi.

Passionarlik muammosi L. Gumilyov konsepsiyasining nazariy negizini tashkil etadi. Muallifning fikricha, passionarlik-biologik belgi, osoyishtalik inersiyasini buzuvchi dastlabki turtki; bu passionariylarning ma'lum sonidan iborat avlod. Ular o'z hayoti bilan odatdagi vaziyatni buzadilar, chunki o'zlarini qiziqtirgan maqsadsiz kundalik tashvishlar bilan yashay olmaydilar. Muvofiq odamlar jamiyatning umumiy qonuniyatlari va siyosiy tizimiga moslashuvchanlikda namoyon bo'ladi va ijtimoiy jarayonlar aynan muvofiq odamlarning faoliyatibilan belgilanadi,

Gumilyov ta'riflagan qonunga binoan, «etnik jamoa tomonidan amalga oshiriladigan ish passionar kuchlanish darajasiga to'g'ri proporsional» bo'lib, bunda «etnosning passionar kuchlanishi deganda etnik tizimda mavjud passionarlik miqdorining etnosni tashkil etuvchi shaxslar soniga bo'linishi tushuniladi». Madaniyat va turmush darajasining barqaror o'sish davrlari esa passionar kuchlanish umumiy tarzda pasaygan davrlar bilan bog'liq.

Umuman olganda, passionarlik hodisasining manbai koinot omillariga, jumladan, quyosh faolligining davriy jarayonlari bilan bog'lanadi. L. Gumilyov aniqlagan passionarlik hodisasi inson to'g'risidagi V.I.Vernadskiy ta'riflab bergan «boshqa kuchlar bilan bir qatorda, real jug'rofiy kuch», degan qarashni qabul qilish imkonini beradi. Bu kuch doimo bunyodkor kuch emas, ba'zan u halokatli oqibatlarga olib keladi. L. Gumilyovning: «Biosfera odamlarni to'ydira oladi, ammo ularning butun er yuzini biotsenzlar konversiyasi siklidan chiqarilgan ashqol-dashqollar bilan to'ldirishga bo'lgan intilishini qondira olmaydi», degan so'zlari buning real isbotidir.

Inson borlig'ining o'ziga xos xususiyati. Falsafa tarixida inson individualligining ichki, yashirin holatini aks ettiruvchi «jon» va «ong» tushunchalarining tahliliga alohida e'tibor qaratilgan.

Jumladan, atoqli sofistlardan biri Protagor (mil. av. 490-420-yillar) mil. av. V asrdayoq «inson barcha narsalar mezonidir: u mavjud narsalarning mavjudligini, yo'q narsalarning esa yo'qligini belgilaydi», deb qayd etgan edi. Suqrot (mil. av. 469-399-yillar) ham haqiqat izlab insonga murojaat etadi. Inson o'z joni faoliyatini boshqara oladi. Shu bois dunyoni tushunish yo'li o'z-o'zini bilish orqali o'tadi, deb hisoblaydi. Suqrotning mashhur shogirdi Platon birinchi bo'lib jon haqidagi yaxlit ta'limotni yaratdi. U odamlar jonining qandayligiga qarab ularni har xil tiplarga ajratdi.

Keyingi davrlarda Seneka, R.Dekart, A.Navoiy, A.Jomiy, I.Kant, I.G.Fixte, J.P.Sartr, M.Xaydegger va boshqa mutafakkirlar insonning ma'naviy negizini birinchi o'ringa qo'yib, uning ongi, ma'naviy dunyosi va bilish qobiliyatlarini o'rganish ishiga salmoqli hissa qo'shdilar. Biroq XXI asrda deyarli ikki yarim yillik tarixiy taraqqiyot jarayonida ham inson muammosi o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Inson borlig'ida ongning tabiati. Ong inson borlig'ining eng muhim xossasi. Ongning tabiati shunday: ongni o'lchash, biron-bir tarzda miqdoriy ifodalash, sezish yoki kuzatish mumkin emas, zero, uning massasi ham, energiyasi ham yo'q, shuningdek, u moddiy obyektlar kabi muayyan shakl-shamoyilga ham ega emas.

Ong shakl-shubhasiz mavjud, ammo u mavhum bo'lib, balki bilvosita — odamlar tili va muayyan faoliyati orqali namoyon bo'ladi. Binobarin, inson borlig'ining bu elementlarini tahlil qilmasdan ongning mohiyatini aniqlash mumkin emas. Mazkur tahlil ongning biologik jihatini ham o'z ichiga oladi. zero, uning mavjudligi inson bosh miyasi faoliyati bilan uzviy bog'liq. Shu sababli ongning tabiati nafaqat falsafada, balki fiziologiya, psixologiya,

sotsiologiya, kibernetika, informatika va boshqa ijtimoiy va tabiiy fanlarda ham o'rganiladi.

Atrof muhitda, o'z ichki dunyosida yuz berayotgan o'zgarishlarga odamlar qadim zamonlardayoq e'tibor berganlar. Bu jon va ruh haqidagi mulohazalar paydo bo'lishiga olib kelgan. Shu tariqa bashariyat tarixida animizm - odamlar, hayvonlar hayoti, narsalar va hodisalarga jon va ruhlar ta'sir ko'rsatishiga bo'lgan e'tiqod paydo bo'ldi. Shu asnoda shakllangan dunyo haqidagi tasavvurlar keyinchalik u yoki bu tarzda turli dinlar negizini tashkil etdi. Jon haqidagi ilk falsafiy tasavvurlar odatda muayyan birinchi asoslar (havo, olov, atomlar harakati va sh.k.) bilan bog'langan va shaxssiz bo'lgan, ya'ni inson tabiatining betakrorligi, uning individualligi bilan tenglashtirilmagan. Suqrotdan oldingi falsafa to'raligicha shunday xususiyatga ega bo'lib, bu yerda ideallik tushunchasini deyarli uchratmaymiz.

Masalan, olovni oqil va olijanob, suvni - tuban asos deb hisoblagan Geraklit jon (psixeya) olov yoki suvdan iborat bo'ladi, degan g'oyani ilgari suradi. Olov ko'proq bo'lgan «quruq» jinni - eng oqil va maqbul deb hisoblaydi. Jon namlangach, o'z kuchini yo'qotadi, ho'llangach esa - halok bo'ladi. Shu sababli jon olovi kuchliroq yonishi uchun faol ma'naviy va aqliy hayot kechirishga harakat qilish lozim. O'z navbatida ayrim kishilarning jonlari butun dunyoning birinchi sababi hisoblanadigan va uni boshqaradigan dunyoviy aql olovi - «logos» bilan bog'liq.

Suqrot va Platon moddiy va ideal hodisalarni farqlagan. Shuningdek, Platon Yevropa falsafiy an'anasida ideal asosni qayd etibgina qolmasdan, balki undan moddiy asosni ham keltirib chiqargan birinchi faylasuf hisoblanadi. Ayrim inson ongi esa, Platon fikriga ko'ra, uning joni bilan bevosita bog'lanadi. Bu o'lmas jon u yoki bu tanaga, tana tug'ilgunga qadar o'z «zindoni»ga tushgandek kirib joylashadi va u o'lganidan keyin esa boqiy g'oyalar dunyosida mushohada yuritadi va shu tariqa ularni o'rganib yashaydi. Platon ruhiy hodisalarni tuyg'ular dunyosi (sezish va idrok etish) va intellektga ajratadi. Intellektda u aql va idrokni farqlaydi. Bunda sof g'oyalar bilan ish ko'ruvchi aql fikrlashning formal usullari bilan bog'liq (masalan, matematikada) idrokka qaraganda yuksakroq hodisadir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, keyinchalik falsafada ideal narsalar va hodisalarni tushunishga nisbatan ko'p sonli har xil yondashuvlar paydo bo'ldi, ammo ularning barchasi ideallikni moddiylik va ko'lamlilikka qarshi qo'yadi.

Aristotelning «Jon haqida» risolasini qadimgi yunon faylasuflarining ong haqidagi falsafiy mulohazalarining muayyan yakuni deb hisoblash mumkin. Bu yerda jon tananing mohiyati, uning uyushtiruvchi tamoyili sanalsa-da, lekin aql

ichki faolligining in'ikosiga emas, balki kosmos hayotining umumiy qonunlariga bo'ysunadi.

O'rta asrlar Yevropa falsafasi «din cho'risi»ga aylanib, ong haqidagi masalaga butunlay o'zgacha nuqtai nazar bilan yondashdi – uni abadiy mavjud bo'lgan dunyoni. shu jumladan inson va uning jonini yo'qlikdan yaratgan Xudoning yagona dunyoviy asos sifatidagi talqini bilan bog'ladi. Bu ta'limotga binoan inson aqli ilohiy aqlning bir zarrasi sifatida muayyan darajada o'zini o'zi bilish, o'zini o'zi tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'lsa-da, ongning bu faoliyati Tangrini bilish va u bilan muloqot qilishga qaratilgandir. Ongning mazkur obyektiv-idealistik talqini bilan bir qatorda o'rta asrlarda ongni «fikrlovchi materiya»dan keltirib chiqargan materialistik an'anada ham uzilish yuz bergani yo'q. Bunday qarashlarga Sharq falsafasi (Ibn Sino, Ibn Rushd) o'z ta'sirini ko'rsatgan evropalik ayrim faylasuflar Duns Skot, brabanlik Sigerning asarlarida duch kelish mumkin.

Seneka qalb, ruh yetukligini, hurligini birinchi o'ringa qo'yadi. "Shunday narsani izohlash kerakki, - deb yozadi u shogirdi Lutsiliyga, - hech nima unga hukmronlik qilolmasin, hech nima unga g'ov bo'laolmasin. Bu nima deysanmi? U mag'rur, oliyanob, yuksak ruhdur. Uni kishi vujudidan joy topgan xudodan boshqa narsa deyish mumkinmi?.. Vujud biqliigidan kechib ko'kka intil va shoir aytganidek, o'z ruhingni Xudoga monandligini namoyon et. Ruhning hurligi uchun tilla ham kerak emas, kumush ham, chunki haqiqiy xudo timsolini yasab bo'lmaydi. Esla xudolar bizga xayrixoh bo'lganlarida ular loydan cdilar... Komil ruhni qarzga ham, sotib ham olib bo'lmaydi".

Seneka nazarida ezgulik, poklik, adolat va yetuklik izlagan kishi eng avvalo o'z ruhini ilohiy talablarga monand qilishi darkor. Ilohiylik – bir timsol, simvol, unga etish kishi ixtiyoridadir. Kishi qayerda yashamasin, nimalarni izlamasin, kimlarga hamroh bo'lmasin o'zining ruhini poklamaguncha, uni yuksaklikka yo'naltirmaguncha hayotdan zavq, b'rom, buyuklik topolmaydi. "Yashash joyingni emas, ruhingni o'zgartir, - deb yozadi Seneka, - qancha ko'p kezsang, shuncha ruhing iztirobga botadi. Kema uchun bab-baravar ortilgan yuk emas, balki notekis ortilgan yuk falokat keltiradi". Ruh bezovta, xasta ekan kishini hech qanday olamgardlik, tomosha, hazil-huzur qutqara olmaydi. Qayerda va kim bilan emas, qanday qalb, ruh bilan yashashing muhim. "ruhim hur bo'lsin desang, biror makonga butun dildan bog'lanma. Men biror burchak uchun tug'ilmaganman, butun mening vatanim, degan e'tiqod bilan yasha". Bir qarashda faylasuf kosmopolitizm tarafdori bo'lib ko'rinadi, biroq barcha rimliklar kabi u ham o'z vatanining fidoiysi edi. Bu o'rinda Seneka vatansiz yashashni emas, balki ruhiy osudalikni targ'ib etadi.

Faylasuf kishidagi barcha ilatlar uning qalbi, ruhidagi nopok tuyg'ular tufaylidir deb biladi. Ba'zi kishilar boshqalarni pok, sofdil, ezgu amalli, xushaxloq ko'rishni istaydi, hatto ulardan ilohiy sifatlarni talab etadi. O'zida yo'q xislatlarni boshqalardan talab etish zo'ravonlik bo'lmasa-da, axloqsizlikdir. O'zi dardmand kishi o'zganing dardiga darmon bo'lolmaydi; qalbi nopok kishining o'zgalardan poklik talab etishi nokaslikdan boshqa narsa emas. Boshqani to'g'rilashdan oldin o'zingni to'g'irla. "O'z aybingni bilish, ruhni sog'lom tutish tomon tashlangan birinchi qadamdir". Kim o'z qalbini sog'lom ko'rishni istamasa, o'zidagi illatlardan xolos bo'lmoqchi emas; kim nuqsonlarini eshitishdan qochsa, o'z nuqsonlarini ezgulik deb biladi; kim poklanishni ixtiyor etmasa, unga hech kim dars berolmaydi. Ruhning poklanishi, sog'lom bo'lishi uchun nima qilish kerak? Seneka, eng avvalo "yetuk donishmandlik ilmi" falsafa bilan shug'ullanish lozim, deb javob beradi.

Odami ongli mavjudotga aylantirgan uning aqlidir. Aql donishmandlikka intilib odam ruhini buyuk qiladi. Donishmandlik orqaligina kishi baxtiyor sezadi o'zini; o'zini baxtiyor sezmagani baxtiyor ham, ozod ham emas. "Mubarro yashashni istasang falsafaning quli bo'l".

O'z illatlarini bilgan va ularni enggan o'limdan qo'rqmaydi; o'lim ruhimizni qiynaydigan azoblardan biri emas, u oxirgi azobdir. Faylasuf stoiklar an'anasini davom ettirib yozadi: "Bazmu ziyofatlardan oshqozon buziladi, ichkilikbozliklardan tomirlar qotadi va titraydi, shahvatdan qo'l, oyoq, bo'g'imlar zaiflashadi. Men qashshoqlashsam, demak, ko'pchilikka qo'shilaman, badarg'a qilinsam, borgan joyimni makon bilaman, zanjirband qilsalar – tashvish nega? Axir men hozir ham zanjirband emasmanmi? Tabiat meni o'z tanamga bandi etib qo'ymaganmi? Men o'lamanmi? Demak, men endi xasta bo'lmayman, zanjirband qilinmayman, o'lim xavfidan xoliman". Shunday qilib xulosa qilamiz. Umuman o'limni tabiiy holdek kutib olishga da'vat stoiklar falsafasidagi bosh g'oyalardan biri hisoblanadi. Unga ko'ra, kishi tug'ilganidan o'lim tomon boradi, go'daklik, o'smirlik, yoshlik, qarilik yagona haqiqat – o'limga eltadi. Umrini xushbaxt o'tkazmoqchi bo'lgan kishi esa hayot quvonchlariga ham, o'lim qo'rquvlariga ham befarq yashaydi, o'lim mubarro ruhni bezovta qilolmaydi. Donishmand o'z qismatidan qochmaydi, hayotini oxiri kelganida tark etadi. Hayotdan qochish boshqa, uni tark etish boshqa; birinchisi – ruhning zaifligi, ikkinchi buyuk borliq hukmidir.

"Yashash emas, munosib yashash muhim; crta o'lasanmi yoki keyin – ahamiyati yo'q, yaxshilik bilan yashadingmi yoki yomonlik bilan mana – nima zarur".

Ikki ming yil oldin bitilgan ushbu nasoyihlar – nasihatlar moziy qaʼridan emas, maʼnaviy-axloqiy yetuklik izlayotan zamondoshimiz qalbidan chiqayotgan daʼvatlardek eshitilmaydimi?..

Gilozoizm taʼlimoti. Qadinda jon – pnevma, psyu-xe, fantom, mana, kvintessensiya deb nomlangan. Jon (lot. anima) hayvon, inson va hatto oʻsimlik tanasida yashaydigan va uni uyqu paytida yoki oʻlimdan soʻng tark etadigan alohida kuch sifatida namoyon boʻlgan. Bundan uning etimologik talqini, yaʼni jonni nafas, nafas olish va nafas chiqarish sifatida tushunish kelib chiqqan. Jon uch tarkibiy qismdan iborat mohiyatga aylangan: hayotbaxsh nafas oʻsimlik joni deb, psyuxe – ruhiy jon, nus esa – aqlli jon deb atala boshlagan. Jonni tushuntirish oʻta ogʻir muammoga aylangan (ayniqsa materialistik fikrlovchi faylasuflar uchun). Bu alohida turdagi teran materiyaga, koʻz bilan koʻrib boʻlmaydigan ichki mohiyatga shubha tugʻilmasligi uchun ular butun tabiatni jonli deb eʼlon qilganlar. Demak, gilozoizm butun tabiatning jonli ekanilgi tan olishdir.

Platonning «Davlat» asarida jon tarkibiy qismlari oqilona jon, emotsional-qahrli jon, buzuq jon kabilardir. Ular tegishli ravishda bosh, koʻkrak va qorin boʻshligʻida joylashgan. Aristotelning «Jon haqida» deb nomlangan risolasida jon va tana bir-biridan ajralmas mohiyatlar sifatida tavsiflanadi, jon haqidagi taʼlimot esa hayot va uning shakllari haqidagi umumiy taʼlim sifatida tushuniladi. Oʻsimliklar joni, hayvonlar joni va aqlli mavjudot – inson jonini farqlar ekan, Aristotel rivojlanish gʻoyasini ruhiyatga tatbiqan bilvosita taʼriflaydi. Uning fikricha, jonning yuqorida zikr etilgan uch tarkibiy qismi insonda yaxlit bir butunga birlashadi va turli funksiyalar: ovqatlanish, his qilish va mulohaza yuritishda namoyon boʻladi. Jon unsurlarining barchasi tana unsurlari bilan uzviy bogʻlanadi, ammo ular eng avvalo kosmik harakatlarga bogʻliq boʻladi. Antik davrda jon alohida hayotbaxsh kuch, ichki maʼnaviy asos sifatida tushunilgan boʻlsa-da, uning faqat oʻz faolligi sifatida tushuntirilgan.

Oʻrta asrlar falsafasida jon – dunyoviy va ilohiy faoliyat oʻrtasida bogʻlovchi boʻgʻin, degan umumiy tasavvur shakllanadi. Foma Akvinskiy (1226–1274) jon insonni «aktuallashtiradi», uning asl mohiyatini belgilaydi, degan fikrni ilgari suradi. Jon imkoniyatlarini Foma potensiyalar deb ataydi. Ular besh xil boʻladi: oʻsish, hissiy idrok etish, oʻz xohish-irodasini ifodalash, makonda harakatlanish, aql yordamida dunyoni tushunish. Ayrim potensiyalar tana bilan bogʻliq boʻlsa, baʼzilari, masalan, oʻz xohish-irodasini ifodalash va aql yordamida dunyoni tushunish koʻproq oliy asosga boʻysunadi. Ammo tana zarur, chunki u jonning barcha potensiyalarini birlashtirishni taʼminlaydi.

Cherkov otalari uchun jon faqat e'tiqodlar tizimiga mos keladigan yoki mos kelmaydigan bir mohiyatni o'zida ifodalaydi. Jonning normal faoliyatini ta'minlash ruhoniyning vazifasi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan jon shaxsiy hayot omili sifatida emas, balki yo'lga solish lozim bo'lgan jamoa-umumiy mohiyat sifatida talqin qilinadi. Jonning moddiyligi g'oyasi cherkov mulozimlari tomonidan taqiqlanadi. Aql va jon Xudo atributlari sifatida sharhlanadi. Faqat jonning panoh topishi haqida qayg'urish lozimligi ta'kidlanadi, zero, jon o'lmas, inson tanasi esa o'tkinchidir.

Yangi davr Yevropa falsafasida jon tushunchasi shaxsning teran, ichki dunyosi bilan ayniylashtirilgan. Xususiy tashabbus va tadbirkorlikning rivojlanishi insonning ma'naviy intilishlari qadriyat sifatida anglab cullishiga turtki bergan. Shunga qaramay jonning jismoniy kelib chiqishi haqidagi konsepsiya unutilmaydi. Fransuz faylasufi Jyulen Lametri (1709–1751) hatto jon qaysi organdan o'rin olishini ham ko'rsatadi. «Biz tubanlashuvimiz uchun barcha kishilarning joni yashaydigan miyamizda zarracha o'zgarish yuz berishining o'zi kifoyadir». «...Bizning jonimiz ehtiyojlarimizga bevosita bog'liq bo'ladi, ularni misli ko'rilmagan tezlikda qondiradi va bu ehtiyojlarga hech narsa qarshi bora olmasligi haqida ogohlantiradi».

Jonda butun dunyo o'zining to'liq tajassumini topadi. U serqirradir. Fransuz faylasufi va matematiki Blez Paskal (1623–1662) jon ruhiy parvozlarining cheksiz darajada rang-barangligi, uning nozikligi, betakrorligi va beqarorligidan taajjublanib, inson jonining mohiyatini formula bilan ifodalash mumkin emas, u haqda faqat hayotni o'rganish va inson xulq-atvorini kuzatish orqali hukm chiqarish mumkin, degan xulosaga keladi. Jonning mazkur xususiyatlari teran ma'naviy asoslarni ichki darajadan sirtga chiqaradi. Jon individuallikning asosi sifatida amal qiladi.

Shunday qilib, falsafa tarixida mavjud jon haqidagi tasavvurlar o'z-o'zicha to'g'ri, biroq to'liq emas. Mazkur noyob fenomenni tushuntirish uchun energetik, dinamik va temporal mezonlar zarur. Adabiyot va she'riyatda, kundalik muomalada jonning bezovtaligi, uning mayllari va harakatlari haqida ko'p gapiriladi. Jon azaldan muayyan faol kuch, harakat manbai, energiya toki va harakatlantiruvchi asos sifatida tushuniladi. Tana dam jonni ifodalash maydoni sifatida, dam jon «go'ri» sifatida qaraladi. Psixoanalitik K.YUng jon ham, uning ishi ham ko'pchilik uchun ko'rinmas ekanligiga e'tiborni qaratar ekan, jon uchun muhim omillar ondan tashqarida bo'lsa kerak, deb taxmin qiladi. «Faqat tunda ochiladigan gullar» haqida gapirar ekan, Yung, «jon, barcha ma'naviy asoslar yaratiladigan va shakllanadigan vaqt oralig'ini belgilaydi» deb ta'kidlaydi.

Falsafiy oqimlar, maktablar va yo'nalishlarning deyarli barchasi jonni anglab yetish. oqilona tahlil qilish mumkin bo'lmagan, teran hodisa sifatida tavsiflaydi. Ayni paytda jonga ishora qiluvchi, jonning bokiraligi, uning ichki kuchlari haqida bahs etuvchi mavzular doirasi behad keng.

Ekzistensializm asoschisi daniyalik faylasuf S.Kerkegor (1813–1855) o'z izlanishlari natijasida jonni tanlash mumkin va bu har kimning o'z xohish-istagiga bog'liq, degan muhim xulosaga keladi. Individual ruhiy olam, intim ichki dunyoning mavjudligi inson hayotini mushkullashtiradi va ong fenomenini anglab yetish muammösini yanada og'irlashtiradi. Ammo o'z o'zligini saqlab qolish huquqi Yerda yashaydigan har bir insonning uzviy huquqi hisoblanadi.

Ong haqidagi tasavvurlarning rivojlanishi. Yangi davrda R.Dekart (1596-1650) ongni tafakkur bilan tenglashtirib, uni umumiyroq tusdagi «ruhiyat» tushunchasidan ajratdi va ongni mustaqil, erkin fikrlovchi substansiya deb hisoblab, yonma-yon joylashgan boshqa – ko'lamli, fikrlamaydigan, moddiy substansiyaga qarshi qo'ydi. Dualizm deb nomlangan mazkur falsafiy yondashuv keyinchalik ongning tabiatini tushunishga nisbatan ikki qarama-qarshi yondashuv yuzaga kelishiga zamin hozirladi. Shulardan biri ruhiyni jismoniyga (Gobs); ma'naviyni – moddiyga bog'lash bilan tavsiflanadi. Ikkinchi yondashuv subyektiv (Berкли, YUm, Fixte, Max va boshqalar) va obyektiv (Platon, Foma Akvinskiy, Gegel) idealizm bilan bog'liq bo'lib, moddiy va jismoniy narsalar va hodisalarni ikkilamchi, ideal, ma'naviy, ruhiy narsalar va hodisalar mahsuli deb tushunishi bilan ajralib turadi.

Ikkala yondashuv ham nemis klassik falsafasida faol rivojlantirildi. Masalan, Gegel individual ongga butun rivojlanish negizi sanalgan mutlaq g'oyaning pirovard shakllaridan biri sifatida yondashdi. Bu yerda ong tarixan belgilangan faol asos sifatida tushuniladi. Mazkur asosda uning tuzilishi darajalari, xususan, hissiy, mantiqiy, individual va ijtimoiy darajalar farqlanadi.

«Vulgar materializm» nazariyasida ong sof moddiy jarayon bo'lib, uning mazmuni inson eydigan oziq-ovqat mahsulotlarining kimyoviy tarkibi bilan bog'liqligi tan olinadi. Byuxner, Foxt, Moleshott kabi faylasuflar bu nazariyani himoya qilib, jigardan safro ajralganidek, aqldan fikr ajraladi, deb hisoblagan.

Tabiatshunoslikning rivojlanishi, ayniqsa neyrofiziologiya, biologiya, eksperimental psixologiya sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar so'nggi yillarda bizning ong tabiati haqidagi tasavvurlarimizni sezilarli darajada kengaytirdi. Shunga qaramay, sun'iy intellekt yaratish borasidagi ishlar, «fikrlovchi mashinalar»ning paydo bo'lishi va «axborot portlashi» va kompyuter inqilobining boshqa natijalari, xususan shaxmat o'yinida hatto jahon

chemionlarini ham yutishga qodir superkompyuterlarning yaratilishi inson ongining mohiyati va imkoniyatlari haqidagi masala yangidan qo'yilishiga sabab bo'ldi. Shunday qilib, avvalgi savollarga javob olish barobarida yangi muammolar ham paydo bo'ldi. Biroq ular ong muammosini yechishga nisbatan har xil, ba'zan bir-birini istisno etuvchi nuqtai nazarlar va falsafiy yondashuvlar sonini aslo kamaytirgani yo'q.

Ongsizlik. Ba'zan «ong» tushunchasi «inson ruhiyati» tushunchasi bilan ayniylashtiriladi. Bu noto'g'ri. Ruhiyat – ongga qaraganda murakkabroq tuzilma bo'lib, u aks ettirishning ikki sohasi – ong va ongsizlikni o'z ichiga oladi.

Olimlar insonda onglilik va ongsizlikning o'zaro nisbati to'g'risida so'z yuritar ekanlar, ba'zan ularni okeandagi muztoqqa o'xshatadilar. Bu muztog'ning suv ustidagi ko'zga ko'rinadigan qismi ongga qiyoslanadi, suv ostidagi ko'rinmaydigan qismi esa ongsizlikka o'xshatiladiki, uning miqyosi, shakli, tuzilishi va mazmuni haqida biz bilvosita belgilarga ko'ra faqat taxmin qilishimiz mumkin.

Ongsizlik sohasi – bu aqldan tashqaridagi ruhiy hodisalar, holatlar va harakatlar majmui, deb hisoblash odat tusini olgan. Bu sohaga, eng avvalo, instinktlar – inson xulq-atvorining uzoq tadrijiy rivojlanish jarayonida hosil bo'ladigan va har bir mavjudotning hayot funksiyalarini, umuman uning mavjudligini ta'minlashga qaratilgan tug'ma harakatlari majmui kiritiladi. Ongsizlikni (ong osti) tushunish yanada ko'proq qiyinchilik tug'diradi. Uning mavjudligi avstriyalik mashhur psixiatr Z.Freyd (1856–1939) tomonidan XX asr boshida aniqlagan. Har xil tushlar, gallyusinatsiyalar, xayoldan ketmaydigan g'oyalar, intuitsiya va shu kabilar ongsizlikning namoyon bo'lish shakllariga misol bo'lishi mumkin. Ular odamlar ruhiyati va xulq-atvoriga kuchli ta'sir ko'rsatadi, lekin ayni vaqtda bu jarayonlarni boshqarish nuqtai nazaridan ularga bo'ysunmaydi. Shu sababli ongsizlik ongning muayyan lahzada ong bilan boshqarishga qodir bo'lmagan parchasi, deyish mumkin.

Ongsizlik strukturasi ong sohasida vujudga kelishi va vaqt o'tishi bilan ongsizlik sohasiga kirishi mumkin bo'lgan intuitsiya va avtomatizmlarni ham kiradi. Intuitsiya – bu olish yo'llari va shartlarini anglamasdan, bevosita hissiy kuzatish yoki mushohada yuritish yo'li bilan olinadigan bilim. Avtomatizmlar – bu avval ong nazorati ostida paydo bo'lib, uzoq mashq qilish va ko'p karra takrorlash natijasida ongsiz harakatlar xususiyatini kasb etuvchi insonning murakkab harakatlari. Tush, gipnoz holati, somnambulizm hodisalari, hushsizlik holatlari ham ongsiz harakatlar hisoblanadi.

Ruhiy faoliyatga ongsiz harakatlarning qo'shilishi natijasida ongga tushuvchi yuk kamayadi, bu esa, o'z navbatida, insonning ijodiy imkoniyatlari maydonini kengaytiradi. Hozirgi zamon fani ong osti sohasi tushunchasi bilan ham ish ko'radi. Bu ongsizlik sohasining alohida qatlami yoki darajasidir. Unga faoliyat amallarining ong darajasidan avtomatizm darajasiga o'tishi bilan bog'liq ruhiy hodisalar kiritiladi.

Ongsizlik va ong inson yagona ruhiy borlig'ining nisbatan mustaqil bo'lgan ikki tomoni hisoblanadi: ularning o'rtasida tez-tez ziddiyatlar, ba'zan konfliktlar yuzaga keladi, lekin ular bir-biri bilan bog'langan, bir-biri bilan o'zaro aloqa qiladi va uyg'un birlikka erishishga qodir. Ongsizlik sohasida inson hayot faoliyatini, ayniqsa subyektning ijodiy faoliyatini oqilonalashtirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Bu hol irratsionalistik falsafiy ta'limotlarning shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ularda ongsizlikning turli shakllari: instinktlar, intuitsiya va shu kabilar inson xulq-atvorining salmoqli yoki hatto hal qiluvchi kuchi hisoblanadi. Irratsionalizmning taniqli namoyandalari orasida Artur Shopengauer (Germaniya), Syoren Kerkegor (Daniya), Fridrix Nitsshe (Germaniya), Eduard Gartman (Germaniya), Anri Bergson (Fransiya), Zigmund Freyd (Avstriya), Martin Xaydegger (Germaniya) kabilar ongsizlik muammosini tahlil qilganlar.

Xususan, Zigmund Freyd yaratgan inson xulq-atvori modelining zahirida inson ruhiyatida jinsiy mayllarning hukmronligi haqidagi tasavvur yotadi. Mazkur mayllar ong bilan to'qnashadi va natijada uni o'ziga bo'ysundiradi. Ammo falsafiy maktablarning aksariyati o'zgacha nuqtai nazarni ilgari suradi. Ular inson ruhiyatida yetakchi asos ong bo'lib, u ongsizlik sohasini «oziqlantirish» va uni ko'p jihatdan shakllantirish orqali umuman olganda uni boshqarishga, shuningdek, inson xulq-atvorining umumiy strategiyasini belgilashga qodir, deb hisoblaydi.

Ong inson miyasining obyektiv borliqni ideal obrazlarda aks ettirish va bu obrazlardan fikrlash jarayonida foydalanish qobiliyati. Uni bevosita kuzatish mumkin emas. Ong faqat inson miyasi ishining natijasi, uning xossasi sifatida, shuningdek, ong namoyon bo'lishining fikrlar, g'oyalalar, e'tiqodlar, qadriyatlar, mo'ljallar va shu kabilar tarzida ifodalangan turli shakllari orqali tadqiq etilishi mumkin.

Individual ong borlig'ini odatdagi makon va vaqt koordinatalarida tavsiflash mumkin emas. U nafaqat doim «shu yerda va hozir» mavjud bo'ladi, balki go'yoki makondan tashqarida yotadi, chunki biron-bir hajm yoki miqdoriy o'lchanadigan chiziqli ko'rsatkichlar bilan ifodalinishi mumkin emas. Vaqtda u (dalil sifatida, hodisa sifatida), har qanday narsaning borlig'i kabi, faqat hozirgi

zamonda mavjud bo'ladi, zero, u o'tmishda yo'q bo'lgan, kelajakda esa hali mavjud emas. Biroq moddiy narsalar borlig'idan farqli o'laroq, ong bir qancha o'ziga xos xususiyatlar, chunonchi: vaqt shkalasi bo'ylab o'tmishga ham, kelajakka ham bir lahzada ko'chish, ilgari mavjud bo'lgan narsalar. yuz bergan voqealarni xayolda aks ettirish, paydo bo'lishi, yuz berishi mumkin bo'lgan narsalar va voqealarni tasavvurda gavdalanitirish qobiliyatiga egadir. Ammo o'tmish yoki kelajakning ideal obrazlari hisoblangan ongni uning haqiqiy borlig'ida o'z ekrani tasvirlarni almashtiruvchi aylanuvchan kaleydoskop bilangina taqqoslash mumkin.

Shaxs – insonning uni qurshagan boshqa odamlar tomonidan qanday idrok etilishi, tavsiflanishi va baholanishini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa. Shaxs faqat jamiyatda, o'ziga o'xshash odamlar bilan muloqot qilish, o'tgan avlodlar to'plagan tajriba va bilimlarni, o'ziga qadar yaratilgan qadriyatlar va xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirish orqali shakllanishi mumkin. Shuning uchun ham shaxs bo'lish – ijtimoiy «qiyofa»ga ega bo'lish demakdir. Bularning barchasi ijtimoiy borliqning turli holatlari va jarayonlarini tavsiflaydi. Ularni to'la yoritish ijtimoiy falsafa muammolarining butun majmuini tahlil qilishni taqozo etadi.

Ijtimoiy ong borlig'i borliqning boshqa barcha shakllaridan butunlay farq qiladi. Yaxlit holda olingan ijtimoiy «organizm» hayvonlar podasidan butunlay farq qiladi. Jamiyatning bu o'ziga xos, betakror xususiyati falsafada «ijtimoiy ong», «jamo aqli», «obyektivlashgan ma'naviyat» va hokazolar deb ataladi. U har xil shakllarda namoyon bo'ladi. Bu fikrni isbotlash uchun muloqot, kommunikatsiya, odamlarni tarbiyalash va ularning ijtimoiylashuvi vositasi sanalgan tilni ko'rib chiqamiz. Tilning ayrim kishilar ongi, g'oyalari, fikrlari bilan uzviy bog'liqligi aniq, ammo hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan til ijtimoiy tabiatga ega ekanligi ham shubhasiz. Xuddi shuningdek, til – inson nutqi odamlar jamiyatida paydo bo'lgani va faqat shu yerda mavjud bo'lishi mumkin. Uning tashqi og'zaki, ovoz ko'rinishi, mazmuni, teranligi, kengligi, boyligi ko'plab avlodlarning ko'p asrlik o'zaro aloqasi va o'zaro kamol topishi mahsulidir. Bunda ayrim inson u yoki bu tilni faqat muloqot jarayonida o'zlashtiradi. Ayni holda umuman til haqida so'z yuritilmoqdaki, u tabiiy ham, sun'iy ham bo'lishi mumkin.

Individual ma'naviy borliqdan farqli o'laroq, ijtimoiy ma'naviy borliq haqida uning fan, san'at, din, axloq va umuman madaniyat tarzidagi ko'rinishlariga qarab hukm chiqarishimiz mumkin. Xususan, u yoki bu ilmiy g'oyalarning paydo bo'lishi doim muayyan olimlar bilan bog'liq, ammo fan ijtimoiy hodisa sifatida muayyan shaxslar bilan bog'lanmaydi, zero, u ayrim

olimlar ilgari surgan nazariy qoidalar majmuidan yuqoriroq darajada turadi. Bosma, audiovizual va boshqa axborot manbalari, tegishli asbob-uskunalar va shu kabilarsiz fanni tasavvur qilish mumkin emas. U yaxlit hodisa sifatida mustaqil borliqqa ega. Bugungi kunda, kompyuter texnologiyalari inqilobi davrida fan jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylandi.

San'at sohasi haqida ham shunday deyish mumkin. Qo'shiqlar, raqslar va musiqa o'z muayyan ijrochilariga ega bo'lgani holda, o'zining odatlar, rasn-rusumlar va ideallar ko'rinishidagi nisbatan mustaqil hayoti bilan yashaydi va shu tariqa ijtimoiy makon va vaqtda harakatlanib saqlanishi, takomillashishi va ko'payishi mumkin.

Ijtimoiy ongning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u, individual ongdan farqli o'laroq, o'z «tanasi»ni «tark eta» olmaydi, xuddi shuningdek, u o'z «tanasi»dan, ya'ni jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lishi ham mumkin emas. Shu sababli ijtimoiy ong asrlar mobaynida abadiy mavjud bo'lgan, yo'q qilib bo'lmaydigan narsa sifatida qaralgan, uning borlig'i esa butun insoniyat borlig'i yo'q bo'lishi bilan barham topishi mumkin, deb hisoblangan.

Ammo XX asrning o'rtalarida odamlar o'z-o'zini qirg'in qilish vositasi – yadro qurolini yaratdilar va shu paytdan e'tiboran insoniyat o'zining «umrboqiyli»ni yo'qotdi va endilikda u, yashab qolishga harakat qiluvchi ayrim jonli organizm kabi, ijtimoiy hayotni o'z-o'zini qirg'in qilishdan asrab, o'z ijtimoiy borlig'ini saqlash haqida qayg'urishi lozim.

Ong falsafiy muammo sifatida. Irratsionalizm (irrationalis – nooqilona, ongsiz) borliqni oqilona anglash imkoniyatini cheklaydi, ba'zan esa butunlay inkor etadi. Xususan, neofreydizmning atoqli namoyandalaridan biri K.G.Yung (1875-1961) ongni ilmiy vositalar bilan bilish mumkin emas, deb hisoblagan va unga ta'rif berishga urinishlardan butunlay voz kechib, uni rasmlar va metaforalar yordamida tavsiflash bilangina kifoyalaniшни taklif qilgan. Ongni tushunish irratsionalizm ekzistensializm va neopozitivizm kabi falsafiy oqimlarga ham xosdir.

Ongni tushunishga nisbatan ratsional yondashuv ongning paydo bo'lishini materiyaning o'zi bilan tushuntirishga intilish, ayni vaqtda uning tabiat va vaqtdan tashqarida hamda nomoddiy kelib chiqishini inkor etish bilan tavsiflanadi. Bunday qarashlarni asoslash uchun ilmiy va amaliy yutuqlardan doim keng foydalanilgan. Mazkur yo'nalish turli davrlarda sezuvchi, fikrlovchi materiyaning farqi va o'ziga xos xususiyatlari nimada?, degan mushkul savollarga javob izlagan.

Mazkur muammoni to'la va uzil-kesil tushunganlikni da'vo qilmasdan, shuni qayd etish mumkinki, hozirgi zamon fani o'zini bevosita yoki bilvosita

namoyon etuvchi ong inson miyasining ish jarayoni hisoblanadi, uning funksiyasi sifatida amal qiladi va undan ayri holda namoyon bo'lmaydi, deb e'tirof etadi.

Hozirgi zamon fani inson miyasida yuz milliarddan ortiq asab hujayralari uzluksiz ishlashini, ularning har biri o'z navbatida boshqa o'n ming hujayra bilan axborot va signallar almashishini aniqlagan. Inson miyasi, garchi uning massasi tana massasining atigi ikki-uch foizini tashkil etsa-da, organizm ovqatdan oladigan butun energiyaning yigirma foiziga yaqinrog'ini iste'mol qiladi.

Mazkur o'ta murakkab biologik «kompyuter» ishini tadqiq etish mumkin bo'lib, bu bilan maxsus fanlar shug'ullanadi, ammo falsafa bunday tadqiqotlarni e'tiborga olib, o'z oldiga birinchi navbatda ongning tabiati qanday, degan savolga uning vujudga kelishi va genzisini o'rganish yo'li bilan javob berish vazifasini qo'yadi. Bunda falsafa inson miyasining funksiyasi sanalgan ongni o'rganish bilangina cheklanmaydi, balki masalani kengroq qo'yadi: ongning boshqa shakllari, xususan o'zga moddiy tuzilmalardan paydo bo'lgan ong shakllari mavjud bo'lishi mumkinmi?, degan savolga javob izlaydi. Shuningdek, falsafa ongning materiyadan oldin paydo bo'lgan yoki u bilan mutlaqo bog'liq bo'lmagan mohiyat hisoblanishini nazarda tutadigan ta'limotlarni ham istisno etmaydi.

Shunga qaramay bugungi kun nuqtai nazaridan inson aqli tushunishga qodir bo'lgan borliqqa tayanadigan falsafiy g'oyalar ishonchliroq xususiyat kasb etadi. Shu ma'noda ong haqida hozircha faqat inson miyasi faoliyati munosabati bilan aniq so'z yuritish mumkin.

Yangi tabiiy-ilmiy ma'lumotlar olinishi ongning tabiatini tushunishga nisbatan materialistik yondashuvlar mavqeini kuchaytirmoqda. Ammo, kezi kelganda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, bu o'ta murakkab masala xususida falsafaning materialistik yo'nalishi vakillari o'rtasida ham yagona fikr mavjud emas. Masalan, XX asrning 50-yillari oxirida AQSH va Avstraliyada ilmiy materializm vujudga keldi. U «vulgar materializm» an'anasini davom ettirib, mohiyat e'tibori bilan ma'naviy hodisalarni miyaning fizik holatlari bilan tenglashtirdi (R.Rorti, G.Feygl, D.Armstron va boshqalar). 1970-yillarda AQSH va Kanadada yana bir falsafiy yo'nalish – «emerjentistik materializm» shakllandi (ingl. emerge – yuzaga chiqish, paydo bo'lish, yuzaga kelish). Uning vakillari – M.Bunge, J.Margolis va boshqalar individul ruhiyat va ongning evolyusion kelib chiqishi g'oyasini himoya qilib, ruhiy hodisalarni jismoniy hodisalarga bog'lashga qarshi chiqdilar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ongning ilmiy konsepsiyasi hozircha eng mukammal va hozirgi zamon tabiatshunosligi talablariga ko'proq darajada javob beradigan falsafiy konsepsiya bo'lib qolmoqda. Ayni shu sababli unga quyida mufassalroq to'xtalamiz.

Ongning paydo bo'lishini faqat notirik materiyadan tabiiy yo'l bilan vujudga kelgan tirik materiyaning tadrijiy rivojlanishi mahsuli sifatida tushuntirishga harakat qilinishi va ong tabiatining talqiniga «in'ikos» tushunchasini kiritilishi ongning falsafiy konsepsiyasidir. Ong materiyaning umumiy xossasi, in'ikosning oliy tipi deb tavsiflanadi va ongning genezisiga tabiiy-tarixiy nuqtai nazardan yondashilib, uning paydo bo'lishi mehnat va til bilan bog'lanadi.

Ong strukturasi. Ong strukturasi birinchi elementi — bilim. Bu ongning bosh tarkibiy elementi, uning o'zagi, mavjudlik vositasi. Bilim — bu insonning voqe'lik haqidagi tushunchasi. Inson ongida bilim anglab etilgan hissiy va mavxum mantiqiy obrazlar sifatida aks etadi. Bilimlar yordamida inson o'zini qurshagan dunyoni va bilishning predmetini to'laligicha qamrab olishi va anglab yetishi mumkin.

Ong strukturasi ikkinchi muhim elementi emotsiyalardir. Inson o'zini qurshagan dunyoni sovuqqonlik va befarqlik bilan emas, balki qoniqish, nafrat yoki hamdardlik hissi bilan anglab yetadi. U o'z ongida aks etgan hamma narsani his qiladi. Emotsiyalar borliqning real hodisalarini individ anglab yetishini yo rag'batlantiradi, yo bunga to'sqinlik qiladi. Ko'zni quvontiradigan narsalar xotiraga osonroq o'rtnashadi. Ammo ba'zan dunyoning «ko'zni quvontiradigan» manzarasi o'ziga mahliyo qilishi, illyuziyalar tug'ilishiga sabab bo'lishi ham mumkin.

Ongning uchinchi tarkibiy elementi iroda hisoblanadi. Iroda inson o'z faoliyatini ongli ravishda, izchillik bilan boshqarishini o'zida ifodalaydi. Bu insonning o'z faoliyatida yuzaga keladigan, subyektiv va obyektiv qiyinchiliklar va to'siqlardan ongli ravishda oshib o'tishni talab etadigan vazifalarni hal qilishga o'z ruhiy va jismoniy kuchlarini safarbar etish va yo'naltirish qobiliyatidir. Inson mehnat qurollarini yaratishi — bu irodani shakllantirishning birinchi va eng muhim maktabidir. Iroda va maqsad bir-birini to'ldiradi. Irodasiz maqsadga erishish mumkin emas; maqsadga muvofiq faoliyatsiz iroda ham bo'lmaydi. Iroda — bu ongli intilish va harakatga mayl uyg'otishdir. Ammo insonga ongsiz mayllar ham xos. Ba'zan inson qayergadir intiladi, lekin qayerga va nima uchun intilayotganini uning o'zi ham bilmaydi. Bunday ong osti harakati insonga hayvonlardan o'tgan.

Ong strukturasiining yana bir elementi – bu tafakkurdir. Tafakkur – individ bilish faoliyatining voqelikni umumiy va bilvosita aks ettirish bilan tavsiflanuvchi jarayoni. Ong strukturasiiga e'tibor va xotira ham kiradi. E'tibor – bu inson ruhiy faoliyatining muayyan obyektarga qarab mo'ljall olishda namoyon bo'luvchi shakli.

Xotira – bu individ miyasida uning o'tmishdagi tajribasini mustahkamlash, saqlash va gavdalantirishdan iborat bo'lgan ruhiy jarayon. Xotiraning asosiy elementlari eslab qolish, saqlash, gavdalantirish va unutish hisoblanadi. Eslab qolishning fiziologik asosini bosh miya po'stlog'ida vaqtinchalik nerv aloqalarining hosil bo'lishi va qayd etilishi tashkil qiladi. Nerv aloqalarining keyinchalik jonlanishi eslab qolingan materialni gavdalantirish imkoniyatini beradi, bu aloqalarning susayishi esa xotiradagi materialning unutilishiga olib keladi.

Insonning subyektiv borlig'ida muhim kichik struktura – o'zlikni anglash ham bor. Bu insonning o'zini shaxs sifatida anglab yetish, o'zining mustaqil qarorlar qabul qilish va shu asosda odamlar va tabiat bilan ongli munosabatlarga kirishish, qabul qilingan qarorlar va harakatlar uchun javobgar bo'lish qobiliyatini tushunish jarayonidir. Boshqacha qilib aytganda, o'zlikni anglash – bu o'z-o'ziga, o'zining ma'naviy qiyofasiga, o'z bilimlari, fikrlari, qiziqishlari, ideallari, xulq-atvor mo'ljallari, harakatlari va shu kabilarga yaxlit baho berishdir. O'zlikni anglash yordamida inson o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini ro'yobga chiqaradi, o'z-o'ziga his qilishga qodir bo'lgan fikrlovchi mavjudot sifatida baho berishni amalga oshiradi. Bu holda subyekt o'z-o'zini va o'zining ongini bilish obyektiga aylantiradi. Shu tariqa inson o'z-o'ziga baho beradigan, shusiz hayotda o'z o'rnini belgilash va topishga qodir bo'lmagan mavjudot sifatida namoyon bo'ladi.

O'zlikni anglash – insonning o'zini o'zi tinimsiz kamol toptirishining muhim shartidir. O'zlikni anglash strukturasiida o'z-o'zini his qilish, o'z-o'zini bilish, o'z-o'ziga baho berish, o'z-o'zini boshqarish kabi elementlarni ham ajratish mumkin. Umuman olganda o'zlikni anglash refleksiya bilan uzviy bog'liq. Falsafiy adabiyotlarda refleksiya tafakkurning unga o'z faoliyat shakllarini (tafakkur kategoriyalarini) tahlil qilish va anglab yetishga ko'maklashuvchi tamoyil sifatida tavsiflanadi. Ayni shu sababli refleksiyaga inson ma'naviy dunyosining ichki tuzilishi va xususiyatlarini namoyon etuvchi o'zlikni anglash faoliyati sifatida yondashish, bizningcha, o'rinli bo'ladi.

Ong tarkibiy elementlari bir-biri bilan o'zaro aloqaga kirishadi va ongga inson hayoti uchun o'ta muhim bo'lgan bir qancha funksiyalarni ta'minlaydi.

Ongning funksiyalari. Ongning birinchi funksiyasi bilish yoki aks ettirish, ya'ni insonni qurshagan voqelik haqida va uning o'zi haqida bilimlar olishdir. Bilish faoliyati sifatida anglash jarayoni hissiy, obrazli bilishdan boshlanadi va mavxum fikrlash sari yuksaladi. Hissiy (empirik) bilish bosqichida rang-barang ashyoviy material to'planadi va keyinchalik u mavxum fikrlash yo'li bilan umumlashtiriladi. Ongning bilish funksiyasi jang'arish funksiyasini belgilaydi. Bu funksiyaning mohiyati shu bilan belgilanadiki, bevosita, shaxsiy tajribadan olingan bilimlarga emas, balki zamondoshlar yoki o'tmishdoshlardan olingan bilimlar ham inson xotirasida jamlanadi. Bu bilimlar zaruriyatga qarab aktuallashtiriladi, tiklanadi va ongning boshqa funksiyalarini amalga oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Inson xotirasi qancha boy bo'lsa, u optimal qaror qabul qilishi shuncha oson bo'ladi.

Ogning aksiologik funksiyasi (baholash funksiyasi)da inson tashqi dunyo haqida ma'lumotlar olish bilan bir vaqtda ularni o'z ehtiyojlari va manfaatlarini nuqtai nazaridan baholaydi. Ong, bir tomondan, obyektiv aks ettirish shakli, inson mayllari va manfaatlariga bog'liq bo'lmagan voqelikni bilish shakli hisoblanadi. Bilimlar olish, obyektiv haqiqatning tagiga yetish, bilish faoliyati sifatidagi anglash jarayonining natijasi va maqsadiga aylanadi. Boshqa tomondan, ong voqelikka subyektiv munosabat ko'rinishlarini, uni baholash, o'z bilimini va o'zini anglab yetishni ham o'z ichiga oladi. Ongning baholash funksiyasi bevosita maqsadni shakllantirish funksiyasiga o'tadi. Maqsadga intiluvchanlik – bu ongning muhim xususiyati hisoblanuvchi sof insoniy qobiliyat. Maqsad – bu insonning o'z predmetini topgan ideallashtirilgan ehtiyoji; bu faoliyat predmetining shunday bir subyektiv obraziki, uning ideal shaklida inson faoliyatining mo'ljallangan natijasi namoyon bo'ladi.

Ogning ijod funksiyasida insonning oliy imkoniyatlari namoyon bo'ladi. Maqsadga intiluvchanlik, ya'ni inson o'z harakatlarini «nima uchun» va «nimaga erishish yo'lida» amalga oshirishini anglab yetish har qanday ongli qilmishning zaruriy shartidir. Maqsadni ro'yobga chiqarish muayyan vositalarni, ya'ni maqsadga erishish uchun yaratiladigan va shunga xizmat qiladigan vositalarni ishga solishni nazarda tutadi. Inson tabiatda mavjud bo'lmagan narsalarni bunyod etadi. U Ongning kommunikativ funksiya (aloqa funksiyasi)da odamlar umumiy mehnatda ishtirok etadilar va bir-birlari bilan o'zaro aloqalarga kirishishga doimi muhtoj bo'ladilar. Fikrlarning bu aloqasi nutq orqali (ovozlik aloqa) va texnika vositalari yordamida (matnlar, kodlangan axborot) amalga oshiriladi. Shuni e'tiborga olish lozimki, yozma matnlarda (kitoblar, jurnallar, gazetalar va sh.k.)da bilim emas, balki axborotgina

saqlanadi. Axborot bilimga aylanishi uchun u subyektivlashtirilishi lozim. Ayni shu sababli bosma soʻzni tarqatish bayon etilgan axborot bilimga aylanishining kafolati emas, balki sharti hisoblanadi. Axborot bilimga, yaʼni subyektiv boylikka aylanishi uchun qoʻshimcha kuch-gʻayrat sarflash talab etiladi.

Shaxs ongining mantiqiy siklini tartibga solish (boshqaruv) funksiyasi yakunlaydi. Ong omillarga baho berish asosida va qoʻyilgan maqsadga muvofiq inson harakatlarini, keyinchalik esa – jamoalarning harakatlarini ham boshqaradi, tartibga soladi. Ongning tartibga solish funksiyasi insonning oʻzini qurshagan muhit bilan oʻzaro aloqasiga bogʻliq boʻladi va ikki shaklda: daʼvat etuvchi tartibga solish va ijroni tartibga solish shakllarida amal qiladi. Ongning bosh funksiyalari ana shulardan iborat. Ularning uygʻun rivojlanishigina oxir-oqibatda intellektual va maʼnaviy jihatdan komil insonni tarbiyalash imkoniyatini beradi.

XXI asr boshiga kelib olimlar intellektning ayrim funksiyalarini informatsion mashinalar zimmasiga yuklash uchun ancha koʻp zahmat chekdilar. Bugungi kunda kompyuterlar murakkab ishlarni bajarimoqdalar: bir tildan boshqa tilga tarjima qilmoqdalar, samolyotlarni, poezdnlarni boshqarmoqdalar, shaxmat oʻynamoqdalar, hatto inson miyasiga xos boʻlgan baʼzi bir mantiqiy amallarni bajarimoqdalar. Tabiiy bir savol tugʻiladi: inson aqlining oʻrnini bosishga qodir boʻlgan mashinani yaratish mumkin emasmi?

Texnika imkoniyatlari nuqtai nazaridan, informatsion mashinalarni takomillashtirish chegarasini belgilash oʻrinli boʻlmaydi. Shunga qaramay, mashinalar bajaruvchi amallar bilan inson miyasida bajariladigan amallarning oʻxshashligi mashinalarni fikrlash qobiliyatiga ega deb hisoblash uchun asos bermaydi. Mohiyat eʼtibori bilan mashina inson tafakkurining faqat bir jihatini – formal-mantiqiy fikrlashnigina amalga oshiradi, vaholanki, insonning fikrlash jarayoni amalda iroda, emotsiyalar, intuitsiya, orzu, fantaziya va hokazolardir. Inson ichki dunyosining boyligi uning ijtimoiy aloqalari boyligi va serqirraligining mahsuli hisoblanadi. Ayni shu sababli, inson ongi, uning strukturasi va barcha funksiyalarini toʻliq modellashtirish uchun miya strukturasi oʻzining gavdalanirish kifoya qilmaydi.

Til va ong. Ong nafaqat insonning mehnat faoliyati, balki odamlar oʻzaro aloqasi va muloqotining universal vositasi – til bilan ham uzviy bogʻliqdir. Aniq, tushunarli nutqning paydo boʻlishi, nafaqat ijtimoiy munosabatlar, balki insonning oʻzi, uning ongi rivojlanishining butunlay yangi va qudratli vositasiga aylandi, chunki biologik omil (irsiyat)dan tashqari odamlarda til yordamida yanada qudratliroq omil – tajriba va muhim axborot berishning

ijtimoiy usuli paydo bo'ldi. Bu turli avlodlar va tarixiy davrlarning bilimlari, an'analari, madaniyatlarining vorisiyligini ta'minladi, so'nggi zikr etilgan hol esa, o'z navbatida, tilning yanada rivojlanishi va takomillashuviga turtki berdi va zamin hozirladi.

Shunday qilib, mehnat, ong va til bir-biri bilan shu darajada uzviy bog'landiki, ulardan har birining kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini bir-biridan alohida tasavvur qilish mumkin emas. Bunda til insonning fikrlash faoliyati amalga oshuvchi muhim shakl hisoblanadi, mehnat esa, o'z navbatida, tilni rivojlantiradi va boyitadi.

Xullas, individning ongi ijtimoiy belgilangandir, ya'ni u faqat jamiyatda shakllanadi va undan tashqarida paydo bo'lishi mumkin emas. U nafaqat kelib chiqishiga ko'ra, balki borliq usuli jihatidan ham ijtimoiy hodisa hisoblanadi, chunki odamlarning xulq-atvori, harakatlarida namoyon bo'ladi, ularning faoliyat yo'nalishini belgilaydi.

Antrop tamoyil. Antrop tamoyilda inson amalda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday dunyoda emas, balki uning xususiyatlarini belgilovchi fizik konstantalarning o'ta aniq majmui bilan tavsiflanuvchi dunyodagina paydo bo'lishi mumkin bo'lgan, degan ma'no kelib chiqadi. Bu bizning Koinot aynan unda insonning mavjudligi uchun zarur bo'lgan tarzda tuzilganini anglatadi. Agar u o'zgacha bo'lganida, unda biz mavjud bo'lmas edik. Boshqa Koinotlar (agar ular mavjud bo'lsa) bizga mos kelmaydi: ularda bizga o'xshagan aqlli jonzoqlar mavjud bo'lishi mumkin emas. Shunday qilib, ontologik jihatdan o'zgacha dunyolar insonning «uyi», uning yashash joyi bo'lishi mumkin emas.

XX asrning so'nggi o'n yilliklarida astronomiyaning rivojlanishi Yerdan tashqarida sivilizatsiyalar mavjudligiga bo'lgan shubhani yanada kuchaytirdi. Birinchidan, astronomik ma'lumotlarga aniqlik kiritilishi aqlli hayot mavjud bo'lishi mumkin deb taxmin qilish mumkin bo'lgan kosmik obyektlar soni surunkali qisqarishiga olib keladi.

Ikkinchidan, yuqorida ko'rib chiqilgan, rivojlangan sivilizatsiyalargina amalga oshirishga qodir bo'lgan kosmosni o'zlashtirish imkoniyatlari bilan Yerdan tashqaridagi sivilizatsiyalar faoliyatining amalda kuzatiluvchi biron-bir ko'rinishlari umuman mavjud emasligi o'rtasida ziddiyat vujudga keladi. Bu ziddiyat «astrosotsiologik jumboq» deb ataladi. Yerdan tashqaridagi sivilizatsiyalar (SETI)ning radiosignallarini va ularning kosmosdagi faoliyati natijasida qolgan biron-bir izlarni qidirish hozircha hech qanday samara bergani yo'q. «Kosmos sukuti» ayniqsa g'alati, zero, texnika taraqqiyotining hozirgi darajasi o'zga sivilizatsiyaning radiosignalini payqash uchun etarlidir.

Yuqorida bayon etilgan fikr-mulohazalardan bizning davrimizda insonning Koinotdagi alohida o'rnini haqidagi qadimgi tasavvurlarga o'ziga xos qaytish yuz bermoqda, degan xulosaga kelish mumkin.

O'z-o'zidan ravshanki, bu yerda gap dunyo va insonga doir qadimgi sodda qarashlarga qaytish haqida ketayotgani yo'q. Bu qadimgi g'oyalarni tiklash ularni tubdan qayta ishlash va bilimlarning butunlay yangi darajasida talqin qilish bilan bog'liq. Eski muammo butunlay yangicha tarzda qo'yiladi va uni yechishga nisbatan hozirgi yondashuv qadimgi davr bilan taqqoslaganda o'ta chuqur asoslarga tayanadi.

Insonning bioijtimoiy mohiyati. Falsafiy antropologiya ehadigan muhim muammolar orasida inson biologik va ijtimoiy mohiyatining o'zaro nisbati to'g'risidagi masala alohida o'rin egallaydi. Inson jonli tabiatning bir qismi, shuningdek, biologik evolyusiya mahsuli ekanligi hozirgi zamon tabiatshunosligi fanida nafaqat olimlar va mutaxassislar, balki ma'rifatli odamlarning keng doirasi uchun ham aniq-ravshan va deyarli shak-shubhasiz dalilga aylandi. Har bir inson o'z biologik xususiyatlari: genetik kodi, vazni, bo'yi, mijozi, terisi va sochining rangi, yashash muddati va shu kabilarga ko'ra betakroridir. Biroq ayni vaqtda inson ijtimoiy mavjudot ekanligi, uning o'ziga xosligi va betakrorligi odamzotning ijtimoiy tabiati, u kamol topgan, ta'lim-tarbiya olgan, madaniy va axloqiy qadriyatlar va mo'ljallarni o'zlashtirgan ijtimoiy muhit bilan belgilanishi ham shak-shubhasizdir. Inson nafaqat bioijtimoiy mavjudot, balki u fizik, kimyoviy, psixonevrofizik mavjudot hamdir. U tabiiy olamda bo'lgani kabi 70 foiz suvdan tarkib topgan va kimyoviy elementlarning yig'indisidir. Ayni shu sababli inson individi nafaqat ijtimoiy, balki biologik mavjudot sifatida ham o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Boshqacha aytganda, insonning kamol topishi jamiyatda va faqat jamiyatda yuz beradi.

Insonning mohiyatini tushunishga harakat qilish jarayonida u nafaqat tashqi, balki ichki, pinhona xususiyatlarga ham ega ekanligini, ular jamuljam holda insonning individ, individuallik, shaxs kabi tushunchalarda aks etadigan muayyan obrazini shakllantirishini ham hisobga olish lozim. Boshqacha aytganda, insonning mohiyatini uning ichki va tashqi borlig'i birligida, uning dunyoga faol munosabatida izlash kerak.

Shunday qilib, individ muayyan insonning umumiy obrazi sifatida amal qilsa, individuallik uni muayyan o'ziga xos xususiyatlar sohibi sifatida tavsiflansa, «shaxs» tushunchasiga yanada torroq ma'no yuklanadi, chunki ayni holda inson uning barcha ijtimoiy sifatlari bilan jamuljam holda olinadiki, bu faqat ijtimoiy munosabatlarning u yoki bu tizimini nazarda tutgan holda shaxs

to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi. Ya'ni keng talqinga yo'l qo'yadigan «individ» va «individuallik» tushunchalari nafaqat insonga nisbatan, balki individual xususiyatlarga ega bo'lgan ayrim tirik mavjudot, hayvonga nisbatan ham tatbiq etilishi mumkin. «Shaxs» tushunchasi esa doim ijtimoiy mavjudot sifatidagi inson bilangina bog'liq bo'lib, faqat shu ma'noda, ayrim insonni uning jamiyatdagi o'rni. «ijtimoiy qiyofasi» nuqtai nazaridan tavsiflaydi.

Kezi kelganda yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, har qanday shaxs zamirida oqilona faoliyat yotuvchi ongli-ixtiyoriy faollik tavsiflanadi. Shuningdek, inson yangi moddiy va ma'naviy boyliklar yaratib, o'z ijodiy imkoniyatlarini izchil ro'yobga chiqarish orqali shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi zamon fanida shaxsning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi uch muhim omil: irsiyat, madaniy muhit va yashash sharoiti farqlanadi. Bu omillar o'zaro ta'sirga kirishishi natijasida inson shaxs sifatida o'ziga xos xususiyatlar majmui: tegishli ehtiyojlar, qiziqishlar, mijoz, qobiliyatlar, maqsadlar, mo'ljal, ma'naviyat va shu kabilarga ega bo'ladi. Insonning mazkur betakror individual xususiyatlari asosan u yashayotgan muhitdagi ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar ta'sirida shakllanadiki, bu shaxsning shakllanishi va kamol topishida jamiyat juda muhim rol o'ynashini qayd etish imkonini beradi. Ayni vaqtda shaxs umumiy e'tirof etilgan me'yorlarga muvofiq yoki ularga zid shakllanishi va kamol topishi mumkin. Bu ma'noda ijobiy shaxslar to'g'risida ham, salbiy shaxslar to'g'risida ham so'z yuritish mumkin.

Hozirgi vaqtda aksariyat olimlar va faylasuflar inson evolyusiyasidagi ijobiy jarayonlarni va ijtimoiy o'zgarishlar imkoniyatlarini ijtimoiy munosabatlarning insonparvarlashuvi, odamlar ongidan umuminsoniy me'yorlar mustahkam o'rin olishi bilan bog'lamoqdalar. Bunda inson o'zining butun umri mobaynida, bir tomondan, o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishga harakat qilib, boshqa tomondan esa – o'zini qurshagan ijtimoiy va tabiiy muhit ta'sirini his etib, yaxlit bir butun hodisa sifatida, uzluksiz tadrijiy rivojlanishini e'tiborga olish lozim. Boshqacha aytganda, o'zining kamol topish jarayonida u doim ham subyekt, ham obyekt hisoblanadiki, bu shaxsning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi va hayot mazmunini izlashi bilan bog'liq bo'lgan yana bir muhim falsafiy muammo yuzaga kelishini belgilaydi.

Insonni tushunishda dualizm va monizm. Qadim zamonlarda vujudga kelgan insonga nisbatan dualistik yondashuv shundan iboratki, odamzot, bir tomondan, moddiy organizmdan, boshqa tomondan esa – mustaqil mohiyat sanaladigan va bu organizmni boshqaradigan nomoddiy jondan tashkil topgan mavjudot sifatida qaraladi. Bu yondashuv, masalan, boqiy g'oyalar dunyosida yashaydigan o'lmas jon inson tug'ilayotgan paytda uning tanasiga xuddi

zindonga tushgandek kirib o'rnashadi, uning o'limidan keyin esa vujudni tark etib, yana g'oyalar dunyosiga qayta, deb hisoblagan Platon falsafasida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi. Jonlarning o'lmasligi g'oyasi Sharq falsafiy an'anasiga ham xosdir.

Hozirgi olimlarning aksariyati qo'llab-quvvatlaydigan inson talqinining monistik konsepsiyasi inson ruhiyati, uning tuyg'ulari, fikrlari, emotsiyalari va kayfiyati inson organizmining tarkibiy qismi sanalgan bosh miya nerv hujayralari hayot faoliyatining mahsulidan o'zga narsa emas, degan tushunchadan kelib chiqadi. Bu yondashuv tarafdorlarining fikriga ko'ra, ruhiy hodisalar qandaydir nomoddiy asosga ega, deb hisoblash uchun etarli dalillar mavjud emas, shu sababli ruhiyat tabiatini tushuntirishda inson organizmida yuz beradigan moddiy jarayonlar chegarasidan chetga chiqishning hojati yo'q. Shunday qilib, tavsiflangan muammo inson o'z tabiatiga ko'ra faqat biologik mavjudotmi yoki faqat ijtimoiy mavjudotmi, degan masala bilan bog'lanmaydi. U, hech shubhasiz, ham biologik, ham ijtimoiy mavjudotdir.

Ammo bu ikki asosning o'zaro nisbati qanday, ularning biri ikkinchisidan ustunroqmi va inson mohiyatini nima belgilaydi – bu endi qizg'in bahs-munozaralar predmetidir. Mazkur masalalar hanuzgacha o'zining uzil-kesil yechimini topgani yo'q, hozirda mavjud turli biologik, psixologik va falsafiy maktablar bu savollarga har xil javoblar beradi.

Yuqorida zikr etilgan muammoning yechimiga nisbatan mavjud yondashuvlar orasida insonning bioijtimoiy tabiatini tushunishga nisbatan qarama-qarshi nuqtai nazarlar ifodasi sanalgan biologizatorlik va sotsiologizatorlik konsepsiyalari alohida o'rin egallaydi. Bunda ularning har biri boshqasini butunlay rad etmaydi, ammo insonning muayyan bir (biologik yoki ijtimoiy) tabiatini ustunroq qo'yadi yoki hatto mutlaqlashtiradi.

Falsafiy antropologiyaning vujudga kelishi va rivojlanishi. Yunoncha sophia – donishmandlik, anthropos – inson va logos – ta'limot so'zlaridan kelib chiqqan «falsafiy antropologiya» atamasi etimologik jihatdan inson haqidagi falsafiy ta'limotni anglatadi. Falsafiy antropologiya insonning alohida borliq manbai sifatida kelib chiqishi, tadrijiy rivojlanishi va mavjudligining o'ziga xos xususiyatlariga doir falsafiy qarashlarni aks ettiradi.

Shu ma'noda falsafiy antropologiyaning ilk ildizlariga XVIII asr fransuz mutafakkirlarining asarlarida duch kelish mumkin. Ammo Kant, shuningdek, insonning mohiyati muammosini falsafaning «birdan-bir, universal va oliy» predmeti darajasiga ko'taruvchi antropologik tamoyillarni falsafaga kiritgan va asoslab bergan Feyerbax sa'y-harakatlari bilan falsafiy antropologiya mustaqil falsafiy fan sifatida shakllana boshladi.

Falsafiy antropologiya XX asrning 20-yillarida asosan M.Sheler, A.Gelen, X.Plesner asarlari ta'sirida uzil-kesil vujudga keldi. Xususan, M.Shelerning «Insonning kosmosdagi o'rnini» asarida inson haqida fundamental fan yaratish lozimligi qayd etiladi va uni falsafiy bilish dasturi taklif qilinadi.

M.Sheler falsafiy antropologiya insonning yaxlit konsepsiyasini yaratib, uni muayyan ilmiy, falsafiy va diniy jihatdan anglab yetishda birlashtiruvchi rol o'ynashi lozim, deb hisoblaydi. U «Falsafiy antropologiyaning vazifasi insonning barcha o'ziga xos monopoliyalari, ishlari va amallari: til, vijdon, asboblari, qurol... davlat, rahbarlik, mif, din, fan... inson borlig'ining asosiy strukturasi qanday kelib chiqishini aniq ko'rsatib berishdir», deb qayd etadi.

Jamiyat inqirozi, ijtimoiy qarama-qarshiliklar va boshqa ziddiyatlarni M.Sheler inson, uning shaxsiyati inqirozining alomatlarini deb hisoblaydi. U inson shu paytgacha (XX asrgacha) hali hech qachon bu darajada «muammoli» bo'lmaganligini ta'kidlaydi. Buning asosiy sababini Sheler insonni o'rganish antropologik tafakkurning bir-biri bilan uncha bog'liq bo'lmagan turli yo'nalishlari – teologik, falsafiy, tabiiy-ilmiy antropologiya doirasida amalga oshirilishida ko'radi. Masalan, teologik antropologiya insonni faqat iudeycha-xristiancha an'analar nuqtai nazaridan o'rganadi. Falsafiy antropologiya asosiy e'tiborni insonning o'zligini o'rganishga qaratadi, tabiiy-ilmiy antropologiya (tabiatshunoslikning barcha tarmoqlari va genetik psixologiya) esa faqat Yer rivojlanishining eng so'nggi mahsuli sifatidagi, hayvonot dunyosidagi o'zidan oldingi shakllardan energiya va qobiliyatlar birikmasining murakkablik darajasi bilangina farq qiluvchi mavjudot sifatidagi inson haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

M.Sheler fikriga ko'ra, falsafiy antropologiyaning vazifasi inson borlig'i strukturasi insonning barcha ishlari va amallari, shu jumladan til, fan, mif, san'at, din, jamiyat, davlat, tarix, g'oyalar, vijdon va insonni tavsiflovchi boshqa omillar qanday kelib chiqishini ko'rsatib berishdir. Shu nuqtai nazardan inson falsafasi barcha fanlar fani maqomini kasb etadi.

M.Sheler fikricha falsafiy antropologiyaning predmeti – bu inson mohiyati va uning strukturasi haqidagi fandir. M.Sheler G'arbiy Yevropa jamiyatini axloqiy, falsafiy va diniy qadriyatlar odamlar uchun ikkinchi darajali ahamiyat kasb etayotgani uchun tanqid qiladi va ularga bu qadriyatlarni birinchi o'ringa qo'yishni tavsiya etadi. Jamiyatni chulg'ab olgan inqirozdan chiqish yo'lini M.Sheler aynan shunda ko'radi.

Shunday qilib, inson ongli mavjudot sifatida M.Sheler falsafasida markaziy o'rinni egallaydi, inson borlig'ining asosiy tamoyillari sifatida

qudratli, biroq kelajakni oldindan ko'rolmaydigan yashashga intilish, hamma narsani anglab eta oladigan, ammo hayotni belgilashga ojiz bo'lgan ong amal qiladi. Sheler ta'limoti hayot falsafasi va ekzistensializmning rivojlanishiga ancha kuchli ta'sir ko'rsatdi. Uning negizida keyinchalik alohida falsafiy-antropologik ta'limotlar – biologik, psixologik, madaniy, diniy va boshqa nazariyalar vujudga keldi.

Falsafiy antropologiya fanining mohiyati. Inson haqidagi bilimlarni birlashtirish lozimligi xususida Shelerdan oldinroq ham so'z yuritilgan edi. XIX asr o'rtalariga kelib inson o'ta murakkab struktura ekanligi, uni faqat falsafa yoki boshqa biron-bir muayyan fan metodlari bilan to'la anglab yetish mumkin emasligi, ya'ni inson jamuljam holda aniq bilim predmeti bo'la olmasligi aniq-ravshan bo'lib qoldi. Shuningdek, ayrim tabiiy fanlar, har biri o'z sohasida, vaqt o'tishi bilan umumiyroq xulosalarga kelishni talab etuvchi salmoqli material to'pladi. Bunday umumlashtirishga ehtiyoj Darvinning evolyusion nazariyasi paydo bo'lishi bilan ayniqsa bo'rtib ko'rina boshladi. Bu nazariya insonga oid tabiiy-ilmiy tadqiqotlarga kuchli turtki berdi, shuningdek, materialistik falsafiy konsepsiyalar rivojlanishi uchun qo'shimcha asos bo'lib xizmat qildi.

Mazkur yondashuv tarafdorlari inson ko'p o'lchovli va muttasil o'zgaruvchi mavjudot ekanligidan kelib chiqadi. Garchi uning muhim xususiyatlari ming yillar mobaynida o'zgarishsiz qolayotgan bo'lsa-da, ular insonning mohiyatini to'la namoyon etmaydi. Bu yondashuv tarafdorlari inson o'z oldiga yangi va yangi jumboqlar qo'yayotgan, tashqi dunyoni, o'zining undagi o'rni aniqlashga harakat qilayotgan, atrof muhitni o'rganish orqali uni o'z ixtiyoriga ko'ra o'zgartiradigan faol asos sifatida amal qiladigan mikrokosm hisoblanishiga ham e'tiborni qaratmoqdalar. Boshqacha aytganda, inson bunyodkor va ayni vaqtda madaniyat mahsuli, o'zini qolgan jonli dunyodan farqlash imkonini beruvchi ma'naviyat manbaidir.

Falsafiy antropologiya tarafdorlari insonning mazkur talqinidan kelib chiqib, bu fan izchil ilmiy qarashlarni ilgari surishga da'vogar bo'la olmasligini va ayrim fanlar: psixologiya, sotsiologiya, biologiya va boshqa ijtimoiy fanlarning turli yondashuvlari va xulosalarini sintezlovchi inson haqidagi bilimlar tizimini yaratishga qaratilishi lozimligini qayd etmoqdalar. Ularning fikricha, bu fan o'z predmeti sifatida inson borlig'ini belgilaydi, uning mohiyatini va o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etib, shu tariqa insonning o'zini ham, uni qurshagan dunyoni ham falsafa nuqtai nazaridan anglab yetishga harakat qiladi. «Antropologiya yoki aniqroq aytganda – antropologik ong

nafaqat ontologiya va kosmologiyaga, balki gnoscologiya va bilish falsafasiga, har qanday falsafa va har qanday bilishga zamin yaratadi».

XX asrning 60-70-yillarida falsafiy antropologiya shunday bir g'oyaviy harakatga aylandiki, uning doirasida olimlar insonning hozirgi holatini nazariy jihatdan anglab yetish va talqin qilish, uning tabiatiga nisbatan yangicha yondashuvni ilgari surishga harakat qildilar. Bu davrda yuz bergan fan-texnika taraqqiyoti va insonning o'z ilmiy va amaliy faoliyati natijalari uchun javobgarlik tuyg'usining kuchayishi falsafiy antropologiyaning rivojlanishiga qo'shimcha turtki berdi. Shunday qilib, u endi inson haqidagi bilimlarning umumiyroq majmui – umumiy antropologiyaning tarkibiy qismiga aylandi. Bu fan turli-tuman ta'limotlar, konsepsiyalar va yo'nalishlarni o'z ichiga oladiki, ularning orasida falsafiy yo'nalishdan tashqari biologik, teologik (diniy), sotsiologik, psixologik, madaniy (etnografik), strukturalistik, pedagogik va boshqa yo'nalishlarni qayd etish mumkin.

Ularning har biri, falsafiy yo'nalishdan farqli o'laroq, insonning muayyan bir tomonini yoritadi. Masalan, biologik antropologiya anatomiya, fiziologiya, irq haqidagi ta'limot va shu kabilarga tayanib, insonning qolgan barcha tirik mavjudotlardan farqini uning jismoniy tuzilishi nuqtai nazaridan aniqlaydi. Teologik antropologiya inson haqidagi tegishli tasavvurlarni uni Xudo yaratgani nuqtai nazaridan shakllantiradi. Falsafiy antropologiya esa butunlay boshqa vazifani hal qiladi – u vaziyatga yaxlit yondashadi va fanlararo xususiyatga ega bo'lgan xulosalar chiqaradi.

Falsafiy bilimning tarkibiy qismi sifatida falsafiy antropologiya ijtimoiy falsafa, axloq, sotsiologiya va psixologiya bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular bilan birgalikda inson haqidagi fanlar majmuini tashkil etadi.

Falsafiy antropologiyaning predmeti va vazifalari. Falsafiy antropologiya izlanishlarining bosh mo'ljali va o'zagini inson va faqat inson tashkil etadi. Shu ma'noda falsafiy antropologiyani antropotsentristik falsafiy ta'limot deb nomlash mumkin, chunki unda inson atrofida borliqning boshqa barcha muammolari aylanuvchi o'ziga xos «markaziy o'q» hisoblanadi.

Falsafiy antropologiyaning antropotsentrizmi falsafaning tadqiqot markazida inson turishi bilangina emas, balki uning barcha maktablari uchun inson dunyoning markazi hisoblanishi bilan ham belgilanadi. Mazkur yondashuv zamirida antik falsafaning Protagor ta'riflab bergan «Inson hamma narsalar mezonidir», degan tamoyili yotadi. Falsafiy antropologiyaning antropotsentrizmi Yevropa madaniyati asoslaridan biri sanalgan xristianlik mafkurasidan ham kelib chiqadi. Aynan xristianlik dunyoviy hayot markaziga

insonni qo'yadi, uni Xudo o'ziga o'xshatib yaratgan, degan g'oyani ilgari suradi.

Shu nuqtai nazardan xristiancha madaniyat vakilining mentaliteti asosida shakllangan falsafiy antropologiyani sharq falsafiy maktablari bilan taqqoslash o'rinli bo'ladi. Shu narsa diqqatga sazovorki, sharq falsafasida inson hech qachon dunyoning markazi hisoblanmaydi, zero, u tabiatning tarkibiy qismi, uning uzviy elementi, Koinotning ko'p sonli darajalaridan biri sifatida qaraladi. Sharq falsafasida antropotsentrizm yo'q, umuman olganda falsafiy antropologiya ham mavjud emas. Bu falsafada inson dunyoning tabiiy bir bo'lagi, tabiatning ajralmas elementi hisoblanadi. Tabiatning o'zi esa mukammal bo'lib, inson unga qarshi turmasligi, balki uning izmiga bo'ysunishi lozim.

Shunday qilib, ko'pgina faylasuflar tomonidan qo'yilgan «Inson nima?», degan savol Yevropa falsafiy antropologiyasi uchun uning falsafiy muammolari majmuini belgilovchi bosh masala hisoblanadi (va u falsafiy tafakkurning boshqa yo'nalishlaridan ayni shu jihatdan farq qiladi). Falsafiy antropologiya insonning borlig'i nuqtai nazaridan inson haqidagi ta'limotdir. Inson va uning borlig'i to'g'risidagi mulohazalar muammolarning keng doirasini qamrab oladi. Bularning barchasi antropologizm, ya'ni insonning mohiyati muammolarini izchil o'rganuvchi tadqiqotlarning alohida yo'nalishi – tor ma'nodagi falsafiy antropologiya to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi. Keng ma'noda esa falsafiy antropologiya shu jumladan inson, uning tabiat va jamiyatdagi borlig'i haqidagi ta'limotni ham o'z ichiga oluvchi falsafiy qarashlar tizimi sifatida maydonga chiqadi.

Hayotning ma'nosi va insonning vazifasi. Inson hayoti – tug'ilish va o'lishni cheksiz zanjirning muayyan halqasi sifatida talqin etish qadimgi hind animistik tasavvurlaridan boshlangan. Bunday tasavvurlar aslida tabiatda sodir bo'ladigan muayyan davriy hodisalar hamda ularning o'ziga xos tarzi bilan hamohang. Inson hayotning tezoqarligini yodda tutishi, uning shomini kuzatishi, odamzot hayotining behoholigi haqida o'ylashi, o'lim haq ekanligini unutmasligi lozimligi haqidagi fikrlarga biz falsafa fani shakllanish jarayonining ilk bosqichidayoq, G'arb falsafiy an'anasida ham, Sharq falsafasida ham duch kelishimiz mumkin. Shundan beri o'tgan vaqt mobaynida bu borada deyarli hech qanday o'zgarish yuz bergani yo'q, zero, avvalgidek, odamzotning hayot yo'li tug'ilish va o'lish sanalari bilan chegaralanadi. Shuningdek, birinchi sana doim muayyan, aniq bo'lsa, ikkinchi sana inson umrining oxirgi soniyalarigacha mavhum bo'lib qoladi.

Ayni shu sababli hayotning mazmuni muammosi har bir inson qarshisida crtami-kechmi ko'ndalang bo'ladi va u o'ziga aniq va uzil-kesil javob topish mumkin bo'lmagan savollarni beradi. «Bu dunyoda nima uchun yashayapman?», deb so'raydi o'zidan inson va agar bu savolga o'zi javob bermasa, o'z hayotiga muayyan mazmun baxsh etmasa, bu ishni uning o'miga hech kim va hech qachon bajarmasligini vaqt o'tishi bilan anglay boshlaydi. Abadiyat qarshisida, o'lim qarshisida har kim oxir-oqibatda o'zi bilan o'zi tanho qoladi. Albatta, jamiyatda inson o'zini bu darajada yolg'iz his etmaydi, biroq ekzistensialistlar fikriga ko'ra, bu hol toki inson boshqalarning ham o'z hayoti borligi va ular ham o'z hayotining mazmuni va o'zining vazifasi haqidagi o'ta shaxsiy muammolarni mustaqil yechish zaruriyati qarshisida turganini anglab etgunga qadar davom etadi.

Bundan ekzistensializm falsafasida yolg'izlik muammosi kelib chiqadi. Aslida, mazkur muammo falsafiy antropologiyada ham inson borlig'i tahlilidagi bosh muammolardan biri hisoblanadi.

Falsafiy nuqtai nazardan, hayot – jarayondir, bunda borliqning potensial sifatlari uning qadriyatlariga aylanadi. “Hayot borliqning aktuallashish jarayonidir, bu jarayonning turli shakllarida borliqning imkoniyatlari ochiladi. Hayot borliqda o'ziga xos muammo bo'lib, borliq ifodalanishining asosiy usullariga aylanadi”. Bunda hayotning barcha xossalari: yashash, kurashish, lazzatlanish, jismoniy va ma'naviy ehtiyojlarni qanoatlantirish qamrab olinadi. Organizmlarning faolligi ularning harakatlanishi yoki xulqiga oid qobiliyatida namoyon bo'ladi. Jonivorlarning faolligi o'simliklar faolligidan sezilarli darajada farq qiladi, chunki ular ovqat topib eyishlari uchun atrof muhitda harakatlanishlari lozim. Turning yashab qolishi ota-ona avlodidagi eng muhim belgilarning kelgusi avlodda ko'payishi orqali saqlab qolinadi.

Diniy nuqtai nazardan hayotning ma'nosi Xudoni topish, Uning vasliga etishishda namoyon bo'ladi. So'fizmda hayotning ma'nosi Xudoga ishqdir.

Hayot ma'nosi hayot maqsadidan farq qiladi, uning qamrovi keng bo'lib, minglab maqsadlarni o'z ichiga oladi. Inson hayotida biror maqsadning amalga oshmay qolishi, uning hayotini “ma'nosiz” qilmaydi.

Ba'zilar uchun hayoti ma'nosi eng yuksak qadriyatlar tizimidir. Ular o'z hayotlariga maqsadlariga erishish bilan ma'no bag'ishlaydilar va o'zining “ikkinchi umri”, ya'ni “barhayotlik”ka erishadilar. Har bir jamiyatning taraqqiy topishi yoki tanazzuli ana shunday fidoyilar ko'pligi yoki kamligi natijasida ro'y beradi. Ular “elim deb, yurtim deb, yonib yashaydigan” bunday insonlar yuksak axloqli, demokratik, erkin jamiyatning ustunlaridir.

Hayotni tark etish bosqichlari. "O'limni eslab turish insonning illatlardan qutilishga, yuksak ma'naviy-axloqiy tamoyillar asosida yashashga undaydi. Ya'ni, bu foniy dunyoda odamzodning bir-biriga zulm qilishi, maldunyo yig'ishga ruju qo'yishi, fisqu fujur bilan shug'ullanishi kabi salbiy illatlar o'limni eslash tufayli inson hayotidan chekinadi, o'limni eslash ezigulikni barqaror va yovuzlikni inkor etishning eng maqbul yo'llaridan biridir". Biologik mavjudot sifatida har bir inson o'limga mahkumdur. Buni qadimgi mutafakkirlar ham yaxshi tushungan. Xususan, o'z muxoliflaridan birining: «O'ttiz tiran seni o'limga hukm etdi», degan gapiga Suqrot: «Ularni esa o'limga tabiat hukm etgan», deb javob bergan. Ammo odamzot ijtimoiy mavjudot sifatida ham o'limga mahkumdur. Hozirgi zamon fanida o'lish jarayonining to'rt bosqichi farqlanadi. Bu bosqichlarga organizmda yuz beradigan va uning qarishini tavsiflaydigan orqaga qaytarib bo'lmaydigan biologik o'zgarishlar sabab bo'ladi.

Xususan, 25 yoshdan boshlab va ayniqsa 45 yoshdan keyin insonda har kuni u tug'ilgan paytga qadar «jamlangan» va boshqa hech qachon yangilanmaydigan o'n minglab nerv hujayralari (neyronlar) halok bo'ladi. Ammo bosh miya qobig'ida bunday hujayralar soni 40 milliardga etadi va shu sababli «qariyotgan normal miya uchun bu jiddiy oqibatlariga sabab bo'lmaydi, chunki unda yana o'n milliardlab neyronlar normal faoliyat ko'rsatishda davom etadi».

Amalda insonning hayotni tark etishi u odamlardan o'zini olib qochib, jamiyatdan uzoqlashishi bilan tavsiflanadigan **ijtimoiy o'lim** yuz berganida boshlanadi. Surunkali giyohvand moddalarini iste'mol qilish, kashandalik, ichkilikbozlik, o'z hayotidan doimiy norozilik, yo'l qo'yilgan xato va jinoatlar oqibatida jamiyatdan ajralish holatlari ijtimoiy o'limni bildiradi. So'ngra **ruhiy o'lim** yuz beradi, bunda inson hayot tugagani va o'limning muqarrar ekanligini va o'z hayoti davomida hech narsaga erisha olmaganini anglaydi. **Miya o'lishi** bilan bosh miya faoliyati butunlay to'xtaydi, organizmning turli funksiyalarini boshqarish barham topadi. Bu jarayon **fiziologik o'lim** bilan yakunlanadi, Bunda insonning uni tirik organizm sifatida tavsiflovchi barcha funksiyalari uzil-kesil to'xtaydi.

Ijtimoiy hayotda suitsid – odamlarning o'zini qasddan o'ldirishi va parasuitsid – o'zini o'ldirishga harakat qilish holatlari ham uchraydi. Umr qisqa, hayot nihoyatda murakkab, lekin har qanday vaziyatda inson yashab qolish uchun kuch va irodaga ega bo'lishi uning aql imkoniyatlaridan unumli foydalanishining oqibatidir. Bu dunyoda hech bir sabab o'z-o'zini o'ldirish

uchun asos bo'la olmaydi. Hayotning ma'nosini bilmaganlargina o'z joniga qasd qiladi.

Suitsid – o'z-o'zini o'ldirish (lot. sui caedere – o'zini o'ldirish) ixtiyoriy ravishda qasddan o'zini o'ldirish. Urush yoki favqulodda vaziyatlarda o'zini qurbon qilish sifatidagi o'z-o'zini o'ldirish bu qahramonlik namunasi sifatida qaraladi. XIX asrda Yevropa hududida o'z joniga qasd qilish hollari ko'paygani kuzatiladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra hozirgi kunda dunyoda har 40 daqiqada o'z ixtiyori bilan joniga qasd qilib kuniga 3 ming aholi yiliga esa 1million aholi hayotni tark etmoqda. (bu ummuy o'lim holatining 1,5 % tashkil etadi). Statistik ma'lumotlarga ko'ra 15-29 yosh oralig'idagi yoshlar o'rta o'z joniga qasd qilish hollari ko'p uchraydi.

Lotin Amerikasi ba'zi arab va Osiyo mamlakatlarida suitsid hollari kamligi aniqlangan. O'rtacha darajadagi suitsid hollari Markaziy va Shimoliy Yevropa, Shimoliy Amerika, Janubiy-Sharqiy Osiyo va Tinch okeanining G'arbiy qismida kuzatilgan. Yuqori darajadagi suitsid Litva, Belorussiya, Rossiya, Shri-Lanka, Qozog'iston, Vengriya, Yaponiya, Ukraina, Latviya davlatlarida ekanligi haqida ma'lumotlar bor.

Suitsidning namoyishkorona va haqiqiy shakllari farqlanadi (parasuitsid va psevdosuitsid). Psevdosuitsid affekt holatlarida amalga oshiriladi va bunda o'zini o'ldirish emas, balki yordamga muhtojlik o'ziga e'tiborni qaratish istagi ustuvorlik qiladi. Parasuitsiddan faqrlı o'laroq haqiqiy suitsid – bu oldindan puxta rejalashtirilib, keyin amalga oshiriladi va bunda yashash imkoniyati deyarli qolmaydi.

O'z-o'zini o'ldirishga harakat o'zini o'ldirishga harakat deb nomlanadi, ko'p hollarda bu juda og'ir kasallaiklarga olib keladi. Inson o'z joniga qadrsizlanganida, xo'rlangan hollarida, og'ir kasallikdan tuzalish imkoniyati qolmaganini bilganida qasd qilishi mumkin.

Aslida o'z joniga qasd qilish bu o'jizlik alomatidir.

Parasuitsid (yunon. para – yonida, + lot. sui – o'zini + caedere – o'ldirish) – haqiqiy suitsiddan faqrlı o'laroq ijtimoiy shov shuv uchun amalga oshiriladi, bu o'zini o'ldirish emas, balki o'zining borligini eslatish, shaxslararo munosabatlarni o'zgartish, o'z-o'zini jazolash bilan bog'liq harakat hisoblanadi.

Inson faoliyatining tuzilishi va atributlari. Praksiologiya (yunon. praktikos – faol) – falsafaning inson faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan bo'limlaridan biri. Faoliyat tushunchasi inson borlig'ining tabiati va mohiyatini, uning shaxsiy imkoniyatlari, ijtimoiy aloqalari va munosabatlarini, inson ma'naviy dunyosi va moddiy amaliyot jabhasini teranroq tushunish imkonini beradi. Inson faoliyati o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, hayvonlar faolligidan

butunlay farq qiladi. U individ va umuman jamiyat borlig'ining alohida usuli hisoblanadi.

Falsafada faoliyat insonga xos bo'lgan va tashqi dunyoni oqilona o'zgartirishga qaratilgan faollikning alohida shakli sifatida tavsiflanadi. Ijtimoiy falsafada faoliyat ijtimoiy jarayonlarni amalga oshirish, insonning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, o'zini qurshagan dunyo bilan aloqaga kirishish usuli sifatida qaraladi. Faoliyat muayyan faoliyat turi bilan shug'ullanish qobiliyati uning amaldagi moddiy ifodasiga o'zaro o'tishini nazarda tutadi. Bu faol inson tashqi dunyoni o'zgartirishi va o'zi ham o'zgarishini anglatadi. Forobiy fikricha "inson faoliyatsiz tura olmaydi, ammo har qanday faoliyat va harakat insonni inson qilib ko'rsata olmaydi. Chunki o'z tabiatiga ko'ra hayvonlar ham harakat qiladilar. Hayvon ovqatni ko'radi va unga intiladi va bunda ongsiz harakatni amalga oshiradi. Odamni hayvondan ajratadigan narsa – alohida iroda bo'lib, u ixtiyor deb nomlanadi".

Ixtiyor – komillikka intilish va unga erishish sari harakat demakdir. Inson maqsadni ham, unga erishish vositalari, yo'lni ham bilib oladi. Natijada u o'z maqsadiga yetish uchun ongli faoliyat olib boradi. Inson juda ko'p narsani orzu qilib yashaydi, biroq ularning hammasiga ham ega bo'lmaydi. Shu bois, haqiqiy baxtga u dunyoda erishiladi, oxiratda mutloq baxtga erishishga qaratilgan har qanday harakat – fazilatdir deb hisoblaydi.

Faoliyatni sotsiologik jihatdan tavsiflash qilmish, xatti-harakat, xulq-atvor tushunchalari yordamida amalga oshiriladi. Bu tasodifiy bir hol emas.. Jamiyat odamlar birgalikda amalga oshiradigan faoliyat shakllaridan biri hisoblanadi, shu sababli inson faoliyati doim ijtimoiy xususiyat kasb etadi, garchi o'z shaxsiy ehtiyojlari va egoistik tushuniladigan manfaatlar yo'lida amalga oshirilsa-da, boshqalarga qaratilgan bo'ladi. Qilmish – shaxs faolligi namoyon bo'lishining bir shakli bo'lib, uning ijtimoiy ahamiyatga molik natijalar uchun javobgarligini nazarda tutadi. Ayni holda mazkur natijalar shaxsning muayyan maqsadlari yoki mo'ljallari bilan belgilangan yoki belgilanmagani ahamiyatga ega bo'lmaydi. Xatti-harakat – shaxsning ma'naviy o'zlikni anglashi natijasi sanalgan ongli harakati (yoki harakatsizligi) bo'lib, unda mazkur shaxsning o'z-o'ziga va boshqa odamlarga, tabiatga va umuman jamiyatga bo'lgan munosabati aks etadi. Shaxsning axloqiy mo'ljallari ro'yobga chiqadigan qilmishlar tizimi uning xulq-atvorini tavsiflaydi. Xulq-atvor faoliyatning tashqi ko'rsatkichi hisoblanadi, shu sababli uning ichki mexanizmlari xulq-atvorda bilvosita namoyon bo'ladi va inson o'z faoliyatida amal qiladigan motivlarni doim ham namoyon etavermaydi.

Psixologiyada faoliyatga mufassalroq tavsif berilgan bo'lib, u insonning dunyo bilan munosabatlari dinamik tizimi sifatida talqin qilinadi. Bunda subyektda ruhiy obraz yuzaga keladi va u obyektida mujassamlashadi. Sodda qilib aytganda, faoliyat insonning har qanday obyektga (dunyoga) shunday bir munosabatini aks ettiradiki, uning zamirida nafaqat obyekt (dunyo) haqidagi bilim, balki uni o'zgartirish natijasida inson nimaga erishishi mumkinligi haqidagi tasavvur ham yotadi. Psixologiyada bilim va maqsadning inson ehtiyojlari bilan belgilangan o'ziga xos chatishuvi faoliyat jarayonida obyektida gavdalanadigan obraz sifatida qaraladi. Shunday qilib, faoliyat subyektning borliqqa bo'lgan munosabatlari ro'yobga chiqarish usuli hisoblanadi. Ammo faoliyatning o'zi insonning tashqi dunyoga bevosita munosabati bilan emas, balki uni anglab yetishi, ya'ni ruhiy motivlar, maqsadlar, vositalar (mehnat qurollari) bilan tavsiflanadi.

Faoliyatning umumiy tuzilishi ehtiyojlar bilan belgilanadi. Insonning ehtiyojlari uning faollik manbai hisoblanadi. Hayot ehtiyojlari (insonning jonli mavjudot sifatidagi ehtiyojlari), ijtimoiy ehtiyojlar (ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlari, shuningdek, shaxsning jamiyatga moslashuv ehtiyojlari) va ma'naviy (ma'rifiy, diniy, axloqiy, estetik va sh.k.) ehtiyojlar farqlanadi. Ehtiyojlarning rang-barangligi inson faoliyati turlarining rang-barangligini belgilaydi. Faoliyat turlarini tasniflash zamirida yotuvchi eng muhim omil u qaratilgan va faoliyat motivini tashkil etadigan predmetlar farqidir. Faoliyat motivsiz bo'lmaydi, «motivlashtirilmagan» faoliyat subyektiv pinhona motivga ega bo'ladi.

Harakatlar va amallar. Faoliyat harakatlardan tashkil topadi. Harakat alohida maqsadga, ya'ni erishilishi lozim bo'lgan natija haqidagi tasavvurga bo'ysunadigan jarayon sifatida tavsiflanadi. Maqsad inson ongida ehtiyoj va motiv bilan faoliyat obyektiv holatlarining nisbatlashuvi jarayonida yuzaga keladi. O'z navbatida, holatlar maqsadga erishish yo'llarini belgilaydi. Bular faoliyat shartlari bilan belgilanadigan amallar hisoblanadi. Shunday qilib, umuman faoliyat motiv bilan, harakat – maqsadlar bilan, amallar – shartlar bilan belgilanadi.

Faoliyatning atributlari. Inson faoliyati o'ta rang-barangdir. Yuqorida qayd etib o'tilganidek, faoliyat turlarini tasniflash uchun asos bo'lib, uning inson tomonidan o'zgartiriladigan obyekt: tabiat, jamiyat, insonning o'ziga qaratilganligi xizmat qiladi. Faoliyat atributlari (xossalari) faoliyatni motivlashtirish va amalga oshirish mexanizmlarini tavsiflaydi. Faoliyat atributlari orasida avvalo subyektlilik va moddiylik qayd etiladi.

Subyektlilik va moddiylik. Faoliyatning subyektliligi shu bilan izohlanadiki, u shaxsning o'tmishdagi tajribasi. uning ehtiyojlari va mo'ljallari, motivlari va maqsadlari, emotsiyalari va irodasini tavsiflovchi xususiyatlari, bilish qobiliyatlari va hokazolar bilan belgilanadi. Faoliyatning moddiyligi insondan tashqarida joylashgan va uning qo'li bilan o'zgartiriladigan tabiat va jamiyat kuchlariga qaratilganini anglatadi. Ammo insonning o'zi. uning o'z-o'zini kamol toptirishi, o'z-o'zini tarbiyalashi va shaxs o'z oldiga qo'yadigan maqsadlarga erishishga qaratilgan tegishli harakatlar ham o'zgartirish faoliyatining predmeti bo'lishi mumkin.

Moddiylashtirish va moddiylikdan chiqarish. Moddiylik faoliyat jarayoni va natijasining materialga bog'liqligini belgilaydi. Faoliyat natijasi inson oqilona o'zgartirgan materialda o'z aksini topadi, moddiylashadi (predmetga aylanadi). Faoliyat natijasi inson kuchlari va qobiliyatlarining o'ziga xos in'ikosi hisoblanadi. Nemis klassik falsafasining taniqli namoyandasi I.G.Fixte fikricha, "Amaliyot o'zgartirilgan tabiat predmetlarini insonning ko'zgidagi aksiga o'xshaydi"

Moddiylashuv nima ekanligi haqida amalda tasavvur hosil qilish uchun chevar, g'isht teruvchi, ma'ruzachi va shu kabilarning ishini kuzatadigan bo'lsak, inson qanday ishlashi, uning faoliyati natijasida nima vujudga kelganiga qarab insonning o'zi haqida xulosa chiqarish, uning aql-zakovat darajasi, irodasi, kasbiy mahorati, estetik didi, mehnatga munosabati, axloqiy mo'ljallari va hokazolarni aniqlashi mumkinligini ko'ramiz. Shu ma'noda faoliyat doim individ va umuman insoniyatning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi demakdir. Individning ijtimoiyligi aynan faoliyatda namoyon bo'ladi. Faoliyat orqali u ijtimoiy jarayon ishtirokchisiga aylanadi.

Inson faoliyati mehnat qurollari yordamida amalga oshiriladi. Uning hayvonlar faolligidan asosiy farqlaridan biri qurollilik hisoblanadi. «Quruq qo'l ham, o'z ixtiyoriga tashlab qo'yilgan aql ham katta kuchga ega emas, – degan edi F.Bekon. – Ish qo'lga ham, aqlga ham kerak bo'lgan qurollar va vositalar yordamida bajariladi».

Mehnat qurollari inson va u o'zgartiruvchi narsalar dunyosi o'rtasida bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi. Mehnat qurollarida insonning tajribasi mujassamlashadi. Odamlar yaratgan mehnat qurollari va iste'mol predmetlarida ularning ma'naviy kuchlari (aql-zakovati va ko'nikmalari, bilim va qobiliyatlari, maqsad va mayllari va sh.k.) o'zining moddiy ifodasini topadi. Bundan tashqari mehnat qurollari faoliyat texnologiyasi haqida axborot beradi va shu tariqa insonni boshqa odamlar bilan bog'laydi. Boshqa odamlar yaratgan narsalardan foydalanish uchun inson ularning mohiyatini, vazifasini aniqlashi,

boshqacha aytganda, ularning ma'naviy mazmunini anglab yetishi lozim. Bu jarayon falsafada moddiylikdan chiqarish, ya'ni inson mehnati bilan yaratilgan mahsulotning ma'naviy mazmunini fikrlash yo'li bilan uning moddiy qobig'idan ajratish deb ataladi. Pirovardida inson faoliyati uning ma'naviy va jismoniy kuchlari va qobiliyatlarining moddiylishuvi va mehnat mahsullarida mujassamlashgan ularning yaratuvchilari ma'naviy dunyosining birligidan tashkil topadi.

Faoliyatda onglilik va maqsadga muvofiqlik. Inson faoliyati oqilona, ongli va maqsadga muvofiq bo'ladi.

Onglilik va maqsadga muvofiqlik – inson faoliyatini hayvonlar faolligidan farqlash imkonini beruvchi muhim xossalardir. Ammo ular «sof ko'rinish»da mavjud bo'lmaydi. Shu sababli onglilik va maqsadga muvofiqlikka zid bo'lgan xossalarni inson faoliyatining talqini doirasidan chiqarish o'rinli bo'lmaydi. Xususan, insonning barcha faoliyati ham ongli bo'ladimi, degan savol ustida mulohaza yuritib ko'raylik. Amalda faoliyat ayrim ko'nikmalar shakllanishini nazarda tutadi (kasbiy mahorat esa aksariyat ko'nikmalarni avtomatizm darajasiga ko'taradi); faoliyatda anglanmaydigan mayllar, mo'ljallar, tajriba, o'tmishda (aksariyat hollarda – bolalikda) olingan taassurotlar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Faoliyat «onglilik – ongsizlik» qarama-qarshiligining birligidir, deb aytish uchun asoslar mavjud. Ziddiyatli vaziyatlar – mutlaqo ongsiz va onga butunlay bo'ysungan faoliyatni hayotda juda kam uchraydigan muayyan abstraksiya sifatidagina tasavvur qilish mumkin. Shuningdek, onga to'la bo'ysunadigan harakat ko'pincha samarasiz bo'ladi.

Onglilik faoliyatning maqsadga muvofiqligini belgilaydi, chunki maqsadni qo'yish o'z ehtiyojlarini hamda mavjud vaziyatni bu ehtiyojlarni qondirish sharti sifatida anglashni nazarda tutadi. Maqsadga muvofiq faoliyat oldindan mo'ljallangan muayyan natijaga qarab mo'ljal oladi. Entoni Giddens o'zining «Jamiyat tuzilishi» asarida inson faoliyati mo'ljallanmagan natijasining ahamiyatiga e'tiborni qaratadi. Ammo faoliyat maqsadsiz bo'lishi, ya'ni jarayonning o'ziga bo'lgan ehtiyojni qondirishga qaratilishi ham mumkin. Albatta, ongsiz faoliyat mantiqsizdir, chunki hech qanday maqsadni ko'zlamaydi, lekin uning natijasi maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin. Masalan, suzishni bilmagan, lekin suvda oyoq-qo'llari bilan tinimsiz harakat qilayotgan odam cho'kmaydi. Ammo har qanday maqsadsiz faoliyat ham ongsiz bo'lavermaydi (masalan, o'yin).

Inson faoliyati umumli, aksariyat hollarda amaliydir, lekin unumsiz ham, noamaliy ham bo'lishi mumkin. Masalan, rasm-rusumlarni bajarish unumsiz

hisoblanadi (ammo ba'zan muayyan vazifalarni hal qilishga qaratilgan rasm-rusumlar amaliy xususiyat kasb etishi ham mumkin).

Moddiy va ma'naviy faoliyat. Moddiy faoliyatni soddalashtirib predmetlar bilan ish ko'rish sifatida, ma'naviy faoliyatni esa – predmetlarning obrazlari bilan ish ko'rish sifatida tasavvur qilish mumkin. Mavhum mulohaza yuritish orqali moddiy va ma'naviy faoliyatni «sof ko'rinish»da, muayyan qarama-qarshilik sifatida tasavvur qilish mumkin. Ammo ma'naviyatdan xoli bo'lgan moddiy faoliyat behudadir. Ma'naviy faoliyat «sof ko'rinishda» mavjudmi? Obyektiv idealizm tizimida muayyan mutlaq va o'z-o'zidan rivojlanuvchi g'oya uning moddiy ma'basidan tashqarida mavjud bo'lishi tan olinadi. Ammo insonning real hayotidagi ma'naviy faoliyati moddiy faoliyatdan tashqarida mavjud bo'lmaydi, amalda moddiy va ma'naviy faoliyat unsurlari turli darajada aks etgan faoliyat rang-barang shakllarining kontinuumi (lot. continuum – uzluksiz to'plam)gina mavjuddir.

Moddiy va ma'naviy faoliyatning birligi faoliyat jarayoni ham, uning natijasi ham moddiy-ashyoviy substrat va ma'naviy mazmunning muayyan sintezidan iborat ekanligini anglatadiki, bu uning natijalarini obyektiv tarzda, inson xohish-irodasidan qat'i nazar, ramzlar, ya'ni insonning ma'naviy dunyosi haqidagi axborot manbalari tizimiga aylantiradi. O'z xususiyatiga ko'ra faoliyat muayyan ideal yuzaga kelishiga sabab bo'ladi, chunki u moddiy ko'rinishda predmetni yaratadi, ramziy ko'rinishda esa ma'naviy mazmunni – shaxsning bilimlari, qobiliyatlari, axloqiy mo'ljallarini, uning mahorati va o'z kasbiga munosabatini, shuningdek, o'z-o'ziga va boshqa odamlarga bo'lgan munosabatini vujudga keltiradi. Shu sababli tabiiy obyekt insonning o'zgartiruvchi faoliyati natijasida o'zlashtirgan xossalar ramziy tarzda amal qiladi. Shu ma'noda, inson nafaqat moddiy, balki ramziy olamda ham yashaydi.

Muloqot faoliyat sifatida. Mehnat qurollaridan foydalanish usullari, ularning vazifasi haqida axborot berish vositasi sanalgan o'ziga xos «til»ga qarab mo'ljal olish inson faoliyatining zaruriy sharti hisoblanadi. Insonni bu mehnat qurollari bilan ishlashga tayyorlash, chunonchi: tegishli ko'nikmalarni shakllantirish va eng muhimi – faoliyat tajribasi va usullarini o'rgatish ham zarur. Bu ish yo namoyish etish, o'rnak ko'rsatish yoki faoliyatda ishtirokchilik orqali bevosita, yo til yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muloqot insoniy munosabatlar, umuman jamiyat hayotining muhim tomoni hisoblanadi. Bu odamlar o'z hayotida yo'l-yo'lakay shug'ullanadigan alohida faoliyat turi, inson hayotining ovloq burchagi emas, balki uning ijtimoiy munosabatlarga kirishish jarayoni yuz beradigan markazidir.

Inson faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini bilish o'z mehnati va bo'sh vaqtini tashkil etishni ham, o'z bolalarini tarbiyalash jarayonini ham, boshqa odamlar bilan o'zaro muloqotni ham, rasm-rusumlarni ado etishni ham, madaniyatga munosabatni ham sezilarli darajada optimallashtirish imkonini beradi.

Ijodiy va noijodiy faoliyat. Ijodiy deb hisoblash mumkin bo'lgan faoliyat turlarini aniqlash imkonini beruvchi mezonlar haqidagi masala murakkab muammolardan biri hisoblanadi. Odatda, ijod deganda san'at, fan, falsafa bilan shug'ullanish tushuniladi. «San'at, din, falsafa yoki fanda insonning asl mohiyati namoyon bo'ladi». Bundan ijod bilan alohida iste'dodli odamlargina shug'ullanishga qodir degan xulosa kelib chiqadi. Lekin bu fikrga qo'shilish mushkul. Psixologlar ham, turli falsafiy yo'nalishlarning namoyandalari bo'lgan faylasuflar ham ijodga nisbatan bunday yondashuvga qo'shilmaganlar. N.A.Berdyayev qullik va inson erkinligi haqida mulohaza yuritir ekan, ijod elitar, aristokratik xususiyatga ega ekanligini qayd etgan va buni madaniy ijod barcha jabhalarda komillikka, oliy sifatga erishishga intilishi bilan tushuntirgan. Uning fikricha, bu holni bilishda ham, san'atda ham, inson tuyg'ulari madaniyatida ham kuzatish mumkin. Haqiqat, go'zallik, muhabbat miqdorga bog'liq bo'lmaydi, zero, ular sifatlardir.

Ijodkor shaxs faoliyati. Ijodning ichki asoslari qatoriga odatda shaxsning qobiliyati va faoliyat motivlari kiritiladi. Bu asoslar yagonadir: ijodiy qobiliyatlar muvaffaqiyat negizi hisoblanadi, lekin ular motivatsiya orqali ro'yobga chiqadi. Ijod qilish qobiliyati ko'p sonli fazilatlar bilan tavsiflanadi. Ijodkor shaxs o'z aql-zakovatining teranligi, mustaqil fikrlashi, tafakkurining o'ziga xosligi, bashorat qilish qobiliyati, zehning o'tkirligi, tasavvuri va intuitsiyasining kuchliligi, mehnatda tirishqoq va intiluvchanligi, o'ziga nisbatan tanqidiy munosabat va murosasizlik, yuksak axloqiy fazilatlar bilan ajralib turadi. Ijodiy qobiliyatlar insonga vaziyat travial, «muammosiz» bo'lib tuyulgan joyda muammoni ko'rish imkonini beradi, bundan yangi motivatsiya paydo bo'ladi va u, dastlabki tarzda qo'yilgan vazifadan qat'i nazar, ichki da'vatkor motivga, faoliyatda ehtiyojga aylanadi. Ijodkor o'zining ayni shu – kutilmagan va salmoqli natijaga erishish qobiliyati bilan ajralib turadi.

Emotsional faollik, ijod jarayonida ijobiy emotsional holatlar bo'rtib ko'rinishi ijodning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Ko'tarinki ruh, kayfiyat vazifalarning yechimlarini tirishqoqlik bilan izlashga rag'batlantiradi va pirovard natijada yuz beradigan insayt (fikrning ravshanlashish) lahzalarini belgilaydi. Bunda izlanayotgan natija ijodkor tafakkurida xuddi chaqin chaqqandek bir lahzada paydo bo'ladi, mushkul masalalarni yechish imkonini

beruvchi mutlaqo yangi g'oya yuzaga keladi. Psixologiyada insayt muhim munosabatlar va umuman vaziyatni tuyqusdan va o'tmishda olingan tajribaga bog'liq bo'lmagan holda tushunish orqali muammoni ongli tarzda yechish sifatida tavsiflanadi. Emotsional ta'sirlanish ijodkor tafakkuriga kuchli turki beradi va uning sintez, tahlil qilish, umumlashtirish qobiliyatlarini faollashtiradi.

Ijod mehnat va o'yin sifatida. Ijodning o'ziga xos xususiyati uni o'yin bilan yaqinlashtiradi. Zero o'yinga intilish shaxsning tashqi emas, balki ichki beg'araz motivlari, uning o'yin faoliyatidan lazzatlanish bilan bog'liq intim mayllari bilan belgilanadi. Bizning nazarimizda, ijodiy faoliyat va o'yin mexanizmlari umumiydir. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, o'yin «ijodiy» faoliyatning o'ziga xos ko'rinishi hisoblanadi. Har qanday faoliyat qarama-qarshi ehtiyojlar: amaliy natijaga erishishga bo'lgan ehtiyoj yoki faoliyat bilan shug'ullanishga bo'lgan ehtiyoj mahsuli bo'lishi mumkin. Ijod faoliyatning shunday bir turiki, u mazkur omillarning ikkalasi bilan ham u yoki bu darajada belgilanishi mumkin.

Ijod va o'yin umumiy psixologik mexanizmga ega bo'lsa-da, lekin ularning ijtimoiy tabiati har xildir. Ijodning o'yindan muhim farqi shundaki, u ijtimoiy ahamiyatga molik mahsulot yaratishni nazarda tutadi, bu esa insondan fidokorona mehnat qilishni taqozo etadi. Sirdan biron-bir tazyiq insonni ijodiy mehnat qilishga majburlay olmaydi. Faqat o'yin jihati, amaliy natijadan qat'i nazar faoliyatning o'zidan lazzat olish omili sifatida, shaxs o'z qobiliyatlarini to'la ro'yobga chiqarishiga zamin yaratadi. Maqsadga muvofiq va o'ziga to'q, amalda foydali va noamaliy mehnat va o'yinning inson faoliyatida namoyon bo'lish darajasi individualdir. Ijodiy faoliyatning har bir natijasi umuminsoniy madaniyatga qo'shiladigan hissa sifatida betakroridir.

Shunday qilib, ijod – bu nafaqat madaniyat predmetlarini yaratish, balki har qanday inson hayotini tashkillashtirish hamdir. Hamonki ijodni oqilona tushuntirishda qiyinchiliklar yuzaga kelar, uni oqilona qayd etilgan qoidalarning muayyan to'plami sifatida tavsiflash mumkin emas ekan, inson ijodda yangilikni yaratish omili sanalgan o'z individualligiga tayanishi lozim. Shu bois, o'zlikni saqlash, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish har bir insonning vazifasi va burchidir. Ijod insonni o'z-o'zini bilishga da'vat etadi. Bu jarayon muqarrar tarzda o'zini o'zi kamolotga etkazish, o'zini ijodkor sifatida namoyon etish bilan yakunlanadi.

Inson faoliyatini tartibga solishning ahamiyati. Faoliyatning ijtimoiy va shaxsiy ahamiyati uni tartibga solish, individ, jamoa va umuman jamiyat faoliyatini boshqarish muammosini kun tartibiga qo'yadi. Inson faoliyatini

boshqaruvchi mexanizmlarni shartli ravishda ikki turkumga: ichki va tashqiga ajratish mumkin. Faoliyatni tartibga solishning ichki mexanizmlarini biz uning asosiy atributlarini o'rganish jarayonida ko'rib chiqdik. Bu maqsadni belgilash, motivatsiya, shaxsning fe'l-atvorini tavsiflovchi xususiyatlar – uning mijozi, xarakteri, irodasi, xullas, maqsadlar va ularga erishish vositalarini tanlashni, shuningdek, faoliyat uslubini belgilaydigan shaxsning barcha xususiyatlaridir.

Xulq-atvorni tartibga solishning ichki mexanizmlari qatoriga ideallar va didni ham kiritish lozim. Ideal – barkamollik va yetuklikning xayoliy obrazi, odamzotning inson va tabiat, inson va inson, shaxs va jamiyat munosabatlarini tartibga solish, kamolotga etkazish, uyg'unlashtirishga bo'lgan ehtiyojlarining ma'naviy ifodasi. Ideal tartibga solish funksiyasini bajaradi, u inson amalga oshirishga o'z hayotini baxshida etishga tayyor bo'lgan strategik maqsadlarni belgilash imkonini beradi.

Faoliyatni tartibga solish mexanizmlari. Faoliyatni tartibga solishning umumiy mexanizmlari qatoriga insonning dunyoga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlari tizimini to'la qamrab oladigan va madaniyat algoritmi bo'lib xizmat qiladigan rang-barang ijtimoiy qadriyatlar va me'yorlarni kiritish lozim. Xulq-atvor, odatlar va an'analarning ijtimoiy-madaniy me'yorlari, qoidalarining mavjudligi va rivojlanishi inson faoliyatini tartibga solish omili hisoblanadi. Me'yorlar muayyan sharoitda odamlar o'zini qanday tutishi lozimligini belgilaydi va inson faoliyatida bevosita ishtirok etib, ijtimoiy va tabiiy sharoitlarga shaxsning moslashuvini ta'minlaydi. Ijtimoiy jarayonning uzluksizligini ta'minlovchi mexanizm hisoblanadi. Mazmuni, ijtimoiy mustahkamlash usullari va ijtimoiy funksiyalariga ko'ra me'yorlar har xil bo'ladi.

Faoliyat maqsadlari, vositalari va usullarini qat'iy belgilovchi qoidalarining butun bir turkumi mavjud. Bu qoidalar ijtimoiy amaliyotda yaratilgan narsalar dunyosini va odamlar o'rtasidagi munosabatlar dunyosini o'zgartirish usullarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bular standartlar – muayyan ishni bajarishda qat'iy rioya qilish lozim bo'lgan sifat, shakl va o'lchamning qat'iy belgilangan namunasi; qoidalar – tegishli holatlarda qanday ish ko'rish lozimligini belgilovchi ko'rsatmalar; etalonlar – faoliyatda mo'ljal sifatida foydalanish lozim bo'lgan qat'iy belgilangan, standartlashtirilgan qadriyatlardir. Inson faoliyatini tartibga solishni ta'minlovchi ijtimoiy me'yorlar tizimida huquq normalari va axloq me'yorlari alohida o'rin egallaydi.

Huquq va axloq. Huquq – davlat tomonidan belgilangan va uning majburlov kuchiga tayanadigan xulq-atvor umumiy normalarining majmui.

Axloq ham jamoatchilik fikri, ya'ni qilmishni ma'qullash yoki qoralash bilan mustahkamlanadigan xulq-atvor qoidalari majmuidir.

Axloq va huquq normalari o'zları muhofaza qiladigan ijtimoiy munosabatlar mazmuni, normativ talablarni mustahkamlash usullari, ularning shaxs xulq-atvoriga samarali ta'siri darajasiga ko'ra ajralib turadi. Axloq va huquq normalarining mazmuni o'rtasida jiddiy farq mavjud emas. Masalan, «o'g'rilik qilma» - bu ham axloqiy qoida, ham huquq normasidir. Ammo huquq normalari o'z tartibga solish doirasi bilan axloq me'yorlari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning ulkan hajmini to'la qamrab olmaydi. Masalan, oilaviy munosabatlar sohasida huquq ota-onaga o'z farzandlarini tarbiyalash majburiyatini yuklaydi, lekin ota-onani bir-birini sevisish, bir-biriga g'amxo'rlik qilishga majburlamaydi.

Huquq va axloq o'rtasidagi farqni ular ko'rsatadigan ta'sirning samaradorlik darajasida ham ko'rish mumkin. Bizning nazarimizda, davlat majburlovi kuchiga tayanadigan huquq axloqqa qaraganda samaraliroqdir. Ammo muayyan sharoitda inson uchun huquq axloqiy me'yorlar nufuzi qarshisida ojiz bo'lishi mumkin. Bu hol shaxsning qadriyatlarga munosabati mazmuni bilan, muayyan inson qaysi axloqiy qadriyatlarga tayanishi, shuningdek, u yashaydigan muhit, ya'ni individ fikrini qadrlaydigan referent guruhning qandayligi bilan belgilanadi. Shu sababli axloqiy yo'l tanlashda ayrim inson uchun ishlab chiqarish jamoasi yoki maktab (talabalar) guruhining nufuzi muhim ahamiyat kasb etishi mumkin, boshqa shaxs uchun esa diniy sekta yoki jinoiy guruh a'zolarining fikri ustunlik qilishi mumkin.

Xulosalar. Muayyan inson o'z hayoti so'nishining yuqorida sanab o'tilgan bosqichlarini anglamasligi ham mumkin (aksariyat hollarda shunday bo'ladi), ammo u o'z hayot yo'lidan ilgari ekan, bu dunyoda nima uchun yashayapman, degan savolga o'z harakatlari, qilmishlari bilan javob beradi. Agar inson ulami hali to'la anglab etmagan bo'lsa, mazkur vazifani yechish o'z hayot yo'lini endigina tanlayotgan odam uchun ham, umrining shomida ortga nazar tashlab, o'z hayotini sarhisob qilayotgan odam uchun ham teng darajada mushkul ish bo'lib qoladi.

Inson o'z tabiatiga ko'ra o'limga mahkum, ammo, buni tushungan holda, u o'zi bilan bog'liq hamma narsa o'zining tug'ilish va o'lish sanalari bilan chegaralangan qisqa vaqt oralig'ida jamlanganini tan olishni istamaydi. U o'z taqdirini ijtimoiy muhim maqsadlar, ma'naviy uyg'onish bilan bog'lashga harakat qilishi ayni shu hol bilan izohlanadi.

Yana bir yo'lni din taklif qiladi. Bu yerda u yoki bu e'tiqodlarga qarab, hayotning mazmuni va shaxsiy umrboqiylikka erishish haqidagi savolga

shaklan har xil, lekin mazmunan juda o'xshash javoblar beriladi. Ularda asosan u dunyo chin dunyo ekanligi, bu dunyoda bajarilgan ishlarga haqiqiy baho u dunyoda berilishi va shu kabilar to'g'risida so'z yuritiladi.

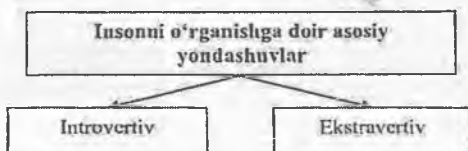
Yana bir imkoniyat – bu dunyoda o'z hayotini odamlarga, ezgulik, haqiqat va adolatga xizmat qilishga bag'ishlashdan iborat. Shu tariqa inson o'z ishlari, g'oyalari va qilmishlari bilan kelgusi avlodlar xotirasida qolish imkoniyatini qo'lga kiritadi.

Inson bu yo'llarning qaysi birini tanlashi faqat uning o'ziga bog'liq. U o'z hayotida bu yerda ko'rsatilganidan butunlay boshqa yo'lni tanlashi ham mumkin. Lekin ertami-kechmi har bir inson hayotda o'zi tanlagan yo'lning to'g'ri yoki noto'g'riligi haqida mulohaza yuritishi muqarrardir.

Tajribaviy amaliy matnlar

Falsafiy antropologiya, inson, hayot, tasodif, anomaliya. Yerdan inson paydo bo'lishi, inson ma'naviyati, insonning ko'p o'lchovliligi, kosmotsentrizm, teotsentrizm, sotsiotsentrizm, antropotsentrizm, biosferotsentrizm, ekzistensializm, insonning biojiti moiy mohiyati, insonni tushunishda dualizm va monizm, biologizatorlik konsepsiyalari, sotsiologizatorlik konsepsiyalari, insonning mohiyati, hayotning mazmuni, hayotni tark etish, insonning vazifasi.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Turli falsafiy tizimlarda inson haqidagi tasavvurlar qanday shakllangan?
2. Falsafiy antropologiya qachon vujudga kelgan va u nimani o'rganadi?
3. Antropologiyadagi falsafiy va boshqa yo'nalishlar o'rtasidagi farq nimada?
4. Nima uchun inson mohiyati «boqiy» falsafiy muammo hisoblanadi?
5. Insonda biologik va ijtimoiy asoslarning o'zaro nisbati qanday?
6. Inson haqida yagona fan bo'lishi mumkinmi?
7. Insonning bioijtimoiy tabiati falsafiy muammo hisoblanadimi?
8. «Biologizatorlik» va «sotsiologizatorlik» konsepsiyalarini qanday baholaysiz?
9. Falsafa hayotning mazmunini anglashda yordam berishi mumkinmi?
10. Umrboqiylik mumkinmi?

Esse

1. Insonni falsafiy tushunishning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Falsafa tarixida inson muammosi.
3. Falsafiy antropologiyaning shakllanish bosqichlari.
5. Inson kelib chiqishining falsafiy konsepsiyalari.
6. Inson biologik va ijtimoiy tabiatining birligi.
7. Inson hayotining mazmuni muammosi.
9. «Hayot», «o'lim», «umrboqiylik» falsafiy kategoriyalar sifatida.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Quyidagi so'zlar muallifi kim: «Inson o'zini dunyodan oldinroq va ko'proq biladi, ayni shu sababli u dunyoni o'zidan keyin va o'zi orqali anglab yetadi...»?

- A. N.A. Berdyaev
- B. V. Solovev
- V. V. Kuznetsov
- G. A. Chumakov

2. «Inson-mashina» asarining muallifi kim?

- A. J. Lametri

- B. Dj. Berkli
- V. Dj. Bruno
- G. B. Spinoza

3. Insonning paydo bo'lishi haqidagi evolyusion konsepsiya asoschisi kim?

- A. Ch. Darvin
- B. K. Linney
- V. Ch. Pirs
- G. A. Eynshteyn

4. Insonni o'rganishning introvertiv yondashuvi vakillari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping?

- A. M. Sheler, A. Gelen, K. Lorens
- B. N.A. Berdyaev, A. Gelen, K. Lorens
- V. S.L. Frank, L. P. Karsavin, S.N. Bulgakov
- G. N.O. Losskiy, L. P. Karsavin, S.N. Bulgakov

5. Falsafa tarixida inson haqidagi qarashlarni «antropologik materializm» sifatida baholangan faylasuf kim?

- A. L. Feyerbax
- B. I. Kant
- V. V. Gegel
- G. F. Nitsche

Adabiyotlar:

1. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Прогресс, 1993.
2. Choriyev A. Inson falsafasi. – Toshkent.: O'FMJ, 2006
3. Shermuxamedov S. Inson falsafasi. – T.: Fan, 2009
4. Борзенков В.Г., Юдин Б.Г. Философская антропология: Учебное пособие. – М.: АСТ, 2005.
5. Гарашина О.Д. Философия человека. – М.: 2006.
6. Гуревич П.С. Человек. – М.: 1995.
7. Камю А. Бунтующий человек. – М.: 1990.
8. Кувакин В.А. Твой рай и ад. Человечность и бесчеловечность человека. – СП(б): 1998.
9. Молодцова Э.И. Традиционное знание и современная наука о человеке. – М.: 1996.
10. Мочалов Э.В. Антропология всеединства в философии. – СП(б): 2006.
11. Олпорт Г. Становление личности: Избр. тр.: пер. с англ. – М.: 2002.

12. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М.: 2002.
13. Фромм Э. Душа человека. – М.: 1992.
14. Кошкарлова Н.И. Бытие человека в культуре : На материале амер. культур. антропологии : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11. Уфа, 1996.
15. Мандшир Д. Социализация как философско-антропологическая проблема : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.13. Москва, 2000.
16. Шелер М. Место человека в космосе. – М.: 2001.
17. Qurbonova L. Inson borlig'i. – Andijon: AnDU, 2009.

GLOBALLASHUV VA GLOBAL MUAMMOLARNING FALSAFIY JIHATLARI

Globallashuv, globalistika va global muammolar tushunchasining o'zaro aloqasi va farqi. Jahon hamjamiyati o'z rivojlanishining yangi bosqichiga qadam qo'ygani, u avvalgi bosqichlardan nafaqat o'zgarishlar miqyosi, balki faollik darajasi va universal xususiyati bilan ham farq qilishi ayon bo'ldi. Bu o'zgarishlarning butun majmui, shuningdek, ularning sabablari 1990-yillarda globallashuv deb nomlandi. Globallashuv (lot. globus – yer kurrasi) jamiyat hayotining turli jabhalarida butun Yer sayyorasi uchun yagona bo'lgan tuzilmalar, aloqalar va munosabatlarning shakllanishi, universallashuv jarayonidir.

Shuningdek, globallashuv global makonning tutashligi, yagona jahon xo'jaligi, umumiy ekologik o'zaro aloqadorlik, global kommunikatsiyalar va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Jahon rivojlanishining eng yangi tendensiyalarini anglab yetish borasidagi ko'p sonli sa'y-harakatlar globallashuv jarayonlarining mohiyati, tendensiyalari va sabablarini, ular ta'sirida yuzaga kelayotgan global muammolarni aniqlash va bu jarayonlarning oqibatlarini anglab yetishga qaratilgan fanlararo ilmiy tadqiqotlar sohasi – globalistika paydo bo'lishiga olib keldi.

«Globalistika» atamasi globallashuvning turli jihatlari va global muammolarga oid ilmiy, falsafiy, madaniy va amaliy tadqiqotlarni, jumladan ularning natijalarini, shuningdek, ularni ayrim davlatlar darajasida ham, xalqaro miqyosda ham iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jabhalarda amalga joriy etish borasidagi amaliy faoliyatni ifodalash uchun qo'llaniladi. Globalistika bilishning shunday bir jabhasiki, bu yerda turli fanlar bir-biri bilan uzviy aloqada, har biri o'z predneci va metodi nuqtai nazaridan, globallashuvning turli jihatlari tahlil qiladi, global muammolarni bir-biridan alohida va yaxlit tizim sifatida o'rganib, ularning yechimlarini taklif qiladi.

Globalistika mustaqil ilmiy yo'nalish va ijtimoiy amaliyot sohasi sifatida 1960-yillarning oxirlarida shakllana boshladi, lekin uning paydo bo'lishi uchun obyektiv asoslar ancha oldin yuzaga kelgan edi.

1960-yillar oxiri – 1970-yillarning boshlarida global muammolar» tushunchasi keng tarqaldi va ilmiy va siyosiy muomala(leksikon) hamda ommaviy ongdan mustahkam o'rin oldi. Aksariyat hollarda u global sanalmagan voqealar va hodisalarga nisbatan qo'llaniladigan atama sifatida ishlatiladi. Bunday holga milliy va umumbashariy ahamiyatga molik voqealar

tenglashtirilganida, masalan, muayyan bir mamlakatning ijtimoiy muammolarini nazarda tutib, ular «global» deb nomlangan holda duch kelish mumkin.

Etimologik jihatdan «global» atamasi. «globallashuv» atamasi kabi, er kurrasi bilan bog'liq. Ayni shu sababli butun insoniyat manfaatlariga daxldor muammolarni ham, dunyoning turli nuqtalaridagi har bir ayrim insonga tegishli bo'lgan, ya'ni umuminsoniy xususiyat kasb etadigan muammolarni ham «global» deb nomlash odat tusini olgan. Ular jahon iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining muhim obyektiv omili sifatida ayrim mamlakatlar va mintaqalarning rivojlanishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ularni yechish aksariyat davlatlar va tashkilotlarning kuch-g'ayratini xalqaro darajada birlashtirishni nazarda tutadi. Ayni vaqtda global muammolarning echilmay qolishi butun insoniyat kelajagi uchun halokatli oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Falsafada bu vazifani yechish uchun tegishli mezonlar belgilangan bo'lib, ularga muvofiq u yoki bu muammo global deb belgilanadi va shu tariqa bunday xususiyatga ega bo'lmagan boshqa ko'p sonli muammolardan farqlanadi.

Global jarayonlarning shakllanish tarixi. Hozirgi globallashuv jarayonlarining ilk nishonalarga XV asr oxirlaridan boshlab duch kelish mumkin, XIX asr boshiga kelib esa u amalda real shakl-shamoyil kasb etdi. Bu pirovardida yagona geografik, ma'lum darajada iqtisodiy va siyosiy jahon maydoni shakllanishiga olib kelgan Buyuk geografik kashfiyotlar yuz bergan davr edi. Ayni shu davrda dunyoni tushunishga nisbatan geotsentrik yondashuvlar geliotsentrik yondashuvlarga o'rin bo'shatdi, insoniyat esa, nihoyat, kun va tunning almashishini to'g'ri talqin qilishga muvaffaq bo'ldi.

XVII asr boshlariga kelib sharq va g'arb savdogarlari ulkan hududlarni o'zlashtirdilar va deyarli butun dunyo bo'ylab joylashdilar. Shu tariqa ular insoniyat tarixida birinchi bo'lib yagona global iqtisodiy va siyosiy tizimning zaruriy asoslarini yaratdilar va mazkur tizim shakllanishi uchun zamin hozirladilar.

Shunday qilib, XV-XVI asrlarda yuz bergan buyuk geografik kashfiyotlar jahon tarixining rivojlanish jarayonida tub burilish yasadi va «Yevropa siyosatining keskin, misli ko'rilmagan darajada kengayishiga olib keldi. Dunyo chegaralari muayyan darajada kengaydi. Endilikda Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi turli ziddiyatlarga mustamlakalar uchun kurashda raqobat ham qo'shildi». Shu tariqa yangi xalqaro iqtisodiy va siyosiy munosabatlarga, turli madaniyatlarning o'zaro ta'siriga va G'arbiy Yevropa dengiz davlatlarining

o'zlari kashf etgan er kurrasining turli hududlaridagi ekspansiyasiga asos solindi.

Fundamental globallashuv dunyo miqyosidagi aloqalar, tuzilmalar va munosabatlar yuzaga kelishi bilan bog'liq. Mazkur jarayonlar natijasida dunyo o'zining deyarli barcha jihatlarida yaxlit bir butun organizm sifatida uzil-kesil shakllandi. Fundamental deb nomlanuvchi bunday globallashuvning ilk alomatlari XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi, XX asr o'rtalariga kelib esa u to'la darajada borliqqa aylandi.

1918-yilda Birinchi jahon urushining tugashi xalqaro maydonda kuchlarning yangicha nisbati yuzaga kelishiga sabab bo'ldi va turli davlatlarning urushdan keyingi munosabatlari, manfaatlari va qarama-qarshiliklarini yanada tarangroq tugunga bog'lagan oqibatlarga olib keldi, shu tariqa butun dunyoni barcha asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha jahon hamjamiyatiga aylantirdi. Pirovardda Birinchi va Ikkinchi jahon urushlari oralig'idagi davrda globallashuv jarayonlari yanada bo'rtibroq namoyon bo'ldi. Bu davrda, globallashuvning asosiy belgilari:

a) biosferaga antropogen ta'sirning kuchayishi va insonning real «geologik kuch»ga aylanishi;

b) ommaviy madaniyat, avvalo kino, musiqa, adabiyot, keng iste'mol mollari ishlab chiqarish sohasida faol rivojlana boshlashi;

v) televizorning ixtiro etilishi, vaqt o'tishi bilan u ommaviy madaniyatning asosiy targ'ibotchisiga va globallashuv ramziga aylanishi;

g) makon va vaqtni ilk bor insonning kundalik hayoti ko'rsatkichlariga qadar uzil-kesil «qisqartirgan» havo kemalarida qit'alararo qo'nmay, to'g'ri uchib o'tishlarda namoyon bo'ldi.

Ammo echilmagan ziddiyatlar va umumiy bog'liqlikning kuchayishi insoniyat tarixidagi eng katta va davomli urush – Ikkinchi jahon urushi boshlanishiga olib keldi. Bu safar dunyo miqyosidagi urushda Yer aholisining to'rt dan uch qismi ishtirok etdi, Birinchi jahon urushiga qaraganda bir necha baravar ko'proq qurbonlar berildi.

Globallashuvning serqirraligi dunyo miqyosidagi tahdidlar va globallashuv jarayonlarini aholining keng qatlamlari anglab yetishi, shuningdek, jahon hamjamiyati va unga mos keluvchi qadriyatlarga munosabat, madaniyat, turmush tarzining shakllanishida namoyon bo'ladi. 1970-yillardan globallashuv o'z rivojlanishining yangi bosqichiga ko'tarildi va serqirra tus oldi.

Globallashuvning serqirraligi jahon bozorini sezilarli darajada o'zgartirdi, jahon xo'jaligi o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etib, milliy xo'jaliklardan

kuchliroq va muhimroq tus olishiga imkoniyat yaratdi. Quyidagilar globallashuv serqirraligining muhim xususiyatlari hisoblanadi:

a) «rezonans effekti»ning paydo bo'lishi, bunda iqtisodiy yuksalishlar yoki tangliklar bir mamlakatdan u bilan uzviy bog'liq bo'lgan boshqa mamlakatlar va mintaqalarga o'tadi;

b) turli tovarlar va xizmatlar jahon bozorlarining yaratilishi;

v) ko'rsatilgan tovarlar va xizmatlarga jahon narxlarining shakllanishi, ular mazkur tovarlar va xizmatlar milliy ishlab chiqaruvchilarining siyosatini ko'p jihatdan belgilashi.

Globallashuvning serqirraligi siyosatning ham sezilarli darajada o'zgarishiga olib keldi. 1990-yillargacha «sovuq urush» holatida bo'lgan ikki harbiy-siyosiy blokning qattiq qarama-qarshiligi bilan tavsiflangan ikki qutblilik xalqaro munosabatlarning asosiy xususiyati sanalgan bo'lsa, sotsialistik tizim parchalanishi bilan vaziyat butunlay o'zgardi.

Globallashuvning serqirraligi madaniyat, xalqaro munosabatlar va xalqaro huquq sohasida jiddiy tarkibiy o'zgarishlar yasash bilan bir qatorda axloq, xulq-atvor me'yorlari, qadriyatlarga munosabat va mo'ljallarda ham muhim o'zgarishlarga kuchli ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mutlaqo yangi hodisa – jahon jamoatchilik fikri yuzaga keldi va sayyoramizda o'zini jahon fuqarosi deb hisoblovchi odamlar soni ko'paydi.

Jahon hamjamiyati yangi ming yillik chegarasidan o'tib, o'z tarixiy rivojlanishining butunlay yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Bu bosqich jahon ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy aloqalarining tarqoqligi va parokandaligidan ularning birligi, yaxlitligi, yagonaligi va globalligiga o'tish bilan tavsiflanadi.

Global muammolar globallashuvning oqibati. Ko'rib chiqilgan globallashuv jarayonlari odamlarga yangi g'am-tashvishlar va ijtimoiy hayotning internatsionallashuvidan kelib chiqadigan yangi (global) muammolar keltirdi. YUqorida qayd etib o'tilganidek, ular ijtimoiy rivojlanishda, shuningdek, «jamiyat-tabiat» tizimida uzoq vaqt mobaynida yuz bergan miqdor va sifat o'zgarishlari mahsuli bo'ldi.

Global muammolarning paydo bo'lishi qandaydir yangilishish, kimningdir xatosi yoki ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishning ataylab tanlangan strategiyasi natijasi emas. Bu tarix injiqligi yoki tabiiy anomalialar mahsuli ham emas. Ushbu muammolarning ildizlari ancha chuqur bo'lib, industrial jamiyat, umuman texnokratik yo'naltirilgan madaniyatning keng miqyosdagi inqirozini yuzaga keltirgan hozirgi sivilizatsiyaning vujudga kelish tarixiga borib taqaladi.

Mazkur inqiroz odamlarning bir-biri bilan, jamiyat va tabiat bilan o'zaro aloqalarining butun majmuini qamrab oldi va deyarli butun jahon hamjamiyatiga, rivojlanayotgan mamlakatlarga va rivojlangan mamlakatlarga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Ijtimoiy rivojlanishning jadallashuvi. Bunday rivojlanish, avvalo, atrof muhitning tanazzuliga olib keldi va tez orada insonning o'zi ham tanazzulga yuz tutganini namoyon etdi. Zero, inson xulq-atvori, tasavvurlari va fikrlash tarzi uning atrofida yuz bera boshlagan o'zgarishlarga muvofiq o'z vaqtida o'zgarishga qodir bo'lmay qoldi. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning jadal sur'atlarda rivojlanishiga esa insonning o'zi va uning fan va texnika sohasidagi yangi va yangi yutuqlar bilan ko'p karra kuchaytirilgan izchil o'zgartiruvchi faoliyati sabab bo'ldi.

XXI asrning eng so'nggi kashfiyotlaridan biri bo'lmish nanotexnologiyalarning (mitti texnologiyalar) yaratilishi insonning barcha sohadagi imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. (Bu haqda Axborot va axborotlashuvning falsafiy asoslari mavzusida batafsil ma'lumot berilgan).

Shunday qilib, atigi ikki-uch yuz yil muqaddam turli millatlar asosan alohida-alohida yashagan, ularning o'zaro aloqalari yaxshi yo'lga qo'yilmagan bo'lsa, endilikda Yerda nafaqat «oq dog'lar», ya'ni inson oyog'i etmagan joylar qolmadi, balki tabiiy holatiga inson bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatmagan sof hududlar, suv va fazo bo'shliqlari ham deyarli mavjud emas. Bularning barchasi endi bizning sayyoramizni «umumiy uy», «Koinotdagi orolcha», «qattiq to'liq lanayotgan okeandagi qayiq», «dunyoviy qishloq» deb, barcha odamlar uchun umumiy tus olgan muammolarni esa - olamshumul, umuminsoniy, global deb nomlash uchun asos bo'lmoqda.

Global tendensiyalarni anglashning ahamiyati. Jahonda yuz berayotgan o'zgarishlarning ba'zi bir tendensiyalari olimlar va faylasuflar diqqat markazidan bu o'zgarishlar barchaga ravshan bo'lishidan oldinroq o'rin oldi. Masalan, ijtimoiy rivojlanishga turli sivilizatsiyalarning oldinma-ketin almashishi sifatida qaragan ingliz tarixchisi A. Toyubi (1889-1975) kompyuter inqilobidan ancha oldin «XX asrda umumjahon tarixi boshlandi» degan xulosaga keldi. Shu tariqa tub o'zgarishlar nafaqat jamiyat qurilishi negizlarida, balki dunyo miqyosida yuz berayotgan ijtimoiy jarayonlarning asosiy tendensiyalarida ham aks etgani ta'kidlandi.

Hozirgi zamon nemis falsafasining atqqli namoyandasi K. Yaspers (1883-1969) bu xususda yanada aniqroq fikr bildirdi. U 1948-yilda e'lon qilgan «Tarix kurtaklari va uning maqsadi» asarida, jumladan, shunday deb yozadi: «dlk bor olamshumul ahamiyat kasb etgan bizning tarixan yangi sharoitimiz Yerda

odamlarning real birligidan iboratdir. Zamonaviy aloqa vositalarining texnik imkoniyatlari sharofati bilan sayyoramiz insonga to'la ochiq bo'lgan yagona yaxlitlikka aylandi».

Shu davrda yangi tendensiyalarga nisbatan boshqacha munosabatni ilgari suruvchi yondashuvlar ham paydo bo'ldi. Xususan, tabiat bilan jamiyatning o'zaro munosabati muammolarini anglab yetishda V.I.Vernadskiyning roli va u noosferani yaxlit umumbashariy hodisa sifatida tushunishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Shunga o'xshash fikrlarni taniqli fransuz faylasufi, teolog P.Teyyar de Sharden ham ilgari suradi. Shunday qilib, faylasuflar va olimlar XX asrning birinchi yarmidayoq nafaqat yangi davr – umumbashariy hodisalar davri boshlanayotganini, balki bu yangi sharoitlarda odamlar tabiiy va ijtimoiy stixiyaga faqat bahamjihat qarshilik ko'rsata olishi mumkinligini ham anglab etdilar.

Texnooptimizm. Ammo qayd etilgan qarashlar 1960-yillarning boshlariga kelib texnokratik kayfiyatlarning yangi to'lqini bilan chetga surib qo'yildi va qariyb ikki o'n yillik mobaynida ommaviy ongga o'z ta'sirini yo'qotdi. Bunga urushdan keyingi davrda jahonning deyarli barcha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarini qamrab olgan sanoat yuksalishi sabab bo'ldi. 1950-1960-yillarda ijtimoiy taraqqiyot istiqbollari G'arbda ham. Sharqda ham aksariyat mamlakatlar uchun porloq bo'lib tuyular edi.

D.Bell birinchi burilish nuqtasi sifatida hozirgi jamiyatda «umumiy bilim» sifatida asosiy ishlab chiqaruvchi kuchga aylangan fan xususiyatining o'zgarishini qayd etadi. Ikkinchi burilish nuqtasi yangi texnologiyalar paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lib, ular, sanoat inqilobi davri texnologiyalaridan farqli o'laroq, o'ta moslashuvchan va osongina qayta ixtisoslashtirilishi mumkin. U «Hozirgi texnologiya betakror va ayni vaqtda rang-barang natijalarga erishish uchun ko'p sonli muqobil yo'llar ochadi, bunda moddiy ne'matlar ishlab chiqarish mislsiz darajada o'sadi. Bular – imkoniyatlar, hamma gap ularni ro'yobga chiqarishda», deb qayd etgan edi.

Texnopessimizm fan texnika yutuqlari insoniyatni boshi berk ko'chaga olib kiradi va pirovardda u halok bo'ladi deb hisoblaydi. Ko'rib chiqilayotgan nazariyalarning ayrim tarafdorlari fan-texnika, inqilobining salbiy oqibatlariga, xususan atrof muhitning ifloslanishi muammolariga ma'lum darajada e'tibor bergan bo'lsalar-da, lekin, umuman olganda, ularning hech biri bundan 1980-yillarning o'rtalarigacha jiddiy tashvishga tushmadi. Chunki, fan-texnika taraqqiyoti hamma narsaga qodir ekanligiga ishonch haddan tashqari katta edi.

Ko'pgina taniqli olimlar, xususan G.Markuze, T.Rozzak, P.Gudmen va boshqalar o'z o'tmishdoshlarini shafqatsiz ssientizmida, insonni fan va texnika

quliga aylantirishga urinishda ayblab, fan-texnika taraqqiyotiga qarshi chiqdilar. Global muammolar paydo bo'lishining aybdorini topishga urinish jarayonida asosiy ayb «zamonaviy texnologiya»ga qo'yildi. Nafaqat fan yutuqlari, balki taraqqiyot g'oyasi ham shubha ostiga olindi. O'z davrida J.J.Russo ilgari surgan «tabiat bag'riga qaytish»ga chorlovlar paydo bo'ldi, iqtisodiy rivojlanishni erishilgan darajada «to'xtatish» taklif qilindi.

Rim klubi. YUqorida qayd etilgan qarashlardagi tub burilish asosan Rim klubi faoliyati ta'sirida yuz berdi. 1968-yil Rimda o'zining birinchi majlisiga yig'ilgan olimlar, faylasuflar va jamoat arboblarning bu nufuzli xalqaro tashkiloti hozirgi davrning eng muhim umuminsoniy muammolari bo'yicha ma'ruzalar tayyorlash va e'lon qilishni o'z oldiga vazifa qilib qo'ydi. Bu tashkilotning 1972-yilda e'lon qilingan «O'sish chegaralari» deb nomlangan birinchi ma'ruzasiyoq juda katta shov-shuvga sabab bo'ldi, chunki insoniyat o'zi anglamagan holda «poroxli bochka ustida o'tirib, gugurt o'ynayotgani»ni ko'rsatib berdi. Rim klubining asoschisi va birinchi prezidenti Aurelli Pechchei mazkur tadqiqotga yozgan so'z boshisida shunday deb qayd etgan edi: «Endilikda ona-Yerimiz har qanday o'sish sur'atlariga dosh berishga, insonning har qanday erkaliklarini ko'tarishga qodir ekanligiga sog'lom fikrlaydigan odamlarning birortasi ham ishonmaydi. O'sish chegaralari borligi ravshan, lekin ularning qandayligi va qayerdaligini hali aniqlash lozim».

Mazkur ma'ruza mualliflari shunday aniqlash bilan shug'ullandilar. Olingan natijalarning muxtasar mazmuni shundan iborat ediki, sayyoramiz hajmining chegaralari muqarrar tarzda inson imkoniyatining chegaralarini ham nazarda tutadi: moddiy o'sish cheksiz darajada davom etishi mumkin emas; ijtimoiy rivojlanishning haqiqiy chegaralari moddiy omillar bilan emas, balki ekologik, biologik va hatto madaniy omillar bilan belgilanadi. Ular jahon rivojlanishi asosiy tendensiyalarining kompyuter modelini tuzib, mazkur tendensiyalar saqlangan holda uchinchi ming yillik boshidayoq insoniyat voqealar ustidan nazoratni butunlay yo'qotishi va natijada halokatga yuz tutishi mumkin, degan to'xtamga keldilar. Bundan ishlab chiqarishning o'sishini to'xtatish, tobora ko'payib borayotgan aholi sonini esa tegishli ijtimoiy siyosat yordamida barqarorlashtirish lozim, degan xulosaga kelindi.

Ma'ruza jahonning ko'plab tillariga o'girildi va dunyo bo'ylab keng tarqaldi, ishlab chiqarishning o'sishini to'xtatish g'oyasi tarafdorlari va muxoliflari o'rtasida qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. So'ngra navbatdagi ma'ruzalar majmui (bugungi kunda ular yigirmatadan oshib ketdi) paydo bo'ldi. Bu ma'ruzalar umuminsoniy muammolarning ko'pgina jihatlarini

yoritib berdi va ularga nafaqat olimlar va faylasuflar, balki siyosatchilar, jamoat arboblari, umuman jahon hamjamiyati e'tiborini qaratdi.

Global muammolarni yechishda falsafaning roli. Og'ir va murakkab vazifalarni yechishda insonga fan doim yordam bergan. Bir paytlar erishib bo'lmaydigan, inson imkoniyatlari darajasidan tashqarida bo'lib tuyulgan narsalarning aksariyatiga aynan fan yordamida erishilgan. Ayni shu sababli global muammolar xavf solayotgani haqidagi ilk ogohlantirishlarning o'ziyoq odamlarni fanga o'z e'tiborini qaratishga, olimlarni esa bu muammolarni yechish yo'llarini izlashga majbur qildi.

Yuzaga kelgan vaziyatning o'ziga xosligi va yangiligi shundan iboratki, har qanday muayyan muammolarni ayrim fan yoki bir necha fanlar majmui doirasida o'rganish mumkin bo'lsa, inson, jamiyat va tabiatni ularning ko'psonli o'zaro aloqalari va o'zaro bog'liqliklarida qamrab oluvchi murakkab tizimdan iborat global muammolarni tadqiq etishga ayrim fanlar qodir emas. Zero, o'z tadqiqoti obyektini – u yoki bu ayrim muammoni boshqa global muammolar kontekstida talqin qilishga muayyan fanlar doirasi torlik qiladi. Shu sababli u yoki bu fan qaysi muayyan vazifalarni yechishidan qat'i nazar, ular bilan bog'liq jarayonlar va hodisalarga, ya'ni butun vaziyatga, shu jumladan oxir-oqibatda olingan natijalarga nisbatan falsafiy yondashuv doimo tadqiqotning zaruriy sharti hisoblanadi.

Har qanday ayrim fanlar muayyan bosqichda o'z tadqiqot predmetini falsafiy jihatdan anglab yetishga u yoki bu darajada muhtoj bo'ladi. Muayyan fan predmetiga va insoniyat oldida turgan muammolarga nisbatan bunday keng yondashuvsiz fundamental kashfiyotlar qilish ham, umuman fanning rivojlanishi ham mumkin emas.

Shunday qilib, ayni holda, bir tomondan, masalalarning falsafiy yechimini to'g'risida, boshqa tomondan esa – falsafa fanlarning keng doirasi o'zaro aloqa qilishini rag'batlantirishi, bunda ularning fanlararo birlashuvi muhim o'rin tutishi to'g'risida so'z yuritiladi.

Garchi falsafa odamlarning kundalik hayoti va amaliyotidan ancha uzoqda bo'lgan haddan tashqari umumiy masalalarni o'rganadi, degan fikr mavjud bo'lsa-da, u (falsafa) global muammolarni yechishda muhim rol o'ynaydi. Zero, umumiy nazariyalar ba'zan bilimning aksariyat muayyan sohalariga qaraganda ko'proq samara berishi mumkinligi yaxshi ma'lum.

Albatta, falsafa siyosiy va boshqa qarorlar qabul qilish jarayoniga muqarrar tarzda va bevosita ta'sir ko'rsatadi, deb aytish uncha o'rinli bo'lmaydi. Zero, uning bosh vazifasi dunyoqarashni shakllantirish va shu tariqa amaliy qarorlar ishlab chiqish jarayoniga bilvosita ta'sir ko'rsatishdan iborat.

Uning vazifasi global muammolarning tabiiy-ilmiiy va texnikaviy jihatlarini bevosita o'rganishdan emas, balki boshqa fanlar taklif qiladigan tegishli yechimlarning falsafiy, metodologik, madaniy va axloqiy negizini ta'minlashdan iborat.

Falsafiy tadqiqot muayyan fanlarning mazkur sohadagi yutuqlariga tayanib, masalaning ayrim jihatlarini mavhumlashtiradi va global muammolarni ular bir-birini qay darajada taqozo etishi nuqtai nazaridan o'rganadi. Boshqacha aytganda, falsafiy yondashuv global muammolarni ularning ijtimoiy ahamiyati va ijtimoiy belgilanganligi nuqtai nazaridan yaxlit o'rganishni nazarda tutadi. Bunday tadqiqot avvalo global muammolarning mohiyatini aniqlashni nazarda tutadi, chunki ularning asl tabiati va genezisini aniqlash bu muammolarning ilmiy va amaliy yechimini topish yo'llarini ko'p jihatdan belgilab beradi.

Global muammolarni falsafiy anglab yetishning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflar ekanmiz, falsafaning asosiy funksiyalaridan kelib chiqadigan va bilishning shu shakligagina xos bo'lgan xususiyatlarni qayd etib o'tamiz.

Birinchidan, falsafa, dunyoqarashni shakllantirar ekan, inson faoliyati yo'nalishini ko'p jihatdan belgilaydigan muayyan mo'ljallar beradi. Shu tariqa falsafa o'zining dunyoqarashni shakllantirish va aksiologik funksiyalarini bajaradi.

Ikkinchidan, turli fanlar doirasida o'rganiladigan murakkab tizimlar haqida yaxlit tasavvur mavjud emasligi bu fanlarning o'zaro hamkorligi yo'lida jiddiy to'siq hisoblanadi. Shu ma'noda falsafaning mazkur fan doirasida yuzaga keladigan nazariyalarni umumlashtiruvchi metodologik funksiyasi ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ilmiy bilimning integratsiyalashuviga ko'maklashadi.

Uchinchidan, falsafa ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni tarixiy kontekstda tushuntirish imkonini beradi. U jamiyat va tabiat rivojlanishining umumiy qonunlarini ta'riflaydi va shu sababli global muammolarni o'rganishda ularni ijtimoiy taraqqiyot bilan uzviy bog'liq bo'lgan qonuniy hodisa sifatida tushunishga yo'l ko'rsatadi. Shunday qilib, global muammolarning paydo bo'lishi tasodif yoki insoniyatni halokatga oldindan mahkum etuvchi taqdirning hukmi sifatida emas, balki qarama-qarshiliklarga to'la insoniyat tarixi obyektiv rivojlanish jarayonining mahsuli sifatida qaraladi.

To'rtinchidan, falsafa global muammolar rivojlanishining umumiy tendensiyasini, ularning o'zaro aloqasi va bir-birini taqozo etish darajasini falsafiy nuqtai nazardan anglab yetish imkonini beradi.

Beshinchidan, falsafa nazariy fikrlash madaniyatini rivojlantirish uchun imkoniyat yaratish orqali ma'naviy - madaniy funksiyani bajaradi. Turli

xalqlarning falsafa tarixini o'rganish, ularning madaniyati bilan ham tanishish imkonini beradi. Muayyan xalqlar oldida turgan muammolarning birortasini ham ularning madaniyatiga bog'lamasdan yechish mumkin emas.

Oltinchidan, global muammolarga oid ilmiy axborotning shiddat bilan o'sib borayotgan oqimida yanada aniqroq mo'ljal olish imkoniyati tabiiy-tarixiy jarayonni yaxlit ko'rish va uni talqin qilishga nisbatan dialektik yondashuv mahsuli hisoblanadi.

Yettinchidan, falsafa inson hayotining mazmuni, o'lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo'yadiki, bu insoniyatga global muammolar tahdid solayotgan sharoitda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Nihoyat, falsafaning yana bir muhim metodologik funksiyasi shundan iboratki, u insoniyatning hozirgi muhim muammolari bilan bevosita bog'liq bo'lgan va bashariyat rivojlanishining obyektiv tendensiyalarini tushunish va anglab yetishda ulkan rol o'ynaydigan «tabiat», «jamiyat», «sivilizatsiya», «ijtimoiy taraqqiyot», «fan-texnika inqilobi» kabi boshqa kategoriyalarni ishlab chiqadi.

Hozirgi davrning global muammolarini o'rganishga nisbatan falsafiy yondashuv haqida muayyan tasavvur hosil qilgach, endi globallashuv jarayonlari kuchayishiga qarab ahamiyati oshib borayotgan muammolarning o'zini shu nuqtai nazardan ko'rib chiqamiz.

Global muammolarning asosiy darajalari. Global muammolar butun dunyogagina tegishli bo'lmay, uning mintaqalari va hatto ayrim mamlakatlar darajasida namoyon bo'lgani bois, ilmiy adabiyotlarda ularning umuminsoniy ahamiyatini tan olish bilan bir qatorda, ularni mohiyati o'zgacha, ta'sir doirasi esa torroq bo'lgan ayrim, mahalliy, mintaqaviy muammolardan farqlash ham amalga oshiriladi. Turli darajadagi muammolarni «umumiylik», «xususiylik» va «yakkalik» falsafiy kategoriyalarining muayyan ifodasi sifatida o'rganar ekanlar, ularni odatda shunday talqin qiladilarki, xususiy muammolar ayrim muammolar sifatida, mahalliy va mintaqaviy muammolar – xususiy muammolar sifatida, global muammolar esa – umumiy muammolar sifatida amal qiladi. Zikr etilgan muammolarni farqlash zamirida yotuvchi asosiy mezon ham ayni shu yondashuvni belgilaydi. U geografik deb ataladi, chunki makon omilini yoki, boshqacha aytganda, muayyan muammolar mavjud hududni aks ettiradi.

Xususiy muammolar davlat faoliyatining muayyan jabhasiga, ayrim aholi yashaydigan punktlarga yoki kichik tabiiy obyektlarga tegishli bo'lgan muammolardir. Bular, odatda, turli avariya, nosozliklar natijasida yuzaga keladigan har xil muammolar, mahalliy ijtimoiy konfliktlar va sh.k.

Mahalliy muammolar tushunchasi yuqoriroq darajadagi muammolarga, aniqroq aytganda, ayrim mamlakatlarga yoki yirik mamlakatlarning ancha katta hududlariga tegishli bo'lgan muammolarga nisbatan tatbiq etiladi. Bu yerda odatda kuchli zilzilalar, yirik suv toshqinlari yoki, masalan, kichik davlatdagi fuqarolar urushi nazarda tutiladi.

Milliy muammolar tushunchasi ijtimoiy-siyosiy va ilmiy muomalada ba'zan muayyan davlat yoki milliy hamjamiyatning ma'lum qiyinchiliklari, g'am-tashvishlarini aks ettiradi. Miqyos darajasiga qarab ular mintaqaviy yoki mahalliy muammolar sifatida talqin qilinishi mumkin.

Mintaqaviy muammolar ayrim qit'alar, dunyoning yirik ijtimoiy-iqtisodiy hududlari yoki ancha yirik davlatlarda yuzaga keldigan muhim masalalar doirasini qamrab oladi. Bunday muammolarga Sharqiy Yevropaning bir necha mamlakatlari hududi radioaktiv zaharlanishiga olib kelgan Chernobil fojiasi yoki bir qator davlatlarni qamrab oluvchi ancha katta hududlarda yuz bergan iqlim o'zgarishlari misol bo'lishi mumkin. Masalan, 1968-yilda Saxel mintaqasida yuz bergan qurg'oqchilik «asr falokati» degan nom oldi. U Afrika qit'asining 18 davlatini qamrab oldi, bunda ocharchilik natijasida 250 mingdan ko'proq odam halok bo'ldi, taxminan 18 million bosh qoramol nobud bo'ldi, xavfli kasalliklarning epidemiyalari yuzaga keldi, bu ulkan mintaqada hududi esa deyarli to'la sahroga aylandi.

Global muammolar butun er kurrasini, uning nafaqat odamlar bevosita yashaydigan qismini, balki Yerning qolgan yuzasi, er osti bo'shliqlari, atmosfera, gidrosfera va hatto inson faoliyati doirasiga kiruvchi kosmik fazoni qamrab olishi bilan izohlanadi.

Shunday qilib, global muammolar to'g'risida so'z yuritilganda butun sayyora nazarda tutiladi, uning eng yirik tarkibiy birligi sifatida esa mintaqada qabul qilinadi. Bunda mintaqalar soni va ularning miqyosi ko'rib chiqilayotgan muammolar xususiyati bilan belgilanadi. Masalan, dunyo miqyosidagi iqtisodiy qoloqlik muammosini tadqiq etishda odatda butun sayyorani ikki mintaqada – rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarga ajratish bilan kifoyalaniladi. Demografik, energetik muammolar yoki xom ashyo muammolarini o'rganishda esa, mintaqalar soni ko'payadi va har safar tadqiqotning muayyan maqsadlari bilan belgilanadi.

Bunda shuni qayd etish lozimki, har qanday muammo sayyoraning istalgan mintaqasiga nisbatan muhim sanalgan, ya'ni ularning har birida namoyon bo'lgan holdagina global deb hisoblanishi mumkin. Aks holda bir yoki bir necha mintaqalarning muammolari (yoki bundan ham kichikroq miqyosdagi muammolar) to'g'risida so'z yuritiladi.

Bundan barcha global muammolar ayni vaqtda mintaqaviy ahamiyat ham kasb etadi, lekin mintaqaviy darajada aniqlangan barcha muammolar ham global bo'lavermaydi, degan xulosa kelib chiqadi. O'z-o'zidan ravshanki, global muammolar soni kamroq bo'ladi. Boshqa darajalarga kelsak, global muammolar bevosita mahalliy yoki xususiy ko'rinishga ega bo'lmasligi yoki bu yerda uncha sezilmasligi mumkin.

Masalan, Antarktidada yoki sayyoramizning atrof muhit ifloslanadigan asosiy markazlari va manbalaridan ancha uzoqda joylashgan boshqa burchaklarida havo yoki suv havzalarining holati qoniqarli bo'lishi, tabiiy muhitga antropogen ta'sir esa deyarli sezilmasligi mumkin. Shunga qaramay bu keskinlik darajasi tabiiy muhitga antropogen ta'sirning notekisligiga bog'liq bo'ladigan ekologik muammoning global xususiyatiga shak-shubha tug'dirmaydi. O'z navbatida, barcha mahalliy yoki xususiy muammolar global muammolar bilan bog'lanavermaydi, zero, ularning soni taqqoslab bo'lmaydigan darajada ko'proqdir.

Keltirilgan mulohaza global va mintaqaviy muammolarni nafaqat ilmiy balki, amaliy jihatdan ham farqlash imkonini beradi, chunki barcha global muammolar o'z miqyosida o'zgarmaydigan yagona tizim – butun sayyora tegishlidir. Shu sababli mazkur tizim uchun ularning soni ma'lum tarixiy bosqichda muayyan hisoblanadi. Ayni vaqtda boshqa darajadagi muammolar sonining aniq hisobini yuritish mumkin emas, zero, mintaqalarning va turli hududlarning chegaralari tadqiqotning maqsad va vazifalariga qarab shartli olinadi.

Globallik mezonlari. Fan va falsafada global muammolarni yanada aniqroq tavsiflash uchun yuqorida zikr etilgan «geografik» mezondan tashqari bu muammolarni boshqa tomondan – ularning sifati, va muhim xususiyatlari nuqtai nazaridan tavsiflovchi qo'shimcha mezonlar qo'llaniladi.

Birinchidan, global muammolar o'z mohiyatiga ko'ra nafaqat ayrim kishilarning manfaatlariga, balki butun insoniyat taqdiriga daxldordir.

Ikkinchidan, ularni bartaraf etish uchun butun sayyora aholisi hech bo'lmasa aksariyat qismining kuch-g'ayratini birlashtirish va ular bahamjihat, izchil ish ko'rishi talab etiladi.

Uchinchidan, bu muammolar dunyo rivojlanishining obyektiv omili hisoblanadi va biron-bir mamlakat ularni e'tiborga olmasligi mumkin emas.

To'rtinchidan, global muammolarning echilmagani kelajakda butun insoniyat va uning yashash muhiti uchun jiddiy, balki tuzatib bo'lmaydigan oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Qayd etilgan mezonlardan tashqari ba'zan global muammolarning boshqa bir qator xususiyatlari ham ko'rsatiladi. Xususiyl, mahalliy va mintaqaviy muammolardan farqli o'laroq, global muammolar nisbatan turg'unroqdir. Ular globallikning yuqorida sanab o'tilgan barcha mezonlariga mos kelishdan oldin zimdan va uzoq shakllanadi. echilishiga qarab esa (nazariy jihatdan) quyiroq darajaga tushib, dunyo miqyosida o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin. Ammo tendensiyalarni teskari yo'nalishda o'zgartirish kamida butun jahon hamjamiyatining izchil harakatlarini talab etuvchi o'ta og'ir ish bo'lib, hali bunga erishilganicha yo'q. Global muammolar mavjudligining nisbatan qisqa tarixiga nafaqat ularning quyiroq darajaga tushishi, balki susayish hollari ham ma'lum emasligining sababi ana shundadir.

Global muammolarning boshqa bir muhim xususiyati – ularning barchasi bir-biriga shu darajada bog'liqliki, ulardan birini yechish hech bo'lmasa unga boshqa muammolarning ta'sirini hisobga olishni nazarda tutadi.

Global muammolarning tasnifi. Hozirgi zamonda global muammolarni tasniflashga nisbatan har xil yondashuvlar orasida ayniqsa keng e'tirof etilgan tasnifga muvofiq global muammolarning barchasi ularning keskinlik darajasi va yechimining ahamiyatiga, shuningdek, real hayotda ularning o'rtasida qanday sababiy bog'lanishlar mavjudligiga qarab uch katta guruhga ajratiladi.

Birinchi guruh eng katta umumiylik va muhimlik darajasi bilan tavsiflanadigan muammolar. Ular turli davlatlar o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadi. Ayni shu sababli ular interijtimoiy global muammolar deb ataladi. Bu yerda jamiyat hayotidan urushni bartaraf etish va adolatli dunyoni ta'minlash; yangi xalqaro iqtisodiy tartib o'rnatish kabi ikki o'ta muhim muammo farqlanadi:

Ikkinchi guruh jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan muammolar bo'lib, ular odamlarni energiya, yonilg'i, chuchuk suv, xom ashyo resurslari va shu kabilarni bilan ta'minlash kabilardir. Bu guruhga ekologik muammolar, shuningdek, Jahon okeani va kosmik fazoni o'zlashtirish ham kiradi.

Uchinchi guruhni «inson – jamiyat» tizimi bilan bog'liq muammolar ya'ni demografiya muammosi, sog'liqni saqlash, ta'lim, xalqaro terrorizm tahdidi ma'naviyat masalalari va shu kabilardir.

U yoki bu muammoning muayyan guruhga kiritilishi ma'lum darajada shartli xususiyat kasb etadi va muhim omillarga, ularni ajratish asoslariga bog'liq bo'ladi. Shu sababli har qanday tasnif masala yechimining uzil-kesil varianti sifatida emas, balki murakkab tizimni qayta tuzishning global

muammolar o'zaro aloqasi tabiatini yaxshiroq tushunishga ko'maklashadigan usullaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Endi butun insoniyatga jiddiy xavf tug'dirayotgan eng muhim muammolarga qisqacha tavsif beramiz.

Asosiy global muammolar tizimi. Hozirgi davrning global muammolari o'z holatini zamonda tinimsiz o'zgartiradigan yagona, faol va ochiq tizim hisoblanadi, chunki unga umuminsoniy ahamiyatga molik bo'lgan yangi muammolar kirishi, avvalgi muammolar esa, ularning echilishiga qarab, yo'qolishi mumkin. Rim klubining asoschisi va birinchi prezidenti A.Pechchei bu holatga e'tiborni qarab, insoniyat qarshisida ko'ndalang bo'lgan aksariyat muammolar «bir-biri bilan mahkam chirmashib oldi, ulkan sprut changali yanglig' butun sayyorani o'z iskanjasiga olmoqda... echilmagan muammolar soni o'sib bormoqda, ular yanada murakkabroq tus olmoqda, ularning chirmashuvi yanada chigallashmoqda, ularning «iskanjasi» esa sayyoramizni o'z changalida tobora qattiqroq siqmoqda», deb yozgan edi. Dunyo miqyosidagi jarayonlarga ta'sir ko'rsatish uchun odamlarning imkoniyatlari va resurslari cheklanganini hisobga olib, muammolarning qaysi biri darhol yechishni talab qilishi va qaysi biri ikkinchi darajali ahamiyat kasb etishini ham farqlash muhimdir.

Demografik muammo. Hozirgi zamonda insoniyatning eng muhim muammolari orasida, aksariyat davlatlar va mintaqalarda aholi haddan tashqari ko'payishiga sabab bo'layotgan aholining nazoratsiz o'sishi qayd etiladi. Ayrim mutaxassislarning baholashlariga ko'ra, sayyorada mavjud energetika, xom ashyo, oziq-ovqat va boshqa resurslar Yerdagi faqat 1milliardga yaqin kishi («oltin milliard») munosib hayot kechirishini ta'minlashi mumkin. Vaholanki, oxirgi ming yillik mobaynida sayyoramiz aholisi 15 baravar ko'paydi va bugungi kunda 7,5 milliard kishidan oshib ketdi. Bunda nafaqat miqyos, balki aholining o'sish sur'atlari ham aqlni lol qoldiradi. Xususan, birinchi ikki baravar ko'payish 700 yil ichida, ikkinchisi – 150 yil ichida, uchinchisi – 100 yil ichida va oxirgisi – 40 yildan kamroq vaqt ichida yuz berdi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki,, XX asrning birinchi o'n yilligida Yer yuzida jami 1 milliard, 1956-yil Yerdagi 2,8 milliard, 1985-yilda 5 milliard aholi yashagan bo'lsa, XXI asrning 2018-yilida Yer yuzida yashovchi aholining umumiy soni 7,5 milliarddan oshib ketdi. Futurologlarning fikricha, 2050-yilda Yerdagi 15 milliarddan ortiq aholining yashashi bashorat qilinmoqda. O'zbekistonda 1991-yilda 19,5 million aholi yashagan bo'lsa, 2018-yilda ularning soni 33 millionga yetdi.

Shu ta'kidlash lozimki, XX asrda Yer kurrasi aholisining «demografik portlash» deb nomlangan mislsiz darajada o'sishi biologik qonunlarning emas, balki stixiyali, notekis ijtimoiy rivojlanish va insoniyat katta mashaqqatlar bilan bartaraf etishga harakat qilayotgan chuqur ijtimoiy ziddiyatlar mahsuli bo'ldi. Bu avvalo rivojlanayotgan mamlakatlarga tegishli bo'lib, ularga jahon aholisi o'sishining o'ndan to'qqiz qismidan ko'prog'i to'g'ri keladi. Bu yerdagi vaziyat rivojlangan mamlakatlarga XX asr boshidayoq xos bo'lgan o'lim darajasining yuqoriligi va butun insoniyatga XVIII asrga xos bo'lgan tug'ilish darajasining yuqoriligi bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda mehnat unumdorligi darajasi va aholi jon boshiga olinadigan daromad miqdoriga, qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorlik darajasi va qishloq xo'jaligining samaradorligiga, aholining savodxonlik darajasi va umumiy madaniy saviyasiga ko'ra bu mamlakatlar xalqlarining aksariyati hali XIX asrda yashamoqda.

Demografik muammolar juda murakkab va o'ta turg'un bo'lib, ularni tez bartaraf etish mumkin emas. Ularni yechish kechga surilgani sari, yanada murakkabroq va chigalroq tus oladi. Shu sababli rivojlanayotgan mamlakatlarda barcha hukumatlar tug'ilish darajasini pasaytirishga qaratilgan demografik siyosatni amalga oshirishga harakat qilmoqda. Jumladan O'zbekistonda 1995-yilda "Oilani rejalashtirish" davlat dasturi qabul qilindi. Bu dasturda har bir oilada farzand tug'ilishini rejalashtirishning ona va bola sog'ligini asrashga yo'naltirilgan sa'y-harakatlardan biri bo'lishi bilan bir qatorda, mamlakatda demografik portlashning oldini olish vazifasini bosqichma-bosqich amalga oshirish ko'zda tutilgan. Bu borada barcha viloyatlarda, qishloq va ovullarda reproduktiv salomatlik bo'yicha targ'ibot ishlari olib borilmoqda. Shuni alohida ta'kidlash joizki, mustaqillik yillarida O'zbekistonda aholining o'rtacha yoshi erkaklar orasida 73, ayollar orasida 75 yoshga teng.

Mazkur muammo rivojlangan mamlakatlarda ham keskinlashdi, lekin bu yerda uning aks ko'rinishiga duch kelish mumkin. Umr uzunligining va keksa odamlar sonining o'sishi jarayonida hatto aholining oddiy ko'payishini ham ta'minlamaydigan tug'ilish darajasining pasayishi kuzatilmoqda. Ayni holda depopulyasiya, ya'ni aholi sonining kamayishi to'g'risida so'z yuritiladiki, (Rossiya aholisi o'rtacha 54 yoshni tashkil qiladi.) bu ham milliy manfaatlar, ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish, pensiya ta'minoti va shu kabilarga tegishli qo'shimcha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Rossiyadagi so'nggi 20 yillikdagi demografik jarayonlar bunga yorqin misol bo'ladi. Biroq keyingi besh yilda bu masalada ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda. Jumladan aholi soni ortishi va o'rtacha umurguzaronlik 4 yilga oshdi.

Demografik muammo urbanizatsiya bilan bog'liq. Urbanizatsiya (lotinchadan urbanus – shaharga oid, shaharlik) – shaharlarning jamiyat taraqqiyotidagi rolining ortib borishi, shahar aholisi sonining qishloq aholisi soniga nisbatan o'sishidir. Urbanizatsiyaning sabablari –shaharlarda sanoatning o'sishi, madaniy va siyosiy hayotning rivojlanishi, qishloq joylaridagi ishsizlik kabilardir. Urbanizatsiya qishloq aholisining shaharga, kichik shahar aholisining katta shaharlarga ko'chib o'tishi bilan xarakterlanadi. Shahardan qishloqqa ko'chib o'tish ruralizatsiya deb nomlanadi.

Urbanizatsiya jarayoni quyidagi omillarga ko'ra rivojlanadi:

- qishloq joylarining shaharlashuvi;
- keng shahar chekkasi zonalarining shakllanishi;
- qishloq joylaridan shaharlarga aholining migratsiyasi;
- tabiiy landshaftlarning sun'iy landshaftlar bilan almashinuvi.

Katta uy qurilishlari hisobiga tabiatning o'zgarishi tabiatning urbanizatsiyasi deb nomlanadi. Urbanizatsiya davlat tashkil bo'lishining muhim belgisidir.

Qishloq aholisining shaharlarga ko'chishi munosabati bilan ishchi kuchiga ehtiyojdan ko'payib ketadi, bu esa ishsizlikka olib keladi. Ayni paytda industrial jamiyatdagi tug'ilishning kamayishi qishloq aholisining hisobiga tenglashadi. 2016-yil ma'lumotlariga ko'ra, dunyo aholisining yarmi ya'ni – 3,9 mlrd. odam shaharlarda yashaydi va bu ko'rsatkich oshmoqda. Yolg'on urbanizatsiya Latin Amerikasi, Janubiy sharqiy Osiyo va Afrika mamlakatlarida demografik portlash natijasida shakllanadi. Bu shahar aholisining qishloq aholisi hisobiga cheksiz ko'payishi, lekin turmush darajasining shahar sharoitlariga mos kelmasligi, ish o'rinlarining kamligi bilan belgilanadi. So'nggi 50 yilda kambag'allarning soni 35 milliondan 900 millionga yetdi. Keyingi 30 yilda bu ko'rsatkich ikki barobar oshishi prognoz qilinmoqda. Prognozlarga ko'ra 2035-yilga kelib shaharlardagi dunyo aholisining yarmi kambag'allashadi.

Kambag'allik turli kasalliklarga olib keladi. Turmush sharoitlari og'irlashadi. Shaharlashish oqibatida ekologik muammolar keskinlashadi, xususan, shaharlarda havo ifloslanishi keskinlashadi. Masalan, Xitoyda havoning ifloslanishi ikki barobar ko'paygan. Avtotransportning ko'payishi ham turli avtohalokatlarining ko'payishiga olib keladi. JSST ma'lumotlariga ko'ra, har yili avtohalokatlar oqibatida 500 ming kishi halok bo'lmoqda, 15 million kishi turli darajada jarohatlanmoqda. Jabrlanuvchilar asosan piyodalar va velosiped haydovchilari bo'lib, tirik qolganlar nogiron bo'lmoqda.

Ta'lim muammosi. Demografik portlash sabablari ta'lim muammosi bilan uzviy bog'liq. So'nggi yillarda jahonda savodsizlar soni foiz hisobida kamaygan bo'lsa, mutlaq hisobda o'sishda davom etmoqda. Bunda ma'lumotsiz odamlarning hayoti amalda ko'p bolalikni xurofiy aqidalar bilan oqlaydigan arxaik oilaviy an'analarga bo'ysunadi. Pirovardda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi tafovut bu jihatdan ham ortishda davom etmoqda. Hozirgi vaqtda ajabtovur vaziyatni kuzatish mumkin: savodxonlik mutlaq raqamlarda o'sayotgan bir paytda, savodsizlar, ya'ni o'qish, yozish, oddiy arifmetik amallarni bajarishni bilmaydigan odamlar soni ham o'sib bormoqda (Hindiston aholisining 70 %, Pokiston aholisining 60 %, Afrika mamlakatlari aholisining 80 % savodsiz).

Shu bilan bir qatorda aksariyat odamlarning ma'lumot darajasi yangi texnologiyalar va kompyuter texnikasidan keng foydalanuvchi hozirgi jamiyatda to'laqonli yashash va mehnat qilish imkonini bermasligi bilan bog'liq funksional savodsizlik ham o'sib bormoqda.

Bu muammoning boshqa bir jihati shundan iboratki, jahonning aksariyat davlatlarida ta'lim olish imkoniyati barchaga teng darajada ta'minlanmagan bo'lib, bu ijtimoiy keskinlikning qo'shimcha manbai hisoblanadi. Shuningdek, hozirgi davrda ta'lim sifatini yaxshilash, uning mazmunini ijtimoiylashtirish masalasi ko'ndalang bo'lib turmoqda. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ta'limning ijtimoiylashuvi o'quv jarayonida gumanitar fanlarning o'quv soatlari yoki fanlar sonini ko'paytirish emas balki, tabiiy ilmiy fanlar mazmunini gumanitarlashtirish, har qanday ilmiy kashfiyotni inson manfaatlarini himoya qilishga yo'naltirishi lozim. SHundagina inson o'z mavjudligini saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonda ta'lim tizimining barcha bosqichlarida tub islohotlarning amalga oshirilishi aynan shu maqsadlarni o'zida ifodalaydi. Zero, insonning nafaqat bilim olishi, balki kasbiy malakalarga ega bo'lishi ijtimoiy savodsizlikni bartaraf qilishning muhim omili hisoblanadi.

Bugungi kunda dunyoda, xususan O'zbekistonda ta'lim tizimida tubdan islohotlar amalga oshirilishi jarayoni boshlandi. Oliy ta'limning sifati maktabgacha ta'lim tizimi bilan bog'liqligi aniqlandi. Masalan dunyoning rivojlangan mamalakatlarida Daniyada 95 foiz, Germaniyada 92 foiz 3-6 yoshdagi bolalar maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiya olgan bo'lsalar, O'zbekistonda 27 foiz bolalar maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiya olishi aniqlandi. Shu bois, 2016-yil 29-dekabrda O'zbekiston Prezidentining maktabgacha ta'lim muassasalarining rivojlanishini yanada takomillashtirish

chora tadbirlari bo'yicha qarori e'lon qilindi. 2017-yilda Maktabgacha ta'lim vazirligi tashkil etildi. Har bir viloyatda 20 tadan xususiy maktabgacha ta'lim muassasalarini tashkil etish jarayoni amaliyotga joriy etila boshladi. Ushbu sa'y-harakatlarning natijasi sifatida 2019-yilda O'zbekistonda 44,5 % bola maktabgacha ta'lim muassasalariga jalb etildi va bu jarayon davom etmoqda.

Agar sovet tuzumi davrida O'zbekistonda 20 ta oliy ta'lim muassasasi faoliyat olib borgan bo'lsa, 25 yil davomida ularning soni 82 taga etdi. Biroq birgina 2017-2018-yillarda 20 dan ortiq oliy ta'lim muassasalari tashkil etildi. 2019-yil holatiga ko'ra, O'zbekistonda 116 ta oliy ta'lim muassasalagi faoliyat olib bormoqda. Agar uzoq yillar davomida oliy malakali kadrlar tayyorlash jarayoni aholining 10-15 % tashkil etgan bo'lsa, hozirgi kunda bu ko'rsatkich 30 %ga etdi.

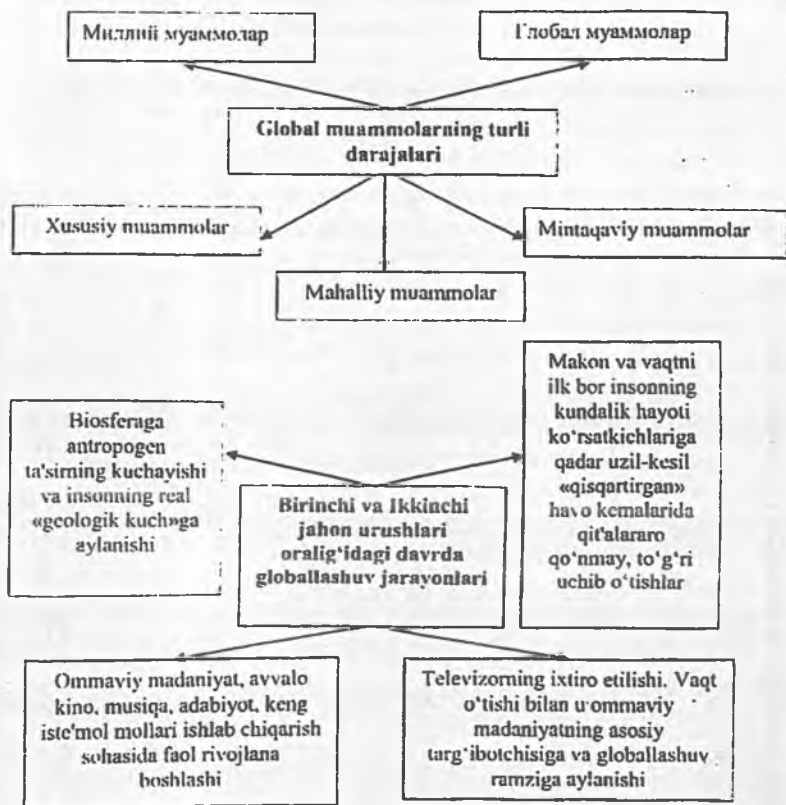
Xalqaro hamkorlik yangi bosqichga ko'tarildi, xorijlik professor-o'qituvchilarning O'zbekiston ta'lim muassasalarida mahorat darslarini tashkil etish amaliyoti joriy etildi. Professor-o'qituvchilar va talabalarning akademik mobilligi tashkil etildi. Xususiy oliy ta'lim muassasalarini tashkil etish jarayoni boshlandi. 2019-yildan oliy ta'lim tizimiga qabul kvotasi olib tashlanib, aholining barcha qatlamlarining oliy ta'limga ega bo'lish huquqiga cheklov olib tashlandi va tabaqalashtirilgan shartnoma to'lov belgilandi. Demak, dunyo va O'zbekistonda ta'lim bilan bog'liq muammoni bartaraf etish hakmkorlikda amalga oshirilmoqda.

Xulosalar. Insoniyat o'zini o'zi tashkil etuvchi jonli tizim sifatida o'z mavjudligi uchun kurash olib bormoqda, yaxshiroq kelajakka erishishga harakat qilmoqda. Bunda hozirgi globallashuv jarayonlari va ular yuzaga keltirayotgan turli muammolar insoniyat oldida tarqoqlik va ixtiloflarni yengib, o'z birligi sari harakat qilish, ayni vaqtda madaniyatlar, asriy an'analarning o'ziga xosligini, ayrim millatlar va xalqlarning xususiyatlarini saqlashdan boshqa chora qoldirayotgani yo'q. Bunday birlashuvga esa, faqat umuminsoniy qadriyatlarni e'tirof etish va ularga rioya qilish orqali erishish mumkin.

Tajribaviy amaliy matnlar

Globallashuv, globalistika, global jarayonlar, fundamental globallashuv, serqirra globallashuv, global muammolar, ijtimoiy rivojlanish, global tendensiyalar, texnokratik nazariya, texnooptimizm, texnopessimizm, Rim klubi, globallik, sun'iy intellekt, global muammolarning tasnifi, nanotexnologiya, til, axborot inqilobi, inqiroz ildizlari, umuminsoniy qadriyatlar.

Qo'shimcha va tushuntiruvchi matnlar

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Global muammolar qachon va nima uchun paydo bo'ldi?
2. «Globallashuv», «global muammolar», «globalistika» tushunchalarining o'zaro nisbatiga tavsif bering.
3. Texnooptimizmning mohiyati nimadan iborat?
4. Texnopessimistik falsafiy konsepsiyalar qaysi g'oyalarga asoslanadi?
5. Globallikning mezonlarini ayting. Ularning yordamida qanday vazifalar hal qilinadi?
6. Globallashuv muammolarini yechishda falsafa qaysi funksiyalarni bajaradi?
7. Global muammolar tasnifi nima uchun kerak?
8. «Yangi insonparvarlik» tushunchasi nimani anglatadi?

9. «Barqaror rivojlanish konsepsiyasi»ning mazmuni nimada?

Esse mavzulari

1. Falsafa va hozirgi dunyoning globallashuvi
2. Globallashuv tabiiy-tarixiy jarayon sifatida
3. Axborot inqilobining mohiyati
4. Sivilizatsion rivojlanish muammolari va uning istiqbollari
5. Insoniyatning muhim muammolari va ularning o'zaro aloqadorligi
6. Rim klubi va uning global muammolarni yechishdagi roli
7. Globallashuv muammolarini yechishga nisbatan ilmiy va falsafiy

yondashuvlar

8. Ijtimoiy munosabatlarning insonparvarlashuvi insoniyatning yashab qolish omili sifatida

9. Inson huquqlari va ijtimoiy rivojlanish istiqbollari

10. Insoniyat rivojlanishining muqobil yo'llari.

Bilim va ko'nikmalarni baholash materiallari

1. Globalistika mustaqil ilmiy yo'nalish va ijtimoiy amaliyot jabhasi sifatida nechanchi yillardan shakllana boshladi?

A. 1960-yillarning oxirlaridan

B. 1950-yillarning oxirlaridan

V. 1970-yillarning oxirlaridan

G. 1980-yillarning oxirlaridan

2. Globallashuvning vujudga kelishiga asos bo'lgan yirik sabablarni toping?

A. Hayotning barcha sohasidagi integratsiyalashuv

B. Fan va texnika kashfiyotlari

V. Falsafada yangi ta'limotlarning vujudga kelishi

G. Odam sonining keskin o'sishi

3. Ikkinchi jahon urushidan so'ng yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy holat bugungi kunda global muammolarni bartaraf qiluvchi qaysi asosiy hamkorlikning vujudga kelishiga sabab bo'ldi?

A. BMT

B. YUNESKO

V. EHHT

G. MDH

4. Hozirgi zamonda jahon fuqarosi deb hisoblovchi odamlarning paydo bo'lishiga nima sabab bo'ldi?

A. Serqirra globallashuv

B. Ekologik globallashuv

V. Siyosiy globallashuv

G. Madaniy globallashuv

5. "Tarix kurtaklari va uning maqsadi" asari muallifi kim?

A. K.Yaspers

B. YU.Xabermas

V. M.Xaydegger

G. G.X.Gadamer

Adabiyotlar:

1. Otamurodov S. Globallashuv va millatni asrash mas'uliyati. – Toshkent, O'zbekiston, 2018. 384-b.
2. Xolbekov M. Adabiyotda globallashuv jarayoni. – T.: //Tafakkur 2006. №4
3. Qahharova Sh.B. Global ma'naviyat-globallashuvning g'oyaviy asosi. – T.: Tafakkur, 2009.
4. Saifnazarov I., Saifnazarova F. Yoshlar va oila – vatan tayanchi. – Toshkent: Ta'lim nashriyoti. 2018.
5. Бжезинский З. Глобальное господство или глобальное лидерство. – М.: Международные отношения, 2005.
6. Вайсзеккер Э., Ловинс Э., Ловинс Л. Фактор четыре. Новый доклад Римскому клубу. – М.: 2000.
7. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / Гл. ред. И.И.Мазур, А.Н.Чумаков. – М.; СПб.; Нью-Йорк, 2006.
8. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М.: 2003.
9. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: 1990.
10. Моисеев Н.Н. Быт или не быт... человечеству? – М.: 1999
11. Мунтян М.А., Урсул А.Д. Глобализация и устойчивое развитие. – М.: 2003.
12. Панарин А.С. Искусшение глобализмом. – М.: 2002.
13. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: 1985.
14. Чумаков А.Н. Глобализация. – М.: Проспект, 2017
15. Илин И.В. Лос В.А. Урсул А.Д. Устойчивое развитие и глобальные процессы. – Москва. МГУ. 2017

FALSAFIY ATAMALAR (GLOSSARIY)

Agnostitsizm – inson obyektiv borliqni to'liq bilishi mumkin emas, deb hisoblaydigan falsafiy ta'limot.

Antissientizm – fanning jamiyat hayotidagi roli va ahamiyatini salbiy baholaydigan falsafiy nuqtai nazar.

Antropogen – inson faoliyati bilan bog'liq.

Antropotsentrizm – dunyoni bilishda insonni ustun qo'yuvchi falsafiy yondashuv.

Aprior – tajribadan tashqarida. Inson tafakkurida tajribada ko'rilgunga qadar, tajribadan qat'i nazar paydo bo'lgan obraz, g'oya, tushuncha.

Ateizm – Xudoning borligini inkor etuvchi falsafiy nuqtai nazar.

Atribut – xossa.

Bashorat – kelajak haqidagi, ya'ni hali amalda mavjud bo'lmagan, lekin rivojlanishning kutilayotgan rivojini belgilovchi obyektiv va subyektiv omillar ko'rinishida hozirgi zamonda potensial mavjud bo'lgan hodisalar va jarayonlar haqidagi bilim.

Belgi – boshqa bir predmet, xossa yoki munosabatni ifodalaydigan va muayyan xabarni uzatish, saqlash yoki unga ishlatilish berishda ishlatiladigan moddiy, hissiy idrok etiladigan predmet.

Garmoniya – bir butun narsa qismlarining o'zaro muvofiqligi.

Germenevtika – falsafada – tarix, madaniyatni, o'zga individuallikni tushunish san'ati.

Gipotetik – ehtimol tutilgan, faraz qilingan, taxmin (gipoteza)ga asoslangan.

Globalashuv – ijtimoiy hayotning turli jabhalarida yaxlit tuzilmalarning dunyo miqyosida shakllanish jarayoni.

Globalistika – globalashuv va uning oqibatlarini mohiyatini anglab yetishga qaratilgan ilmiy va falsafiy tadqiqotlar fanlararo sohasi.

Gnoseologiya – bilish nazariyasi.

Deduksiya – tadqiqot yoki tavsiflash metodi, usuli bo'lib, bunda ayrim qoidalar umumiy xulosalar, aksiomalar, qoidalar, qonunlardan tadrijiy yo'l bilan keltirib chiqariladi.

Dezintegratsiya – butunning ayrim qismlarga parchalanishi.

Deizm – Xudo dunyoni yaratgach, unda ishtirok etmaydi va uning voqealari tabiiy kechishiga aralashmaydi, deb hisoblaydigan falsafiy nuqtai nazar.

Determinizm – barcha voqealar va hodisalarning qonuniyligi va sababiy bog'langanligi haqidagi falsafiy ta'limot.

Dialektika – harakat, rivojlanish, o'zgarish haqidagi falsafiy ta'limot.

Diskret – uzluqli.

Differensiatsiya – butunning turli-tuman qismlar, bosqichlar, shakllarga bo'linishi, parchalanishi, ajralishi.

Ideal – mutlaq barkamollik, bunday barkamollik haqidagi tasavvur.

Ierarxiya – bir narsaning funksional ahamiyati yoki xizmat mavqeiga ko'ra ikkinchi narsaga, uchinchi narsaga va hokazolarga bo'ysunishi.

Ijtimoiy prognoz qilish kelajakni muayyan tarzda davriylashtirishni nazarda tutadi.

Izotrop – barcha yo'nalishlarda bir xil.

Indeterminizm – determinizmga qarama-qarshi ta'limot.

Integratsiya – birlashish, birikish, yaxlit bir butunning shakllanishi.

Introvertiv – o'ziga, o'z ichki dunyosiga qarab mo'ljal oluvchi.

Imitatsiya – taqlid qilish, soxtalashtirish.

Axborot inqilobi – fan-texnika inqilobining rivojlanish bosqichi bo'lib, bunda axborot o'ta muhim resursga aylanadi.

Irratsionalizm – borliqni oqilona mantiqiy bilish imkoniyatini rad etuvchi nuqtai nazar.

Kauzallik – sababiyat, sabab va oqibatning qonuniy aloqasi.

Kommunikatsiya (keng ma'noda) – muloqot. Ekzistensializmda – muloqot turi bo'lib, uning yordamida «Men» o'zini boshqa odamda topadi.

Konstitutsiyalash – yaratish, belgilash, muayyan tashkiliy tus berish.

Konsyumerizm – iste'mol qilishga bo'lgan kuchli ehtiyoj.

Koevolyusiya – birgalikda tadrijiy rivojlanish.

Kreatsionizm – butun borliqni Xudo yaratgan deb hisoblaydigan diniy ta'limot.

Materializm – dunyoning moddiyligidan va ongandan qat'i nazar mavjudligidan kelib chiqadigan falsafiy yo'nalish.

Mahalliy muammolar tushunchasi yuqoriroq darajadagi muammolarga, aniqroq aytganda, ayrim mamlakatlarga yoki yirik mamlakatlarning ancha katta hududlariga tegishli bo'lgan muammolarga nisbatan tatbiq etiladi. Bu yerda odatda kuchli zilzilalar, yirik suv toshqinlari yoki, masalan, kichik davlatdagi fuqarolar urushi nazarda tutiladi.

Metafizika – Gegeldan oldingi va hozirgi G'arb falsafasida borliqning o'ta hissiy tamoyillari va asoslari haqidagi fan. Falsafaning sinonimi sifatida ishlatiladigan atama.

Metodologiya – metod haqidagi ta'limot, bilishning yangi metodlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish.

Milliy muammolar tushunchasi ijtimoiy-siyosiy va ilmiy muomalada ba'zan muayyan davlat yoki milliy hamjamiyatning ma'lum qiyinchiliklari,

g'am-tashvishlarini aks ettiradi. Miqyos darajasiga qarab ular mintaqaviy yoki mahalliy muammolar sifatida talqin qilinishi mumkin.

Mintaqaviy muammolar ayrim qit'alar, dunyoning yirik ijtimoiy-iqtisodiy hududlari yoki ancha yirik davlatlarda buzaga keladigan muhim masalalar doirasini qamrab oladi

Mistika – sirlı, g'ayritabiiy, tushunarsiz narsa yoki hodisa.

Moddiylashtirish – ma'no strukturalari, sxemalar, loyihalarning inson faoliyatida gavdalanishi.

Modus – predmetning unga ayrim holatlardagina xos bo'lgan muvaqqat xossasi.

Monizm – plyuralizmga zid o'laroq, muayyan bir asosdan kelib chiqadigan falsafiy yondashuv.

Nano yunoncha "nanos" so'zidan olingan bo'lib, mitti degan ma'noni bildiradi.

Nanotexnologiya – mitti texnologiya bo'lib, uning prototipi tabiatning o'zida mujassam. Ko'zga ko'rinmas bakteriyalar, chumoli, o'rginçhak va shunga o'xshash hasharotlar tabiiy nano jismlardir.

Negativ – salbiy, biror narsaga zid.

Noumen – mushohada yo'li bilan anglash mumkin bo'lgan mohiyat.

Noosfera – aql-idrok sohasi yoki biosferaning shunday bir holatiki, bunda odamlarning oqilona faoliyati biosfera rivojlanishining muhim omiliga aylanadi.

Obraz – amaliy faoliyat va bilish jarayonida shakllangan hissiy yoki oqilona tasavvur.

Okkultizm – maxsus ruhiy mashqlar, alohida marosimlar orqali ayrim insonlarga bila oladigan koinotda sirlı kuchlar mavjudligini e'tirof etuvchi ta'limot.

Oppozitsiya – qarshi harakat, muayyan narsaga ochiqdan-ochiq yoki zimdan qarshilik ko'rsatish.

Panteizm – Xudoni tabiat bilan tenglashtiruvchi falsafiy ta'limot.

Paradigma – mazkur davrda ilmiy hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan muayyan ilmiy tadqiqot yo'nalishini belgilovchi prinsiplar majmui.

Passionar – ichki energiyaga egalik yoki o'ta g'ayratlilik.

Permanent – doimiy, uzluksiz.

Persepsiya – idrok etish.

Prognoz qilish – bu maxsus ilmiy metodlar yordamida kelajak haqida bilimlar olish jarayoni.

Ratsionalizm – aqlni bilish va odamlar xulq-atvorining negizi deb e'tirof etadigan falsafiy yo'nalish.

Reduksionizm – murakkab narsa yoki hodisani soddaroq narsa yoki hodisaga bog'lash.

Relyativizm – bizning barcha bilimlarimiz, qadriyatlarimiz va xulosalarimizni nisbiy, shartli deb hisoblaydigan falsafiy yondashuv.

Refleksiya – o'z fikrlari va kechinmalarini tahlil qilishga qaratilgan mulohaza.

Sakral – muqaddas.

Sensualizm – hissiy bilishning rolini oqilona bilishning ahamiyatidan ustunroq qo'yuvchi falsafiy yo'nalish.

Simvol – biron-bir g'oyani ifodalovchi belgi, obraz.

Sinkretizm – qismlarga ajralmaganlik, biron-bir hodisaning noraso holati bilan belgilanadigan har xil jinsli elementlarning aralashuvi.

Skeptitsizm – inson bilimining ishonchliligiga shubha bildiruvchi va barcha haqiqatlarni nisbiy deb e'lon qiluvchi falsafiy konsepsiya.

Stereotip – ko'pincha jamiyat tomonidan faol ilgari suriladigan va individ tanqidsiz qabul qiladigan borliqning nisbatan barqaror va soddalashtirilgan obrazi.

Substansiya – birinchi asos, barcha narsalar va hodisalarning mohiyati.

Ssientizm – madaniyat tizimida, jamiyat hayotida fan rolini mutlaqlashtirish.

Tabu – biron-bir narsa, harakat, so'zga nisbatan belgilanadigan diniy taqiq.

Teologiya – diniy ta'limotlar tizimi.

Teotsentrizm – dunyoni tushunish markaziga Xudoni qo'yuvchi falsafiy yondashuv.

Texnogen – texnika bilan bog'liq, uning ta'siri bilan belgilangan.

Texnokratik – texnikani birinchi o'ringa qo'yuvchi.

Texnooptimizm – turli muammolarni yechishda fan-texnika taraqqiyotining rolini oshirib ko'rsatuvchi falsafiy yondashuv.

Texnopessimizm – fan-texnika taraqqiyotini jamiyat va tabiat tanazzulining manbai va omili deb e'lon qiluvchi falsafiy yondashuv.

Texnotron jamiyat – kompyuter inqilobi bosqichiga kirgan jamiyat.

Transsendental – o'ta umumiy.

Universum – yagona Olam, yaxlit dunyo.

Xususiy muammolar davlat faoliyatining muayyan jabhasiga, ayrim aholi yashaydigan punktlarga yoki kichik tabiiy obyektlarga tegishli bo'lgan muammolardir.

Fauna – barcha turdagi hayvonlar majmui.

Faoliyat atributlari (xossalari) faoliyatni motivlashtirish va amalga oshirish mexanizmlarini tavsiflaydi. Faoliyat atributlari orasida avvalo subyektlilik va moddiylik qayd etiladi.

Fenomen – insonga hissiy bilish tajribasida berilgan hodisa.

Fenomenologiya – bevosita kuzatish mumkin bo'lgan ideal mohiyatlar sifatidagi fenomenlar haqidagi falsafiy ta'limot.

Flora – o'simliklar dunyosi.

Fluktuatsiya – o'zgarish, belgilangan parametrlardan tasodifiy og'ish.

Futurologiya – kelajak haqidagi fan.

Fundamental globallashuv dunyo miqyosidagi aloqalar, tuzilmalar va munosabatlar yuzaga kelishi bilan bog'liq. Bu jarayonlar natijasida dunyo o'zining deyarli barcha jihatlarida yaxlit bir butun organizm sifatida uzil-kesil shakllandi. Fundamental deb nomlanuvchi bunday globallashuvning ilk alomatlari XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi, XX asr o'rtalariga kelib esa u to'la darajada borliqqa aylandi.

Evolusion epistemologiya – bilishni jonli tabiat evolyusiyasining momenti va uning mahsuli sifatida o'rganuvchi fan.

Evristik – ijodiy, noma'lum narsalar va hodisalarni bilishda sakrashni amalga oshiruvchi.

Egalitarizm – umumiy tenglikni targ'ib qiluvchi g'oyaviy-siyosiy oqim.

Ekzistensializm – diqqat markazida hayotning ma'nosi, inson erkinligi va mas'uliyati muammolari turuvchi falsafiy yo'nalish.

Ekologiya – jonli mavjudotlarning o'zini qurshagan muhit bilan o'zaro munosabatlari haqidagi fan.

Ekologik muammo – jonli organizmlarning atrof muhit bilan muvozanatining buzilishi.

Ekologik tanglik – ekologik muammoning keskinlashuvi, bunda uning oqibatlari orqaga qaytarib bo'lmaydigan xususiyat kasb etadi.

Eksplikatsiya – u yoki bu predmet (yoki madaniyat obyekti)ning mohiyatini aniqlash, uning mazmunini keng tavsiflash.

Ekspertiza usulida baholash – bu ilmiy metodning mohiyati ekspertlar (fan va texnikaning turli sohasidagi yetakchi mutaxassislar) tomonidan muammoni tahlil qilish va so'ngra natijalarni formallashtirilgan asosda qayta ishlashdan iborat.

Ekopessimizm – asosiy e'tibor inson faoliyatining salbiy oqibatlari va atrof muhit muammolariga qaratilgan. ularni yechish imkoniyatlari salbiy tusda ko'rilgan hol.

Ekstravertiv – sirtga qaratilgan.

Ekstrapolyasiya metodlari – qonuniyatlari o'tmishda va hozirgi davrda yaxshi ma'lum bo'lgan tendensiyalarni kelajakka tatbiq etishga asoslanadi.

Empirizm – hissiy idrok etish va tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydigan falsafiy ta'limot.

Empirik – tajribada ko'rilgan.

Etimologiya – u yoki bu so'z yoki iboraning kelib chiqishi.

Epistemologiya – bilish haqidagi falsafiy ta'limot.

Etnogenez – xalqlar yoki millatlarning kelib chiqishi.

O'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish – o'zining betakror mohiyatini faoliyatda namoyon etuvchi va gavdalantiruvchi har bir individ axloqiy faoliyatining maqsadi.

Qidiruv prognozi – ijtimoiy obyektning kelajagi qanday bo'lishi mumkinligini ko'rsatish uchun tuziladigan prognoz.

Mundarija

1-mavzu. Falsafa fanining predinoti, mazmuni va jamiyatdagi roli	5
2-mavzu. Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: Sharq falsafasi	52
3-mavzu. Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: G'arb falsafasi.....	80
4-mavzu. Borliq – falsafaning fundamental kategoriyasi.....	107
5-mavzu. Olamning universal aloqalari va rivojlanish. Falsafaning qonun va kategoriyalari.....	163
6-mavzu. Bilish nazariyasi: asosiy muammolari va yo'nalishlari.....	209
7-mavzu. Tarixiy jarayonda jamiyatning madaniy va ma'naviy qadriyatlari. Jamiyat va tarix falsafasi	257
8-mavzu. Falsafiy antropologiya (Inson falsafasi).....	315
9-mavzu. Globallashuv va global muammolarning falsafiy tahlili	367

ESLATMA

Muallif:
N. SHERMUXAMEDOVA

FALSAFA

Darslik

Mas'ul muharrir:

B.O. To'raev

falsafa fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

U.Abilov

falsafa fanlari doktori, professor

J.YAxshilikov

falsafa fanlari doktori, professor

I.Saifnazarov

falsafa fanlari doktori, professor

R.Xudoyberganov

falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Muharrir:

Elmurod Egamqulov

